ڪجھ پڙهيم، ڪجھ لکيم

آتم ڪٿا

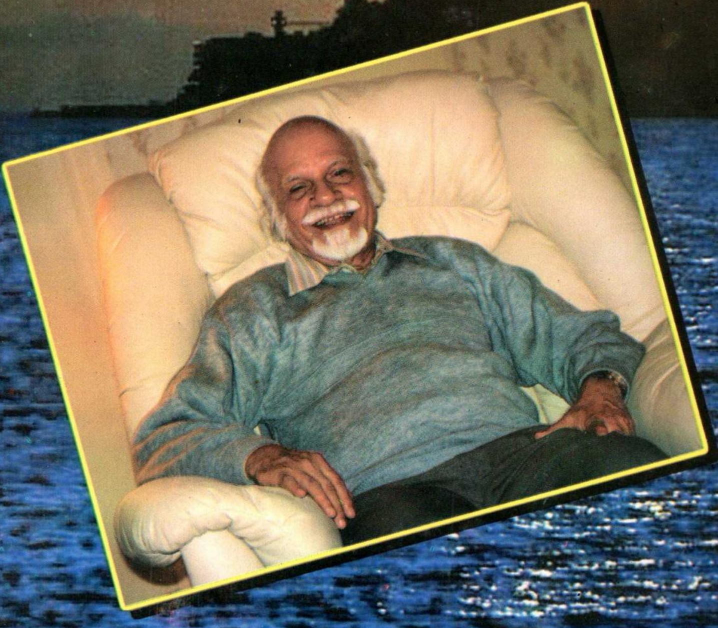

ڪيرت ٻاٻاڻي

ڪجھ پڙھيم ڪجھ لکيم

آتم ڪٿا

ڪيرت ٻاٻاڻي

سنڌ پرچار پبليڪيشن ڪراچي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪتاب جو نالو	:	ڪجهہ ٻڌايم، ڪجهہ لڪايم
ليکڪ	:	ڪيرت ٻاٻاڻي
موضوع	:	آتم ڪٿا
ڇپائيندڙ	:	سنڌ پرچار پبليڪيشن ڪراچي
ڇپائيءَ جو سال	:	جون 2000ع
قيمت	:	180 رپيا

All Rights are reserved

Kujh Budhayum Kujh Likayum

By:
Kirat Babani

Published by:
Sindh Perchar Publication Karachi.

Price: Rs. 180/=
UK £ 8
US $ 12

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

تعارف

محترم ڪيرت ٻاٻاڻي، سنڌ جي سرحدن کان ٻاهر سنڌيت جي پرچار جو وڏي ۾ وڏو ناںو آهي. سنڌي زبان جيُ بقا ۽ تحفظ لاءِ سنڌس اڻٿڪ ۽ لاڳيتي محنت ۽ نتيجو ڏيندڙ جدوجهد، سندس هستيءَ کي تاريخ جو حصو بڻائي ڇڏيو آهي.

جيتوڻيڪ هيءَ آتم ڪٿا، سندس مڪمل تعارف آهي پر تنهن هوندي بہ شروعاتي تعارف جي لحاظ کان، ڪيرت چوئٿرام ٻاٻاڻي ٣ جنوري ١٩٢٢ع تي ڳوٺ مورو لاکو تعلقو سڪرنڊ ضلعو نوابشاهہ، سنڌ ۾ ڄائو. ڳوٺ جي ابتدائي تعليم بعد "ولس هاءِ اسڪول" نوابشاهہ (جيڪو هن وقت گورنمينٽ هاءِ اسڪول نوابشاهہ، مشهور "خوجا هاءِ اسڪول نوابشاهہ جي برانچ آهي) ۾ پڙهيو. شاگرد سياست ۾ ڀرپور حصو ورتائين. پهريان سنڌ اسٽوڊنٽس آرگنائيزيشن ضلعي نوابشاهہ جو آرگنائيزر، پوءِ صوبي سنڌ جو جنرل سيڪريٽري ۽ ١٩٤٠ع ۾ آل انڊيا اسٽوڊنٽس ڪانگريس جي دهلي ۾ ٿيل اجلاس ۾ آل انڊيا ليول تي وائيس پريزيڊنٽ چونڊيو ويو. ٩ آگسٽ ١٩٤٢ع تي "ڪئٽ انڊيا تحريڪ" جي سلسلي ۾ نوابشاهہ ۽ سکر جي جيلن ۾ ١١ مهينا گذاري آزادي ملِيس، ميٽرڪ ڪانپوءِ ڊي جي سنڌ ڪاليج ڪراچيءَ ۾ داخلا ورتائين. ورهاڱي مهل سندس خاندان جي لڏي وڃڻ ڪانپوءِ سنڌ نہ ڇڏڻ جو فيصلو ڪيائين. ترت ئي گرفتار ڪيو ويو ۽ وري ١١ مهينا جيل ڪٽيائين. آزاديءَ بعد ڪيس سنڌ مان نڪري وڃڻ جو حڪم نامو هٿ ۾ ڏنو ويو. پوءِ بہ سنڌ نہ ڇڏيائين. سندس لاءِ زمين تنگ ڪئي وئي ۽ آخرڪار ٨ مئي ١٩٤٩ع تي ڪيرت کي پنهنجي جنم ڀوميءَ کي الوداع چوڻو پيو. ڀارت ۾ وڪالت جي تعليم مڪمل ڪيائين پر ماستري ڪرڻ کي ترجيح ڏنائين. ڪيرت جي سماجي، سياسي خدمتن سان گڏ سندس ادبي خدمتون بہ گهٽ ناهن، جن جو مڪمل احوال هن ڪتاب ۾ موجود آهي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪيرت ٻاٻاڻي منهنجو، پراڻو دوست آهي. هن جو شمار سنڌي قوم جي عظيم محب الوطن ۾ ڪري سگهجي ٿو. هن جو مطالعو ۽ مشاهدو ڪافي وسيع آهي ۽ هن جي پنهنجي قوم سان مڪمل وفاداري آهي. هن سان دوست اختلاف، تہ رکي سگهن ٿا، پر هن جي سچائي، سهپ ۽ سٻاجهي طبيعت جي باري ۾ بہ رايا نٿا ٿي سگهن. ڪيرت هڪ دانشور جي حيثيت ۾ امر آهي ۽ هڪ ساهتڪار جي حيثيت ۾ بہ هن جي اهميت گهٽ نہ آهي. مان ان تي فخر ڪري سگهان ٿو تہ ڪيرت جهڙا انسان ۽ دانشور بہ منهنجا دوست آهن؛

شيخ اياز

ڪيرت! تنهنجو قد - هيڪاندو هالار ڪان
اِجهو اِن جو اَڏ - ڪندو چاٻوَ ڪرار تي.

ڪيٻرت جني ڪايا، سرجي هئي سنڌ ۾
ڪنهن ڏڪاري ڏار ڪيا، ڌرتيءَ جا ڇايا
اِجهي سانوڻ ڏينهڙا، آيا ڙي، آيا
پون شل! سايا، هن پيري هالار تي.

ماءُ ڏٺا جي مون، سي ڪنهن ڏٺا ڪينڪي
نڪو دک ڌرم جو، نڪي مان ۽ تون
بيٺي ڏٺا سون، اَنت اُپائڻهارجا.

تاجل بيوس

ڪيرت ٻاٻاڻي منهنجي نظر ۾!

عبدالواحد آريسر

اڄ جڏهن مون کان مختلف اخبارن جا عيوضي اهو پڇن ٿا ته سائين جي ايم سيد ڪانپوءِ جيئي سنڌ هلچل جو يا سيد جي سنڌوديش واري خواب جو ڇا ٿيندو؟ ته آئون انهن کي اهو جواب ڏيندو آهيان ته سيد جي پڇاڙي ٿيڻي ناهي. ان ڪري سيد ڪانپوءِ واري سوال تي مون سوچيو ئي ناهي. پر انهيءَ جواب سان گڏوگڏ منهنجي ذهن ۾ هڪ شخصيت جي تصوير اڀرندي آهي ۽ اها تصوير آهي ڪيرت ٻاٻاڻيءَ جي. جنهن کي سيد جي جدوجهد دوران هند جي سنڌين جو سائين جي-ايم سيد قرار ڏنو ويو آهي. جهڙي طريقي سان سائين جي-ايم سيد سنڌين جي حوالي سان پنهنجي جدوجهد ۾ صرف سنڌ جي سنڌين جو رهبر نه رهيو آهي پر هو سموري دنيا ۾ پکڙيل سنڌين جو ۽ خاص ڪري نندي ڪنڌ ۾ آباد يا ڏتڙيل سنڌين جو ليڊر رهيو آهي. ڇا ڪيرت ٻاٻاڻي هند ۾ رهندي سموري دنيا جي سنڌين لاءِ ڪيس مليل هند جي جي-ايم سيد واري لقب کي برقرار ۽ متحد ڪري رکي سگهندو.

دنيا جي انقلابي تحريڪن ۾ اهڙا ڪيترائي مثال موجود آهن، جو پنهنجي ڌرتيءَ تان جلاوطن ٿيل ليڊرن وطن ۾ هلندڙ تحريڪن جي قيادت ڪئي آهي ۽ اهي تحريڪون سوڀاريون ٿيون آهن. ان سلسلي ۾ ڪيترائي مثال پيش ڪري سگهجن ٿا، پر اهڙي ڪردار لاءِ اهو ضروري آهي ته انهن

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پنهنجي ڌرتيءَ جي تحريڪن سان پاڻ کي اخلاقي طرح جڙيل ئي نہ سمجهيو هو پر پاڻ کي ان جو اٽوٽ حصو سمجهيو هو.

ڪيرت ٻاٻاڻي، جيڪڏهن اڄ ذهني تائين پاڻ کي سنڌ جو جلاوطن فرزند ايئن سمجهندو رهيو آهي، جيئن خميني پاڻ کي ايران جو ۽ هوچي منہ پاڻ کي ويٽنام جو، تہ پوءِ هُن کي سنڌ جي آجپي ۽ جياپي جي تحريڪ جي قيادت ڪرڻ گهرجي. ڇو تہ سنڌ ۽ هند سميت سموري دنيا ۾ پکڙيل قومپرست سنڌين مان ڪنهن کي بہ ثاني جي- ايم سيد جو لقب مليل ناهي، ۽ اهو لقب آتش بيان مقررن، نفيس شاعرن ۽ گلاب جي پنکڙين جهڙين چپن وارين ڪنوارين جي واتان بلند ٿيندو رهيو آهي. آدرشي انسان انهن لنبي نالن ۽ ويساهن کي برقرار رکڻ لاءِ عارضي، وقتي ۽ فوري پهچندڙ نفعن ۽ آسائشن کي قربان ڪري ڇڏيندا آهن تہ جيئن ماڻهن جو ويساهہ برقرار رهي. ويساهہ تي ئي هند نيا جو دارومدار آهي. ويساهہ دوست جو دوست تي، محبوبہ جو محبوبہ تي، پارٽيءَ جو ليڊر تي ۽ قوم جو رهبر تي. ۽ انهيءَ ويساهہ کي برقرار رکڻ لاءِ ماڻهو ملڪيت کان وٺي ساهہ تائين قربان ڪندا آهن. عظيم ۽ لافاني انسان ساهہ ڏيئي ويساهہ برقرار رکندا آهن. جيئن اياز چيو آهي.

جي تون وڙهندي ماريو ويندين،
هن وستيءَ تي واريو وينديـن
دودا تنهنجو ساهہ تہ ويندو
ماڻهوءَ جو ويساهہ نہ ويندو.

۽ اڄ زندگيءَ ۽ موت جي بستري تي ستل انسان جيڪو اهڙيءَ حالت ۾ پنهنجي چهري ۽ لباس تي بدنمائي وارو داغ برداشت ڪرڻ لاءِ تيار ناهي. ڇو تہ هن پنهنجي سموري سياسي زندگيءَ ۾ پنهنجي جسماني توڙي ذهني زندگيءَ تي ڪوبہ داغ لڳائڻ برداشت نہ ڪيو آهي.

اڄ هن حالت ۾ بہ هن جو ساهہ ستارن سان سرگوشيون ڪندي، اهو چئي رهيو آهي تہ ڇا اهڙو ڪو آهي، جيڪو منهنجي نعري جو سمورو رس پنهنجي ازل جي اُجايل چپن سان پي وجهي ۽ اهڙو بہ ڪو آهي، جيڪو منهنجي ارادي کي ڪٽي مسلمانن جي بدترين فاشسٽ حڪومت جي قاسيءَ جي قنديءَ ۽ تختي کي ناڪام بڻائي ۽ اهڙو بہ ڪو آهي، جيڪو اڪيلي هوندي، مون وانگي اهو نعرو هڻي تہ:

سڪن واري سُڌ، متان ڪا مون سين ڪري،
اندر جنين اڌ، ڏونگر سي ڏوريندي يون.

يا فارسي شعر جي مفهوم مطابق

بَه رِيزد اذ صفي ماڪه مردِ غوغا نيست
ڪَس ڪه ڪُشته نه شد، از قبيلي مانيست.

(اسان جي صفن مان اهو پڇي ويجي، جيڪو جدوجهد جو ماڻهو ناهي ۽ جيڪو ڪسجڻ لاءِ تيار ناهي،ا هو اسان جي قبيلي مان ناهي)

جيڪو ڪونه ڪُنو، سو نه اسان جي ڪڙم مان. (اياز)

۽ بقول مهاڀارت جي هڪ ڪردار جي ته جيستائين دهليءَ جو تخت مضبوط هٿن ۾ ويندي آئون محسوس نه ڪندس، تيسين منهنجو ساهه نه ويندو ۽ شايد سائين جي- ايم سيد انهيءَ انتظار ۾ آهي، مون کي يقين آهي ته ڪيرت ڀاڀاٽيءَ ۾ اهي سڀ خصوصيتون آهن، جيڪي سائين جي ايم سيد سنڌ کي نجات ڏيارينڌڙ لاءِ خواب ۾ ڏٺيون هيون ۽ آئون هن مضمون وسيلي ڪيرت کي چوان ٿو ته توُن فريڊم فائيٽر جو مڪمل نمونو اجا نه ٿيو آهين. سموري دنيا ۾هڪڙو ڪردار شايد سائين جي-ايم سيد ڪانپوءِ ڪنهن هيري جي تلاش ۾ ڀٽڪندو رهي ۽ جيئن مصر جي آزاديءَ جي ڪردار اهو هيرو سعاد ضغلول ڪانپوءِ جمال ناصر جي روپ ۾ ڏٺو، تيئن سنڌ اهو هيرو تنهنجي روپ ۾ ڏسي. مون کي خبر آهي ته تنهنجي پيرن ۾ ڪيترا ڏانوڻ پيل آهن. مصلحت ۽ ڊپلوميسيءَ جون ڪيترئون زنجيرون توکي جڪڙي وينيون آهن پر توکي حالتن جي حادثن سانڪنهن به صورت ۾ سمجهوتو نه ڪرڻ گهرجي، ڇو ته زندگيءَ جي هر موڙ تي سائين جي-ايم سيد جو هي آواز نه رڳو توکي پر اياز جي لفظن ۾ سيني کي ڏونڌوڙيندو رهندو ته:

ڪنهن چاتو آهي ڪير مري
هو ڪانئر ڪارونيار ڪري
اڄ ايندا تنهنجي پاءِ متان
۽ شايد ويندي سنڌ هٿان
مان مرندي تائين وار ڪندس
۽ ڏاريبن جا سر ڌار ڪندس
هي ڪنڌ ڪلهن تي جيسنين

هو پير ڏريتدا ڪيئن تيسين.
ڪيرت مون هي سڀ ڪجهه ان ڪري لکيو آهي ته دنيا ۾ ڪٿهن انقلابيءَ ۽ آزاديءَ جي تحريڪ جي اڳواڻ جي غير يقيني جي حالت ۾ ڪڏهن به اهو سوال نه اڀريو آهي ته ان ڪانپوءِ ڇا ٿيندو؟ نه حضرت محمد ﷺ ڪانپوءِ اهو سوال پيدا ٿيو هو ۽ نه گانڌيءَ ڪانپوءِ اهو سوال پيدا ٿيو هو. پر سنڌ جي ڪيترين ئي بدنصيبن مان هڪڙي اها به آهي ته سيد جي زندگيءَ ۾ اسان ڪان اهو سوال ڪيو ٿو وڃي. ان ڪري ئي مون سيد جي فڪري مقصد جو مرڪز توکي سمجهيو آهي. جو ته اسان وٽ سڀ ڪجهه هوندي به سنڌ سان سيد واري ڪشش ۽ مقصد سان محبت موجود ناهي ۽ آئون توهان سان ۹۸ع ۾ مليو هوس ۽ مون توهان کي چيو ته توهان هندستان ۾ سنڌين لاءِ الگ صوبو نه گهرو. جو ته اسان وٽ سنڌ ۾ پناهگيرن لاءِ اهو جواز ٿيندو ته هو سنڌ ۾ الگ صوبي جي تقاضا ڪن ۽ پوءِ توهان منهنجي موجودگيءَ ۾ پريس ڪانفرنس ڪندي اعلان ڪيو هو ته اسان کي الگ صوبو نه آهي ۽ اسان اهڙو ڪوبه مطالبو نٿا ڪريون. جنهن سان اسان جي مادرِ وطن سنڌ کي ڪو نقصان پهچي ۽ ان وقت مون محسوس ڪيو هو ته هندستان ۾ سنڌ جو اڪيلو آواز ڪيرت پاپاٽي آهي ۽ هاڻ ان آواز کي هند، سنڌ ۽ سموري دنيا جو آواز هئڻ کپي ۽ اسين پنهنجون سموريون توانائيون، همتون ۽ قربانيون انهيءَ آواز جي نظر ڪرڻ چاهيون ٿا.
جيئي جي-ايم سيد، جيئي ان جو هندستاني روپ.

(۹ اپريل ۱۹۹۵ع ڪراچي)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هڪ خواهش جو سفر

ويهن سالن کان به ڪجهه مٿي ٿي ويو هوندو، جو مون کي آتم ـ ڪٿا لکڻ جي خواهش ٿي هئي. انهيءَ تو ۾ پنجاهه ـ سٺ صفحا لکي به ويو هوس. ڪن ويجهن مترن کي پڙهي به ٻڌايم. چيءَ پيا سڀ ڪم ڇڏي آتم ـ ڪٿا لکي پوري ڪر. ائين ڪٿي ٿيڻو هو؟ ڪري به نه ٿي سگهيس! سنڌي تحريڪ ۾ ايترو ته رهيس جو رچنا تمڪ سرگرميءَ کي وقت ڏيڻي نٿي سگهيس. ائين مون پنهنجين ڪيترين ئي تخليقي قوتن کي ”قربان“ ڪري ڇڏيو آهي، جنهن لاءِ ڪيترائي منهنجا عزيز دوست ڏمريا آهن ۽ تنبيهه به ڪندا آهن.

منهنجي عزيز دوست ڦتن پرسوانيءَ کي شاباس آهي، جو هو وقت بوقت، مون تي زور آڻي، منهنجي جيون جو ڪو نه ڪو ورق لکارائي وٺندو هو، جنهن کي آلڪا جهڙي سندر مخزن جي صفحن ۾ سينگاري منهنجي دٻيل خواهش کي وري وري جاڳائيندو رهندو هو. پر اها آلسڻ ڪر موڙي وري به اتي ئي پئجي رهندي هئي. الڪا ۾ ڇپيل انهن مني ڪٿائن تي ڪيترن دوستن وٽان ڏاڍا اتساهي خط ايندا هوا.

هڪ دفعي ڪرشن کتواڻي لکيو: پڙهندي پڙهندي اوچتو جهوٻو اچي ويو. آيا ڪجهه وڏيڪ چاڻڻ تي دل پئي ٿي.... تون پنهنجي جيون ڪٿا کي پنهنجي نجي شخصي گهيري کان ٻاهر ڪڍي، سماجڪ ۽ اتهاسڪ پس منظر ۾ آڻڻ جو يتن ڪرين ته ڏاڍو سٺو. گهٽ ۾ گهٽ

هڪ صديءَ جي سنڌي سماج ۽ تازي اتهاس جي جهلڪ ملڻ کپي.

دراصل مون جڏهين پنهنجي آتم ڪٿا جي شروعات ڪئي هئي، تڏهين من ئي من ۾ ائين ئي سوچيو هو تہ اِها رڳو روايتي نموني ۾ ڪيرت جي ڪهاڻي نہ ٿيندي. ان جو گهيرو وڏو ئي ٿيندو. جيڪو مون سان وهيو واپريو آهي، صرف اهو نہ هوندو؛ پر منهنجي جيون جي لنبي عرصي ۾ منهنجي چوڌاري جيڪو وهيو واپريو آهي، جنهن جو مون سان، منهنجن وهنوارن، ويچارن ۽ ورتين سان نزديڪيءَ جو سنبنڌ رهيو آهي ۽ جنهن مون کي سڌي يا اڻ سڌي نموني متاثر ڪيو آهي، تنهن جون جهلڪون بہ درج ٿيڻ گهرجن. گذريل مني صدي مان جيون جي رنگ ـ يوميءَ تي سرگرم رهيو آهيان ۽ اِهو سمو ڪيترو نہ طوفاني رهيو آهي!

هر ڪو پراڻي ڪيترن چڪرن جي وچ ۾ گهوماٽيون کائي ٿو، ڦرندو رهي ٿو ـ سڌيءَ اڻ سڌيءَ طرح اثر جهٽي ٿو، پريرٽا پائي ٿو، ڪٿا منا آزمودا حاصل ڪري ٿو، آتيۇ ماڻي ٿو وغيره ـ اِهي سڀ ان پراڻيءَ جي آتم ڪٿا سان جڙيل حصو آهن. سماجڪ، سنيتڪ، اتهاسڪ ۽ راجنيتڪ آتل پتل ۽ شخصيت کي سنوارين ٿا. اِهي بہ سندس آتم جو لازمي اظهار آهن. مون چاهيو ٿي تہ سنڌي جاتي ۽ سندس تازي تاريخ جي ڪشادي پس ـ منظر ۾ ڪٿي پاڻ کي ڦهڪائي بيهاريان..

اٽڪل ويهارو سال منهنجي ذهن ۾ اِها خواهش نپجندي رهي. حالتون اهڙيون جو سپنو ساڪار ٿيڻ جي ڪا واهہ ئي نظر نہ آئي. پوءِ اوچتو هڪڙو اهڙو سندر اتفاق ٿيو، جو راهہ کلي آئي. منهنجي ننڍي پٽ رويءَ کي لئگاس (نائجيريا) ۾ ڪنهن فرم ۾ سٺي نوڪري لڳي ويئي. هو ٽي سال اٽي هو. سڪ لڳس تہ سويتا کي ۽ مون کي پاڻ وٽ گهرائي ورتائين. اسين اٽي اڍائي مهينا رهياسون. دل ۾ چيم؛ اگر جي مون هن عرصي ۾ اِها خواهش پوري ڪئي تہ واهہ، نہ تہ سڄي عمر ۾ پوري نہ ڪري سگهندس. پهرين ڏينهن کان ئي ونئي ٽيم ناهي ڇڏيم. صبوح جو چانهہ پاڻي پي، اٺين بجي کان لکڻ تي ويهندو هوس ۽ ٻارهين بجي تائين ونئي ٻڌي ويٺو هوندو هوس. اڍائي مهينن ۾ اٽڪل

ٽن سؤ صفحن جو ڪچو مسئودو تيار ٿيڻ ويو. خواهش جي پورتي ويجهي نظر آئي. مان خوش هو.

وري هڪ ٻيو منهنجو سڄڻ آهي نارائڻ پارتي، جيڪو اٽڪل ٻن ٽن سالن کان، وقت بوقت مون کي آتم ـ ڪٿا پوري ڪرڻ جي يادگيري ڏياريندو رهيو. چي: تنهنجي آتم ـ ڪٿا مان ڇپائيندس ۽ پاريءَ ۾ مون به چيس ته اِها ڇپائڻ لاءِ مان تو کي ئي ڏيندس. خبر جو پيس ته مان ڪجي نموني اِها لڳڀڳ سان تيار ڪري آيو آهيان ته پوءِ قرب ۾ ته گويا منهنجي پنيان پئجي ويو. بار بار ياد ڏياري چوي: ڪاپي ڪڏهين تو ڪٿي اچين؟ نيٺ اهڙي قرب جي موٽ مون کي ڏيڻي پئي. ٽن قسطن ۾ ڇپائڻ جو فيصلو ٿيو. منهنجو پڪي هڪ جلد ۾ ڇپائڻ جو ارادو هو، پر سنڌيءَ ۾ ڇپائيءَ جون ڪي مجبوريون آهن، تنهن ڪري لاچار نارائڻ پارتيءَ جي رٿ کي قبول ڪرڻو پيو.

مان ته پاڻ تي فتوا نٿو ڏيئي سگهان ته، ڪيتري حد يا معيار تائين پنهنجي مراد ۾ سڦل ويو آهيان. پر مون پنهنجي جيون ۾ چڱي سنگهرش ڪئي آهي؛ ڪافي اهم تاريخي دؤرن مان گذريو آهيان، بلڪ خود به انهن ۾ سرگرم پاڳيدار رهيو آهيان، تنهن ڪري منهنجا آزمودا، آنيؤ اظهار پاهتريو شخص جا نه آهن، پر هڪ شراڪت ڪندڙ پاتر جا آهن. پوءِ به ڄاڻان ٿو ته محدودگيون آهن. هر شخص جون پنهنجون محدودگيون آهن ـ سوچ ۽ سوجهه جون محدودگيون، داخلي ۽ خارجي رخ جون محدودگيون، قوت ۽ قلم جون محدودگيون ۽ ٻيون به. هر حال مون پاڻ سان نياءُ جو يتن ڪيو آهي. پنهنجي ذهني ۽ تخليقي شڪتيءَ جو سچيتائي ۽ صداقت سان اظهار ڪيو آهي. منهنجي جيون ۾ جيڪو به اهم ٿي گذريو آهي ۽ ڄاڻڻ جهڙو آهي، سو قلمبند ڪيو اٿم. کليو لکندي هچڪ نه ڪئي اٿم. اگر ڪٿي تلخ اظهار به آيو آهي ته اِها وقت جي طلب سمجهي اٿم.

آخر ۾ نارائڻ پارتي جهڙي قربدار دوست ۽ سندس سنڌي ٽائيمس پبليڪيشن جي شڪرگذاري مڃڻ ضروري آهي جو هن مونکي

ڏکي ڌرم ڪرايو آهي ۽ اوهان جي ٻ، جيڪي مون کي ڪلي ۽ دل سان پنهنجو رايو موڪليندا.

ڪيوت ٻاٻاڻي

پتو:
3 / 41، آدرش نِگر
پرڀادیوي، ممبئي - 25
11 - مارچ، 1997

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪجھ پڙايم، ڪجھ لکايم

سمڪ ئي نہ رهي آٿر. زندگيءَ جي پيچري تان هلندي هلندي هيڏو سفر طئہ ڪري ويو آهيان. مني صديءَ پنيان رهجي ويئي آهي. مڙي نهاريان ٿو تہ ماضيءَ جي ڪوهيڙي مان ڪونجن جي قطار مثل سمرتيون اُبري رهيون آهن.

اِها ڳالهہ ڪالهوڻي تہ ڳالهہ آهي. ٽن چئن سالن جو مس هوس. پنهنجي دڪان جي مهڙ واري ٿلهي تي ڪوڏين سان اڪيلو ئي کيڏي رهيو هوس. منهنجو وڏو ڀاءُ موهن، دڪان لڳ گهر جي دروازي کان نڪري مون وٽ آيو. منهنجون ڪوڏيون ميڙي ڪٿي ورتائين. هٿ کان جهلي مونکي اُٿاريائين ۽ پوءِ ڳري آواز ۾ چيائين: "هل، بابا گذاري ويو آهي."

اُن وقت مان پٽڪڙو، "گذاري ويو" جي اَرٿ کان اَڄاڻ هوس. اهڙي قسم جي در گهٽنا ڏٺي ڪين هيم. گهر اندر گهڙي، ان ڪمري ۾ ويس، جتي بابا اڪيون پوري کٽ تي سڌو سمهيو پيو هو ۽ گهر جا ڀيا ڀاتي - منهنجي ماءُ، ڀائر ڀينرون، منهنجا چاچا، سڀ جو سڀ اوچنگارون ڏيئي روئي رهيا هئا. ڀين سيني کي روئندو ڏسي، مون بہ زور زور سان روئڻ شروع ڪيو. منهنجي ماءُ مون کي ڀاڪر ۾ ڀري ورتو. روئندي چيائين: "پٽ تنهنجو بابا هليو ويو. هاڻي اسان وٽ ڪڏهين نہ ايندو". پوءِ هنيانءُ ڦاڙي رڙڻ لڳي.

اُن عمر جي ناسمجهيءَ جي صرف ڌنڌلي سانير ٿي پوٽيم. ڪافي عرصي کان منهنجو پيءُ ان ڪمري جي وچ تي انهيءَ کٽ تي سڌو ٿيو

سمهيو پيو هوندو هو. ڪڏهين سڌ ڪري متي تي هٿ گهمائيندو هو. بس وڏيڪ ڪجهه به نه. ڪمري مان واس ڏوپ جي سڳنڌ ايندي هئي. ڪڏهين ڪڏهين ڪي ماڻهو ايندا به هئا ۽ وري ويندا به هئا. ميوا، مٺايون به ڀڏي ڪٿي ويندا هئا. اِهي توڻي ڦيٽي وارا به تي سگهيا ٿي، وئڏيه به ٿي سگهيا ٿي، پوپا به تي سگهيا ٿي. آن سمي اِهو سڀ ممڪن هو، بلڪ سياويڪ هو، جو انسان جو علم ۽ عقل گڏ ۾ گتل هو. هن وقت ته صرف انومان ئي لڳائي سگهان ٿو.

ٿوري وقت لاءِ دک جي ڇايا ۾ رهيس. پر پوءِ پيءُ جي ”وڇڻ“ جي ڪمي گهٽي وقت لاءِ محسوس ڪين ڪيم، جو اِهو خال ماءُ جي پيار ڪان سواءِ ٻن ڀينرن، ٻن ڀائرن ۽ ڇئن چاچن جي اٿاهه سنيهه سان ڀري ڇڏيائون ۽ ڪنهن به ڳالهه جي ڪمي محسوس ڪرڻ نه ڏنائون. دراصل مان پنهنجي وڏي چاچي سومجيمل جو لاڏلو ٻڇي چڪو هوس. اِهو به هڪ وچتر قصو آهي:

سومجيمل وڏي عمر ۾ شادي ڪئي هئي. پهرين ويم ۾ ئي پار کي جنم ڏيئي سندس پتني راهه رباني وٺي ويئي. چاچي کي ڏاڍو صدمو پهتو. پنهنجي پار کي بدنصيب سمجهيائين، جنهن پنهنجي ماءُ جو جمندي بک ورتو هو. چاچي جو پنهنجي پار تان آرواح ڪڇي ويو. ٻولو گهر ۾ آپالن وانگر پلجڻ لڳو. مان جيڪي طلبيان سو ترِيءَ تي بهشت، ٻولو هر شيءِ کان محروم. چاچو ڪڏهين به ڪنهن ڪم سانگي ڳوٺ کان ٻاهر ويندو هو ته منهنجي لاءِ آڏ پاءُ مائو آڻيندو هو. آصل ٻڌل هو، نه ته روئي رڃ ڀريندو هوس. آن مان جي ٿوري ذري ڪڍي ٻولي کي ڏيان ته واهه، نه ته پلي پيو ساري عمر مائي لاءِ سڪي. مان رسي ـ روئي رنگين پٽن واريون ريشمي پتلونون ۽ آچي بوسڪيءَ جون خميسون پائيندو هوس، ٻئي طرف ٻولي کي سوتي سٿڻون ۽ بافتي جون خميسون ملنديون هيون. آن زماني ۾ بجاجي ڪپڙن جا بجڪا ڪلهن تي کڻي، گهٽين ۾ آچي گهرن جي ٻاهران ڏاڍي نزاڪت سان هوڪا ڏيندا هئا ـ مائي کير ريشمي، سوتي ڪپڙو، ڦناويس، روهڙي مل جو

ڪپڙو وغيره. مان ٻوڙ پائي در تي وڃي ٻجاجيءَ کي گهر ۾ وٺي ايندو هوس. پوءِ تہ تاڪين مٿان تاڪيان ڪلندا ويندا. مون جنهن ڪپڙي تي هٿ رکيو ۽ سڌ ڪئي، تہ وٺي رهندس، ڪداچت ڪو نہ مڙندس. مون کي چڱيءَ طرح ياد آهي تہ هڪ ڀقعي ضد ۽ روڄ راڙو ڪري چاچي کان خرچيءَ طور هڪ سوني ڳني ورتي هئم. ٻئي طرف ڀولي کي جي تامي جو ٽڪو بہ مليو تہ سندس وڏا ڀاڳ ڇٽا!

سياويڪ ڀولو مون کي پنهنجو دشمن نہ، تہ رقيب ضرور سمجهندو هو. مون هن کان سندس پيءُ جو کسي ورتو هو. ايتري قدر جو چاچو مون کي پاڻ سان گڏ سمهاريندو هو. اسين دڪان سان لڳ اوطاق ۾ سمهندا هئاسون. جي رات جو ڪافي دير تائين ڳوٺ جي پنچن جي چلم جي چوڌر محفل لڳي پيئي هوندي هئي، مان چلم ڦيري ڏيڻ ۽ نڙ ڏوئي اچڻ جي شيوا بہ ڪندو هوس. پهرين تہ چاچو ۽ پيا پنچ مون کي جهليندا هئا جو اسين "پاپا"، يعني ڳوٺ جا ننڍڙا مکي هئاسون. چلم جي شيوا ڪرڻ ٻين پنچن جو ڪم هو. پر پوءِ مون کي جڏهين اتساهہ سان ڪم ڪندو ڏسندو هو تہ پرسن ٿيندو هو. ڪيس ان ۾ آهم نظر نہ ايندو هو.

منهنجي ماءُ ڀولي کي ڏاڍو پيائيندي هئي ۽ خيال رکندي هئي، نہ صرف ان ڪري جو هو پيءُ هوندي بہ "چورو" ٿي ويو هو، پر اَن ڪري بہ جو هو سندس سڳيءَ ڀيڻ جو پٽ هو. اڪيلي نشاني! ٻئي ڀيرون هڪ ئي وقت ۾ ٻاپاٺين ۾ پرڻجي آيون هيون. ڪهڙو نہ عجيب چڪر چٽبو جو هڪ ڀيڻ هڪڙي پار کي جنم ڏيئي، ڪيس بي - سهاري ڇڏي ويئي ۽ ٻي ڀيڻ اٺن پارن کي جنم ڏئي ۽ پارت ۾ اچي آسي سالن جي عمر ۾ پرلوڪ پڌاري. مان سندس آخرين پار هوس.

جڏهين "چڪر" جي ڳالهہ نڪتي آهي تہ مون چڱيءَ طرح محسوس ڪيو آهي تہ هن سنسار ۾ انسان ڪيترن ئي وهمن، وسوسن ۽ انڇاٺاين جي چڪرن ۾ ڦاٿو پيو آهي، ٻڌو پيو آهي. اِهي سندس ماضيءَ جو ورثو آهن، وڏن کان مليل ڌرمي ۽ سماجي سنسڪارن ۽

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ميجتائين جي بندنن جي اُپج آهن، جن صدين تائين انسان کي ذهني طور ۽ ڪنهن حد تائين اَخلاقي طور جڪڙي رکيوآهي؛ ۽ لڳاتار جڪڙيل هڻڻ ڪري، پاڻ کي جڪڙيل رکڻ ۾ ئي خوش رهيو آهي. ٻيءَ ڪنهن ڪان ونجي ته هي "چڪر" انسان جي بيوسيءَ جو اِظهار آهن. مثال طور قسمت جي چڪر کي ئي ونو. هيءُ سنسار اتفاقن، حادثن، واقعن ۽ قضائن جو ڳتيل جهنگل آهي. ڪيترين اهڙين چيزون جي اسان جي جيون ۾ ٿين ٿيون، اسان جي سمجهه کان مٿي آهن، انهن کي سمجهڻ - سمجهائڻ اسان لاءِ ڏکيو آهي. يقينن رشين - منين ، اوتارن - پيغمبرن لاءِ به ڏکيو هو. پر منش کي دک ۽ اسهه پيڙا ۽ نراسائي جي حالت ۾ ڪجهه آٿت کپندو هو، سنتوش لاءِ ڪا ٽيڪ کپندي هئي، نراشا کان ڇوٽڪاري جي ڪا واهه گهربل هئي، خود مکتي لاءِ ڪنهن مارگ جي ضرورت هئي. تنهن ڪري ڌرمي اُپديشڪن روحاني رهبرن" قسمت جي چڪر" جو هڪ سندر ۽ روچڪ نسخو ايجاد ڪيو، جيڪو ٽٽل دل کي ٺاري ڪري ۽ زخمن تي مرهم جو ڪم ڪري". ڪرم چڪر" ۽ "جنمن جو چڪر" پڻ ساڳئي نموني جو، انساني دماغ جو موهيندڙ ۽ ڪشش ڪندڙ تصور آهي. اِهو ميجتو پوندو ته تهذيب جي بلڪل اوائلي دؤر ۾، جڏهن علم - وگيان جي پرک گهٽ هئي، تڏهن پارت جي اها ڏياني ۽ قياسي فلاسافي هڪ وچتر ۽ حيرت پريو ذهني ڪارنامو هو. انسان جي اُڌيرج من کي دلاسي ۽ دلداريءَ لاءِ سکدائي ڪالپنڪ نسخو آهي.

قسمت جي چڪر کي اگر مان ڊولي جي حالت ۾ اڳتي ڌڪيڙڻ جي ڪوشش ڪندس ته ان جو روپ ۽ انت ڏاڍو ڀوائتو لڳندو. پر في الحال ان کي پاسيرو ٿا رکون.

مورو لاکو هڪڙو ننڍڙو ڳوٺ، نوابشاهه ضلعي جي سڪرنڊ تعلقي ۾ هو. هندن جا گهر ويهارو ڪن هئا، باقي مسلم آدم چڱي تعداد ۾ هو. ڳوٺ ۾ هڪ ئي گهٽي، اوير ڪان اولهه ويندڙ هئي. گهٽيءَ جي ٻنهي پاسن تي هندن جا گهر ۽ دڪان هئا. باقي چوڌاري مسلم

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

آبادي هئي. هندن جا گهر ڪافي وڏا ۽ پڪسرا هئا. مسلمانن جون اڪثر ڪچيون جهوپڙيون، جن جي چوڌاري ڪنڊائتان لوڙها هئا، اچڻ وڃڻ لاءِ ڪاٺ جي پٽين جو هڪڙو ننڍڙو دروازو هوندو هو. ڳوٺ جي وڏيري جي حويلي تمام وڏي پڪ سري هئي. اسان جو گهر به ڪافي وڏو هو. گهر جي مکيه دروازي اندر ڪيترا ڪمرا هئا. هڪ وڏو اڱڻ هو. جتي ڪپڙن ڌوئڻ لاءِ حوڏي ۽ وڏو پائخانو ۽ سنان جڳهه هئي. گهر سان لڳو لڳ دڪان هو ۽ پرسان ئي اوطاق هئي، جنهن جي هڪ پت سان لاڳيتو ننڍو وٿاڻ هو، جتي به ڳانيون ۽ هڪ گهوڙو ٻڌل هو.

موري لاڪبي بابت وٿندڙ ڳالهه اِها هئي، جو ڳوٺ جي وچ تي هندن جا گهر هئا ۽ مسلمانن جا گهر چوڦير پکڙيل، جڻ حفاظت جو قلعو ٻڌي بيٺا هئا. اجا به وڌيڪ حيرت جي ڳالهه اِها هئي، جو هندن ـ مسلمانن جو پاڻ ۾ ايڏو سنيهه جو سڏ ڏي ته ڪيترا ئي سڏ جي موٽ ۾ اچي پهچن ٿا. ناتا ايڏا خوشگوار ۽ وشواس ايڏو پڪو جڻ پاڻ ۾ سڳا ڀائر هجن. اگر ڪو هندو ڳوٺ کان ٻاهر ويندو هو ته پنهنجي پاڙيسري مسلم ڀاءُ کي پنهنجي ڪٽنب جي حفاظت جو بار رکي ويندو ۽ جي مسلمان ٻاهر وڃي ته هندو پاڙيسريءَ کي گهر جي پارت ڪري وڃي. مون کي ياد آهي ته پاسي وارو هڪ صاحب ڏنو، اسان جون ڳانيون ڏهي ويندو هو. پيو ڪو هو جو ڪانيون پهچائي ويندو هو. ڪنهن کي وڃونءَ ڏنگيو ته جهاڙ وارو پڇندو ايندو هو. ننڍا ننڍا ڇوڪرا وري ڊورن کي چارڻ لاءِ جهنگ وٺي ويندا هئا. حجام اچي سنوارت ڪري ويندو هو، ته ڪو اچي پاڻيءَ جا مٽ پري گهڙا منجيءَ تي رکي ويندو هو. باقي ياد اٿم ته ڪپڙا ڪو نه ڌوئندا هئا. ڌوٻين جو رواج پوءِ شهرن ۾ پيو. ڳوٺن ۾، گهرن ۾ ڪار جو ڏيو چاڙهيو ويندو هو ۽ ڪپڙا گهر جون استريون ڌوئينديون هيون. دائيءَ کي چڏي، ڳوٺ ۾ مسلم عورتون گهرن ۾ ڪم ڪرڻ نه اينديون هيون. اُن زماني ۾ جيڪي به ماڻهو شخصي شيوائون ڏيندا هئا، سي نوڪر ڪري ڪو نه ليکيا ويندا هئا. ڪين پيار سان ڏنو ويندو هو ۽ هُو به تمام

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

گھڻي عزت ڪندا هئا. ڪين اُجورو ۾ محنتاڻو بہ گهڻو ڪري پيسي ۾ نہ، جنس ۾ ڏنو ويندو هو. ڪڻڪ، چانور، ڪنڊ، ڳڙ، تيل، مرچ، مصالحو، ڪپڙو وغيره، ڪم جي ملهہ جي حساب سان ڏنو ويندو هو. اسان جي حالت ۾ تہ ڪم ڪندڙن کي دڪان تان اوڌر ملڻ جي بہ سهوليت هوندي هئي، جيڪا وڏي سهوليت جي ڳالهہ ليکي ويندي هئي.

مورو لاکو هر رات لالٽين ۾ تيل جي ڏيئن جي پيلي، ڏيمي ڏيمي روشنيءَ ۾، ڪافي دير تائين اوطاقن ۾ گهرن ۾ ڪچهريون ڪري ندرا ديويءَ جي گود ۾ آرامي ٿيندو هو. رات جي گهري اونداهيءَ ۾ پريان پريان ڳوٺ جي ڪتن جون ڀونڪارون ڪن تي پونديون هيون ۽ ڳوٺ جي پهريدار جو آواز" خبردار رهو" ڪڏهين ڪتان تہ ڪڏهن ڪتان ايرندو هو. سڪون جي ننڊ ڪري جڏهين مورو لاکو پرهہ ڦٽيءَ جي جهنجهرڪي ۾ ڪر موڙي اٿندو هو تہ چوڌاري خوشيءَ جا ڦوهارا ڇٽڪي پوندا هئا. هڪ طرف هوندي هئي، ٽن من تازو ڪندڙ آسر جي سڳنڌي هير ۾ صبوح جي ماڪ سان ڌوتل ڪائنات جو سندر سائو سائو چهرو ۽ ٻئي طرف بود ۾ آيل ڪڪڙن جون سريليون ٻانگون، ڳائين ۽ مينهن جون وڇڙن لاءِ پيار ڀريون رنڀون، گهوڙن جون هڻڪارون، جهنگ ڏانهن ويندڙ چوپائي مال جي ڳچين ۾ پيل گهنڊين جون جهنڪاريون. سڀ ملي واتاورڻ کي سرڳ جهڙو آنندمير بڻائي ڇڏيندا هئا ۽ مٿان وري جو پنڃ ۽ پاڙيسري گهٽيءَ مان لنگهندي صبوح مرداني هڪ ٻئي کي ڪيڪر ڪري چوندا ويندا. پيارا رام رام، ڀائو راڌي شام، آدا اسلام عليڪم، پوءِ تہ چهرا ٽڙي پوندا، دليون ٺري پونديون، قدم سر تال واري رفتار ۾ کڄندا ويندا. ڳوٺ جو هر صبوح اهڙي پر سڪون ۽ دلفريب انداز سان شروع ٿيندو هو.

اهڙيَ شانت ۽ آنندمير واتاورڻ ۾ ڪڏهن ڪڏهن هاهاڪار بہ مچندو هو. ڳوٺ جي پرسڪون ۽ مانيٺي رات ۾ اچانڪ رڙو رڙ مچندي هئي، واڪو واڪاڻ ٿيندي هئي ۽ هل هنگامو اٿندو هو. ٿوري وقت کان پوءِ وايو منڊل شانت ٿي ويندو هو. صرف کي آواز ٻڌڻ ۾ ايندا هئا.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

"مردود ڀڄي ويا.... منهن ڪارا پيچ پائي ڀڄي ويا". هنن آوازن تي مان اڪثر جاڳي پوندو هوس، ڏپ ۾ ساهه سڪي ويندو هو، بدن ڏڪڻ لڳندو هو ۽ پرسان ستل چاچي کي چنبڙي پوندو هوس. هو مون کي ياڪر ۾ ڀري ونبندو هو، آٿت ڏيندو هو ۽ ڪهتنا گهتجي وڃڻ ڪان پوءِ ٿپڪيون هڻي، "پٽ بابا، پٽ بابا" چئي سمهاري ڇڏيندو هو. صبوح جو ڏپ لهي وڃڻ ڪان پوءِ پڇندو هوس تہ رات جو گهور گهمسان چاچو هو، تہ پهرين تہ هُو ٽٽائيندو هو، پر ور ور زور ڀرڻ تي چوندو هو: " رات جو چور آيا هئا فلاڻي جي گهر کي ڪاٽ هڻڻ، پر ڏٺي جاڳي پيا، ونئي رڙ واڪو ڪيائون، جنهن تي پاڙي وارا بہ جاڳي پيا ۽ "چور .... چور" ڪري سڄي پاڙي کي اٿاري وڌائون، جنهن ڪري چور پيچ پائي ڀڄي ويا ۽ ڏٺي صحيح سلامت بچي ويٺو. پر هنن ڪمبختن ويندي ويندي گهر تي گهوباٽن جو مارو ڪيو، جنهن ڪري ڪي زالون ڦٽجي پيئون آهن. صبوح جو چورن جو پيرو ڪڻڻ جي ڪوشش ڪئي ويندي هئي، پر سندن پيرن جا نشان اڪثر پر واري جهنگل يا ڳوٺ جي تلاءَ وٽ اچي گم ٿي ويندا هئا. اڳتي پتو ڪو نہ پوندو هو.

منهنجن وڏڙن کي دڪانداري بہ هئي ۽ ٿوري گهڻي کيتي ٻاري بہ هئي. ڳوٺ ڪان ٿورو پنڌ پري زمين جو ٽڪرو هو، جتي اناج ۽ ڀاڄين جي پوک ٿيندي هئي. اِها زميداري نہ هئي، ڪٽنب جي گهرجن لاءِ ساڌن هئي. ٿورو گهڻو جيڪو فصل ٿيندو هو، تنهن جو واجبي حصو هارين ـ نارين کي ڏيئي، باقي اناج گهر ۾ آڻي گنديِن ۾ رکيو ويندو هو، جيڪو سڄي سال جي پورت لاءِ ڪافي ٿيندو هو. بصر پٽاٽا پانديِ ۾ رکيا ويندا هئا، جن جو دڪان تي وڪرو بہ ڪيو ويندو هو. ڀاڄي يڪو گهر لاءِ ڪم ايندو هو.

مون کي چٽيءَ طرح ياد آهي. مان ان وقت ستن اٺن سالن جو مس هوس. گهوڙي تي چڙهي، زمين تان ٿاپون ڀاڄيون ڪٺي ايندو هوس. چاچو سومجي مل مون کي سويل اٿاريندو هو. مان گهر اندر وڃي سنان پاڻي ڪري، ڪپڙا بدلائي، نيرڻ ڪري وٽاڻ ۾ ايندو هوس.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ان وچ ۾ چاچو گھوڙي کي توبري ۾ داڻو ڏيندو هو؛ سندس اڳيان گاهه وجهندو هو ۽ ڪرڪڙي سان سندس بدن کي صاف ڪندو هو؛ پيار پريون ٿپڪيون هڻندو ۽ مٿي تي هٿڙا گھمائيندو هوس. پٺارو بود ۾ پرجي هنڪاريندو هو ۽ چاچو سمجھندو هو ته هاڻي هو تيار آهي.'پوءِ ڪيس سنجيندو هو ۽ لغام چاڙهيندو هو. مون کي سڏي منهنجو ڪاٻو پير رڪيب تي رکي، ٻئي هٿ چيلهه ۾ وجهي، مون کي مٿي اُڇل ڏيندو هو ۽ آءُ لانگ ورائي گھوڙي تي چڙهي وهندو هوس. گھوڙو مون کي ڪٺي طبيلي کان ٻاهر نڪرندو هو ۽ سڌو ٻنيءَ طرف رخ رکندو هو. شروعات ۾ ته گھوڙي تي چڙهي هلڪي ٽور سان وٺي ويندو هوسن، جو چاچو آگاهي ڏيندو هو ته متان اَڙي هنئين آڻئس، اَڏائي ڪٿي ويندءِ. منهنجي من ۾ چورا ڪورا وڌندي رهي ته اَڙي هڻبي ته ڇا ٿيندو! پهرين ڏڪس، پر آهستي آهستي ڏپ لهندو ويو. پوءِ جڏهن ٿي چاچي جي نظر کان اوجهل ٿيس مس، ته هلڪي اَڙي هڻي، چوندو هوس؛ ”ڀڄ پٺارا“ ! لغام کي ٻنهي هٿن سان سوگھو جهليندو هوس ۽ پير ٻه رڪيبن تي پختا رکندو هوس. اشارو ملڻ تي ٿي گھوڙو ائين ڊوڙندو هو ڄڻ شرط ڪٽڻي آٿس. لس ٿي لس، سڌي هڪ سريڪي چال، گويا ٻيڙي ترندي ٿي وڃي. نڪ اَچي ٻنيءَ پيڙو ٿيندو هو. ڪڙمي غلام قادر اَچي واڳ جهليندو هو ۽ ڀاڪر ۾ پري هيٺ لاهيندو هو. پوءِ ته ”ننڍا سيٺ، ننڍا سيٺ“ چئي اها خاطرداري ڪندو، جو جاءِ نه سجهيس، جتي ڪٿي مون کي وهاري. پر ويچارو ڪري ڇا؟ پکي ۾ جيڪا چنل ڪٽ پئي هوندي هئس، سا چنڊي مون کي ڪٿي ان تي ويهاريندو هو. مُوريون - گجرون ڏوٿي آڻي اڳيان رکندو هو. جڏهين ڪائي پيٽ ڀريندو هوس، تڏهين گهر لاءِ ڀاڄين جي هڙ ٻڌي، پهرين مون کي گھوڙيءَ تي وهاريندو، پوءِ هڙ اڳيان رکندو ۽ گھوڙي کي ٻچڪار ڏيئي روانو ڪندو. موٽ ۾ مان گھوڙي کي اَڏائيندو، گهر پهچندو هوس. ٿوريءَ جهٽ ۾ جو واپس ورندو هوس ته چاچو سمجهي ويندو هو ته مون ضرور ڪا حرڪت ڪئي آهي. چوندو؛ ”ياڙيا، من مستي ٿوڪرين. ڪٿي اڇلي نه ڪٿي ڦٽو

ڪريئي“ مان ڀاڃين جي هڙ ڪني ڪلندو گهر اندر پهچي ويندو هوس.

گهر جو آخرين ڀار، لاڏلو ۽ وڏي چاچي جو سڪيلڏو هوس. دوڪان مان ڪا به شيءِ کڻڻ جي جهل پل ڪا نه هئي. خميس جو ڪيسو هميشه ڀريو پيو هوندو هو. ڪڏهين نقل ته ڪڏهين ريوڙيون يا مٺا ڀڳڙا، ڪڏهين وري ڇهارا ته ڪڏهين ڪتل، يا وري پتاشا ۽ مصري؛ مڙيئي ڪجهه نه ڪجهه مٺو هجي. پيو ڪجهه نه مليو ته ڳڙ تي وارو! ڳوٺ جا ڇوڪرا مون سان ياراڻي ڳنڍڻ چاهيندا هوا، پيا پٺيان ڦرندا هوا. ڪين مٺو وات ڪرائيندو هوس. هو مون کي پاڻ سان راندين ۾ شامل ڪندا هوا. اسين ننڍيءَ عمر وارا ڇوڪرا خاص طور بال سان سٽ ڪٽ يا ناني نانگيل ڦوسيل ڪندا هئاسون ۽ وڏي عمر وارا ڇوڪرا جن کي اسين ڏگهه يا ڏاند چوندا هئاسون، سي ڪوڏي ڪوڏي، ونجهه وٽي ۽ ملهه ڪيلندا هوا. سٽ ڪٽ ۾ مان چڱي مار ڪمائيندو هوس. هڪڙو ته تکي گوهي نه ڏيئي سگهندو هوس، پيو ته ڪي لچا ڇوڪرا حسد وچان هڪ ٻئي کي بال اهڙي نموني ورائي ڏيندا هوا، جيئن وار مون تي پوي. باقي نانگيل ڦوسيل ۾ مان پنهنجي ڌر کي کٽائيندو هوس. نه صرف بال سان برابر چٽيندو هوس، پر ڊوڙ ۾ پيا تکا ڇوڪرا بال کي تڏيندا ويندا هوا ته مان سيگهه ۾ پٺيان نانگيل ڦوسيل ناهي وٺندو هوس. اِتي ـ ذڪر ۾ پڻ مخالف ڌر کي خوب ڊيڪائيندا هواسون.

بلبليون ڦاسائڻ جو شوق به اُن سمي ڏاڍو هو. ڏاڍي روچڪ ڳالهه هئي. اُن ڀاراڻي معصوميت ڀري لالسا جو فائدو ڳوٺ جو هڪڙو ڏگهه ڇوڪرو وٺندو هو. اسين ڀار ته آڄاڻ هواسون. هاڻي پٺيان نظر ورائي جئن ٿي ٿو ڏسجي ته معلوم ٿو ٿئي ته ليکو ائين ڇو ڪندو هو. هو ڳوٺ جو مشهور رولاڪ ڇوڪرو هو. اسان کي هرڪائي پرسان واري جهنگ ۾ وٺي ويندو هو، ائين چئي ته اوهان کي ڳاڙها ڳاڙها پير پٽي ڏيندس ۽ پيلي پيٽ واريون بلبليون ڦاسائي ڏيندس ۽ پوءِ هو مشڪندو هو، لالچائيندو هو ۽ ڇڪي ڇڪي پاڻ سان وٺي ويندو هو. پيٽ پالڻ

لاءِ چار ـ ڇهه ڳانيون ـ مينهون چاريندو هو. اسين به سندس نقل ڪري، ننڍيون لڪڙيون هٿ ۾ ڪٺي ساٿس گڏ هونگاريندا، جهنگ طرف نڪري ويندا هئاسون. ليڪو قد ۾ ڊگهو ۽ سنهڙن روشن وارو هو. سندس هٿ، پانهون، نڪ، ڪن، مٿو ـ سڀ جو سڀ سنهڙا هوا ۽ اکيون ڇڇيون هيون. اڌ پانهن وارو چيلهه تائين لنڊو چولو ۽ اٽن تي ڌوتي ٻڌندو هو. هو برابر اسان کي ٻاڙها پير پٽي ڪارائيندو هو ۽ زمين ۾ ڪوڙڪو لڳائي پيلي پيٽ واريون بلبليون به ڦاسائي ڏيندو هو. پوءِ چوندو هو ته آچو ته تلاءَ ۾ سنان ڪيون. ڪپڙا لاهي پاڻي ۾ ٽپي پوندا هئاسون. هو به ڪپڙا لاهي تلاءَ ۾ ڇلانگ ماريندو هو. ترڻ سيکارڻ جي بهاني اسان مان هر هڪ کي واري واري تي اونهي پاڻيءَ ۾ ولي ويندو هو. پاڪيون پائيندو هو ۽ چميون ڏيندو هو. سڄي بدن تي ۽ خانگي عضون تي هٿ ڦيريندو هو ۽ ڪتڪتائي به ڪندو هو. اسان کي ڪلائيندو هو ۽ پاڻ به ٺهڪ ڏيندو هو ۽ آنند محسوس ڪندو هو. هو اسان کي روانو ڪندي چوندو هو: " مون اوهان کي چاريو؛ هاڻي مال کي چاريندس ۽ شام جو موٽندس". ڳانين مينهن کي تلاءَ ۾ هڪلي، انهن کي ڌوئڻ لڳندو هو.

مان ڪا نئين ڳالهه ڪو نه چوان. انساني سرير جي هڪ پنهنجي ڪيمسٽري آهي. علم ڪيميا جو به ماهر نه آهيان، جو ڇيد ڪري، تجربيگاهه ۾ تيار ڪيل ڪا جاچنا پيش ڪريان. منهنجا کي آزمودا ۽ آتيو آهن. انسان ڪيترين اميدن، آشائن، تمنائن، ترشنائن، حرصن، هوسن، موهن، لوبن، لالچن، طمعن ۽ ٻين ڪيترين من ورتين جو مجموعو آهي، جيڪي دنيا جي ٻاهرين پدارٿن توڙي انساني رشتن جي تڪرن مان پيدا ٿين ٿيون ۽ سندس وهنوارڪ جيون تي اثر وجهن ٿيون، سندس شخصيت کي جوڙين ٿيون. ٻئي طرف انسان جون به بنيادي گهرجون آهن؛ اهي وشو وياپي آهن. انهن کي تمثيلي طور تي انسان جون به اٿر بکون سڏيو ويو آهي. هڪڙي آهي پيٽ جي بک، ٻي آهي جنس جي بک. هنن پربل گهرجن کي ورلي ڪو روڪي سگهيو

آهي. پيٽ جي بک کي روڪڻ ته اسميئه آهي جو اُن تي جيون نرير آهي؛ جنسي بک کي روڪڻ جو ساڌن ڪنڌي ڪيترائي رشي مني به ڏرڪجي ويا. پراچين ڪال جي ڏند ڪٿائي ساهت ۾ ديو - ديوتائن جا ڪيترا اهڙا اَچرج ڀريا مثال موجود آهن.

اِنساني شرير، قدرتي طور تي هڪ زوردار ڪشش جو مرڪز آهي. الڳ جنس وارا شرير ته ڄڻ ڪويا هڪٻئي طرف چقمقيءَ طرح ڇڪجي ٿا وڃن؛ آنت ۾ سنگم ۾ (تربيتي) ماڻين ٿا ۽ پرقلتا پائين ٿا. پر ساڳئيءَ جنس جا شرير به هڪٻئي کي ڇڪيندڙ آهن. شريرن جو هڪٻئي ۾ ملڻ تي آنند بخشيندڙ آهي. ان مان پلي جنس جي ڀاونا جي پورتي نه ٿيندي هجي، پر پوءِ به ڪو عجيب سنتوش ملي ٿو، خوشي پڙيي ٿي. مان ته سمجهان ٿو جڏهين به ڪنهن ساڳئي جنس جي شخص سان پيار ڀريو هٿ ملائجي ٿو، ڳلي لڳائجي ٿو يا ڀاڪر پائجي ٿو يا ڳراٽڙيءَ پائجي ٿي، مٿي يا پنيءَ تي هٿ ڦيرائجي ٿو، ڳوڏو ڳوڏي سان ملائي ويهجي ٿو، ڳل تي ٺپڪي هڻجي ٿي يا مٿي، پيشاني ۽ ڳل کي چپن سان ڇهجي ٿو، پيرن سان پير وچڙائجن ٿا - انهن سڀني سريري ڇهائن مان هڪ عجيب قسم جو آنند ملي ٿو. ان کي ڪو به نالو ڏيڻ کان قاصر آهيان، پر ان کي جنسي احساس يا ڀاونا ته اصلي نٿو چئي سگهجي."

باقي ساڳي جنس جي ٻن شريرن جو آسياويڪ ۽ غير قدرتي بدني رشتو هڪ ٻي ڳالهه آهي. اِهو سماجڪ مسئلو آهي، جيڪو خاص طور جاگيرداري دؤر جي علامت آهي، جتي بند سوسائٽيءَ جي ڪري شاديءَ جو مسئلو پيچيدو آهي. ۽ نهايت تنگ ۽ مدي خارج ويچارڻ جي ڪارڻ مختلف جنسن جي وچ ۾ ميل جهيل خلاف هڪ لنبي ديوار کينچيل آهي، جنهن جي آرپار ڏسڻ عبث آهي، جو عورت هڪ منع ٿيل ميوو آهي. ليکوءِ جهڙن شخصن کي پوءِ به بک متائڻ لاءِ اهڙيون حرڪتون ڪرڻيون ٿيون پون:

منهنجي جيون ۾ هڪ ڀيو به اهڙو واقعو پيش آيو. آهو به لڳ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پڳ ساڳئي سمي جي آسپاس هو. منهنجا ٻه چاچا ڳوٺ ۾ دڪان ۾ ٻنيءَ جي سنڀال ڪندا هئا. باقي ٻه چاچا ڪوئلن جو ڌنڌو ڪندا هوا. ڳوٺ ڪان ڏهاڪو ڪوهه پري، جلائو لڪڙيءَ جا گهاٽا جهنگل هوندا هوا. منهنجا چاچا ڪجهه وڻ مقاطعي تي وٺندا هئا. انهن کي ڪٽائي، ٻنيون ٻڌائي، ساڙي ڪوئلو تيار ڪرائيندا هوا ۽ پير وارن شهرن ۾ وڪرو ڪندا هوا. جهنگل ۾ ڪين هڪ لڪڙيءَ مان تيار ڪيل ڪوٺي به هوندي هئي، جتي هو رهندا هوا. منهنجا ٻئي پائر به چاچن سان گڏ رهندا هوا ۽ ڪين ڌنڌي ۾ هٿ ونڊائيندا هوا. ماڻ به ڪڏهين ڪيتو ڪندو هوس ته مون کي جهنگل واري ڪوٺيءَ تي وٺي هلو. هيءَ گهٽنا اُن سمي جي آهي. اُتي ساڳئي ڌنڌي وارا ٻيا به واپاري هوا، جن جو منهنجن چاچن سان سٺو رستو هو، ايتري قدر جو ڪاڏو پل الڳ ڪوٺين ۾ تيار ٿيندو هجي، پر ڏينهن رات سيئي گڏجي ويهي کائيندا هوا. هنن جو وڏو پاءُ ڪيسو مل چڙهيل عمر جو هو. مٿو اڇو هوس. وُاٺليءَ جو سنهو چولو ۽ ڌوتي پائيندو هو جڏهين به مان پيلي واريءَ ڪوٺيءَ تي ويندو هوس ته مون کي پيار پريا هتڙا گهمائيندو هو ۽ ڪڏهين ڪڏهين ڳل کي چمي وٺندو هو.

سنڌ ۾ لکي تيرٿ جو ميلو لڳندو هو. لکي جبلن جي تري ۾ لڪيءَ جو شهر هو، جتي ڪيسورام وارا رهندا هوا. هڪ دفعي ڪيسورام چيو: " لکي جو ميلو ڏسڻ هلندين؟" ميلي جو ٻڌي مان لالچي ويس. تڪڙو تيار ٿي وينس. ڪيسورام منهنجن چاچن کي چيو ته مان هن کي ميلي تي وٺي ٿو وڃان. ٻن ٽن ڏينهن کان پوءِ واپس موٽي ايندا سون. منهنجا چاچا مون کي هر طرح خوش ڏسڻ چاهيندا هوا. سو منهنجي دل ڏسي راضي ٿي ويا. صبوح جو سويل ٺي اسين گهوڙي تي چڙهي نڪتاسون ۽ شام جو دير سان اچي ڪيسورام جي گهر پهتاسون. سندس ٻڍڙا ماءُ پيءُ مون کي ڏسي ڏاڍو خوش ٿيا. ڏاڍو پيار ڏنائون. خوب ڪارائي رات جو پاڻ سان وچ ۾ سمهاريائون.

ٻئي ڏينهن تي ڪيسورام مون کي ميلي تي خوب گهمايو،

ڦيرايو، ڪارايو ۽ خرچيو. چوڏولن تي ويٺاسون، پتلين جا کيل ڏٺاسون، بازيگرن جا پولڙين کي نچائڻ جا تماشا ڏٺاسون، ڪوڪي واري ڪئميرا سان فوٽو کينچايوسين، مٺايون ۽ ميوا کاڌاسون، رانديڪا ورتاسون ۽ پي بہ ڪيتري وندر ڪئي سين. ڪافي دير سان گهر موٽياسون. پيڙا اڳواٽ ئي ڪٽن تي سمهيا پيا هوا. کاڻ جي اِڇا ڪا نہ هئي، جو پيٽ پريل هوا. ڪيسورام جي کٽ وڏي دالان جي ڪنڊ ۾ پيل هئي. مونکي وٺي هلي پاڻ سان سمهاريائين. پوءِ مون کي زور سان ياڪيون پائڻ ۽ چميون ڏيڻ لڳو. آهستي ڪري، منهنجي اِڳٽ کي ڏئل ڏيڻ گنبہ جي چيڙي کي چِڪي چوڙيائين. جڏهين سٿڻ کي هيٺ ڪري، اڳيان پنيان هٿ ڦيرڻ لڳو، تہ مون روئڻ شروع ڪيو. گهبرائجي، مون کي پرچائڻ لڳو. منهنجو روئڻ بند ٿي نہ ٿئي، جو ڏڏڪي ڪاڏڙ ڊپ وِيڙهي ويم. غير سياويڪ وهنوار جو احساس ٿيم. اَگهاڙي ٿيڻ جو شرم بہ کائڻ لڳم. منهنجو روئڻ چالو رهيو. ڪيسورام ڊپ ۾ اَچي منهنجي سٿڻ مٿي ڪري اڳٽ پڏي ورتو. منهنجي روئڻ تي ڪيسورام جي پيڏي ماءُ جاڳي پيئي هئي، پڇندي اَچي اسان وٽ پهتي. ”جو پٽ، جا ٿيو؟ مائٽ ياد آيا اٿئي؟“ ڳراٽڙي پائي، وٺي هلي پاڻ سان گڏ سمهاريائين ۽ پرچائڻ لڳي، تڏهين مون کي اَٽت اِيو ۽ روئڻ ٿميو. باقي بہ راتيون بہ ماڻ پيڙن سان گڏ سمهيس. ڏينهن جي وقت ڪيسورام مون کي گهمائيندو، ڦيرائيندو ۽ شيون کارائيندو هو. ماڻ بہ دليو ساٿس ڦرندو رهندو هوس. هو هڪ ئي ڳالهہ ڦيرائيندو هو: ”چاچن کي ڪجهہ نہ ٻڌائج. چاچن کي ڪجهہ نہ ٻڌائج.“ موٽڻ تي مون چاچن سان هن ڳالهہ جو ذڪر ڪو نہ ڪيو. ساندهہ ٧٥ سال بہ هن ڳالهہ کي دل ۾ لڪائي رکيو هوم پر هاڻي جڏهين هن ڳالهہ تي سوچيان ٿو تہ گهرٽا جي ياونا جاڳي ٿي ۽ ڪيسورام کي اخلاقي ڏوهاري ٺهرايان ٿو. پر مٿس ترس بہ اچي ٿو. ظاهر هو تہ هيڏي وڏي عمر تائين چڙرياڻد رهجي ويو هو. هو جنسي بک جو شڪار ٿيو. حوس جي وس ٿي موقعي جو فائدو ورتائين ۽ غير سيپيہ حرڪت ڪري وڌائين.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هڪڙي ڏينهن صبوح جو آتيس تہ منهنجي ڀاءُ موهن چيو تہ سيگهہ ۾ تيار ٿي وٺ تہ مڪتب (اسڪول) ۾ ڇڏي اچانءِ. مون روئڻ شروع ڪيو تہ مان مڪتب ۾ نہ ويندس. ڏڙڪو داٻ ڏيئي مون کي تيار ڪيائين. پوءِ بہ مون وڃڻ کان نابري واري تہ ٻئي ڀاءُ تنور کي سڏي ورتائين. ٻنهي ڀائرن مون کي ٻانهن کان ڇڪي گهر کان ٻاهر آندو، تڏهين بہ مان پاڻ ڇڏائڻ لاءِ زور لڳائڻ ۽ ڀڄڻ لاءِ مڪون ۽ لتون هڻڻ لڳس. غصي ۾ اچي هنن مون کي ٽنگا ٽولي ڪيو. هڪڙي ٻنهي ٻانهن کان جهليو، ٻئي ٻنهي ٽنگن کان ورتو ۽ ائين کڻندا ڳوٺ جي مسيت (مسجد) ۾ اچي پهتا. جيڪا اسان جي گهر جي بلڪل پٺيان ٻن چئن سؤ والن جي دوريءَ تي هئي. مسيت جي اڳڻ ۾ ڇاياڊار وڻ جي هيٺان هڪ وڏو ڪاٺ جو پاٽيو پيو هو، جتي ٻيا ٻار بہ ويٺا هوا، مون کي آڻي ان تي وهاريائون. سامهون موڙي تي وڏي سفيد ڏاڙهي ۽ مڇن وارو هڪڙو حشمت وارو بزرگ شخص ويٺو هو، جنهن کي مٿي تي ڪلاهہ (لنبي ٽوپي)، هڪ هٿ ۾ تسبيح ۽ ٻئي هٿ ۾ ڪتاب هوس؛ جيڪو ننڍو قرآن ٿي ٿي سگهيو ٿي. منهنجي ڀاءُ موهن ادب سان چيو؛ ” مولوي صاحب، اسين ٻاٻاڻي ڪٽنب مان آهيون. هيءُ اسان جو ننڍو ڀاءُ آهي. ڪيس اوهان جي حوالي ڪرڻ آيا آهيون. پڙهائي پڪو ڪجوس. اوهان جا لک ٿورا ٿيندا“.

مولوي صاحب وراڻيو؛ ” آءُ اوهان جي بزرگن کي سڃاڻان. اوهين ڪو بہ اونو نہ ڪجو سندس پوري سنڀال رکندس ۽ علم جي گنج سان سندس جهولي ڀريندس.“ مون کي ڪوٺي چيائين؛ ”ٻچڙا، هيڏي اچ“. ڏاهي ٻار وانگر آئي وڃي اڳيان بيٺس. منهنجي مٿي تي هٿ ڦيرائي، چيائين؛ ” ڏاڍو سڀاجهو پيو لڳين. دل لڳائي پڙهندين نہ؟“ مون ڪنڌ ڌوڻي ”ها“ ڪئي. وري بہ مٿي تي هٿ گهمائي چيائين؛ ” شاباس“ ڏاهو ٻار آهين. سياڻي ميٽ لڳل پٽي کڻي اچجانءِ تہ سبق لکي ڏيندو سانءِ.“ پوءِ منهنجن ڀائرن کي پٽي تيار ڪرڻ لاءِ هدايت ڏنائين ۽ وڃڻ لاءِ اشارو ڪيائين: مون کي ٻين ڇوڪرن سان گڏ سبق اچارڻ لاءِ چيائين.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مولوي صاحب الف ـ انب، بي ـ بلا، ٻي ـ ٻڪري، ڀي ـ ڀلو....... سان چوندو ويو ۽ اسين سڀ ٿي ٻار گڏجي ساڳئي سر ۾ اُچاريندا وياسون. ...... منهنجو ملان جو ڊپ اُن ڏينهن کان غائب ٿي ويو ۽ پڙهڻ جي ڏن جاري ٿي ويئي. صبوح سان اُٿي مڪتب ۾ پهچندو هوس. سبق پٺيان سبق پورو ڪندو ويس..............

پوءِ هڪ ڏينهن اوچتو طوفان آيو، جنهن اسان جي گهر مٿان موت جي ڇايا وڌي. جنهن ۾ اسان جو ڪٽنب ته دربدر ٿي ويو، پر موري لاڪي جهڙي منڙي ڳوٺ جي آمن ڪي به اُجگڙ ڪري ڇڏيو. مان اُن وقت جهنگل واري ڪوٺيءَ تي رهيل هوس. ٻه چاچا ۽ ٻه پيائر به اُتي رهيل هوا. باقي ٻه چاچا ڳوٺ واري گهر ۾ هوا، جيڪي دڪان سان لڳولڳ بنا ڇت واري اوطاق ۾ سمهندا هوا. رات جو ڳوٺ ۾ چور آيا، دڪان مان مال چورائڻ لاءِ. اوطاق ۾ ستل مڙس مٿان جاڳي نه پون، تنهن ڪري پهريائين هُو، ننڍڙي ڀت ٽپي اوطاق اندر گهڙيا. ننڊ ۾ ستل بيگناهه ۽ بيخبر منهنجن ٻن چاچن جا سر ڪهاڙين جي ڌڪ سان ڌڙ کان ڌار ڪيائون. دڪان جو دروازو ڀڃي، جيترو مال ڪڻي سگهيا، کنيائون. باقي بچيل مال کي تيلي ڏيئي آڳ لڳائي پوءِ رفوچڪر ٿي ويا. ڪنهن بني بشر کي به ڄاڻ نه رهي ته رات جي ڪاري چادر اوڙهيل ڳوٺ ۾ ڪهڙو قهر ٿي چڪو آهي. هت اِها ڳالهه ٻڌائڻ ضروري آهي ته مان هر رات پنهنجي چاچي سومجيمل سان گڏ اوطاق ۾ سمهندو هوس. اڳين ڏينهن جي شام تي ٻيلي مان ڳوٺ واري گهر موٽي اچڻو هوس. پر گهڻي دير ٿي وڃڻ ڪري، چاچن رات جي اونداهي وڳڙي ۾ جهنگل مان وڃڻ جي موڪل ڪا نه ڏني. صبوح جو سوير نڪري وڃڻ جي هدايت ڪئي. اگر اڳئين ڏينهن تي مان گهر پهچان ها ته يقينن منهنجو سر به ڌڙ کان ڌار ڪيو وڃي ها.

ايندين ويندين جڏهين پاسي وارن پٽنچن ڏٺو ته ٻاٻاڻي پيائر گهڻي دير کان پوءِ به ڏسڻ ۾ ڪو نه ٿا اچن ۽ ٻئي طرف دڪان جو در کليو پيوآهي ۽ اوطاق جو در بند آهي ته سياويڪ شڪ اُٿيو. پڪڙ

پچاڙ ڪرڻ تي معلوم ٿيو تہ وڏو قهر ٿي ويو آهي. ڪونڌر ڪسجي ويا آهن. ڳوٺ ۾ چوڌر واٺويلا مچي ويئي، هراس ڇانئجي ويو. اسان جي گهر ۾ماتم مچي ويو. پنج پڳا ڳوٺ جي وڏيري وٽ تہ هو بہ واردات تي پهچي ويو.

مان ۽ منهنجو پاءُ موهن، آسر ويلي پيلي مان نڪتا هئاسون، اچي گهڙ پيڙا ٿياسون. پريان گهر جي ٻاهران ماٺهن جو ميڙاڪو ڏسي حيران ٿياسون، پر سمجهي نہ سگهياسون تہ ڪهڙي ماجرا آهي. ويجهو پهچي گهوڙي تان لٿاسون تہ چاچن جي ڪسجڻ جي دردناڪ خبر ملي. رڙيون ڪندو، ڊوڪيندو اوطاق طرف ڀڳس، پر دروازي تي بيٺل پنجن مونکي روڪي بيهاريو. اندر وڃڻ نہ ڏنو. گهڻو ئي ڦتڪيس پر مون کي لاش ڏسڻ نہ ڏنائون، جو سندن سمجهہ ۾ درشيہ ڏاڍو ڀيانڪ هو. منهنجي من کي شايد ڌڪو پهچي ويو. مان زمين تي ڪري پيس ۽ ليٽڙيون پائڻ لڳس. زارون زار روئندي پاڻ کي مارڻ لڳس. منهنجي پاءُ موهن اچي مون کي ڪنيو ۽ ڪلهي تي رکي، گهر اندر وٺي آيو، جتي منهنجي ماءُ ۽ ٻہ ڀينرون ماتم مچائي رهيون هيون. مونکي پٽ ۾ ليٽڙيون پائيندو ڏسي، هنن کي پنهنجو ڏک تہ وسري ويو. تنهي اچي مونکي ياڪر ۾ ڀريو. ڳوڙها بہ ڀيئون ڳاڙين ۽ مون کي بہ پٽيون پرچائين.

ٻئي ڏينهن تي پر واري سڪرنڊ شهر مان، جيڪو تعلقي جو هيڊ ڪوارٽر هو، ڳاڙهي پڳڙي واري پوليس جو آنالو اچي پهتو. پوليس ڳوٺ جي وڏيري (نالو ياد نہ رهيو اٿم) کي آڏي پڇا لاءِ گهرايو. اسان جي گهر جي سامهون هٿيار بند پوليس بيٺي رهي. انهن ۾ جيڪو آفيسر هو، سو خاڪي وردي ۾ هو ۽ ٽوپلو مٿي تي هوس. پاسي کان چمڙي جي پٽي ۾ پستول بہ لٽڪي رهيو هوس. هو ڪرسيءَ تي ويٺو هو ۽ وڏيرو سڌو ٿيو سندس سامهون بيٺو هو. ٻنهي جي وچ ۾ گفتگو هلي رهي هئي. ڳوٺ جي ماٺهن جو ميڙاڪو، ٿوري فاصلي تي ڊپ گاڌڙ انتظاريءَ ۾ تماشبين بڻيو بيٺو هو. اوچتو زوردار ٺڪاءُ ٿيو، گويا بندوق مان گولي ڇٽي. ماٺهن ڏٺو تہ وڏيري جو وڏو پٽڪو زمين جي ڌوڙ چٽي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

رهيو هو. پوليس آفيسر وڏيري کي چمات وهائي ڪڍي هئي، جنهنجو ايڏو نڪاءُ ٿيو هو. ماٺهو ڇرڪجي، ڊپ ۾ ٽڪرو ٽڪرو ٿڙي پڪڙيَ ويا. وڏيري زمين تان پنهنجو پٽڪو کنيو ۽ ان کي ڇنڊي مٿي تي رکيو. پوءِ پوليس آفيسر جو آواز آيو. ڪڙڪيدار آواز ۾ چئي رهيو هو:” اگر هفتي اندر خوني نہ حاضر ڪيا ويا تہ اچي تو کي خونن جي ڏوهہ ۾ هٿ ڪڙيون لڳائيندس. چار سپاهي پاڻ سان وٺي هو روانو ٿي ويو؛ باقي سپاهي ڳوٺ ۾ رهيا، جن جي رهائش ۽ کاڌي جو بندوبست وڏيري جي اوطاق ۾ ڪيو ويو.

هاڻي سين ڦري وڏيري جي اوطاق تي. سندس عزت ڳوٺ جي خلق اڳيان مٽيءَ ۾ ملي چڪي هئي. مٿان وري خونن جي ڏوهہ جي تلوار سندس سر مٿان لٽڪيل رهي. ڪيس ستن ڏينهن جي مهلت ملي هئي. تہ جي سيني نامي گرامي چورن کي موچڙن ڏيڻ جو ڪم وڏيري جي اوطاق ۾ شروع ٿي ويو. آئن - ڏهن ڪوهن جي ايراضيءَ ۾ جيڪي بہ شاهينگ هئا، تن کي وڏيري جا ماڻهو ٻہ - ٽي، ٻہ - ٽي ڪري، اوطاق ۾ وٺي ايندا هئا. سچي ڪرائڻ لاءِ پهرين تہ وڏيرو ڪين دل تي مارون ڏيندو هو، پوءِ بہ جي ڏوهہ نہ باسين تہ ڪپڙي جي ٿوليءَ ۾ سڌو ليٽايو ويندو هو، جنهن هٿن ۽ پيرن جون ترپون مٿي هجن ۽ وڏيري جا ڪمدار لوڻ جي پاڻيءَ ۾ پسيل سنهن نيٽ جي لڪڻ سان ترين تي مارو ڪندا هئا، جيستائين اُهي رتورت نہ ٿي وڃن. ايتري ڇيڇلائڻ کان پوءِ بہ جي واسطيدار شخص وات نہ کليو تہ ٽنگن ٻانهن کان وٺي ڪيس اُس ۾ اڇليو ويندو هو تہ پل ڦٽ سڙنس تہ من ڪا ٻڙڪ ٻاهر ڪڍي.

ست ڏينهن اِهو حيواني سزا جو سلسلو جاري رهيو، پر خونين جو ڪو بہ پتو ڪو نہ پيو. ان دوران هندن جا ويهارو گهر، ڏيري ڏيري، هڪ هڪ ڪري روئندا، موري لاڪي کي آلوداع ڪرڻ لڳا. منهنجن چاچن پڻ تيز سهيڙڻ شروع ڪيا. ڳوٺ جي جائداد، مال توڙي ٻيلي وارو ڏنڊو، ڪجهہ ڪيائون، ڪجهہ غريب غربن کي ڏنائون، ڪجهہ ڇڏيائون ۽ جو ڪڻڻ جوڳو هو، سو پاڻ سان ڪنيائون. وڏيري

ڪي خبر پئي تہ چاچن کي گھرائي، ساڻن دلي همدردي ڪيائين ۽ ڪين اِهو بہ آٿت ڏنائن تہ خونين کي ڳولي لهبو، اوهان جي آئيندي سلامتيءَ جو بندوبست ڪبو. پنهنجن آبن ڏاڏن جي پکن کي ڇڏي نہ ويجو. غريب غربو ۽ گهرجهائو اوهان جي وجهڻ ۾ راضي نہ آهي. پر جتي سندن بہ مربي ڀائر ڪسجي ويا هوا، سو گهر ڪين ڪائڻ ٿي آيو. فيصلو آٽتر هو. نيٺ اسين بہ هڪ ڏينهن موري لاڪي ڪان وچڙي وياسون.

گناهہ جي دنيا وڏي، ڪاري ۽ وچتر آهي، تنهن ۾ ڪو بہ شڪ ڪونهي، پر منهنجن چاچن جي خون ۾ وڏيري جو ڪو هٿ هو، تنهن بابت قياس آرائي ڪرڻ فضول ٿو سمجهان. ڪيس شڪ جو شڪار بنائڻ لاءِ بہ مون وٽ ڪي ٺوس سبب ڪونهن. اُن وقت جي اَنڌي جاگيرداري نظام ۾ گهڻو ڪجهہ ممڪن هو. پر اِها بہ روشن حقيقت آهي تہ وڏيرو ڳوٺ جو "اَبو اَما" ليکيو ويندو هو. اسان جي ڳوٺ جو وڏيرو اُنهيءَ جنس مان هو. ڳوٺ جو خيال رکندو هو. ڪنهن کي بہ ڪا تڪليف ٿئي يا ڪو لچ لوفر اڙٻنگائي ڪري تہ دانهين وڏيري وٽ ويجبو هو. هو سچ پچ لفنگن کي ٽڪنڪيءَ تي چاڙهيندو هو ۽ آئيندي لاءِ توبهہ ڪرائيندو هو. هندن کي تہ خاص داد فرياد ملندو هو، سندن سلامتيءَ جو خاص خيال رکيو ويندو هو. اهو بہ سچ هو تہ هندو ڳوٺاڻي جيوت جي آرٿڪ ڍانچي جي اهم ڪڙي هوا. ننڍو - وڏو واپار گهڻي ڀاڱي سندن هٿ ۾ هو. ڪرت ڪار ۽ ننڍو - وڏو هنر مسلمانن جي حوالي هو. زمينداري بہ گهڻو تڻو مسلمانن وٽ هئي تہ هاري ناري بہ اُهي هوا. سون چانديءَ ۽ وياج وٽي جو ڪم وري هندن وٽ هو ۽ انهن مان ڪي زميندار بہ هوا.

وڏيري جي حويلي تمام وڏي هئي. مهڙ ۾ وڏي اوطاق، جيڪا اهنج دور دربار بہ ۽ وندرگاهہ بہ هئي. وڏيرو هر صبح جو ٽولن سان سجايل کٽ تي اچي ويهندو هو. اگر ڪو دانهين هوندو يا ڪڙمي ڪاسبي گهرجائو هوندو تہ اچي هيٺ وڇايل فراسن تي ويهندو. سڪر ماٿهن لاءِ منجيون ۽ مُوڙا هوندا هوا. اگر ڪو وڏيري جو ثاني هوندو تہ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پرسنان سجايل ڪٽ تي ويهڻ جي آچ ڪئي ويندي هئي. پيا به ڪيترا ڪچهريءَ جا ڪوڏيا وقت به وقت اوطاق تي ايندا ۽ پنهنجي حيثيت سارو جڳهه وٺندا هوا. پهرين دانهين ۽ گهرجائن کي پڌي، کين روانو ڪيو ويندو هو. پوءِ اوياريون لهواريون ڳالهيون هلنديون. ڊاڙا گهڻا به ٽيندا. ونڊر لاءِ ڪڏهين وري چرچن گهڻن جي محفل لڳندي يا وري ڳجهارتن جو به دؤر هلندو. رات جو محفل هوندي ته الف ليلي، ديو پرين ۽ سنڌي لوڪ ڪهاڻين جي قصا گوئي ٿيندي، جيڪا رات جو دير تائين هلندي. ڪڏهين ڪڏهين ته سازيندڙ ۽ راڳيندڙن جي ٽوليءَ جو اوطاق ۾ پروگرام رکيو ويندو. ڪافيون، بيت، ڏوهيڙا، محفل ۾ ڪافي موج مچي ويندي هئي. سازن ۾ يڪتاريءَ نڙ يا بينون وڄائڻ وارا ڊول هوندا هوا، جيڪي روح کي رڄهائي ڇڏيندا هوا. عيد يا ٻئي جشن واري موقعي تي، وڏيرو طائفي واريون، جن کي اُن وقت جي عام ٻوليءَ ۾ ڪڃريون چوندا هوا، شهر مان گهرائيندو هو. پوءِ ته سڄو ڳوٺ اچي پلتجندو هو. آسي پاسي کان شونقين ۽ تماشبين به اچي ڳاهٽ ٿيندا هوا. ڳائي ۽ ناچ تي فدا ٿيندڙن جي ڇتاپيٽي ڏسڻ جهڙي هوندي هئي. پيسن جي گهور ڪرڻ ۾ شرط لڳندي هئي. نوٽن جي ورڪا ٿيندي هئي. عاشق مزاج، پريان پريان نوٽ ڏيکاري طائفا کي پاڻ وٽ گهرائيندو هوا ۽ هٿ سان نوٽ ڏيڻي ڪيس ڇهڻ جي ڪوشش ڪندا هوا. ڪي ته نوٽ ڏندن جي وچ ۾ جهليندا هوا، جيئن طائفا سندن ايڏو قريب اَچي، نوٽ سندن وات مان ڇڪي ڪڍي ڪئي ۽ پوءِ ٽڏا شوڪارا پريندا هوا ۽ خلق ۾ ٺهڪڙو پئجي ويندو هو. وڏيرو ڪڪڙن جي ويڙهه به ڪرائيندو هو ۽ ملاکڙي لڳائڻ جو به شائق هو. ملهه سنڌ جي بهادرن جي راند هئي ۽ کلئي ميدان تي ڪئي ويندي هئي. ويجهي چڪ جا ملهه دعوت تي اچي مڙندا هوا. هزارين خلق تماشبين هوندي هئي. پريان پريان ماڻهو ڏاند ڳاڏين ۽ اُٺن تي به اچي پهچندا هوا. پيا وڏيرا ۽ زميندار به ايندا هوا ۽ ملهه وڙهندڙ جو قدر ڪري کين انعام اقرار ڏيندا هوا. هاڻي ته وڃي رهيون آهن زخميل سمي جون ساريون.

جيون هڪ مهاساگر مثل آهي، جنهن ۾ وقت بوقت وڏا طوفان
اُٿن ٿا. زلزلا پرگهٽ ٿين ٿا، پر ڏيري ڏيري اُهي شانت ٿي وڃن ٿا ۽
ساگر وري مانو ٿي وهندو وڃي ٿو. ساڳيءَ طرح انساني زندگيءَ ۾
دکدائڪ گهٽنائون گهٽجن ٿيون، پر زندگي بيهي نٿي وڃي، روڪجي
نٿي پوي. وهڪرو هلندو ٿو رهي. انسان ۾ دک سهڻ، سهسائڻ جي
وڏي شڪتي آهي. جڏهين هڪ ساڌارڻ پرندو، وڻ ڪري پوڻ يا سڙي
وڃڻ ڪري، پنهنجو آکيرو ٻئي وڻ تي اڏي ٿو، ساڳيءَ طرح انسان به
هڪ هنڌان آکيرو ٽٽي وڃڻ تي ٻئي هنڌ جوڙي ٿو.

منهنجا ناناڻا، ساڳئي سنڪرنڊ تعلقي جي هڪڙي ٻئي ڳوٺڙي
ڇَابُو راهُوءَ ۾ رهندا هئا، جيڪو موري لاڪي کان ٽورن ميلن جي پنڌ تي
هو. چاچن اها راءِ بيهاري ته جيسين ڪنهن نئين آستان جو پڪو فيصلو
ٿئي، تيسين ڪجهه وقت لاءِ متهنجن ناناڻن جي گهر نڪاڻو ڪجي.
ڏکي گاڏين ۾ مال ڪٽائي اچي ناناڻي گهر پيڙا ٿياسون. ماءُ، ڀينرون،
ڀائر ۽ مان اُتي ئي رهجي پياسون. باقي ٻه چاچا پاڻ سان ميڙي چوندي
نقدي ڪٽي نوابشاهه هليا ويا، جتي اسان جي پڪي رهندي هئي. پنجن
ڀائرن ۾ اڪيلي ڀيڻ هئي. جنهن جي نوابشاهه ۾ شادي ٿيل هئي. اٺ -
ڏهه مهينا اسين ناناڻن وٽ رهياسون، ڪڏهين ڪڏهين ٻن چاچن مان
هڪڙو ڏينهن اڌ لاءِ اسان وٽ ايندو هو ۽ اسان کي آٿت ڏيئي ويندو هو
ته هنن اسان جي پڦڙ جي گهر جي بلڪل سامهون، زمين جو هڪڙو
ننڍڙو ٽڪر ورتو آهي جنهن تي گهر اڏائي رهيا آهن. جلد ئي جڳهه نهي
تيار ٿيندي ۽ جڏهن ئي اها تيار ٿي بيهندي ته اسان کي وٺي هلي اُتي ٿاڻو
نڪاڻو ڪندا.

صابوُ راهوءَ ۾ منهنجن ٻن ڀائرن پان - ڀيڙيءَ جو ننڍڙو باڪڙو
لڳايو، جيئن نانيءَ جي گهر هلائڻ ۾ هٿي ڏيئي سگهن. نانو گذاري ويو
هو. ڪيس تي پٽ هئا، پر ليچڻ ڪو نه هون. تنهن ڪري گهر جي
حالت تنگ هئي. مون کي اسڪول ۾ وهاريو ويو، تنهن ڪري پڙهائي
وري شروع ٿي ويئي. نئين گهر ۽ نئين وايو منڊل ۾ منهنجي دل ڪا نه

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

تي لڳي. عمر جي نسبت ۾ مان وڏيڪ ڳنڀير تي ويو هوس. گهمڻ ـ ڦرڻ، دوست ناهڻ جو چاهہ نہ رهيو هو.

اسڪول کان سواءِ واندي وقت ۾ مان ٻہ ڳالهيون ڪندو هوس. هڪڙو هو پاڻي ڀرڻ جو ڪم. ڏاڏيءَ جي گهر ڀرسان ڪنهن سيٺ جو گهر هو، جنهن جا صبوح ۽ شام پاڻيءَ جا مٽ ڀريندو هوس، جنهن لاءِ هڪ پيسو صبوح هو ۽ هڪ پيسو شام جو ملندو هو. عرش تان اچي فرش تي ڪريو هوس. اڄ مون کي بري ڪانہ لڳي. اُنهن ڏينهن ۾ ٽڪو (ٻہ پيسا) غنيمت هو. مون کي ڪتمنڙا کائڻ جو ڏاڍو شوق هو. چٽي تي جو هريل هوس. صبوح توڙي شام ڪتمنڙا وٺي چوسيندو رهندو هوس. باقي واند ڪائيءَ جو وقت، مان ڳوٺ ڀرواري پاڻيءَ جي ڪُڏ جي ڪناري تي ويجي، اڪيلو ٺي وهندو هوس. ننڍا پٿر ڳولهي پاڻيءَ ۾ اُڇليندو هوس ۽ گول گول ڦهلجندڙ ڇلن کي ڏسندو هوس. ڳوٺ جا ٻيا ڇوڪرا بہ صبوح ۽ شام ايند اهئا. ڪپڙا لاهي، پاڻيءَ ۾ ٽپي پوندا هئا ۽ ترندا هئا. مون کي اُن لاءِ نڪو اُتساهہ هو ۽ نڪا همٿ هئي. بعد ۾ بہ مون ترڻ جي ڪڏهين بہ ڪوشش ڪا نہ ڪئي. اڻتارو ٺي رهيس.

ڏهاڪو مهينن ۾، اسان جي نوابشاهہ واري جڳهہ تيار تي ويئي. چاچو ايسرداس اچي پهتو ۽ اهڙي خوشخبري ڏنائين. ڪم ٿورو گهٽو رهيل هو. پر رهڻ جهڙي هئي. اسان کي وري وري لڏو پٽڻ ۾ ٻہ ـ ٽي ڏينهن لڳا. سمورو ڪٽنب اچي نوابشاهہ پهتو. پهريان ٻہ ڏينهن پڦيءَ جي گهر ڪاٽوسين، جيسين هر ڳالهہ جو بندوبست تي بيهي. پوءِ اسان جي گهر جو ڪاروبار باٺير شروع تي ويو ۽ اسين ٽانئيڪا ٽياسون.

منهنجن ڀائرن ساڳيو پان ٻيڙيءَ جو ڌنڌو قائم رکيو. ٻن چاچن مان وڏي چاچي ايسرداس پڻ ساڳيو پراڻو ڪوئلن جو ڌنڌو شروع ڪيو. ننڍو چاچو ويشسيمل، گهر جي سنڀال ۽ ٻئي ننڍي وڏي ڪم لاءِ رهيو. هو ڌرمي لاڙي ۽ شيوا ڀاؤ وارو هو، مٿان جو وري ٻن ڀائرن جي ڪسجي وڃڻ جو ڌڌڪو رسيو هوس تہ دنياداريءَ تان دل ڪڄي ويس. هو ٻن ڳالهين ۾ مشغول رهندو هو. صبوح شام ٽڪاڻي وڃي ٿورو

پڳتي پڄن ڪندو هو ۽ باقي گهر جي مهڙ واري اوطاق ۾ پئنچن جي شيوا لاءِ چلم ناهي وهندو هو. وڏو پاڻيءَ جو مٽ به پري ڪنڊ ۾ رکندو هو، جنهن جي وڏي ڍڪ تي لوٽي ۽ گلاس پيا هوندا هئا. آسي پاسي وارا يا رستي تان لنگهندڙ پئنچ ڦوڪ پرڻ لاءِ ايندا ئي رهندا هئا. پياسا به پاڻي پي ويندا هئا. جيڪڏهن ڪو فقير يا مسلمان پاڻي پيئڻ لاءِ ايندو هو ته ياد اٿم هن کي لوٽيءَ يا ٻڪ تي پاڻي پيئاريو ويندو هو. اهو پيدي وهنوار ئي هو جيڪو اڳتي هلي سنڌي هندن لاءِ ڏک جو ڪارڻ بڻيو. انهيءَ ڪهاڻيءَ تي پوءِ ٿا اچون. اوطاق ۾ چلم جي چوديواري رات جو ڪافي دير تائين محفل مٿل هوندي هئي. ڪڏهين ڪڏهين تاش جا شونقين رنگ وار جي چوڪڙي به ٻڌندا هئا. ڪافي موج مچندي هئي. وڏي عمر جا بزرگ چوپڙ تي به هٿ ماريندا هئا.

نوابشاه ۾ اچي، منهنجي پڙهائي پڻ ٿاڻي لڳاتي تي. هڪڙي ڏينهن منهنجو چاچو ايسرداس هلي، مون کي پاڙي ۾ هلندڙ پرائمري اسڪول ۾ داخل ڪرائي آيو. ڪتنب تي نازل ٿيل درگهٽنا ڪارڻ، منهنجا ٻه ٽي سال ته واهه جو وئرٿ نڪري ويا. منهنجي اسڪول ۾ داخلا به دير سان ٿي هئي. هاڻي نئين سر جڏهين پرائمري اسڪول ۾ داخل ٿيس ته منهنجي عمر ڪافي وڏي هئي. اهو خيال ڪري ۽ ٿوري پڙهائي ته ڪري چڪو هوس، مون کي پاراڻي بجاءِ پهرئين درجي ۾ داخلا ملي. اڳتي هلي پنهنجي هوشياري ۽ ڪلاس ماستر جي راضپي ڪارڻ، ٻيون ۽ ٽيون درجو به گڏي پاس ڪيم ۽ هڪ پيو سال به بچائي ورتم. پڻ سالن جي اندر سڌو چوٿين ڪلاس ۾ ٽپو ڏنم.

اُن زماني ۾ اسڪول وڃڻ وقت پيسو خرچي ملندي هئي ۽ پيسي ۾ به بادشاهي هوندي هئي. چا چا ته پيسي ۾ ملندو هو دال پوري به پيسي ۾ ته چولا ڊبل به پيسي ۾، ڪتمنڙن جو ٻڪ به پيسي ۾ ته جهول پڳڙن جو به پيسي ۾ ملندو هو. تڏهين پائيءَ جو به ملهه هو. پائيءَ جي ٻيڻ آڌيلو ۽ پيسي جي ٻيڻ ٽڪو. ٽڪي ۾ ته الائي ڇا ملندو هوا رسيس جي وقت راڌومل ڇٻي وارو اچي اسڪول جي ٻاهران ويهندو

هو. رسيس جو گهند وڳو ناهي. ڇوڪرن ۽ ڇوڪرين جون ڇانگوڻ ڪيس ورائي ويندي يون هيون. ”راڌامل مونکي ڏي.... راڌا مل مونکي ڏي .....“ اڌ ڪلاڪ ڇوٻول متو پيو هوندو هو. ڌمتو، ٿلهو ٿانور ڪومچي وارو، آڏيلي ۾ رڌل رهڻ جي پڙي ناهي ڏيندو هو، ته آڏيلي ۾ ڪپٽ به وٺي سگهبو هو.

اُنهيءَ معصوم عمر ۾ زسڻ پرچڻ به ليائيندڙ نموني جو هو. اوڻي - ٻڏي جي ريت هئي. مزيدار ڳالهه ته اِها هئي جو ٻه رٺل دوست، نه ڳالهائڻ جو مکر ڪري به پاڻ ۾ ڳالهائيندا هئا. جنهن لاءِ ٽياڪڙ خيالي شخصن جي اوٽ وٺندا. اُن معرفت گفتگو ڪندا هئا. هڪڙو چوندو: ” چئينس ڪالهه اسڪول ڪو نه آئين؟“ ٻيو جواب ڏيندو: ”چئينس، ٿورو بخار ٿي پيو.“ رٺل دوست ورائيندو: ”چئينس، مونکي تو کان سواءِ اِسڪول ۾ مزو ئي ڪو نه آيو.“ اڳلو ساڳيو ئي سر آلاپيندو: ” مان به ته گهر ۾ تو کي ئي ياد ڪري رهيو هوس.“ ائين ڪلاڪن جا ڪلاڪ پاڻ ۾ رهاڻيون ڪندا ـ دل جا قرب به ونڊيندا، پر سڌو ڪو نه ڳالهائيندا، جيستائين ڪو ٽيون دل گهريو دوست ٻنهي جي ٻڏي ڪرائي، نه ته ”چئينس.... چئينس.......“ جي رٽ چالو هوندي هئي. ننڍي وڏي ڳالهه تي پيو روسامو ۽ پرچاءُ ٿيندو هو ۽ آڱريون ملائبيون هيون. ڇيچ ملائي اوٽي ڪنبي هئي، ڏسٽي ۽ وچين ملائي ٻڏي ڪبي هئي. ننڍپڻ ۾ جوا به ڪبي هئي. مشهور هئي چڏن (ڪانچ جون گوليون) راند زمين تي ننڍو گول ناهي، ان ۾ گوليون رکبيون هيون ۽ پريان ٻيهي انهن کي چٽبو هو. جيڪي گوليون پڙ (گول) کان ٻاهر نڪتيون، سي چٽيندڙ جون ٿينديون هيون. شيڪو پنهنجي واري تي نشان چٽيندو هو. گولين ۾ چگي هار جيت ٿيندي هئي. مون وٽ گولين جو ڏٻو ڀريل هوندو هو. خرچيءَ مان ڪجهه بچائي گوليون وٺبيون هيون. ٻي راند هوندي هئي اکر پوري، جنهن ۾ ڪجهه به لڳائي سگهبو هو. پايون هجن، ڪوڏيون هجن، بلور هجن، ننڍا بسڪيٽ هجن، ڪجهه به. پٽي سان نون راند ۾ ڪوڏيون ۽ پايون هلنديون

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هيون. هڪ ٻي راند هئي مزيدار، جنهن ۾ سڪي جي پنيان چپيل ساڄي پهرين انگ،ڪي آڳر سان لڪائي باقي پنويان تي انگ ڏيکاري شرط لڳائبي هئي، اگر جي اڳلو سڪي تي لڳل سال برابر ٻڌائي ويو ته سڪو سندس ٿيو، نه ته ڪيس ساڳي ملهه وارو سڪو ڏيڻو پوندو هو. وڏا ٽڏڙي جي ڏڻ جي موقعي تي پتي سان جوا کيليندا هوا. سؤن ۾ هار - جيت ٿيندي هئي. منهنجا چاچا پتي کي هٿ به ڪو نه لائيندا هوا، پر منهنجا ٻئي ڀائر اُن ”شب“ ڏينهن تي پتي ۾ شامل ٿيندا هوا. مان وچي پرسان ويهندو هوس. جي ڪين ڪو وڏو داءُ لڳو ته پڙ مان پائلي (چار آني) ڪڍي ونندو هوس. صبوح کان وٺي شام جو دير تائين راند هلندي هئي. ڪنهن ٻچا هارايو، ڪنهن ٻچا کٽيو، سو ته هو ڄاڻن، پر پنهنجي جيت ٿي جيت هوندي هئي. ڏهه -ويهه روپيا گيدي ۾ وجهي اٿندو هوس.

هوشيار ۽ جاننو شاگرد هئڻ ڪري، ماسترن ۾ پيارو هوس. ۽ پهرين درجي کان مانيٽر مقرر ٿيس ته آخرين يارهين تائين مانيٽري ماڻيندو رهيس. اُن زماني ۾ ماستر، شاگردن کان پنهنجي گهر جو ڪم به وٺندا هوا. ٻئي درجي ۾ ٽيڪمداس منهنجو ڪلاس ماستر هو. آءُ سندس پيارو شاگرد هوس. ٻن پيرڊن گذرڻ بعد مون کي ٻيا ٻه ڇوڪرا ڏيئي گهر جي ڪم لاءِ موڪليندو هو. اسين گهر جي ٻهاري ڪرڻ، برتن ملڻ، پاڻي ڀرڻ ۽ ٻيو صاف صفائي جو ڪم ڪري وري اچي ڪلاس ۾ ويهندا هواسون. هو اڪيلو رهندو هو. اسڪول کان موٽڻ کان پوءِ پاڻ اچي ٺاهيندو هو. موڪل جي ڏينهن تي پنهنجا ڪپڙا به پاڻ ڌوئيندو هو. هن ئي مون کي ٻيون ۽ ٽيون درجو گڏ ڪٽايو ۽ ٻڌو ٽپو ڏيکاريو.

نوابشاهه شهر جي جاگرافي ڏاڍي سولي هئي. شهر جي اُتر ۾ موني بازار هئي. جنهن جي ڇيڙي تي لوڪل بورڊ جي وڏي آفيس هئي. پڙهيل ڳڙهيل طبقو- ڊاڪٽر، وڪيل، انجنيئر ۽ سکيو ستابو واپاري ورگ گهڻي قدر موني بازار واري لتي ۾ رهندا هوا. شايد ڪنهن انگريز

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪليڪٽر جي پٺيان اِهو نالو پيو هوس. اوڀر ۾ ريلوي اسٽيشن هئي، جنهن جي پٺيان سيٺ ٽوپڻداس جو ڪپهه ڪاتڻ جو ڪارخانو هو ۽ جِڳي جهوپڙ پٽي هئي. اولهه ۾ سرڪاري آفيسون، ڪورٽون، راندين جا ميدان، اسپتال، مسجد، سئنيما گهر، مساڻ ۽ وئشوائڻ جون ڪوئيون هيون. ڏکڻ وارو حصو غريب آباد سڏبو هو، جتي وچولو غريب طبقو وڏيڪ وسيل هو. ويجهڙائي ۾ اُتي به اڏاوت جو ڪم شروع ٿيو هو. بجلي گهر به اُتي ٺهرايو ويو هو ۽ ڪيترا شاهوڪار بنگلا ٺهرائي اچي رهيا هوا، پر پاڙو سڏبو اجان به غريب آباد هو. اسان جو گهر به اُتي آڏيل هو. شهر جي وچ وارو ٽڪر "چڪرو" سڏبو هو، جتي وڏا دوڪان، ڪوٺيون، آفيسون ۽ ٻيا ريزڪي ڏنڌي جا هنڌ هوا. شهر جي مکيه بازار هڪئي هئي. جيڪا اُتر کان ڏکڻ ويندي هئي؛ ٻنهي پاسي گهٽي ياڱي هندن جي گهرن سان وسيل هوندي هئي. مسلمانن جا پاڙا اڪثر الڳ الڳ ايراضين ۾ ڦهليل هوا.

پرائمريءَ جا چار درجا پورا ڪري، اسين غريب آباد واري لوڪل بورڊ اسڪول مان ڦري، سوني بازار واري ولس هاءِ اسڪول ۾ آياسون، جيڪو خانگي سنستا جي سايع هيٺ هلندڙ هو. پنجين درجي کان انگريزي وشيه طور پڙهائي ويندي هئي. ڇوڪرا ۽ ڇوڪريون گڏ پڙهندا هوا. هر ڪلاس ۾ پنجن ستن ڇوڪرين کان وڏيڪ ڪو نه هونديون هيون، جيڪي اڪثر پڙهيل ڳڙهيل طبقي جي گهرن مان هيون، جن کي سنڌ ۾ "ديوان" سڏيو ويندو هو. ايڪڙ ٻيڪڙ ڇوڪري ڪا ياٺيند ڪٽنب مان هئي.

جڏهين کان انگريزي درجن ۾ داخل ٿيس ته مان سٿڻ ۽ قميص سان گڏ ڪوٽ ۽ ٻيڙيءَ واري شڪل جي ڪارِي ٽوپي به پائيندو هوس ۽ سياري جي موسم ۾ مفلر به ڳلي ۾ وجهي ڇوڏاري ويڙهيندو هوس. سپاٽي سان جوراب به پائيندو هوس. انگريزي ستين درجي ۾ مون سان هڪڙو اهڙو واقعو ٿيو، جيڪو ٿورن ڪن زندگيءَ جي ڪڙن واقعن مان ذهن تي اَڄ ڏينهن تائين اُڪريو پيو آهي. ڇهون پاس ڪري، اسين ستين

ڪلاس ۾ وڃي رهيا هواسون جيئن سياويڪ هو، بود ۾ آچي اسين نئين ڪلاس روم ۾ ڊوڪيندا آياسون سيڪو پسند جي جڳهہ حاصل ڪرڻ لاءِ هيڏانهن هوڏانهن ڊوڙي رهيو هو ۽ پنهنجي دل گهرائي دوست پرسان ويهڻ لاءِ واڪو واڪاڻ ڪري رهيو هو. ڪلاس ۾ ہاڪر ڪتو متو پيو هو. ماستر سرينواس گهڻو ئي شانت ڪرائڻ لاءِ ٽيبل تي زور سان رول هڻي، "بس ڪريو..... بس ڪريو" چلايو، پر ڇوڪر ڇتي ذات جا ڪتي ٽا ہڌن! پنهنجي مستيءَ ۾ پورا هوا. ماستر جو غصو ڪو ڪاپار تي چڙهي ويو. هو ڪرسيءَ تان اٿي سڌو منهنجي بينچ جي طرف آيو. آءُ اڳين ڪلاس ۾ مانيٽر هوس ۽ پهرين بينچ جي ڪنڊ تي ماستر جي ٽيبل جي سامهون وهندو هوس، جيئن اٿڻ - ويهڻ ۾ سولائي ٿئي. هن ڪلاس ۾ بہ سياويڪ ساڳئيءَ جڳهہ تي آچي ويٺو هوس ۽ ٻيا خاص ٻہ دوست منهنجي پر ۾ ويٺا هوا. ويجهو آچي چيائين: " اٿي بيهہ!" نہ هر، نہ تر، پري ڪري چماٽ هنيائين. حڪم ڏنائين تہ بينچ تي اٿي بيهہ. مونکي روئڻ آچي ويو. ايڏي بي انصافي! اتو ڪاڏو ڪوئي، مار پئي ڪابي تي. جن هل هنگامو ڪيو سي بچي ويا، سزا آچي منهنجي مٿان پئي.

چماٽ جو نڪاءُ ايترو ٿيو، جو چڻ بم گولو ڇٽو. ڪلاس ۾ ڌهڪاءُ ڦهلجي ويو. چوڏاري سناٽو ڇائنجي ويو. جيڪو جتي هو، اٿي ويهي رهيو. هن واقعي جو احوال منهنجي جگري دوست سجان راوتاڻي، جيڪو اڪثر منهنجي پرسان ويهندو هو ۽ اُن واقعي وقت بہ ويٺو هو، پنهنجي هڪ ننڍڙي ليک ۾ بہ ڪيو آهي. هو لکي ٿو: "اوچتو ماستر پنهنجي ڪرسيءَ تان اٿيو ۽ سڌو ڪيرت وٽ پهچي، هڪ چماٽ وهائي ڪڍيائينس. بس، ڪلاس ۾ قبرستان جهڙي شانتي ڇائنجي ويئي. سڀ سن ۾ آچي ويا. واٽڙن وانگر همدرد نگاهن سان ڪيرت ڏي نهارڻ لڳا. آخرڪار چماٽ ڪيرت ڪي جو لڳي؟ گوڙ تہ سيني پئي ڪيو. ٻن پيرڊن ڪان پوءِ رسيس ملي. آڌ کن ڇوڪرا گهر هليا ويا. وري ڪلاس لڳو پر آچڻ سان موڪل جو اعلان ڪيو ويو. شايد پهريون ڏينهن

هجڻ جي ڪري.

"گهر وچي هر ڪنهن ٻار مائٽن کان چنبي لڳائي ته ڪيس، ماستر چوٿرام مامي واري ڪلاس ۾ پڙهندو آهي ۽ نه ڪه سرينواس جي ڪلاس ۾. مون به اهڙي چنبيءَ لاءِ پنهنجي پيءُ سان ضد ڪيو. منهنجي پيءُ انڪار ڪيو. چي: ماستر سرينواس هوشيار ماستر آهي، تون ان وٽ پڙهه. باقي جيڪا ڳالهه تي گذري آهي، ان جو پاڻيهي بندوبست ٿي ويندو.

"اسڪول کي مالي مدد لوڪل بورڊ وٽان ملندي هئي ۽ جئن ته منهنجو پيءُ ان آفيس ۾ هو، تنهن ڪري اسڪولن ۾ سندس هلندي پڄندي هئي. ٻيو اسان جو دوست هو، هوندو رامچند، جنهن جو پيءُ پڻ ساڳي آفيس ۾ هو. پر هو پيءُ کان چنبي لڳائي چڪو هو. شام جو مسٽر رامچند ۽ منهنجو پيءُ ماستر سرينواس سان گڏيا. جنهن پنهنجي ڪيل غلطيءَ جو احساس جو اظهار ڪيو. ڪيرت کي هن واقعي ڪري ڪيترن همدرد حاصل ٿي جو هو هر دلعزيز بڻجي ويو".

اَئين انگريزيءَ ۾ اسان جو ڪلاس ماستر شري روچيرام ٿاواڻي ٿيو. هو ٻين ماسترن کان بلڪل نرالو هو. سنڌ جي مشهور ڪانگريسي پريوار مان هو. سندس پيءُ سچانند ڦيرومل ٿاواڻي سنڌ جي ڪانگريس جو وائيس پريزيڊنٽ، سالن کان رهندو آيو. سچو ڪٽنب قومي هلچل ۾ هو. ڪراچيءَ مان ٻه سال ڪاليج جا پاس ڪري آيو هو، ڏگهو، ٺاهوڪو، ڪلمڪ، رلمل وارو هو، تنهن ڪري جلدي شاگردن ۾ پيارو ٿي ويو. ديش ڀڳتيءَ جي ست پيٽ ۾ پيل هئس. ڀڳتين جا قصا ٻڌائي اسان ۾ قومي ڀاونا اڀاريندو هو. کاڌيءَ جي ڪپڙن ۾ ايندو هو. اسان ۾ کاڌي پهرڻ لاءِ چاهه پيدا ڪندو هو. منهنجي شروعاتي اوسر ۾ روچيرام جو وڏو هٿ هو. قوميت جو ٻج هن ئي مون ۾ ڇٽيو. سندس لاڏلن شاگردن مان هڪ هوس. اڳتي هلي شاگرد هلچل جو اڳواڻ بڻيس پهرين شهر جي سطح تي، پوءِ نوابشاهه ضلع جي سطح تي ۽ آخر پوري سنڌ جي سطح تي ۽ هندستان جي سطح تي پڻ.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

منهنجن ويچارن جي شروعات آريہ سماج جي فلسفي سان ٿي. هرچند نالي منهنجو هڪڙو اسڪول جو دوست هو. هن کي ڪن آريہ - سماجين جو سنگ لڳو. ستيارٿ پرڪاش ۽ آريہ - بمگولو جهڙا ڪتاب پڙهي ڪيس پڪو رنگ لڳي ويو هو. مون کي بہ ڪتاب آڻي ڏيندو هو ۽ خوب بحث ڪندو هو. هندو ڌارمڪ ويچار ڌارا جي واڌاري ۾ ستيہ پرڪاش جي رچيندڙ ۽ آريہ سماج جي پايو وجهندڙ سوامي ديانند سرسوتي جو وڏو ۽ اهم رول آهي. عقلپرستيءَ تي ٻڌل سندس ڌارمڪ ۽ سماجڪ ويچارو واقعي انساني ذهني ترقيءَ جي پراسيس ۾ پرکبو تہ انساني ويچارن جي واڌ ۾ هڪ ڪڙي اڳتي محسوس ڪبي. پر اِهو سڀ ڪجهہ ڪافي نہ هو. انساني ويچار ڌارا هڪ لڳاتار واڌ جو پراسيس آهي. انسان ذهني سطح تي اڳتي اَڃا اڳتي اُيرڻ جي جستجو ۾ آهي. قومپرستيءَ جا ويچار مون کي هڪ قدم اڳتي لڳا. ويچارن کي مان ڪنجوس وانگر ڪڏهين بہ پٽڪي جي ڪنڊ ۾ ٻڌي ڪو نہ رکان. عقل جي ڪسوٽيءَ تي پرکي انهن کي قبول ڪريان يا رد ڪري ڇڏيان.

روچيرام ٿانواڻي جي سنگ ۾ مون کادي پائڻ شروع ڪئي تہ پيا منهنجا دوست بہ کادي پائڻ لڳا. ڪي چوڪريون بہ اسان جي اثر ڪري کادي اپنائڻ لڳيون. ائين وديارٿين ۾ قومي جاڳرتا جي لهر لڳي. آرتوار تي ۽ ٻئي ڪنهن قومي ڏينهن تي صبوح جو پربات ڦيري ڪڍندا هواسون، جنهن ۾ شاگرد ۽ شهر جا قومي ڀاونا وارا شخص بہ شامل ٿيندا هوا. اَسين اڪثر ڪري هوندراج دکايل جا قومي گيت، ”تنهنجي اَئٽ جو آواز. ..... مرنداسون، مگر ديش کي آزاد ڪنداسون ..... سوريءَ تي چڙهيو سردار ڀڳت سنگهہ ....“ ڳائيندا هواسون. سرگس ۾ انتظام رکڻ ۽ نعرا هڻائڻ جو ڪم مون تي هوندو هو. سڄي شهر کي پرڪرما ڏيئي، ”ڀارت ماتا ڪي جئہ.... مهاتما گانڌي ڪي جئہ.... انقلاب زنده آباد....“ جي ڌوم مچائيندا هواسون. چڪري واري گول بازار ۾ پهچي، ”جن گن من......“ وارو قومي گيت ڳائي برخواست ٿيندا

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هواسون. ڪو وڏو قومي ڏينهن هوندو هو تہ ياشڻ بہ ڏيندو هو ۽ قومي پرن بہ دهرائيندا هواسون. ڪڏهن وري ڪاڏي ڀندار تان ڪاڏيءَ جا ٽاڪيا ڪلهن تي کڻي گهرن ۾ وڪڻڻ بہ ويندا هواسون تہ ڪڏهين دوائون کڻي ريل پار، غريب بستيءَ ۾ وڃي ورهائي ايندا هواسون.

ٻئي طرف ماستر روچيرام اسڪول جي ڪاريہ ڪرم ۾ بہ ڏاڍو چاهہ ڏياريندو هو. پينٽنگ جي چٽاڀيٽيءَ لاءِ لاڏلن شاگردن کي ياشڻ لکي ڏيندو هو. مان سانهن ۾ هوس، طوطي وانگر رٽي، آڇي شاگردن اڳيان ياشڻ ڪندو هوس. بنا هيڏي هوڏي نهارڻ جي يڪساهيءَ ياشڻ ٺوڪي وجبو هو. ٽنگون ڀيئون ڏڪنديون هيون ۽ زبان پيئي لڙکڙائيندي هئي. پوءِ بہ پهريون يا ٻيون انعام کڻي ونندو هوس. ڪنهن بہ وشيہ تي رٽائتي نموني لکڻ ـ ڳالهائڻ جو آزمودو اسڪول جي ڊبيٽنگ مان مليو.

ٻي جوش ڏيندڙ سرگرمي هوندي هئي اسڪائوٽنگ، انهن ۾ مستر روچيرام ڏاڍو اڳرو ۽ اتساهي هو. اسڪائوٽ ٽيم کي تيار ڪرڻ ۾ ڏاڍو چاهہ وٺندو هو. روزاني قوائد ۽ راند يون ڏينديون هيون، پر موج تڏهين مچندي هئي، جڏهن ٻن ٽن ڏينهن جي اسڪائوٽ ڪئمپ جو پروگرام ٺهندو هو. شهر کان ٻاهر کليل ميدان ۾ تنبو لڳايا ويندا هوا. هر ڪو اسڪائوٽ پنهنجو بسترو ۽ ٻيو ضروري سامان پاڻ سان آڻيندو هو. تنبوءَ اندر هر صبوح ليپو ڏيڻ کان وٺي، رات جو پهري تائين سڀ ڪم اسان کي ڪرڻا پوندا هوا. قوائد، رانديون، ماني ناهڻ، ترڪنگ چٽاڀيٽيون وغيره. فوجي سکيا جو ننڍو نمونو هو. رات جو ڪئمپ فاير ـ باهہ جي چوڌاري وندر جو پروگرام، نهايت لبائيندڙ ڳالهہ هوندي هئي ۽ ڏاڍي موج مچندي هئي، سڀڪو ڪو نہ ڪو اسر پيش ڪندو هو. ڪو راڳ ڳائيندو، ڪو ڪهاڻي ٻڌائيندو، ڪو چٽڪلو يا ڳجهارت چوندو، ڪو سانگ ڪندو. ڪي گڏجي مذاقي ڇهچٽو يا راڳ پيش ڪندا. اسين بہ ڪي دوست گڏجي هڪ مذاقي راڳ ڳائيندا هواسون. هڪڙي هندي فلم تان نقل ڪري تيار ڪيو هو ـــ

رام رام ڪيرترام، رام رام رام رام.......

سيٺ بڻني گهوڙا، سيٺيان بڻني گهوڙي،

هر غريب بيچاري نہ گهوڙا، نہ گهوڙي،

ڪب گدا، ڪب گدي، رام رام ڪيرترام....

سيٺ پهني ڌوتي، سيٺياڻي پهني پوتي،

هر غريب بيچاري نہ ڌوتي نہ پوتي،

ڪب ننگا، ڪب ننگي، رام رام ڪيرترام....

۽ پيون بہ مذاق ٽڪون ڳنڍيندو ويندو هوس. راڳ ڳائيندو هوس ۽ نچندو بہ هوس. ٻيا دوست بہ سر وڻائيندا هئا. ڪو ٿالهي وڄائيندو، ڪو دلي تي هٿ هڻندو ۽ ڪي تاڙين جي ٺهڪن سان سر ملائيندا. اهڙي ڌماچوڪڙي ڪندا هئاسون جو ڇا چئجي! اهو راڳ ايترو مشهور ٿي ويو، جو جتي بہ وڃان، اهو راڳ ڳائڻ جي فرمائش ٿيندي هئي.

اسڪولي جيون ۾ ايڏو چست رهيس؛ جو اسڪول جي ڪاريہ ڪرم ۾ ڪا بہ اهڙي سرگرمي نہ هئي، جنهن ۾ مان ڀاڱو نہ وٺندو هجان. راندين ۾ ڪرڪيٽ ۽ واليبال جي ٽيم ۾ بہ مان شامل هوس. ڪڏهين تہ ڪئپٽن جي ذميواري بہ نڀائيندو هوس. پي. ٽي (فزيڪل ٽريننگ) لاءِ، ڏيشپانڊي نالي مرهٽي ماستر مقرر ڪيو ويو. جيڪي شاگردن کي خود حفاظت جي سکيا ڏئي. جنهن ۾ خاص طور لٺ هلائڻ ۽ تلوار - ڍال سيکاري ويندي هئي. مان انهن ٻن - ڇئن ڇوڪرن مان هوس، جن کي تمام سٺي لٺ ۽ تلوار هلائڻ ايندي هئي. جڏهين بہ تعليم کاتي جو ڪو آفيسر يا ڪو وڏو ماڻهو اسڪول ڏسڻ ايندو تہ خاص طور ڪيس اِهي لٺ ۽ تلوار جا اسم ڏيکاريندا هوا ۽ اسان کي پردش ڪرڻ جو موقعو ملندو هو. ڏاڍو دل آٿاريندڙ آزمودو هوندو هو ۽ فخر بہ محسوس ڪبو هو. اسڪول جو ساليانو جلسو ٿيندو تہ وندر جو پروگرام رٿيو ويندو هو، جنهن ۾ هڪڙو ننڍڙو ڇهچٽو بہ تيار ڪندا هوا. اسان جو سائنس ماستر آسندس بجلاڻي . مذاقي ڇهچٽي جي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هدايتڪاري ڪندو هو ۽ مون ڪي ڪو نہ ڪو رول ڏيندو هو. ياد اٿم، هڪ سال ڪوي ڪشنچند بيوس جو مشهور ڪلاڪيندڙ "ڇهچٽو پوڙهي جو پرڻو" تيار ڪيو ويو هو. بجلاڻي صاحب چيو: "پوڙهي جو پارٽ تو کي ڪرڻو آهي." پهرين تہ نروس ٿي ويس، پر همت ڏياري مون کي ناٽڪي ميدان ۾ آندائين. وڌي ڳالهہ تہ مون کي پارٽ نڀائيندي هڪ مذاقي راڳ بہ ڳائڻو هو: "آهيان مڙس قنذاري، ونندس پوري ياڳ يـتـاري". مـسـتـر بجلاڻي باجي ۽ ڍڪڙن تي مـونْ کي راڳ ڳائڻ ۽ اداڪاري ڪرڻ، سـيـڪـارڻ لڳو. اسـٽـيـج تي راڳ بہ ڳاتم جوش ۾ اداڪاري بہ ڪيم. اوچتو منهنجي ڍلي ٻڌل ڌوتي ڇڙي پيئي. پوءِ تہ اُهو ٺهڪڙو متو ۽ تاڙين جا ٺهڪا ٿيا جو ڌوتي هٿ ۾ پڪڙي مان اسٽيج تان ڀڄي ويس. ڪيتري وقت تائين ماڻڊي ۾ شور غل متو رهيو.

اُن عمر ۾ چلو لائي ۽ من مستي بہ گهڻي هوندي هئي. اسان جي پنجن - ڇهن ڄڻن جي هڪ ٽولي هوندي هئي. پڪي ياراڻي هوندي هئي. موڪل جي ڏينهن تي ڪيڏانهن نہ ڪيڏانهن نڪري ويندا هئاسون. شهر کان ميل ڏيڍ جي مفاصلي تي، ڳاجرا نالي هڪڙو ننڍو واهہ وهندو هو. صبوح سويل ڪاڌي جو سامان ڪٺي، انبن جي مؤسوم ۾ انبن جي ٽوڪري بہ ڪـٺـبي هئي. ڪـپـڙا ڪناري تي لاهي وڃي پاڻيءَ ۾ پوندا هئاسون. ترڻ تہ ڪنهن کي ڪو نہ ايندو هو. سو ڪناري تي ويهي ننڍڙي پاڻيءَ ۾ پيا تڙڳندا هواسون ۽ ٽاڦوڙا هڻي ٽنگون ٻانهون هلائيندا هواسون. رونشي خاطر ڪڏهين ڪنهن کي ونئي، بي - خبريءَ ۾ ٺيلهو ڏبو هو تہ وڃي "ڌو" وڏي پاڻيءَ ۾ ڪرندو هو ۽ ٻہ چار غوطا کائي، وري اَچي ڪناري پيڙو ٿيندو هو. چاڪاڻ تہ هڪ تہ پاڻي ايڏو اونهون ڪو نہ هو ۽ ٻيو تہ لهواري پاسي بيهندا هئاسون تہ خود بخود پاڻي گهليندو، وڃي ڪناري طرف اَچلائيندو هو. ڪڏهين ڪڏهين ٽاڦوڙا هڻي ڇوڪرو ٻاهر تائين نہ پهچي سگهندو هو تہ رڙيون ڪندو هو تہ اسين بہ ونئي واڪو واڪاڻ ڪندا هئاسون. "بچايو! بچايو!..." موڪل جي ڏينهن ۾ آسي پاسي ڪو نہ ڪو تارُون بيٺو هوندو هو. اسان جي رڙين

تي ٽپو ڏيئي ڪيس ڇڪي آئي ٻاهر ڪيڊندو هو. ٿوري وقت لاءِ ته اسان جو ساهه سڪي ويندو هو ۽ ڪن پڪڙيندا هواسون، پر اها عمر ئي اهڙي هئي، جوُ واقعو گذريو ته ڳالهه ئي ذهن تان اڏامي ويندي هئي. اهي لاتون ۽ اهي ڇڳهه!

هڪڙو ٻيو وڏيڪ مزيدار واقعو ياد اچيم. هڪڙي دفعي اسان جي ٽولي شهر کان ڇڱو ٻاهر نڪري ويئي. گهمندا وجي هڪ ٻنيءَ ۾ پهتاسون. موريڻ ۽ گجرن جي پوک تيار بيٺي هئي. دل سرڪي ويئي. آس پاس ۾ ڪو ڏٺي به نظر ڪو نه ٿي آيو. ٻيلڻ شروع ڪيوسين. خوبُ موريون گجرون پٽي ڪاڏيون سين. رومالن ۾ به ٻري ٻڌيون سين. چوريءَ ۾ ايڏو غلطان رهياسون، جو معلوم نه رهيو ته ڪيڏي مهل ڏٺي اچي مٿان بيٺا آهن. پوءِ ته ٻه چار ڏڪ به ڪاڏاسين ۽ اسان کي ڪٺي نوڙين سان ٻڌائون. ميڙيون منٿون ڪري، آئيندي اهڙي حرڪت نه ڪرڻ جو واعدو ڪري، ڪيسن ۾ جيڪي ڏوڪڙ هوا، سي سزا طور ڏيئي، جان ڇڏائي، ائين ڀڳاسين، جيئن ڪاريءَ هيٺان ڪانءُ! آئيندي اهڙي حرڪت کان باز رهياسون.

لڳ ڀڳ انهيءَ سمي منهنجي جيون ۾ هڪ زوردار اٿل پٿل آئي؛ ”پريم ديوتا“ مون کي ڏنگي ورتو. هيءُ سچو قصو اهڙي اڌ ۽ ٻيت نموني ٿيو، جو مون کي سمڪ ئي نه رهي ته ڪيئن مان آهستي آهستي، بي اختيار پريم ٻنڌن ۾ جڪڙجي رهيو هوس. آئين انگريزيءَ ۾ هوس. شهر جي وڏي ۾ وڏي وڪيل جي ڌيءَ گوپي، مون سان ساڳئي ڪلاس ۾ پڙهندي هئي. مانيٽر جي حيثيت ۾ مان مهڙ واري بينچ تي وهندو هوس. ڇوڪرين لاءِ ٻه بينچون هيون، جن تي ڇهه ڇوڪريون وهنديون هيون، سي به مهڙ واري قطار ۾ هيون مون سان لڳولڳ بينچ تي گوپي وهندي هئي. منهنجي بي - خبريءَ ۾ هوءَ مون ۾ دلچسپي وٺڻ لڳي هئي. اک ٽيٽ ڪري مون ڏانهن نهاريندي هئي ۽ ڪڏهين وري ٻنيان نهارڻ جو بهانو ڪري، نظرون مون تي اڇلائيندي هئي، جئن اڪثر پريم جي سروعات ۾ ڇوڪريون ڪنديون آهن. ” ڪيوپڊ “ يعني پريم

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ديوتا جا شڪار ڇوڪرا سڌيون نظرون ملائيندا آهن ۽ پنهنجي دل جون نازڪ ڀاونائون يا سنيها سڌو پريمڪا ڏانهن موڪليندا آهن. پر استري ذات ان ڳالهہ ۾ نياري آهي، جنهن لاءِ مکيہ طور ٻہ وگيانڪ ڪارڻ آهن: هڪ تہ طبيعتن ڪا بہ عورت، گهٽي ڀاڳي پريم نہ جتائيندي آهي؛ مرد جي رشتي ۾ ڪا بہ ڳالهہ تڪڙي يا سڌي نہ ڪندي آهي؛ گهٽي قدر اتسڌي نموني اشارو ڏيندي آهي، جيستائين ڪيس پڪ ٿئي ۽ سندس دل ٻولي تہ سندس پريم جو نرادر نہ ٿيندو، بلڪہ ڪيس پڪي موٽ ملندي. ۽ ٻيو ڪارڻ اِهو آهي جو زال ذات بنيادي طور لڄاري آهي. اظهار ۾ مرد وانگر کليل نہ اهي، ڪيس نندپڻ کان اِها ئي سکيا ملندي آهي تہ لڄ يعني حياءُ استريءَ جو سڀ کان وڏيڪ ملهائتو ڳهڻو آهي. گوپي پڻ ان ڳالهہ ۾ پنهنجي جنس جي سڀاويڪ طريقي سان نينهن جو ناتو اظهاري رهي هئي، جيڪو مون جهڙي نوس مرد جي پلئہ ڪو نہ پئي پيو. دراصل، ان ڳالهہ ۾ مان سچي عمر بس اڻين ئي رهيو آهيان. اهڙا گهڻائي مثال منهنجي جيون ۾ پوءِ بہ آيا آهن، جن تي هن وقت سوچيان ٿو تہ پنهنجي اهڙي خشڪ سڀاءَ تي اچرج ٿو وٺيم:

ڪنهن وقت پنهنجي آجيوڪا لاءِ ٽيوشن ڏيندو هوس. هڪ مترجي معرفت هڪ بالغ ڇوڪريءَ کي خانگي طور سندس گهر ۾ پڙهائڻ جو ڪم مليو هوم. ٿوري وقت ۾ هوءَ مون سان رلي ملي ويئي. پوءِ رڳو پيئي کلندي هئي ۽ مون ڏي نهاريندي هئي. حساب وغيره سيڪاريانس يا سندس نوٽ بوڪ تي ڪي درستيون ڪريان تہ بهاني - ڪبهاني پيئي پين ۽ منهنجن هٿن کي پڪڙڻ جي ڪوشش ڪندي هئي. جي جهليانس تہ آهڙي حرڪت نہ ڪر تہ پيئي ”تهہ تهہ“ ڪندي هئي. هڪڙي دفعي آهڙي حرڪت وقت، مون ڪٿي سندس ٻئي هٿ پڪڙيا. غضب ٿي ويو! بلڪل ان وقت سندس ماءُ، منهنجي لاءِ چانهہ جو ڪوپ کڻي ڪمري اندر داخل ٿي هئي. ٻاراڻو رومانس اُتي ختم ٿي ويو ۽ منهنجي ٽيوشن کي گولي لڳي ويئي. بعد ۾ منهنجي دوست مون کي ورجايو، ”آبا، آهڙي ڪا ڳالهہ هئي تہ مون سان تہ ذڪر ڪرين ها.“

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مان ڪيس ڪهڙي سمجهائي ڏيان؟ بالغ اوستا جي صادق جذبي ۽ مستيءَ کي ڪيئن دوشي ٺهرايان؟

پارٽ ۾ پهچڻ کان پوءِ مان بمبئي اسٽوڊنٽس يونين ۾ ڪم ڪرڻ لڳو هوس. سال 1946ع کان 1950ع تائين؛ رهندو به يونين آفيس ۾ هوس، جيڪا گرانٽ روڊ پوليس اسٽيشن جي پرسان واري هڪ جڳهه ۾ هئي. جلد ئي پوءِ اسماعيل ڪاليج (جوگيشوري" ۾ داخلا ورتم ۽ اُتي ئي هاسٽل ۾ رهڻ جو بندوبست ڪيم. اِسٽوڊنٽس يونين ۾ اسين ڪميونسٽ ويچارن وارا شاگرد، ڇوڪرا توڙي ڇوڪريون، گڏجي ڪم ڪندا هواسون. اُن وقت ڪميونسٽ پارٽيءَ طرفان راڄنيتيءَ ۾ انتها پسنديءَ وارو دؤر هلي رهيو هو. ڪاليجن ۾ هڙتالون ڪرائڻ ۽ جلوس ڪڍڻ کان سواءِ، ٻيون ٻيچ ڏاهه جون ڪارروايون به ڪيون ويندڙيون هيون، جهڙوڪ- پوليس مٿان ائسڊ بلب اُڇلائڻ، جلوس هلندي مٿن حملو ڪرڻ وغيره. اِهو ڪم خاص طور وديارٿين تي رکيو ويندو هو. اُنهن چوندڙ وديارٿين ۾ ڪي ڇوڪريون به هيون، هڪڙي مالويڪا ۽ ٻي ترلا گانڌي، جيڪا اڳتي هلي ڇوٽي موٽي ائڪٽريس به بڻي. پاهران سکيا به وٺي آئي هئي.

ترلا ۽ منهنجون اِکيون اڙيون هيون. هر آرتوار تي شام جو آفيس ۾ اسٽوڊنٽس يونين جي ڪميونسٽ گروپ جو ميڙ ٿيندو هو، جنهن ۾ گذريل هفتي جي ڪيل ڪارروائين جو جائزو ورتو ويندو ۽ ايندڙ هفتي لاءِ پروگرام رٿيو ويندو هو. ان وقت ڪميونسٽ گروپ جو اڳواڻ نرنجن دوداڻي هو، جيڪو ميڊيڪل ڪاليج جو وديارٿي هو. مان نئون هوس، تنهنڪري مونکي ٻيچ ڏاهه جي ڪارروائي ۾ شامل نه ڪيو ويندو هو. باقي ٻين ڪارروائين ۾ برابر ڀاڱ وٺندو هوس. خاص طور زير زمين ڪميونسٽ اڳواڻن جي وچ ۾ ڪوريئر جو ڪم ڪندو هوس. ڇاڪاڻ يونين ۾ نئون هئڻ ڪري پوليس جي نظرن ۾ ڪو نه آيو هوس.

هفتيوار جائزي وارن ميڙن ۾ ترلا ۽ مون کي هڪٻئي کي ڏسڻ جو موقعو ملندو هو. هو مون ڏانهن نهاري مرڪندي هئي. پهرين مان

حجاب ۾ سسي ويندو هوس، پر پوءِ ڪيس سنيه جي موت ڏيندي مشڪ جو جواب ۾ مشڪ ۾ ڏيندو هوس. ڳنڀير بحث هلندي به اسين ٻين کان نظر بچائي اڪيون ملائيندا هواسون. ڪڏهين ڪڏهين ميز پوري ٿيڻ کان پوءِ ٻئي گڏجي نڪرندا هواسون ۽ گرانٽ روڊ تان آچي گاڏي پڪڙيندا هواسون. هوءَ گهڻو ڪري سنڌ اندر هلچل بابت احوال ڄاڻڻ چاهيندي هئي. يعني مون بابت ۽ منهنجي ڪتنب بابت به ڄاڻ رکڻ چاهيندي هئي. مان اڪثر گرانٽ روڊ تي لهندي تازا انجير خريد ڪندو هوس. آفيس ۾ پهچي ڪيس انجنيئر آڇيندو هوس. هوءَ ڏاڍي چاهه سان انجيئر کتندي هئي ۽ ٻين جي اکيان فارمل بڻجڻ جي ڪوشش ڪندي ، "ٿئنڪس" چوندي هئي ۽ مرڪندي مرڪندي، خاموش نگاهن سان ٻيو به ڪجهه اظهاري ويندي هئي. ايل. ايل. بي جو امتحان آچي متان پينو هو. امتحان جي تيارين لاءِ، پاڻ ڪي ڏيڏي، تي مهينا وچي هاسٽل ۾ ويئس. جڏهين امتحان بعد واپس يونين آفيس ۾ پهتس ته نرلا ڪيڏانهن وڃي چڪي هئي. اِهو آڏورو سنيه اتي ئي پورو ٿيو.

سنڌي ساهتڪ هلچل ۾ ڪم ڪندي پڻ هڪ سنڌي ليکڪا مون تي هرڪ هاري چڪي هئي. مان خشڪ نڪر بلڪل اَجاڻ رهيو هوس. گهڻي ئي نمونن ۾ هن پنهنجي چاهت ڪي اظهاريو هو ۽ اشارا به ڇڏيا هوا، پر مون انهن ڪي ڪڏهين به پريت جي معنيٰ ۾ نه ورتو هو يا سمجهيو هو. پوءِ اوچتو هڪ ڏينهن حيرت ڀريو جهٽڪو آيو. اسين ٻئي هڪ ٻئي جي پرسان ٽئڪسيءَ ۾ ويٺا هواسون. ڪيڏانهن وڃي رهيا هواسون. اَچانڪ هن منهنجي گوڏي تي هٿ رکيو. مون ڇرڪجي هن جي اکين ۾ ڏٺو. دل جي چاهت مون کان ڳجهي نه رهي. مون مردانگي لبرتي ورتي. سندس ڳل تي چمي ڏنم. چيم، "شادي شده آهيان." چيائين، "ڄاڻ آٿم، نه ته هن کان اڳ ۾ تو کي اڏائي، آلائي ڪٿي ڪٿي وڃان ها." ڪجهه ڏينهن رکي هڪ ڪوتا لکي موڪليائين، جنهن ۾ دل جي نازڪ ڀاونائن جو درياهه پلٽيل هو ۽ گهرن احساسن جي ٻوڏ هئي. آهڙي پلٽونڪ پريم کان منهنجو من ۽ ذهن لڏي ويو. پر جلدي من تي

قابو پائي ورتم. ڪوتا لغافي ۾ وجهي، ٽپال رستي واپس موڪلي ڏنم. جئن ڪنهن به قسم جي شنڪا يا غلط فهميءَ جو امڪان نه رهي. هيءَ ڪهاڻي شڪ ٿي ايپيسوڊ ۾ آتي جو آتي پوري ٿي ويئي.

هاٿي گوپيءَ جي سنيه جي ڪهاڻيءَ کي ٿورو اڳيرو ڪريون. جڏهين هن ڏنو ته سندس معصوم نظرون نينهن جو نياپو پهچائڻ ۾ اَسفل رهيون آهن، تڏهين هن پنهنجي پريم جتائڻ جوهڪ انوکو نمونو ڳولهي ڪڍيو. مان ڪلاس جو مانيٽر هوس. ماستر هر روز گهر لاءِ ڪم ڏيندو هو. پهرين پيرڊ ۾ ان ڪم جي چڪاسڻ جو ڪم مانيٽر جو هوندو هو. اگر ڪوئي شاگرد گهر جو ڪم نه ڪري ايندو هو ته ڪيس سزا ڏني ويندي هئي آتاري ٻهارڻ يا به رول هڻڻ. هڪ ڏينهن جيئن مان گهر جو ڪم چڪاسي رهيو هوس ۽ گوپيءَ وٽ پهتس ته هوءَ آتي بيٺي. چيائين: " مون ڪان گهر جو ڪم ڪرڻ وسري ويو " ۽ پنهنجو هٿ منهنجي اڳيان وڌائي بيٺي. مان منجهي پيس. مون پٺيان ڪرسيءَ تي ويٺل ماستر ڏانهن نهاريو. هو منهنجي پچتائيءَ کي سمجهي ويو. چيائين: " سزا ملڻ گهرجي. سڀ شاگرد هڪجهڙا آهن..... ٻهارينس نه، ٻه هلڪا رول هڻينس" . مون سندس ڊگهيريل هٿ تي ٻه هلڪا رول هنيان هوءَ منهنجين اکين ۾ نهاري مرڪي رهي هئي، ڄڻ مونکي چيڙائيندي هئي. الائي ڇو مان پنهنجي ڪئي تي لڄي ٿي رهيو هوس ۽ گوپيءَ جي اهڙي وهنوار تي عجب ڪائي رهيو هوس. پر اِها حقيقت آهي ته هاٿي منهنجو ڌيان گوپيءَ طرف ڇڪجي ويو هو. جئن ئي هوءَ موقعو پائي نظرون مون تي اُڇلائي مرڪندي هئي ته مان به ساڳي موٽ ڏيندو هوس. هن جي ڇهري تي سوڀ جي جهلڪ هئي، جو منهنجو ڌيان پنهنجي طرف ڇڪائڻ ۾ ڪامياب ويئي هئي. ٻه ڏينهن رکي وري ساڳي حرڪت ڪيائين. گهر جي ڪم جي تپاس وقت وري آتي بيٺي. هٿ اڳيان ڪري، چيائين: "هوم ورڪ ڪو نه ڪيو اٿم. " مان ته هاٿي اڳوپوءِ مونجهاري ۾ ڳوڙها ٿي ويس. ماستر ڪان پڇڻ بيسود هو، جو هو ڏاڍو سخت هو. سوچيم ڪتي سخت سزا ڏيڻ لاءِ نه

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

حڪم ڪري، سو مانڙي ڪري، مون سندس ڏکيريل هٿ هيٺان پنهنجو ڪاٻو هٿ رکيو، اِهو مکر ڪري تہ مٿان رول لڳڻ کان اڳ پنهنجو هٿ نہ هٽائي ڇڏي. هن جو هٿ مٿان، منهنجو هٿ هيٺان، چڻ پازيٽو ۽ نيگيٽو جو ملڻ ٿيو. لاشڪ بجلي ٻنهي شريرن ۾ ڊوڙي ويئي هئي. مون ساڄي هٿ کي مٿي هوا ۾ ڪري، رول کي زور سان هٿڻ جي ائڪٽنگ ڪئي، پر رول جڏهين سندس هٿ جي ويجهو آيو تہ ان کي صفا هلڪو ڪري ڇڏيم ۽ سندس هٿ کي پنهنجي هٿ ۾ سوگهو جهلي بيٺس ۽ ٻن زولن جي وچ ۾ ٻڻ وقت جي ڇگي وٿي رکيم، جڏن سندس هٿ منهنجي هٿ ۾ ڪي پل سوگهو رهي. گوپيءَ جي ڇهري تي لڄ جي لالي ڇانئجي ويئي ۽ نيڻ هيٺ جهڪي ويس ۽ ائين اسان جي آنکمچوليءَ جو سلسلو چالو ٿي ويو.

گوپيءَ جي هڪ پڪي ساهيڙي هئي ديالي. جيڪا ساڳئي ڪلاس ۾ پڙهندي هئي ۽ گوپيءَ سان گڏ ساڳيءَ بينچ تي وهندي هئي. هڪڙي ڏينهن دياليءَ رسيس ۾ منهنجي پرسان لنگهندي، آهستگيءَ سان چيو تہ شام جو ضرور چيتي جي گهر اچج. پوءِ ڪنهن نہ ڏٺو، نہ ٻڌو، هوءَ هلي ويئي. چيتو پڻ اسان جي ڪلاس ۾ پڙهندو هو. پڙهڻ ۾ هو ڏاڍو ڪچو هو. ڪڏهين ڪڏهين ماستر جي مار جي ڊپ کان حسابن يا جاگرافيءَ جي فيئر ڪاپي اڌاري وٺندو هو ۽ پوءِ اُها اُتاري واپس ڪندو هو. ڪڏهين ڪاپي موٽائڻ ۾ دير ڪندو هو تہ مان وٽي سندس گهران وٺي ايندو هوس. سندس گهر گوپيءَ جي گهر جي بلڪل سامهون هو. اِها ڄاڻ گوپيءَ کي هئي ۽ دياليءَ مون کي اُتي اچڻ لاءِ چيو هو.

شام جو مان ڌڙڪندڙ دل سان چيتي جي گهر ڏانهن روانو ٿيس. دل ۾ ڏاڍي اُٿل ۽ ڪيئي گمان! من چوي تہ ان نياپي جو واسطو ضرور گوپيءَ سان آهي. گوپي وڏي وڪيل جي ڌيءَ آهي. ڪنهن شڪايت تہ نہ ڪئي آهي تہ مون ڪيس رولن سان مار ڏني آهي. ٻيو من چوي تہ هن پاڻ ئي گهري رول ڪاڏا آهن؛ مون تہ صرف ماستر صاحب جي حڪم

جي تعميل ڪئي آهي. دل گواهيءَ نہ ڏئي تہ گوپي ڪا اهڙي شڪايت ڪري سگهي ٿي. پر ٻئي ڪنهن ڪلاس جي ڇوڪري يا ڇوڪريءَ تہ چغلي ڪا نہ ماري آهي؟ پر ان حالت ۾ مون کي چيني جي گهر جو گهرايو وڃي؟ اُن ۾ تہ ڪا بہ سياڻپ نظر نٿي اچي. ديالي جي معرفت ضرور گوپيءَ جو نياپو آهي.

اِهي وسوسا گهڙيندو ۽ ڊاهيندو چيني جي گهر جي در جي اندر گهڙيس تہ نظارو ڏسندي ئي چت چريو ٿي ويو. گهر جي اڱڻ ۾ ٻن ڇوڪرين پئي نوڙيءَ کي گول ڦيرايو ۽ گوپي ٻڌا ٽپا ڏيئي پئي نوڙيءَ کي پيرن هيٺان گسڪڻ ڏنو. سندس سڄو سرير پئي جهوميو. انگ انگ پئي نچيو. عورت جي جسم جي هڪ پنهنجي ڪيمسٽري آهي. هڪڙو پنهنجي قسم جو جادو آهي. سندس ڇاتيءَ جو نرتيہ مڏ مست ڪندڙ هو. سڄي سرشتيءَ ۾ استري سندر ۾ سندر وستو آهي ۽ سندس اِهو انگ وري سرڳ جي ميوي مثل لپائيندڙ آهي؛ وينو ڏسجي تہ ڪڏهين بہ دل نہ ڍاپي. اهڙي دلڪش درشيہ سان گڏ، مٿان وري جو سندس نظرون مون تي اٽڪيون رهيون، تہ سرت وڃائيندڙ نشو مون تي طاري ٿي ويو. سندس اکين ۾ جوانيءَ جي شرارت هئي، هڪ پيار ڀري للڪار هئي. مدهوش ٿي اُتي ئي ڄمي ويس، دلفريب نظاري جو نشو اکين اندر اوتيندو رهيس.

چينو مون طرف سرڪي آيو هو. مان ڪجهہ چوان، تنهن کان اڳ هن چيو: ” مون کي ڄاڻ آهي، تو کي هت اچڻ لاءِ دعوت ڏني ويئي آهي. هل، هلي ڪمري ۾ اندر ويهہ. گوپي توسان ملڻ ٿي چاهي.“ منهنجي دل ضرور هڪڙي ڌڙڪڻ گسائي ويئي هوندي. ڌڙڪڻ اڳي کان بہ تيز ٿي ويئي. لڱم پنهنجو هٿ اچڻ ڪنهن رتا سان ٽيل آهي. مان روم ۾ پيل کٽ تي اچي ويهي رهيس ۽ چينو روم ڇڏي هليو ويو. ائين چئي، ” تون هتي ويهہ، مان اچان ٿو.“ پر هو ڪو نہ آيو، منٽن اندر، گوپي لڄائيندي اندر آئي. مون واري کٽ جي سامهون پيل کٽ تي ويهي رهي. ٿوري دير لاءِ اسان جي وچ ۾ خاموشي رهي جيڪا بہ بلڪل

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

دلڪش هئي، جو اسان جون اکيون هڪبئي کي سندر سنيها ڏيئي رهيون هيون.

پيار جي ڳالهہ ۾ مان ساڳيو چسو هوس، گونگو ٻٽيو وينو هوس. ڳالهائڻ جي شروعات گوپيءَ ڪئي. سندس منو سنهڙو آواز، موهيندڙ چپن مان ڪبوتر تہ ” گهُو گهو“ وانگر نڪتو، ” ڪيئن آهين؟“ ” ٺيڪ آهيان“، مون قربائتي سر ۾ چيو.

”روز شام جو چيني جي گهر ايندو ڪر.... ستين بڄہ جي اندر، جو تہ مون کي ستين بڄہ کان پوءِ گهر کان ٻاهر رهڻ جي اجازت ڪانهي..... دير سان اصل نہ.“ گويا محبت ڀريو حڪم هو.

”تون چوين ٿي تہ ضرور ايندس.“ مون مرڪي ڏنو. ”هاڻي تہ روزانو هوم ـ ورڪ ڪري ايندينءَ نہ؟“ مون شرارت ڀريو سوال ڪيو. هوءَ شرمائجي ويئي.

”اگــر تون روزانو هت ايندين تہ مــان بہ هوم ورڪ ڪري ايندس.“ اسان هلڪو کلي ڏنو، جو ڏاڙئي گهر ۾ هواسون ۽ پهرين چوريءَ چوريءَ ملاقات هئي. سندس وقت اچي پريو هو. هڪڙي منڙي مشڪ سان الوداع ڪري هوءَ روم کان ٻاهر نڪري ويئي.

نت نير شام جو ڇهين بڄي مان چيني جي گهر ويندو هوس. اڌ منو ڪلاڪ گوپيءَ سان مچلندڙ شرير جو نوڙيءَ جي ردم تي نرتيہ جو آنند ماڻيندو هوس. سندس پير تہ برابر زمين تي ٽپندا رهندا هوا. پر اکيون مون تي ڇميل هونديون هيس. پوءِ ڏهہ ـ پنڌرهن منٽ اسين روم ۾ ويهي ڳالهيون ڪندا هواسون. ساڏارڻ نموني جو حال احوال هوندو هوا اسڪول اندر هلندڙ وهنواري ڳالهيون هونديون هيون. پر پوءِ بہ جڏهين الڳ ٿيو هو تہ هردو آنند سان تمتار هوندو هو ۽ تن بدن ۾ هڪ عجيب نشو محسوس ٿيو هو.

پوءِ هڪ ڏينهن وري پيو ڌماڪو ٿيو. مان اُن ڏينهن طبيعت ڍلي هئڻ ڪري اسڪول نہ ويو هوس. شام جي وقت ڳوليندو ڳوليندو هڪڙو ڇوڪرو اچي گهر پهتو. ڪاپيءَ مان هڪڙو اڄو پنو ٿهن ۾

ويڙهيل چٺيءَ جي ڪيسي مان ڪڍي مون ڏانهن وڌائيندي چيائين:
”گوپيءَ هيءَ چٺي ڏني اٿو. منهنجي بدن ۾ بجلي ڊوڙي ويئي. هڪ آچاتل احساس دل اندر آيريو، جيڪو ڏاڍو مٺو لڳو. ويندي وقت چوڪري چيو: ”هن جو جواب لکي رکجو. مان سڀاڻي وٺڻ ايندس.“
هن جي وڃڻ کان پوءِ ڌڙڪندڙ دل سان چٺي کولي پڙهڻ شروع ڪيو م:

پرانن کان پيارا،

تون اَڄ اسڪول نه آئين ته مون کي اصل مزو ئي نه آيو. هر هر پئي در کان ٻاهر نهاريم ته اِجهو آيو، اِجهو آيو. آرام ئي نه پيو اَچي. ڪنهن به ڳالهه ۾ دل ئي نه پئي لڳي. ماسترن جون ڌيون پئي ڪاڏم. اِئين نه ڪندو ڪر. اسڪول نه گسائيندو ڪر. تون ڪان سواءِ ڪجهه به مٺو نٿو لڳي. هن چٺيءَ جو جواب ڏجانءِ نه ته رسي ويندي سانءِ. منهنجو نوڪر سڀاڻي ساڳئي وقت تو وٽ ايندو.

پيارن مان، فقط تنهنجي.........

خط پڙهندو وڃان، منهنجو ساهه ائين ڪڇندو وڃي، گويا اندر ۾ ڏنوٽي هلي رهي آهي. پيار: دل جي هڪ عجيب ڪيفيت آهي، هڪڙو اهڙو ڀاوَ آهي، جنهن کي محسوس ڪري سگهجي ٿو پر اُن جو بيان ڪرڻ يا ان کي اظهارڻ ڏاڍو ڏکيو آهي. لفظ ڪيترا نه ڪمزور واهڻ آهن! مان جيڪو آنند خط پڙهندي وينو ماڻيان، تنهن کي سوين جتن ڪندي به قلمبند ڪرڻ کان قاصر آهيان. اهڙو الوڪڪ آنند ڪنهن به لفظي قيد ۾ بند نٿو ڪري سگهجي. ڪيتري ساعت ته انهن بي خوديءَ واري اثر هيٺ رهيس. پر پوءِ جڏهين پاڻ ۾ موٽي آيس ته خط جي موٽ ۾ جواب ڏيڻ جي اُلجهن ۾ غلطان ٿي ويس. گوپيءَ جي معصوم پيار جي پيٽ ۾ مان ڪيئن ۽ ڪهڙو اظهار ڪريان؟ هيءَ ته هڪ نئون آزمودو هو، هڪ نئون جذبو هو، دل جي تمنا جي اڇل هئي. دل ته ڦوهاري وانگر اُڇلڻ ٿي چاهيو، پر ڪٿان آڻيان ان کي اظهار جو واهڻ؟ ڪهڙو ڏيان ان کي رنگ.... روپ؟ ٽيبل ڪرسيءَ تي ويهان ٿو، قلم

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پنو ڪتان ٿو، پر پاڻ ڪي خالي خالي ٿو محسوس ڪريان. لفظ سات ڏيڻ کان انڪار ٿا ڪن. پاڻ کي بيوس پيو سمجهان. سوچيان ٿو ته ڪهڙي نه الجهن ۾ وجهي ڇڏيائين! نيٺ لکڻ جي ڪوشش ڪريان ٿو:

منهنجي دل جي راڻي،

ناچاڪ هوس، تنهن ڪري ڪالهه اسڪول نه آچي سگهيس. مان به توکي ڏسڻ کان سواءِ سچو ڏينهن پئي تڙقيس. چوان، پر لڳائي تو وٽ پهچي وڃان، پر وَس ڪٿي ٿي هليو. مون کي به تو کان سواءِ ڪجهه منو ڪو نه ٿو لڳي. هيءُ خط تو کي ملي تنهن کان اڳ ئي صبوح جو تنهنجو چنڊ جهڙو چهرو اسڪول ۾ آچي ڏسندس. اسڪول ضرور ايندس.

پيارن مان، فقط تنهن جو........

خطن جو سلسلو جاري ٿي ويو. هر روز شام جو گوپيءَ جي گهر وارو ڇوڪرو هڪڙو خط ڪٺي ايندو هو ۽ موٽ ۾ اڳين شام واري خط جو جواب کٺي ويندو هو. اگر ڪنهن ڪارڻ مان خط تيار ڪري نه سگهندو هوس ته هوءَ ڏاڍو پريشان ٿي ويندي هئي، ڏوراپا ڏيندي هئي ۽ ”ڪنور“ به سڏيندي هئي. هوءَ اهڙا ته جذباتي خط لکندي هئي، جو پڙهندي دل جهپي وٺندي هئي، اندر ۾ بجلي ڊوڙي ويندي هئي، تن مِن تي هڪ عجيب سرور ڇائنجي ويندو هو. ڪاغذ تي سندس پيار گويا چوليون ماريندو هو ۽ منهنجي دل کي ٻوڙي ڇڏيندو هو. مون چاتو ٿي ته هوءَ پيار جا قصا پڙهي، انهن مان نازڪ جذبا جهٽي، پنهنجن اُڏمن سان انهن جو سنگم ڪري، سندر جڙت ڪندي هئي. مان پنهنجن صادق جذبن جو تتل قتل اکرن ۾ اظهار ڪندو هوس. آن وقت نڪو ڪو مان ليکڪ هوس ۽ نه ئي وري پريم جا قصا پڙهڻ جو شائق هوس جو انهن ۾ آيل اظهار جو سهارو وٺان. هوءَ هميشه شڪايت ڪندي هئي ته مان ڪيس وڏا وڏا پريم سان پرپور خط ڇو نٿو لکانُ. انهي جوڀن واري اوستا ۾ پريم - پتر انوکي مستيءَ جو احساس ڏِيندا آهن، عجيب نشو تاري ٿي ويندو آهي.

ڪافي عرصي تائين اِهو خطن جو سلسو چالو رهيو. مون کي پروڙ سٺا ڪو نه پئي پيا. ڪيس هر وقت تاڪيد ڪندو هوس ته ڪٿي خط پڪڙجي نه پون ۽ متانئس مصيبت نه اَچي ڪڙڪي. ان زماني ۾ اسڪول ۾ ائين پريم جا پيچ پڌڻ ناممڪن ڳالهه هئي. موجوده سماج لاءِ اهڙي حقيقت گوارا ڪرڻ بلڪل ڏکي هئي؛ اِهو چڻ وڏي گناهه جي برابر هو ۽ مٿان جو مان پائيند طبقي مان هوس ۽ گوپي ديوان (پڙهيل) طبقي مان هئي، سا ته اَجا به سنگين ڳالهه هئي. طبقن جي غرور ۾ مبتلا سماج اهڙي رشتي کي قبول ڪرڻ لاءِ تيار ڪو نه هئي! پر پريم ۾ متوالي گوپي اَهڙي چتاءَ کي آخر ۾ ئي ڪو نه آندو. هوءَ بيڌڙڪ لکندي رهي؛ هيڪاري مون کي توکيندي چيائين: ” مان ته ڪنهن ڪان به ڪا نه ٿي ڊڄان. اگر تون ڇرڪين ٿو ته تون لکڻ بند ڪري ڇڏ. مان ته لکندي رهنديس، سڄي عمر لکندي رهنديس....“ مون کي ائين لڳو آهي ته پرش جيون جي هر ڳالهه ۾ وهنوار ۾ حساب رکندو آهي، تور تڪ ڪندو آهي؛ ٻئي طرف استري، پلي، ٻيءَ هر ڳالهه ۾ تور تڪ ڪندي هئي، پر پريم ۾ هوءَ اَجهل آهي. حساب ڪتاب ڪو نه رکندي آهي، وهنوارڪ ڪا نه آهي.

عام مهاورو آهي ته خون ڪستوري لکي وڃي، پر پريم لکي ڪين سگهي. منهنجو ڊپ سچو ثابت ٿيو. ڇهه-آٺ مهينا اِهو سلسلو مس هليو. پوءِ هڪ ڏينهن، منهنجو خط گوپيءَ کي ڏيندي، سندس نوڪر پڪڙجي پيو. خوب مار پيس. گوپيءَ کي اسڪول مان ڪڍي گهر جي بنديخاني ۾ رکيو ويو. اسڪول بند، ته ڪٿي اَچڻ وڃڻ به بند. ڪڏهين ڪڏهين مائٽن سان گڏ ٻاهر نڪرندي هئي. اهڙي گهٽ ٻوساٽ ۽ بندش جو سندس ذهن تي اهڙو اثر ٿيو جو ڪيس هسٽيريا جا ڏوڙا پوڻ لڳا. پڌڻ ۾ ائين به آيو ته رنڌٽي ۾ اسٽوپ تي ڪجهه رڌيندي ڏوڙو پيو هوس ۽ سندس بدن جو ڪجهه حصو سڙي به ويو هو. مان ڏاڍو پريشان ٿي ويو هوس؛ پر بيوس هوس.

گوپيءَ جا خط مون وٽ سوگها هوا. اٽڪل سٺو کن واهه جو

ٿيندا. ڪڏهين ڪڏهين انهن کي پڙهندو هوس تہ دل کي راحت ملندي هئي. ڪنهن وقت ڪتابي صورت ۾ ڇپائڻ جو خيال بہ ڪيو هوم، پر سياسي سرگرميءَ جي چڪر ۾ ڦاسي وڃڻ ڪري اِهو ڪم رهجي ويوهو ۽ پوءِ ورهاڱي جي ردبدل ۾ آهي خط ڪٿي هيٺ مٿي ٿي ويا يا ڪنهن دوست وٽ رهجي ويا. ٻئي طرف گوپيءَ منهنجا موڪليل خط ڏپ وچان، پاڻ وٽ رکڻ بجاءِ، پنهنجي نوڪر ڇوڪري کي سنڀالي رکڻ لاءِ ڏيندي ويئي. هن خطن اڳتي هلي شهر ۾ وڏو زلزلو مچايو، جنهن جو ذڪر موقعي ۽ مهل تي ڪيو ويندو.

راڄنيتيءَ طرف جو پير وڌايم تہ وڌندو ئي ويو. قومي هلچل خاص طور شاگرد تحريڪ ۾ ڏاڍو سرگرم ڀاڱ وٺڻ لڳس. پهرين نوابشاهہ شهر ۾ پنهنجن دوستن سان گڏجي " فارورڊ اسٽوڊنٽس يونين" نالي سان هڪ سنستا کڙي ڪئيسين، جيئن وديارٿين ۾ قومي جاڳرتا پيدا ڪجي. اُن سنستا جي معرفت" فارورڊ اسٽوڊنٽس" نالي سان هٿ لکيل ماهوار بليٽن جاري ڪئيسين، جا اسڪول جي نوٽيس بورڊ تي لڳائيندا هواسون تہ شاگرد ان مان لاڀ وٺن. قوميت جي پاونا وڌائڻ لاءِ پيا بہ ڪيترا ڪم شروع ڪياسين. قومي ڪتابن جي لائبريري برپا ڪرڻ، قومي اڳواڻن جا جنم ڏينهن ملهائڻ ۽ اهڙن موقعن تي ڀاشڻ ڇتاپيئي رکڻ، قومي ڏينهن تي پربات ڦيري ڪڍڻ ۽ غريب بستين ۾ مفت دوائون ورهائڻ جو بہ جاري رکيوسين.

نوابشاهہ ضلعي ۾ ودياريي هلچل کي زور وٺائڻ لاءِ شهر جي ڪانگريسي نيتائن مون کي پوري ضلعي جي مکيہ هنڌن تي دؤرو ڪرڻ لاءِ همٿايو. مان دؤري تي نڪتس. جتي بہ هاءِ اسڪول هو، اُتي هڪ ٻن ڏينهن جو پروگرام ٺاهيم-نؤشهرو، ڪنڊيارو، مٺياڻي، پڙيا، ٺاروشاهہ ۽ ٻين هنڌن تي ويس. هر اسڪول ۾ قومي ڀاونا وارا ماستر هوا، جن جي مدد سان شاگردن جا ميڙ سڏايا ويندا هوا، جن مان ديش پريم جي جذبي واريون تقريرون ڪندو رهيس. مڪاني ڪانگريسي نيتا بہ هنن ميڙن ۾ ايندا هوا. شاگردن سان منهنجي پريچيہ ڪرائيندي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

منهنجي ڏاڏي ساراهه ڪندا هوا ۽ شاگرد هلچل جو آسرندڙ ستارو ڪري پيش ڪندا هوا. ٿوري وقت اندر نوابشاهه ضلعي جي وديارٿين جي ڪانفرنس سڏائي ويئي، جتي مون کي ضلعي وديارٿي ڪانفرنس جو سيڪريٽري چونڊيو ويو.

ائين سال گذرندا ويا. مان وديارٿي هلچل ۾ وڌيڪ ۽ وڌيڪ گهرو پوندو ويس ۽ نوابشاهه ضلعي جي ڪانگريسي نيتائن جو دلارو ٿيندو ويس. اُنهن ۾ مکيه هوا: نيوندرام وشنداس، ڪاڪو سچانند ڦيرومل ٺاواڻي، ميٺارام ڪلناڻي، ميارام، ڪاڪو ليينڊس، صوبيراج چوهڙمل ۽ ٻيا.

ڀارت جي آزاديءَ جي هلچل آخرين منزل تي پهچي چڪي هئي- ٿورو تاريخي پس - منظر اکيان رکون. ١٩٣٥ واري گورنمينٽ آف انڊيا ائڪٽ تحت، جيڪي چونڊون ڀارت ۾ ١٩٣٧ ۾ ٿيون، تن ۾ مکيه ستن پرڳڻن ۾ ڪانگريس پارٽي وڏي گهڻائي ۾ کٽي آئي ۽ پنهنجون سرڪاريون ٺاهيائون. برطانوي سرڪار کي پرون پئجي ويا هوا ته ڪين هندستان مان بسترو گول ڪرڻو پوندو، پر هو اجان سلطنت شاهي گهمنڊ وچان، سگهي ضد تي قائم هوا ۽ ڀارت سان آزاديءَ جي سوال تي سمجهوتو ڪرڻ کان نابري واري ويٺا هوا. جلد ئي ١٩٣٩ ۾ ٻي مهاڀاري جنگ جو بيوگل وڳو. هڪ پاسي هٽلر ۽ سندس ٻين فاشسٽ ساٿين ۽ ٻئي طرف برطانوي ۽ آمريڪي سلطنت شاهي طاقتن جي وچ ۾، يورپ ۽ ايشيا جي ملڪن تي قبضي ۽ لوٽ کسوٽ ۾ حصيداريءَ جي سوال تي انتر راشٽري سطح تي ڇڪري شروع ٿي ويئي هئي. هٽلر اوچتو پولينڊ تي حملو ڪيو ۽ رشيا سان سوديبازي ڪري اڌ ملڪ ڦٻائي ورتائين. سگهو ئي هن چيڪو سلوويڪيا تي چڙهائي ڪئي، جنهن انگلينڊ کي وچ ۾ آندو، پر برٽن پنهنجي کل بچائڻ لاءِ چيڪو سلوويڪيا کي صدقي جي ٻڪري بڻائي ڇڏيو. برٽن ۽ آمريڪا هٽلر جي خونخوار منصوبي کي روڪڻ بجاءِ کيس اڳتي وڌڻ ڏنو. سندس اِها ملين مراد هئي ته هٽلر رشيا تي حملو ڪري، ڪميونسٽ راڄ کي ختم

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪندو ۽ دنيا تان اِها ”آفت“ ختم ٿي ويندي ۽ پاڻ صحيح سلامت بچي ويندا. پر هٽلر جي من ۾ ته ساري دنيا فتح ڪرڻ جا خواب هوا. جلد ئي هن انگلينڊ تي گولاباري شروع ڪري ڇڏي ۽ برٽن چاهي نه چاهي، جنگ جي باهه اندر ڌڪجي ويو. انگريزن ۽ سندن ساٿين هٽلر جي خلاف جنگ جو اعلان ڪيو ۽ ڀارت کي به پنهنجي هٿ ٺوڪي ڪالوني سمجهي، پنهنجو طرفدار پڌرو ڪري جنگ ۾ ڇڪي ورتائون. ڪانگريس جي نيتائن سخت اعتراض ورتو. سٺن پرڳڻن جون ڪانگريس سرڪارين اعتراض وٺي استعيفائون ڏنيون، ڀاهر نڪري آيون جو ڀارت جي جنتا ۽ نيتائن جي صلاح ۽ رضامنديءَ کان سواءِ ڀارت کي جنگ ۾ گهليو ويو هو، جيڪو اخلاقي جرم هو ۽ ڀارت جي سؤ مان تي حملو هو. مهاتما گانڌي هڪ شرط تي انگرين کي جنگ ۾ نازي - فاشسٽ شڪتين خلاف مدد ڪرڻ لاءِ تيار هو، جيڪڏهن انگريز اِهو اعلان ڪن ته لڙائي پوري ٿيڻ بعد ڀارت کي خود مختيار راڄ ڏنو ويندو. پر انگريزي حڪمران پنهنجي هوڏ تي قائم رهيا اَن وقت جي انگليڊ جي وڏي وزير ونسٽن چرچل هڪڙو عجيب بيان ڪڍيو هو:

I have not come to preside over the liquidation of the British Empire.

(مان هت انگريزي سلطنتشاهي جي خاتمي جي صدارت ڪرڻ نه آيو آهيان)

مهاتما گانڌيءَ جو انگريزي سرڪار جي شرافت مان وشواس ٽٽي چڪو هو. ٻي ڪا راهه ڪا نه هئي. مهاتما گانڌي ڀارت جي آزاديءَ جو ناد وڄايو. شروعات ۾ انفرادي ستيگرهه جو دؤر شروع ٿيو. وٺوباڄي پهريون ستياگرهي هو؛ جنهن سرڪاري قانون جي ڀڃڪڙي ڪري پاڻ کي گرفتار ڪرايو. ڪافي عرصي تائين اِهو ستياگرهه هلندو رهيو. مهاتما گانڌيءَ جي مراد هئي ته، ڀارت جي جنتا جي ناراضگيءَ جو اظهار اهڙي نموني سرڪار جي ڪنن تي پهچي ۽ هن ۾ ڪا ساڃهه اچي. پر سڀ اونڌي گهڙي تي پاڻي هو. نيٺ، مهاڀاري لڙائي ڏانهن

پنهنجي نيتي طئہ ڪرڻ لاءِ ڪانگريس پارٽيءَ پنهنجو اجلاس بمبئي ۾ سڏايو. ۹ آگسٽ ۱۹۴۲ تي گواليا ٽئنڪ (هاڻي ڪرانتي ميدان) تي آل انڊيا ڪانگريس ڪاميٽي” ڪئٽ انڊيا“ جو نهراءُ پاس ڪيو، جنهن ۾ انگريزن کي صلاح ڏنل هئي تہ ڀلو انهيءَ ۾ آهي تہ ڀارت ڇڏي هليا وڃو. انگريز سرڪار پنهنجي ڏاڍائيءَ سان باز آچڻ واري ڪا نہ هئي. موٽ ۾ سرڪار، صبوح واري پهر ۾ سڀني ڪانگريس جي وڏن نيتائن کي گرفتار ڪري، لڪچوري اڻجاڻيل هنڌن تي موڪلي ڇڏيو. وڄ وانگر اِها خبر ساري ڀارت ۾ پهچي ويئي ۽ گويا جنگ جو ناد وڄي ويو.

اِها خبر جيئن ئي نوابشاهہ ۾ پهتي، تہ ٻہ ٽي ڪانگريسي متر ڊوڙندا، ولس هاءِ اسڪول ۾ آيا،جتي مان مئٽرڪ ڪلاس ۾ پڙهندو هوس. مون کي چاڻ ڏنائون. مان يڪدم ڪلاس کان ٻاهر نڪري آيس. ٻين شاگردن کي پڻ ٻاهر آچڻ لاءِ اپيل ڪيم. ڪلاس پٺيان ڪلاس خالي ڪرائي سڄو اسڪول بند ڪرايم. پوءِ ڇوڪرا ۽ ڇوڪريون وڏو جلوس ٺاهي، شهر طرف وياسون، ڇاڪاڻ تہ اسڪول شهر کان اڌ ـ منو ميل پري هو. سڄي شهر کي پرڪرما ڏيئي نعرا هڻندا، آچي وچ شهر ۾ چڪري (گول) بازار ۾ پهتاسون، جتي مون زوردار ڀاشڻ ڪيو ۽ انگريز حڪومت خلاف خوب نعرا هڻايا. مڪاني ڪانگريس نيتائون بہ آچي پهتا. پوليس آچي تنهن کان اڳ ڇڙوڇڙ ٿي وڃڻ لاءِ هدايت ڪيائون ۽ مون کي لڪي وڃڻ جي صلاح ڏنائون.

ڏهہ ڏينهن مان لڪو رهيس، پر بيمار ٿي پيس. هڪ رات واپس گهر موٽي آيس. ٻئي ڏينهن صبوح جو ئي پرم دوت آچي پرگهٽ ٿيا. مون کي گرفتار ڪري وچي نوابشاهہ سب ـ جيل ۾ بند ڪيائون. مون کي هڪ ڪوٺيءَ ۾ رکيو ويو. آسي پاسي ۾ رواجي ڏوهارين جون بئرڪون هيون، جن کي سيخن ورا لوهي دروازا هوا. قيدي مون کي بڪايل اکين سان نهاريندا ۽ بي شاناٽتا ۽ بيڇڙا اشارا ڪندا رهندا هئا. مون کي ڪافي ڊپ ٿيندو هو. اگر الڳ ڪوٺيءَ ۾ بند نہ هجان ها، تہ سندن حيوانيت جو ضرور شڪار ٿيان ها. منهنجي خلاف تہ ڪنهن خاص

ڏوهه جو ڪو ٺوس ثبوت تہ اختياري وارن وٽ ڪو نہ هو، تنهن ڪان سواءِ وديارٿي هوس، تنهنڪري ٻن مهينن جي نظربنديءَ ڪان پوءِ مون کي آزاد ڪري ڇڏيائون.

منهنجي گرفتار ٿيڻ ۽ ڇٽڻ واري عرصي اندر نوابشاهہ شهر ۾ ڪا پڪڙ ڌڪڙ ڪا نہ ٿي هئي. مان آزاد ٿيس تہ هلچل کي زور وٺائڻ لاءِ مڪاني نيتائن سان گڏجي يوجنا ٺاهيسين. ٻنو پروگرام تيار ڪيوسين. هڪ طرف هو ڊفينس آف انڊيا قانون کي ٽوڙي گرفتاريون ڏيڻ ۽ ٻئي طرف "ڪرو يا مرو" جي نعري کي ڪٿي پيچ ڊاهہ جون ڪاروايون ڪرڻ جو پروگرام رٿيو ويو. شاگردن ۾ تہ مان اڳواڻ ٿي پيارو هوس، پر ڀيڙي ورڪرس ۾ پڻ منهنجو اثر هو. منهنجا ٻہ ماروٽ ڀيڙين ڀڌڻ جو ڪم ڪندا هوا. انهن جي مدد سان مان روزانو پاڻڊي (ورڪشاپ) ۾ پاشڻ ڏيندو هوس ۽ سندن يونين ۾ گھسي ويس. ڪين ٻہ گرفتار ڏيڻ لاءِ آتساهڻ لڳس. روزانو ٻہ ٽي والنٽيئر جٿو ٺاهي، قومي جهنڊو کڻي، چڪري بازار جي وچ ۾ ببيهي زور زور سان نعرا هڻندا هوا. انگريز ڀارت ڇوڙو! انقلاب زنده باد! ڀارت ماتا ڪي جئہ! پوليس آچي ڪين گرفتار ڪندي هئي. ڪين هڪ ٻہ ڏينهن لاڪپ ۾ رکي حيدرآباد سينٽرل جيل موڪلي ڏيندي هئي. ناري گرسهاڻي پڻ هڪڙي جٿي جي اڳواڻي ڪندي، پاڻکي گرفتار ڪرايو هو.

گرفتاريون ڏيارڻ سان گڏ، جٿن مون اڳواڻ چيو آهي، پنج ڊاهہ جون ڪارروايون پڻ رٿيون ويئون. ان پروگرام ۾ رڳو اسين پڪا ٽي يار شامل ٿياسون. ٻيا منهنجا ساٿي هوا، گلاب پڳواڻاڻي، جيڪو تازو پرلوڪ پڌاريو ۽ ٻيو سبحان رواتاڻي، جيڪو لڏي وڃي لنڊن ۾ رهيو آهي. گلاب پڳواڻاڻي پوليس آفيسر جو پٽ هو ۽ جانباز ٻہ هو. هڪڙو دفعو رات جي وڳڙي ۾ اڪيلي سر وڃي شهر جي سول ڪورٽ تي قومي جهنڊو لهرائي آيو. شهر ۾ ڪافي ڇوٻول متو ۽ پوليس ٻہ ساوڌان ٿي ويئي. ٿورو وقت اسين سانت ۾ رهياسون. پر لڪچوريءَ گپت بليٽون ڪيڻ ۽ ماٿهن ۾ ورهائڻ جو ڪم چالو رهيو. اهو ڪم اسان جو ساٿي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

لوڪو هيمراجاڻي ڪندو هو. جيڪو هڪ سٺو ڳائڪ هوءِ ورهاڱي کان پوءِ، بمبئيءَ ۾ سنڌي پروگرامن ۾ ڏاڍو نالو ڪڍيائين. دراصل مشهور ڳائڪا ڀڳونتي ناواڻي سان، ڊوڳاني ۾ لوڪوئي ڳائيندو هو ۽ ڪيس شاهه جا ڪلام به سيکاريندو هو. پر هو جلد ئي گذاري ويو. لوڪوءَ سان گڏ ان ۾ گوپال هگوراڻي ۽ ٻيا دوست هوا، جيڪي ڪانگريس نيتائن جي رهبريءَ ۾ ڪم ڪندا هوا.

سرڪاري افيسن کي باهه لڳائڻ جي رٿا ٺاهي ٻهريون نشانو اسان ضلعي لوڪل بورڊ جي آفيس کي بڻايو. جيڪا وڏي ۾ وڏي سرڪاري آفيس هئي ۽ شهر جي هڪڙي ڇيڙي تي اوجهڙ ۾ جوڙيل هئي. آفيس جي مهڙ ۾ ڪشادو باغيچو هو. جتي شام جي وقت ماڻهو سئر سپاٽي لاءِ گهمڻ ايندا هوا. پر جيئن ئي رات پيئي ته گهگهه اونداهي ٿي ويندي هئي. تنهي گڏجي مڪمل رٿا تيار ڪئي، گهربل سامگري به تيار ڪري ورتيسين. هڪ شيشو گاسليٽ جو، هڪڙو هٿوڙو، هڪڙو ماچيس، ڊيڍ آڌائي فوٽ ننڍي ڪاٺ جي لڪڙي، جيڪا ڏسڻ ۾ ڏڪر وانگر لڳي ۽ اڳڙين جو بنڊل. اونداهيءَ جي اوٽ وٺي اسان مان هر هڪ، مقرر ڪيل شيءِ پاڻ سان کڻي، لوڪل بورڊ آفيس جي مکيه دروازي جي آسپاس ٽهلڻ لڳو. رٿا موجب باغيچي جي چوڪيدار جي اکين کان پاڻ بچائيندا، هڪ هڪ ڪري بلڊنگ جي پٺئين پاسي، آفيس جي رڪارڊ روم جي دريءَ جي سامهون اچي بيٺاسون، جتي ٻاٽ اونداهي لڳي پيئي هئي. لڪڙيءَ جي هڪ پاسي تي اڳڙيون ٻڌي مچو ٺاهيوسين. جنهن مٿان گاسليٽ هاريوسين. گلاب ڀڳواناڻي، جيڪو لنبو به هو ۽ پتلو به، تنهن کي چيوسين ته دريءَ جي سيخن ۾ هٿ وجهي مٿي چڙهي. هن ائين ڪيو. هڪ هٿ سان سيخ کي جهلي سڌو ٿي بيٺو. ٻئي هٿ ۾ ڪيس هٿوڙو ڏنوسين، جنهن سان هن دريءَ جي شيشي کي ٽوڙي ڇڏيو ۽ هٿوڙو هيٺ ڦٽو ڪيائين. تيلي ٻاري اڳڙين جي مچي کي باهه ڏنيسين ۽ گلاب کي ڏنوسين ته دريءَ کان زور سان اندر اُڇلي ڇڏي ۽ شيشي ۾ بچيل گاسليٽ به اندر اوتي، شيشو

اندر ڦٽو ڪري ڇڏي.

هفتن جي رٿيل يوجنا منٽن ۾ پوري ٿي ويئي؛ ڪيڏي نہ خوشي ٿي اسان کي؛ پر اسان جو ساهہ هيٺ مٿي هو. دل ڏنوتيءَ وانگر پئي هلي. اِسڪولي جيون جي ڪچڙي عمر ۾ ههڙا خطرناڪ ڪم ڪرڻ اسان لاءِ آسياويڪ ۽ من ۾ خوف پيدا ڪندڙ هوا. پرديش جي آزادي جي ڀاونا، ايترو تہ ساهس پردان ڪيو هو ۽ وشواس ڏنو هو، جو اُن وقت شايد ان ڪان وڌيڪ خوفناڪ ڪارروايون ڪرڻ ڪان ڪين هچڪيون ها.... پر تنهن هوندي بہ هڪ ڊپ هو تہ ڪٿي پڪڙجي نہ پوان. سبحان ۽ گلاب جا گهر جا ڀرسان موني بازار ۾ هوا، پر مان غريب آباد ۾ شهر جي بلڪل ٻئي ڇيڙي تي رهندو هوس. مون جيڪا ڊوڙ اُن ڏينهن پاتي، اَج بہ يادم اٿم. شهر جي هڪ ڪنڊ کان ٻيءَ ڪنڊ تائين، شرط جي گهوڙي وانگر ڊوڙيو هوس. "ڦان" ڪندو اچي گهَرُ ۾ ڪريو هوس. ڪيترو وقت پئي سهڪيو هوس.

ٻئي ڏينهن تي شهر ۾ واڻويلا مچي ويئي تہ لوڪل بورڊ جي آفيس جي رڪارڊ روم کي ڪنهن باهہ لڳائي آهي ۽ رڪارڊ سڙي ڀسم ٿي ويو آهي. سيڪو پنهنجو پنهنجو اَنومان ڪڍڻ لڳو، پر مڪاني پوليس جو شڪ مون ۾ هو، ڇاڪاڻ تہ ان ڏينهن کان پوءِ سي آءِ ڊي جو ماڻهو ٢۴ ڪلاڪ منهنجي پٺيان لڳايو ويو. گهر وارن کي خبر پيئي تہ سندن اَڌ ساهہ سڪي ويو. "ڪهڙو مانداڻ مچايو اٿئي؟ چون ٿا تہ سرڪاري جڳهين کي باهيون تو ڏين. پوليس تو کي گرفتار ڪري وٺي ويندي." مون چيو: " مون ڪو بہ اهڙو ڪم ڪو نہ ڪيو اهي، جو پوليس مون کي گرفتار ڪري." ڇاڻا و تہ ڪوڙ ڳالهائي رهيو هوس. موقعي ۽ حالتن پٽاندڙ سچار ٿيڻ جي ضرورت ڪا نہ هئي. مون کي گهر جي ڀاتين جي جاڻ هئي تہ هو ڪيترا نہ ڊنل آهن.. ڇاڇي کي اعتبار ڪو نہ آيو. يڪدم پنهنجي اَچي گانڌي ٽوپي لاهي ڪٿي منهنجن پيرن تي رکيائين چيائين: " خاندان جي لڄ پت رک. منهنجي ٽوپيءَ جو قسم اٿئي؛ اهڙي ڪا بہ ڳالهہ نہ ڪجانءِ، جو گهر کي ڪلنڪ لڳي تہ

ٻاٻاڻين جو پٽ جيل ويو.“ چاچي جي پڳ پنهنجن پيرن تي ڏسي، مان شرم ۾ ٻڏي ويس ۽ مون کي روئڻ اچي ويو. ٽوپي ڪٽي مون سندس مٿي تي رکي ۽ خاطري ڏيندي چيو: ”مان ڪو به اهڙو ڪم نه ڪندس، جنهن مان اسان جي خاندان جي عزت کي ڌڪ لڳي.“ وري به ڪين ڪوڙي تسڪين ڏني هئم. آزاديءَ لاءِ لڙڻ جو جنون سر تي سوار هو. آزاديءَ لاءِ لڙڻ وارن جا حيرت انگيز قصا، جن آزاديءَ مٿان پنهنجو پاڻ قربان ڪيو هو ۽ مرڪندي سوليءَ تي چڙهيا هوا، تن شير سپوتن جا شهادت جا قصا پڙهي چڪو هوس. انهن جي پيٺ ۾ منهنجي قرباني ته تڇ هئي. جيل ۾ ٿي ته ويٺو هوس. جوانيءَ ۾ اِها للڪار ته سر تري تي رکي قبول ڪبي آهي.

منهنجي چرپر تي بندش پئجي ويئي هئي. هڪڙو سي. آءِ. ڊي. وارو چوويهه ڪلاڪ ڪڍ لڳو رهيو. صبوح جو اٿان ۽ اوطاق (مهڙ واري ڪمري) ۾ اچان ته ڏسان ته ڪاري ٽوپي ۽ سلوار ڪڙتي ۾ ملبوس هڪڙو شخص، رستي جي ٻئي پار اسان جي گهر جي بلڪل سامهون، هڪڙي ننڍڙي لڪڙي هٿ ۾ ڦيرائيندو نظر پيو اچي. ٻه چار ڏينهن اِها روئداد ڏسي، محسوس ڪيم ته اِهو ”يمدوت“ منهنجي پٺيان لڳايو ويو آهي. منجهند جي نئهڻ اُس ۾ جڳهن جون ڪنڊون پاسا ڳولي پيو ڇانوَ ۾ ويهڻ جي ڪوشش ڪندو هو يا ٿوري وقت لاءِ مانيءَ جي بهاني وڃي ڪنهن هوٽل ۾ وهندو هو. شام جي وقت به آسي پاسي پيو گهٽين جا چڪر لڳائيندو هو. ڪافي دير بعد، جڏهين هنڪي لڳندو هو ته مان وڃي آرامي ٿيو آهيان ته هو به هليو ويندو هو.

ٻه - ٽي ڏينهن مون اِهو لقاءُ پئي ڏٺو. پوءِ ڪجهه قياس وڇان ۽ ڪجهه سونجهه وڇان، هڪڙي ڏينهن مون کيس اِشاري سان ڪوٺي ورتو. چيومانس: ”اُس ۾ ڇو پيو سڙين، اچي هت اوطاق ۾ ويهه. مون تي ڇوڪسي رکڻي اٿئي نه؟ هت ٿي وينو هج، پاڻي وغيره به ملندءِ ۽ ڇانوَ ۾ به هوندين.“ منجهند جي مانيءَ وقت کيس اچ ڪٽي سين ته اها به کائڻ وينو. هو پنجابي هو ۽ پنهنجو نالو سليمان خان ٻڌايائين.

ڪجهہ ڏينهن ڏاهي ٻار وانگر مان گهر ۾ ويٺو رهيس. پر اسان جو ساٿي سبحان راوتاڻي سرگرم رهيو. هن پيچ ڊاهہ جي پروگرام جو هڪ نئون رستو ڳولي لڌو، پوسٽ جي ڊبن کي باهہ ڏيڻ جو. جنهن ۾ ڪيس نوابشاهہ جي هڪ ڪميونسٽ اڳواڻ ڊاڪٽر هاسارام راوتاڻيءَ جو ساٿ ۽ سونهپ مليا. پوسٽ کي باهہ ڏيڻ لاءِ سولو رستو هو تہ فاسفورس هٿ ڪجي. ڊاڪٽر راوتڻي ڪيس ان ۾ مدد ڪئي ۽ ڪيس پنهنجي اسپتال مان ڪجهہ فاسفورس مهيا ڪري ڏنو. سبحان پنهنجي ليکي ٻہ جانبازي ڪري ولس هاءِ اسڪول جي ليبارٽريءَ مان، رات جي وڳڙي ۾ دري ٽپي وڃي فاسفورس جي شيشي ٽپائي آيو. روز شهر جي ڪنهن نہ ڪنهن پوسٽ جي ڊبي کي باهہ لڳي پيئي هوندي هئي. هنن ڪاروايين منهنجي مٿان پوليس جي شڪ ۽ دٻاءُ کي ڍلو ڪيو. ٻئي طرف سليمان خان ايترو حجتي ٿي ويو هو، جو اڪثر مون کان انهن شخصن جا نالا ڏيڻ لاءِ چوندو هو، جن پيچ ڊاهہ جون ڪارروايون ڪيون آهن ۽ ڪري رهيا آهن. چوندو هو: " تو کي ڪجهہ ڪو نہ ٿيندو. تون نالا ٻڌائيندين تہ منهنجو پلو ٿي ويندو، جو مون کي پروموشن ملندو." خالي پوندو ڏيئي اندر اندر چوندو هوس: " منهن ڪارا، تو کي پروموشن ملندو، تنهن لاءِ پنهنجن دوستن جا سر وڃايان؟ ڪهڙا نہ مورک آهيو اوهين پوليس جا ماڻهو!"

سليمان خان جو وشواس ڇمي ويو. هو تہ مان ڊڄي ويو آهيان ۽ سڄ پيچ هلچل کان ڪنارو ڪري ڇڏيم اٿم ۽ حرڪتن کان ٻان پري آٿم. تنهن ڪري ٿورن ڏينهن کان پوءِ هو بي - اوڊي رات جو نوين بجہ کان پوءِ هليو ويندو هو. مون ان جو فائدو ورتو. ڪلاڪ ڏيڍ پيوبہ ترسندو هوس، تہ ڪٿي لڪي نہ بيٺوهجي. ڏهين بجہ کان پوءِ ما ني کائي سائيڪل تي نڪري پوندو هوس. دوستن سان ملي حال احوال وٺندو هوس تہ سڄي ملڪ ۾ هلچل جو ڪهڙو رخ آهي ۽ شهر ۾ ڇا ٿي رهيو آهي. ڄاڻي ڦل ڦوڪجي ويندي هئي تہ پوري پارٽ ۾ انقلابي واتا ورڻ چوتيءَ تي آهي. لڪين ماڻهو جيلن ۾ ٺونسيا ويا آهن؛ ڪيترن ئي شهرن

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

۾ جلوسن ۽ مظاهرن تي پوليس لٺي بازي ۽ گوليبازي ڪئي آهي. جنهن ۾ سوين ڪونڌر ڪسجي ويا آهن. زالون، مرد ۽ ٻار. مهاتما گانڌيءَ جي سڏ ” ڪرو يا مرو“ کي ڪٿي ڀارت جي انقلابي جوانن ڀڄ ڊاهه جون زبردست ڪارروايون ڪيون آهن. سرڪاري جڳهن کي باهيون ڏنيون آهن يا بمن سان اُڏايو آهي. پوليس چونڪين تي حملا ڪري، هٿيار کسيا آهن، بئنڪن کي لٽيو آهي، بارود خانن کي اُڏائي ڇڏيو آهي، ٽرينون ڀڄائي ڪٿي ويا آهن، لوڪن جي انبوهن فوجين سان به مقابلو ڪيو آهي ۽ ڀيون اهڙيون ساهس ۽ دليريءَ جون وارتائون ٻڌي دل ڀرجي ايندي هئي. اِهي سڀ خبرون بليٽن رستي بمبئيءَ مان ڪراچيءَ پهچنديون هيون، جتي انگريزيءَ مان ترجمو ڪري سنڌيءَ ۾ بليٽن تيار ڪري سنڌ جي مکيه شهرن ڏانهن به - ٽي، ٻه - ٽي ڪاپيون موڪليون وينديون هيون،جن تان مڪاني لڪل پريسين مان سوين ڪاپيون تيار ڪري شهرن ۾ ورهايون وينديون هيون. ڪيترائي جانباز والنٽيئر هوا، جيڪي بليٽن جا ننڍا ننڍا بنڊل سٿڻ جي ورن ۾ وجهي، شهرن ۾ جدا جدا هنڌن تي پهچائي ايندا هوا، جتان عام ماڻهن ۾ ورهايون وينديون هيون. ڪيترائي اسان جا دوست سر جي سٽ ڏيئي، اِهو جوکم جو ڪم ڪري رهيا هوا.

هيءُ اُهو سمو هو، جڏهن آزاديءَ جو جذبو چوٽ تي پهتل هو، ” ڪرو يا مرو“ جو نعرو هر هنڌ گونجي رهيو هو. ڀارت جو نوجوان طبقو سر ترِيءَ تي رکي ٻاهر نڪتو هو ۽ لٺين - گولين جي سامهون سينو تاڻي بيٺو هو. سنڌ جي نوجوانن پڻ للڪار قبول ڪئي هئي ۽ هر ننڍي وڏي شهر مان سوين جوان گرفتار ٿي، جيل ڀري رهيا هوا. اسان جي نوابشاهه شهر مان به ڪيترائي گرفتار ٿي چڪا هوا. اسان جي گروپ، جيڪا هلچل جي سونهپ ڪري رهي هئي، تنهن جو به وارو اچي ويو. هڪئي وقت اسان ڇهن ڄڻن - ڊاڪٽر هاسارام راوتاڻي، روچيرام ٿاواڻي، ڪرشن گرناڻي، پرتومل (پيڙي ورڪرس جو نيتا)، گلاب ڀگواناڻي، هرچند (بليٽون ورهائڻ جو ڪم ڪندو هو) ۽ مون کي گهرن

مان ڪٺي آچي پوليس لاڪ آپ ۾ بند ڪيائون. هڪ ٻئي پٺيان ايندا وياسون ۽ هڪٻئي کي هڪ هنڌ ڏسي ڏاڍو خوش ٿياسون. ائين پئي لڳو تہ اسين بنديخاني ۾ نہ پر تيرٿ آستان تي آيا هواسون. دلين ۾ وڏي اُتساهہ جي لهر هئي ۽ گرفتاريءَ ۾ فخر ۽ خوشيءَ جو احساس ٿي رهيو هو. هڪٻئي سان پنهنجا آزمودا ونڊڻ وياسون.

هفتو کن اسين لاڪ آپ ۾ رهياسون. ان وچ ۾، گلابَ جو پيءُ جيڪو پوليس کاتي ۾ هيڊ ڪلارڪ هو، سو پنهنجو اثر هلائي، شايد ڪجهہ لکي ٻہ ڏنو هجائين، پٽ کي مجائي، ڪيس ڇڏائي ويو. باقي اسان ٻين کي راڄنيتي قيديءَ جي حيثيت ۾ سي ـ ڪلاس ڏيئي حيدرآباد سينٽرل جيل ڏانهن موڪليو ويو. ڊاڪٽر هاسارام راوتاڻي جي سماجڪ حيثيت جو خيال رکي ڪيس بي ـ ڪلاس ڏنو ويو، جيڪو پڻ ڪيلڪٽر مسعود سان جيل اندران لکپڙهہ ڪري جلد ئي پاڻ ڇڏائي هليو ويو. باقي رهياسون اسين پنج ڄڻا. اسان گڏجي هڪ عريضو تيار ڪيو ۽ جيل اختياريءَ وارن جي معرفت نوابشاهہ جي ڪليڪٽر مسعود کي موڪليوسين، جنهن ۾ اسان اِهو ڄاڻايو تہ اسين عام ڏوهاري نہ پر سياسي قيدي آهيون، سيئي پڙهيل ڳڙهيل ۽ عزتدار نگرواسي آهيون، اسان تي ڪو بہ ڏوهہ ثابت نہ ٿيو آهي، شڪ ۾ نظربند ڪيا ويا آهيون، تنهن ڪري اسان کي رواجي ڏوهارين وانگر سي ڪلاس ۾ بند ڪرڻ قانون ۽ انصاف جي خلاف آهي. اسان تہ ڪٿي اِهو ڊارو لڳايو هو، پر اسان جي حيرت جي حد نہ رهي، جو ٻہ هفتائي نہ گذريا هوا تہ جيل جي سپاهين آچي ٻڌايو تہ اوهان لاءِ بي ـ ڪلاس جا آرڊر آچي ويا آهن. سياويڪ اسين ڏاڍو خوش ٿياسون، جو جيل ۾ اسان کي بهتر سهوليتون مليون هيون ۽ رواجي ڏوهارين جي ٻئرڪن کان پاسيرا ڪيا وياسون.

حيدرآباد سينٽرل جيل ۾ اسان کي ٻہ مهينا رکيو ويو. اُتي جيل جي رواجي حياتيءَ کان سواءِ، جيڪا دلچسپ ڳالهہ هئي، سا هئي ڏوهارين جون حيرت ڪاڏڙ روچڪ ڪهاڻيون ۽ ڏوهن جا دلچسپ داستان! جيل جي دنيا پنهنجي قسم جي هڪ محدود گنهگارن جي دنيا

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

آهي. هر هڪ گنهگار وٽ پنهنجي هڪ رنگين ۽ عجب ڀري ڪهاڻي آهي. ڪيترا اسان سان اردليءَ جي حيثيت ۾ ملندا رهندا هوا. مٿو ڳالهائڻ ۽ ٿوري همدردي ڏيکارڻ تي ڇلي پوندا هوا. انهن مان ڪي اهڙا به پاتر هوا، جن جون پريم - ڪهاڻيون حيرت انگيز آهن، پر انهن جو انت ڏکدائڪ ٿي رهيو آهي. ڪن جون محبوبائون ڀڄايون ويئون آهن ۽ جاگيرداري ڏاڍائي ڪري، وڏيرن ڪين ڪوڙن ڪيسن ۾ آڙائي جنم ٽيپ ڏياري آهي. ڪن حالتن ۾ ته هنن کي مارائي ڇڏيندا آهن ۽ عورتن کي سريتون ڪري، ڪوٽ اندر قابو ڪري رکندا آهن. ڪن وري پنهنجين پريمڪائن جي بي وفائي ڪارڻ "ڪارو ڪاري" (پنهنجي عاشق ۽ معشوق جو قتل) ڪري ڪنڌ اوچو رکي وڃي پوليس ٿاڻي ۾ پاڻ پيش ڪيو هو ۽ هاڻي عمر ڀر جو قيد ڀوڳي رهيا آهن. ڪي وري پنهنجين محبوبائن کي گهرن مان ديناداستي ۽ دليريءَ سان ڀڄائيندي پڪڙيا ويا ۽ جيل ۾ سڙي رهيا آهن.

ٻيا وري اهي به ڏوهاري آهن، جيڪي بهادر، همت وارا ۽ غيرتمند هوا، جن ظالم ۽ بي - رحم وڏيرن، بد اخلاق ۽ بي حياءَ آفيسرن، خلق کي آزاريندڙ، مال ڦٻائيندڙ ۽ حق دٻائي ويندڙ شخصن کي، غيرت وچان يا ووڪ جي همٿائڻ تي، ترت سزا ڏيڻ جي ارادي سان قانون کي هٿ ۾ کڻي، ڪن جا ڪنڌ ڪپيا يا ٻانهون ٽنگون ڀڃيون ۽ ڪين لولو لنگڙو بڻايو ۽ جيل ڀوڳي رهيا آهن.

ٽيون قسم عادي يا فطرتي ڏوهارين جو آهي. جئن ته چور، ڌاڙيل، ٺڳ، ڳنڍڇوڙ، زاني وغيره. هنن مان هر هڪ قسم جو هڪ پنهنجو طور - طريقو چترائي ۽ هنرمندي آهي. هر ڪنهن جو قصو اهڙو روچڪ ۽ هرکائيندڙ آهي، جو ٻڌندي تيرس وڌيو وڃي. ڌاڙيلن ۾ ڪي وري اهڙا آهن، جيڪي پنهنجي ڪارنامي کي بهادريءَ جو عمل به سمجهندا آهن. هڪڙو اهڙو مشهور ڌاڙيل، محمد صالح بالادي منهنجي قريب آچي ويو. پيلي ٽوپيءَ وارو هو، جنهن جو مطلب هو ته جنم ٽيپ ڪاٽي رهيو هو. ننڍن سزائن وارن قيدين کي آڇي ٽوپي هوندي هئي.

پيلي ٽوپيءَ وارن کي مقادم مقرر ڪيو ويندو هو، جيڪي بہ رواجي قيدين مٿان نظرداري ڪرڻ لاءِ ۽ ڪائنئن ڪم وٺڻ لاءِ هوندا هوا. جيل ۾ پيلي ٽوپيءَ وارن جو ڏاڪو هوندو هو. هو جيل جي سپاهين سان رل مل هوندا هوا. جيل اندر بہ هڪ قسم جو واپار هلندو آهي. تيل، گڙ، تماڪ، بيڙيون، صابڻ ۽ ٻيون اهڙيون روزمره جون چيزون، جيل اندر، لڪچوريءَ سپاهين جي معرفت ايندڀون آهن ۽ مقادمن جي معرفت عام قيدين ۾ وڏي ملهہ تي وڪيون وينديون آهن. نفعي ۾ ٻنهي جي حصيداري هوندي آهي. سپاهين جي معرفت پيسا بہ جام چوريءَ ڇپيءَ جيل اندر گهڙي ايندا آهن.

محمد صالح بالادي روز اَچي مونکي گڙ جو هڪ گُندو ڏيئي ويندو هو. جيل ۾ گڙ هڪ وڏي نعمت آهي. گڙ جيل ۾ مٺائي بہ آهي تہ چاڪليٽ بہ آهي ۽ ان مان ڪيترين مٺيون شيون بہ ٺاهبيون آهن. اسان جوئي مثال وٺو. ڊبل روٽي ۽ کير جي پڊنگ ٺاهڻ وقت ان ۾ مناس لاءِ گڙ وجهندا هواسون. جيل ۾ پاڻي پيئڻ ۽ ٻئي ڪم ڪاج لاءِ اَليومنيم جو پيالو (مگ) ملندو هو، تنهن ۾ ٽيئي شيون ملائي، رات جي وقت، جيڪو لالٽين مليل هوندو هو، تنهن جي مٿان رکي اهڙي لذيذ پڊنگ ٺاهيندا هواسون، جو آڱريون پيا چٽيندا هواسون. جيل ۾ اهڙي شيءَ عيش جي برابر سمجهي ويندي هئي.

بالاديءَ جو منهنجي مٿان ارواح تي ويو هو. هو اسان کي ڀامران ڪجهہ بہ گهرائي ڏيڻ لاءِ تيار هو. اگر اسين ڪجهہ طلبيون ها تہ ڪيس خوشي ۽ فخر ٿئي ها، پر پيلي ٽوپيءَ واري قيديءَ سان محدود رشتو رکڻ ۾ ئي مون سياڻپ سمجهي. جيتوڻيڪ هن جي دلي صداقت ۾ مون کي پائيءَ جو بہ شڪ نہ هو. هو اسان کي ديوان صاحب سڏيندو هو ۽ ڳاهي ٻڳاهي اَچي اسان سان رهاڻ ڪندو هو. ڪافي لذيذ شخصيت وارو هو. ڳالهائڻ ٻولهائڻ جو بہ فضيلت وارو هو. هميشہ پيو مشڪندو هو. تيل جو چڱو استعمال ڪندو هو. ڏاڙهي، مڇون، وار، هٿ ۽ منهن تي تيل ايترو مليندو هو، جو سج جي روشني ۾ پيو چمڪندو هو.

ڪافي حجت ٿي وڃڻ کان پوءِ چاهنا پيدا ٿي ته هيڏي وڏي ڏاڙيل جي زندگي جي ڪارنامن جون ڪيّ جهلڪون ڇاڻان. هڪڙي ڏينهن ان وشيه تي چيڙيومانس. پهرين آناڪاني ڪيائين. پوءِ نهي نڪي اسان جي ٻئرڪ جي ٿلهي تي پاٿاري پائي ويهي رهيو. مون به پنهنجي ڪونيءَ مان ڪاٺ جو اسٽول سيري ورتو ۽ ان تي سندس سامهون ويهي رهيس. ڏاڙي هٺڻ جي طريقي جو روچڪ ۽ دل ڏهڪائيندڙ داستان هن، هن ريت شروع ڪيو: پهرين اسين ڪنهن ڳوٺ کي چونڊيندا آهيون، جنهن ۾ ڪو وڏو مالدار ٻوتار هجي. هندو هجي چا مسلمان، رڳو مال متاع جام هجيس. پوءِ ڏاڙي هٺڻ جو منصو ٺاهيندا آهيون. ڏاڙي ۾ پنجن کان سٺن تائين همراهه ڪپن. پهرين پنهنجا ماٺهو (جاسوس) چڏي سجي ڳوٺ جو واءُ سواءُ ونندا آهيون. پاڳئي جي حوالي وغيره جا سمورا ڏس پتا ۽ آسپاس جو احوال به حاصل ڪري وٺندا آهيون. پوءِ ڏينهن ڏئي، ديناداستيءَ گهوڙن تي سوار ٿي بندوقون ڪلهن تي رکي، ٺاپ ٺاپ ڪندا، سري بازار ڳوٺ ۾ گهڙندا آهيون ۽ هڪ ئي وقت پنجن سٺن بندوقن مان گوليون ڇوڙي فضا ۾ هيبت ڦهلائي ڇڏيندا آهيون. ڳوٺ ۾ سيني جي دلين تي ڏهڪاءُ پيدا ٿي ويندو آهي ته ڏاڙيل آچي ويا. وائويلا مچي ويندي آهي. هراسيل ڳوٺاڻا گهرن ۽ دوڪانن اندر پچندا ۽ اندران در پائي ساهه مٺ ۾ جهلي لڪي وهندا آهن. اسين ”ٺاپ ٺاپ“ ڪندا پاڳئي جي حويليءَ جي مکيه دروازي تي پهچنداسون. اگر شرافت سان دروازو کوليو ويو ته ٺيڪ، نه ته دروازو ڀڃي اندر داخل ٿينداسون. سجي حويليءَ ۾ ٻاڪر ڪٿو مچي ويندو. عورتن جون ريهون ۽ چيخون ۽ ٻارن جو روج ۽ راڙوا بندوقن مان فاير ڪري، سيني کي خاموش ڪرائينداسون. زالن ۽ ٻارن کي هڪڙي ڪمري ۾ واڙي، بند ڪري، ٻاهران ڪڙو پائي، هڪ بندوقباز کي بيهاري ڇڏيندا آهيون. ڪجهه هٿياربند ساٿي دروازي کان ٻاهر ڪڙا ڪندا آهيون، جيڪي پهرو ڏيندا آهن، جيئن اسان کي مصيبت وقت آگاهه ڪري سگهن. مردن کي وچين ڪمري ديوان - خاني ۾ گڏ ڪندا

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

آهيون ۽ پـ تي همراهہ بندوقون سڌيون ڪري بيهندا آهن! حويلي جي مالڪ کان تجوڙين ۽ ڪٻٽن جي ڪنجين جي گهر ڪندا سون ڳر چگمڙسيءَ مان هن آڻ مجي تہ ڪيس نوڙين سان ٻڌي ڪرسيءَ تي وهاري ڇڏيندا سون، پر جي آنا ڪاني ڪيائين تہ ڪيس ماري آدمئو ڪنداسون ۽ ڪنهن بہ حالت ۾ چاٻيون ڇڏائينداسون. پوءِ ويهي گهر ٻهارينداسون. سڀ پيسو ڏوڪڙ، سون چاندي، جواهرات ۽ ٻيون قيمتي چيزون، ڳوٿريون ڀري ڪٽنداسون. ويندي وقت بہ بندوقن مان فاير ڪندا ڌمڪاءُ ڦهلائيندا، تاپ تاپ ڪندا روانا ٿينداسون ۽ اڳواٽ رٿيل هنڌ ڏانهن ڪاهينداسون. ڳوٺ کان پہ ـ تي سئو ميل پري، ڪنهن گهاٽي جهنگ ۾ وڃي مال لڪائينداسون.... ويندي ويندي پيرا بہ گم ڪندا ويندا سون. نشان پٽا مٽائيندا ويندا سون. جڏهن هوءِ موءِ ترندو تہ مال جي ورهاست ڪنداسون.

۱۷ ـ ۱۸ ورهين جي عمر ۾ ههڙو خوفائتو داستان ٻڌندي، منهنجو ساهہ هيٺ مٿي ٿي رهيو هو ۽ بدن ۾ سيات پئي پيو. پوءِ بہ حيرت ۾ اکيون ڦاڙي، سندس چهري تي بدلجندڙ اظهار ۽ داستان جي جادوئي اثر هيٺ جڪڙو رهيس ۽ سمڪ نہ رهي تہ ڪيڏي مهل هن قصو ختم ڪيو..... جڏهين سرت ۾ آيس تہ باراتي انتظار وچان سوال ڪيم: ” هيلتائين گهڻا ڌاڙا هنيا اٿئي؟“ ڪلي ڏنائين. چي: ” ديوان، آٿرين تي ڳڻي نٿو سگهان... باقي انگ جي چاڻ نہ رهي انم... پر هاڻي بس ڪيم.“ آوشواس سان مون سندس اکين ۾ نهاريو. منهنجين اکين ۾ اٿريل سوال کي هن پاڻپي ويو. خودبخود چيائين: ” ديوان، تڏهين جوانيءَ جو جنون هو، جانبازي جو شوق هو، ديوانگي سر تي سوار هئي. سهڻيون ”رنون“ بہ انهن تي هرڪہ هاريندي هيون، جن گهڻا ڌاڙا هڻي پاڻ کي مڙد مجاهد ثابت ڪيو هجي. انهن سان پڇي وڃڻ بہ چاهيندي هون آهن..... هاڻي چاليهن کي ويجهو آهيان. ويهارو سال جيل ۾ گذاريندس. پوءِ سنجي عمر ۾ ڌاڙا ڪيئن هڻندس؟! ڪجهہ رب کي بہ تہ ياد ڪندس...“ منهنجو وات ڪليل ئي رهجي ويو. هو ٺهڪ ڏيئي،

اُتي هليو ويو.

هڪڙو ٻيو وري" شهاڻو" چور مليم، جيڪو ڏسڻ ۾ درويشي صورت پئي لڳو. سفيد لنبي چاپئين ڏاڙهي، مٿو سڄو اڇو، جنهن مٿان ڪارو ڪلاه (درويشن واري روايتي ٽوپي)، گهگهو به سفيد، پيرن تائين سنياسين وانگر پائيندو هو. هٿ ۾ به جوڳين وارو ٿلهو ڏنڊو رکندو هو، جنهنکي گنگهرو ٻڌل هوا. قلندرن وانگر "الله هُو...... الله هُو" اُچاريندو ۽ گهنگهرو وڄائيندو، مستيءَ ۾ حيدرآباد شهر جون گهٽيون ۽ رستا ڪڇيندو رهندو هو. ڪرامت سڄي ڏنڊي جي هئي. ڪاٺ جو ڏنڊو ڪافي ٿلهو، پر اندران ٺي اندران سڄو پورو هو. مٿيون اٽڪل ڇهن اِنچن جو هٿيو، الڳ هو، جيڪو باقي حصي ۾ مضبوطيءَ سان ڪتل هو ۽ ڪڏهين به ڪيي الڳ ڪري، وري اُن ۾ ڪپائي سگهبو هو. ڏنڊي جي پڇاڙي لوهي چلي سان مضبوط ٿيل هئي.

هن درويش ٽائيپ چور جو روپ رنگ ۽ وهنوار دوکو ڏيندڙ هو. گهٽو ڪري جواهرين جي دوڪانن تان چوريون ڪندو هو. پهرين ته ٻه ـ ٽي دفعا، خيرات جي بهاني ڪنهن وڏي جواهريءَ جي دوڪان تي چڙهي ويندو هو. دوڪان جي پوري جاگرافي جاچي ونندو هو. دريون، دروازا، منگهه، روشن دان، ڇتيون ـ پٽيون، اڳيان ـ پٺيان يا پاسي جا گهٽيون جا لنگهه ـ مطلب ته دوڪان جو پورو نقشو ذهن ۾ ڇٽي ونندو هو ۽ خاطري ڪري ونندو هو ته دوڪان ۾ گهڙڻ يا نڪرڻ جو ڪهڙو سولو ۽ سلامتيءَ وارو طريقو آهي. پوءِ وشواس سان ڪنهن رات منگهه، روشن دان، دريءَ يا ڇت مان سرون پاسي ڪري اندر ٽپي ايندوهو. پوءِ قيمتي ۾ قيمتي جواهرات ڏنڊي جي پور ۾وجهي اُن کي پريندو ۽ مٿان هٿيو زور سان ڪپائي ساڳئي لنگهه مان ٻاهر نڪري ايندو. گهٽيءَ ۾ پهچي الله هُو.... اَلله هُو" ڪندو ڪندو، گهنگهرو وڄائيندو هليو ويندو هو. ڪوبه شڪ جو نشان ڪو نه ڇڏيندو. پوءِ ٿوري وقت لاءِ ماٺ ڪري ويهي رهندو. وڏي آل عيال وارو هو. پٽ پوٽا، پوٽيون، ڏيٺرون، ننهرون به هيس.نندي هوندي کان چوريءَ جي عادت پيئي

هيس. ”هيريءَ سندي هير، تنگ پچندي ٻه نه لهي“ ڪيترا دفعا پڪڙجي پوڻ تي سزائون ٻه ڪاٽيون هٺائين، جيئن هن وقت ڪاٽي رهيو هو. پر سندس قول موجب: ” چاهيندي نه چاهيندي، جواهريءَ جو دوڪان ڏسندو آهيان ته دل هرڪجي ويندي آهي ۽ ڏوهه ڪرڻ تي آماده ٿي ويندو آهيان.“

ٻيو ٻه هڪڙو دلچسپ چور مليو، جيڪو ڪاٽ هٽڻ ۾ افلاطون هو. سالن جا سال ڪاٽ هٽندو رهيو. پوءِ مس وڃي هڪ دفعي سگهه سوڏو پڪڙيو. گهرن کي ڪاٽ هٽڻ جو ڪوڏيو هو. اهڙو روچڪ قصو ويهي بيان ڪيائين ته ڪيئن اِها رٿا ٺاهيندو آهي ۽ ان کي ڪامياب بڻائيندو آهي ته حيرت وٺي ويئي. گويا ڪنهن انجنيئر ويهي نقشو بڻايو آهي. سڀ تياريون ڪري جڏهين هو ڪاٽ هٽندو هو ته پهريون رنبو پيٽ ۾ ٽنبيندو هو.

جيل جي اندر انيڪ اذيت ڪهاڻيون آهن. هر هڪ قيديءَ جو پنهنجو پنهنجو قصو آهي. هر هڪ ڪهاڻيءَ جو پس ـ منظر ٻه پنهنجو پنهنجو آهي. انيڪ ڪارڻ ۽ بنياد آهن. ڪٿي ڇتي بک ۽ غريبي آهي، يا ٻي ڪا اَٽِتر مجبوري آهي. ڪٿي وري منو وگيانڪ مرض آهي، برائيءَ طرف من جو لاڙو آهي. ڪٿي سماج جون ڪنور رٿائون ۽ عقوبتون آهن. ڪِٿي رشتن جو تناءُ ۽ ناسازي آهي. گهڻ پوساٽ جي فضا آهي. ڪٿي ساڙ حسد ۽ لوڀ جو جذبو يا بدلي جي ڀاونا آهي. ڪٿي وري وهم، جهاليت ۽ غلط وشواس جي چار ۾ انسان قاتل آهي. هيءُ سڀ جو سڀ سماج جي گنڀير بيماريءَ جون علامتون آهن، جن ۾ فرد پلجي رهيو آهي يا ڪيس آسپاس جي فضا مان ملن ٿيون. منُ وديا جي ماهرن لاءِ جيل هڪ تمام وڏي پريوگ شالا آهي، جتي ڪين اَڪيچار مصالحو ملي سگهي ٿو.

اسين حيدرآباد جيل ۾ ئي هواسون ته هڪڙي ٻي خوشخبري اَچتي پهتي. ڳالهه هيئن آهي ته ان وقت سنڌ جو وڏو وزير مرحوم الله بخش سومرو هو. هو قومي ويچارن جو نيتا هو ۽ ڪانگريس ڏر جي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مدد سان سنڌ جو مکيہ وزير بڻيو هو. سياويڪ سندس همدردي "پارٽ ڇڏي ويو" هلچل سانّ هئي. هن کي هڪ نئون خيال آچي ويو. هو نئن رواجي طرح انگريزي راج ۾ جيل ۾ ٽي ڪلاس (اي. بي.سي) مقرر ڪيل هوا. الله بخش، وچون چوٿون ڪيوُ ڪلاس مقرر ڪيو، جيڪو خاص طور اسان راڄنيتي نظربند قيدين سان لاڳو ڪيو ويو. اُن مطابق سنڌ جي سيني نظربند، توڙي سزايافتہ راڄنيتي قيدين کي سکر سينٽرل جيل ۾ رهائڻ جو حڪم ڪيائين، جيئن هو هڪ هنڌ هجن ۽ پاڻ۾ گڏجي مسجني سگهن. اسان کي بہ ان حڪم جي تحت حيدرآباد سينٽرل جيل مان ڦيرائي سکر سينٽرل جيل روانو ڪيائون.

اسين جيل جي مکيہ ڦاٽڪ اندر گهڙياسون. زبردست هل هنگامو متل هو. سڄو جيل انقلابي نعرن سان گونججي رهيو هو. هڪ ڏينهن اڳہ هيمون ڪالاڻيءَ کي هن ئي حبل ۾ ڦاسي ڏني ويئي هئي. جنهن جي خبر راڄنيتي قيدين کي ڪنهن نموني پئجي ويئي هئي. هنن گڏجي بک هڙتال ڪئي هئي. جيل جو ڪاڌو وٺڻ کان انڪار ڪيو هئائون ۽ اعتراض طور نعري بازي ڪري ڏاريءَ سرڪار تي لعنت وجهي رهيا هوا. جيل اندر پوليس جو ڪڙو بندوبست ڪيو ويو هو. سيئي بئرڪون بند رکيون ويئون هيون. آج اعتراض جو ٻيو ڏينهن هو. اسان کي هٿياربند پوليس جي پهري هيٺ آڻي هڪ بئرڪ ۾ بند ڪيائون، جنهن ۾ ڪافي سنستر سئنالي موجود هوا. هنن ونان ئي اسانکي متيون احوال مليو. اسين بہ اعتراض ۾ ساڻن شامل نياسون ۽ نعرا هڻڻ لڳاسون. ٻہ. ڏينهن شور غل هليو، پوءِ حالتون شانت ٿي ويون، جو ڪانگريس جي وڏن نيتائن چوائي موڪليو تہ اعتراض کي وڌيڪ لنبو نہ ڪريو. ڪن جوشيلن جوانن کي عضو آيو پر سندن وس نہ هليو، جو باقي ڪانگريسي ڪم ڪندڙ پنهنجن نيتائن جي حڪم جا ٻندا هوا.

اسان واري بئرڪ ۾ سٺ ستر جڻا هواسون، جيڪي وڻ وڻ جي ڪاٺي هوا، سنڌ جي الڳ الڳ شهرن مان آيل. جنهن ڪري هڪ ٻئي جي ويجهو آچڻ ۽ حال احوال ڏيڻ وٺڻ ۾ سڄو وقت رڌل هوند

هواسون. جيل ۾ ڪرڻو به ڇا هو؟ تي ويلا مانـي کائڻ ۽ بسترن تي سمهي ڪٽون ڇنڻ. باقي وقت پٽ شٽ هڻڻ. ڪتاب يا اخبار ڪنهن ورلي ڪانگريسيءَ کي هٿ ۾ ڏسندو هوس. ڪڏهين ڪڏهين ڪنهن ڪانگريسي نيتا کان ڪنهن قومي وشيه تي ڀاشڻ ڏيارڻ جو پروگرام رکيو ويندو هو، جنهن ۾ وري سوالن جوابن جي بيٺڪ به ٿيندي هئي، جنهن ۾ منهنجي ڏاڍي رچي رهندي هئي. منهنجي لاءِ جيل ڄڻ اپياس گهر ٿي پيو. مون ته اَجا مئٽرڪ به پاس ڪا نه ڪئي هئي. راڄنيتيءَ جي ڪهڙي ڄاڻ ڪو نه هيم. مان ته جذباتي طور تي آزاديءَ جي آندولن ۾ ٽپي پيو هوس. پر ڄاڻڻ جي ڏاڍي چاهنا هئي، تنهنڪري نيتائن جو ڀاشڻ چاهه سان ٻڌندو هوس ۽ سوال جواب واري بحث کي دلچسپيءَ سان ٻڌندو هوس. باقي بحث ۾ حصو ڪونه وٺندو هوس، جو ڊپ گاڏڙ هچڪ محسوس ڪندو هوس ته ڪٿي اڻڄاڻائيءَ ڪري پشيماني نه ڏسڻي پوي.

بلڪل انهيءَ سمي سوڀي گيانچندانيءَ سان منهنجي واقفيت ٿي. هن شخص جي خاص انداز مون کي بيحد متاثر ڪيو. ڏسندو هوس ته هو لنبو برجستو جوان، گنجي ۽ گوڏ سان بئرڪ جي ورانڊي ۾ کٽ تي ليٽي سڄو وقت پيو ڪتاب پڙهندو هو. ايندي ويندي پيو کيس حيرت سان ڏسندو هوس. هو ٻين کان بلڪل الڳ ٿلڳ پنهنجي ڪتاب ۾ محو هوندو هو. هو پنهنجي چهري حواس سان تاڙي ويو هو ۽ منهنجي اَڻ ترڻ کي ڀانپي ورتو هوائين، هڪڙي ڏينهن مان جڏهن سندس کٽ وٽان پئي لنگهيس ته سڏي چيائين: ”اَچ، هٿ ويهه.“ مان سندس کٽ تي پاسي ۾ ويهي رهيس. پڇيائين، ”ڪٿان آيو آهين، هلچل ۾ ڪهڙا ڪارناما ڪيا اٿئي؟“ مان هٻڪجي ويس؛ چيم: ”نوابشاهه مان آيو آهيان. اسڪول مان جلوس ڪڍيو هوم...“ وڌيڪ چوڻ تي جريت ڪا نه ٿي. شايد لڄ جو احساس ٿيم. ”لڳي ٿو تون مون سان اوپرائي محسوس ڪري رهيو آهين.“ سوڀي ڏاڍي پنهنجا ئي ڏيکاري ۽ ڪليءَ دل سان اظهار ڪيائين. هچڪ ۽ جهجهڪ جا ٻنڌڻ ٽٽي ويا. مون کيس

پنهنجي سموري پريچيہ ڪرائي ۽ موت ۾ ڪائنس سمورو احوال چاڻڻ چاهيم. مون کي پنهنجو نالو ٻڌايائين ۽ ڪراچيءَ ۾ هلندڙ ڪئٽ انڊيا آندولن جو احوال ڏنائين، جنهن ۾ هو پوليس کي گوهي ڏيئي زير زمين ٿي ويو هو. پرچي وديارٿي ۽ سندس ساٿين جيڪي پيچ ٻاهم جا ڪم ڪيا هوا ۽ پوسٽ آفيس ۽ بئنڪن کي لٽيو هو، تن جا احوال بہ ٻڌايائين. مان سندس شخصيت کان تہ پهرين ئي متاثر ٿي ويو هوس. اڪنڊ مان چيومانس: ” پر ڏسان ويٺو، تون سڄو وقت ڪتابن ۾ غلطان آهين. الف - ليليٰ جا قصا ويٺو ڪتين چا؟“ پنهنجائيءَ جي پاونا وچان، تورو چرچو ڪرڻ جو سواد ورتم. ڪلي ڏنائين. چيائين، ” سماجواد“ تي ڪتاب پڙهي رهيو آهيان. ڪجهہ مهان ليکڪن جا ناول بہ آهن“ .... سماجواد جو لفظ مون پهريون دفعو ٻڌو. ڪانگريسي ساٿين وٽان سو ”گانڌيراد“ جو شبد ٻڌو هو. سوپيي سوال ڪيو، ” پڙهڻ جو شوق اٿئي؟“ مون ڪنڌ ڏوٽي ”ها“ ڪئي. پنهنجي وهاڻي هيٺيان رکيل ڪتابن مان هڪڙو ننڍڙو پستڪ چونڊي ٻاهر ڪڍيائين ۽ چيائين، ”هيءَ پڙهي ڏس، ڪيئن ٿو لڳي تو کي، پوءِ وڌيڪ سوچينداسون.“

ڪتاب هٿ ۾ وٺي هيٺ مٿي ڪري ڏٺم. هڻرن مڪرجيءَ جو لکيل هو، آئن انٽروڊڪشن ٽو سوشلزم. ڪتاب ڪٿي سڌو بڻرڪ اندر وڃي، پنهنجي کٽ تي ليٽي، پڙهڻ ويٺس. چاڻ جي پياس ڪري، جئن ئي پڙهڻ شروع ڪيم تہ جهٽي ورتائين. پڙهندو وڃان ۽ اچرج ۾ پوندو وڃان. انساني سماج جي اِرتقا جي ڪهاڻي هئي. عجب ڏيارينڌڙ هئي تہ ڪيئن، آربين سال اڳ انسان پٿر جي يگہ کان سماجڪ جيون جي شروعات ڪئي ۽ غارن غفائن مان سفر ڪندو، نيٺ ترقيءَ جي آخرين منزل، وڳيان. يگ تائين پهتو آهي. پر ان لنبي تاريخ ۾ انسان ڪيترن ئي دؤرن ۽ منزلن مان لنگهيو آهي. هڪڙو غلاميءَ جو دؤر هو، جنهن ۾ هڪڙا انسان هوا غلام ۽ ٻيا مالڪ. غلامن جي حالت جانورن جهڙي هئي، جن کي صرف کاڌو کارائي سڄو ڏينهن ڇهبڪن سان ماري

پورهيو ڪرايو ويندو هو. رواجي شين ۽ چوپائي مال وانگر غلامن جا مارڪيٽ لڳندا هوا، جتي ڪين خريديو ۽ وڪيو ويندو هو. غلامن جون بغاوتون ٿيون، پوءِ مس مس وڃي ڪين ٿورا حق مليا. ٻئي دؤر ۾ جاگيرداري نظام آيو، جنهن ۾ رشتو ڦري ڪاشتڪار ۽ زميندار جو ٿيو. جنهن ۾ زميندار ڪي مارڻ يا وڪڻڻ جو حق ته ڪو نه رهيو، پر بنيادي رشتو ساڳيو رهيو، جنهن ۾ ڪڙمي جو وڏو حصو زميندار کڻي وڃي عيش ڪري، باقي ٿورو حصو پيٽ گذر لاءِ ڪڙميءَ کي ملي. جڻ هو حيات رهي، خون چوسيندڙ زميندار لاءِ آناج اُپائيندو رهي. هارين - نارين پڻ اهڙي بي - انصافي ۽ ذلت خلاف لڙايون لڙيون، جيڪي تاريخ ۾ "ڪسانن جون لڙايون" شماريون ويون آهن. آخرين دؤر ۾ صنعتي (هنري) انقلاب ڪان پوءِ مزدور ۽ ڪارخانيدار جو نئون رشتو وجود ۾ آيو. مول ڳالهه ته ساڳي رهي، ته مزدور خون پسينو هڪ ڪري ڪارخانن اندر مال پيدا ڪري، ٻئي طرف ڪارخاني جو مالڪ پيداوار مان منافعي جي صورت ۾ سڄو مال هڙپ ڪري وڃي، باقي مزدوريءَ جي صورت ۾ کيس ايترو ڏئي، جو هو جيئرو رهي مال پيدا ڪندو رهي.

انساني سماج، تمام اوائلي دؤر کي ڇڏي، ٻن طبقن ۾ ورهايل رهي آهي. هڪڙا اُهي آهن، جيڪي محنت ۽ پورهيو ڪري، انسان جي گهرجن لاءِ سڀ ڪجهه پيدا ڪن ٿا ۽ ٻيا اُهي ٿورا آهن، جيڪي پيداوار جا وسيلا پنهنجي هٿ ۾ ڪري وٺا آهن ۽اُن جو ٿوري ۾ ٿورو حصو اُنهن کهڻن ڏانهن اُڇلائين ٿا ۽ شينهن واري ڦاندڻي پنهنجي کيسي جي حوالي ڪن ٿا. صدين ڪان دنيا جي سيني سنتن - پيغمبرن اهڙي انيائي وهنوار ۽ ستاءَ کي ننديو آهي ۽ حق ۽ انصاف جي سڌ هنئين آهي، پر ڪو به خاطرخواهه حل ڳڌائي نه سگهيا ۽ اهڙيون پوتر پڪارون تاريخ جي ورقن ۾ ٻوساٽجي رهجي ويئون. پوءِ "سماجواد" (انساني برابريءَ جي فلاسافي) جا پيغمبر پيدا ٿيا - ڪانت، هيگل، انگلس ۽ ڪار مارڪس. جن هزارن سالن جي انساني سماج جي اوسر جي تاريخ جو ڇيد ڪيو، طبقاتي لوٽ کسوٽ جي تهه ۾ وڃي، سماج جي صحيح

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

تصوير جو درشن ڪرايو ۽ اِهو بہ ڏسيو تہ نئين برابري واري انساني سماج جو نرماڻ ڪيئن ٿيندو، جتي سيني کي حق ۽ انصاف ملندو پوءِ دنيا ۾ سک ۽ شانتيءَ جو راڄ قائم ٿيندو. جنهن لاءِ آيامن ڪان دکي ۽ هراسيل انسان پئي ڪلپنا ڪندا آهن.....

هيءُ سڀ ڳالهيون مٿين ننڍڙي پستڪ ۾ پهريون دفعو پڙهي مان تہ دنگ رهجي ويو هوس. منهنجا تہ ڪپاٽ ئي کلي ويا هوا. مذڪور ڪتاب ۾ جنهن ڳالهہ مون تي زبردست اثر ڪيو ۽ منهنجي من کي لوڏي ڇڏيو، سا هيءَ هئي تہ سرمائيدار، يعني اهوڪو سرشتو، ڇاڪاڻ تہ نفعي ڪمائڻ جي بنياد تي ٻڌل آهي، تنهن ڪري ڪارخانيدار پنهنجي مال تان وڌ ۾ وڌ نفعو ڪيڻ لاءِ، انساني گهرج ڪان گهڻو مال پيدا ڪندا آهن، جيئن مال جي هٿرادو کوٽ ڪارڻ، هو وڌيڪ قيمت تي مال وڪڻي سگهن. هن سرشتي جي آجا بہ وڌيڪ ڪڏائي اِها آهي، جو اگر ڪنهن وقت ڪارخانن يا کيتن ۾ مال جي پيدائش وڌي ويندي آهي تہ ان کي مارڪيٽ ۾ آڻڻ بجاءِ اُن جو ڪجهہ حصو ناس ڪري ڇڏيندا آهن. کيتن کي ساڙي ڇڏيندا آهن يا مال درياهہ ۾ پوڙي ڇڏيندا آهن، جيئن گهٽي رسد ڪري شين جا اگهہ ڪري نہ پون ۽ نفعو گهٽجي نہ وڃي. سرمائيدار سماج جي اهڙي بي رحم وهنوار تي بيحد نفرت ۽ غصي جو احساس ٿيو. ڪتاب ۾ انگن اکرن سان ٻڌايل هو تہ آمريڪا ۾ ڪهڙن سالن ۾ ڪٽڪ ۽ نارنگين جي جهجهي فصل ڪري، ڪجهہ حصو ٻيڙين ۾ ڀري سرن درياهہ ڪيو ويو هو. اهڙي شيطاني ڪاروائي تي، منهنجي دل کي ڌاڍو ڌڌڪو رسيو هو. رات جو گهٽي دير تائين ويهي مون اِهو ڪتاب پڙهيو هو. منهنجي ڪايا ڪلپ تي ويئي هئي. موڙيوادي سماج جو اهڙو نردئي پهلو منهنجي تصور جي حدن کان ٻاهر هو. هاڻي ان لاءِ حقارت جو ڀاوُ منهنجي من ۾ جنم وٺي رهيو هو. "سماجواد" کي سمجهڻ ۾ منهنجو چاهہ وڌي ويو.

ٻئي ڏينهن نهي نکي، نيرن ڪائي، سوپي وٽ پهتس. هو نيم مطابق تنگ تنگ تي رکي، کٽ تي ڪتاب پڙهڻ ۾ لين هو. مون" هيلو"

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

چٽي ڪيس سجاڳ ڪيو. ڪنڌ مٿي ڪري چيائين، ”اَچ، ويهه.“ پاسيرو ٿي، مونکي وهڻ لاءِ جڳهه ڏنائين. پڇيائين، ڏي خبر، ڪتاب پڙهيئه؟“ مون چيو، ”رات گهڻي دير تائين ويهي، لالٽين جي روشنيءَ ۾ ڪتاب پورو ڪيم. منهنجا ته ڪپاٽ ئي کُلي ويا آهن. ڇا انسان ايڏو نردئي ٿي سگهي ٿو، جيڪو پنهنجي نفعي لاءِ انسانن کي بکيو ماري يا قدرت جي سنئين شين کان محروم ڪري!“ چيائين، اِها ريت اَڄ جي نه آهي، يگن کان هلندي آئي آهي. اسان کي ان کي بدلڻو آهي. پهرين پاڻ کي بدلڻو آهي. جهونن ۽ مدي خارج ويچارن، وهنوارن ۽ وشواسن کان پاڻ کي آزاد ڪرڻو آهي. نئين سچ کي پروڙڻو آهي. سماج جي نئين نرماڻ لاءِ سوچڻو آهي. ان لاءِ تو کي گهڻا گهڻا ڪتاب پڙهڻا پوندا....

اها حقيقت آهي ته سوڀي گيانچندانيءَ منهنجي حياتيءَ جي آدرش کي هڪ نئين دشا ڏيئي ڇڏي هئي. منهنجي اڳيان نيون راهون روشن ڪيون هيون. هو ڪتاب چوندي ڏيندو ويو ۽ مان ڏاڍي چاهه سان جنسي گهوٽيندو ويس. ڪي چيزون اهڙيون به هيون، جيڪي منهنجي ان وقت جي سمجهه جي گرفت کان مٿي هيون، پر مان ڪڙ سٽ سمجهي پڙهندو رهندو هوس، ڇو ته ڪجهه نه ڪجهه ته حاصل ٿيندو هو، جو به منهنجي ڄاڻ ۾ اضافو هو.

سوڀو شام جي وقت وڏن ڪانگريسي نيتائن، جيڪي اسان کان ٿورو پرتي اي. ڪلاس ۾ ڏار ڏار ڪوٺين ۾ رهايل هوا، تن مان ڪنهن نه ڪنهن وٽ لنگهي ويندو هو. اهڙين ملاقاتن وقت سوڀو هاٿي مون کي پاڻ سان وٺي وڃڻ لڳو هو. ڪڏهين جيرامداس دولترام، ڪڏهين ڊاڪٽر چوئٿرام گدواڻي يا پروفيسر گهنشام شوداساڻي، ته ڪڏهين اين. آر. ملڪاڻي يا نيوندرام وشنداس، ڪڏهين چوئٿرام ولڀچا يا آ. ڪي. سدارنگاڻي يا ڇيتني سپاهي مالاڻي يا ڪو ٻيو. اِهي سڀ سنڌ ڪانگريس جا پرسڌ نيتا هوا. جن مان، مان رڳو نيوندرام وشنداس کي سڃاڻندو هوس، ڇاڪاڻ ته هو نوابشاهه ضلعي مان هو. جنهن ڪري ڪيترا دفعا ڪيس ڏسي ۽ ٻڌي چڪو هوس ۽ سندس ڀاشڻ کان ڏاڍو

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

متاثر ٿي چڪو هوس. جڏهين به هو نوابشاهه شهر ۾ ايندو هو ته چڪري بازار ۾ سندس پاسڻ-رکيو ويندو هو. مان ضرور پڏڻ ويندو هوس ۽ يڪ ٽڪ اکيون لڳائي سندس پاسڻ ۾ محو ٿي ويندو هوس. ساڏارڻ ٻوليءَ ۾ ڏاڍي نهر سان ڳالهائيندو هو، پر دليلن سان، منطقي لحظي ۾ لس ئي لس ڪنپيندو ويندو هو. دل ۾ چوندو هوس ته مان به هن وانگر پاسڻ سکندس....

سوپي ۽ ڪانگريس نيتائن جي وچ ۾ سپاويڪ طور سياسي بحث ڇڙندا هوا. ڦرندي گهرندي آچي گانڌيواد ۽ سماجواد جي بنيادي متن تي ٽڪر ٿيندو هو. ڪنهن به راڄنيتي فلسفي جا ٻه ڇتا پهلو آهن: هڪڙو آهي مول مت يعني اصول ۽ آدرس ۽ ٻيو آهي ان کي حاصل ڪرڻ جون راهون ۽ رستا يعني عملي پروگرام. سوپو پهرين نڪتي تي بحث ۾ چوندو هو ته ”گانڌيواد“ ڪنهن به تاريخي فلاسافيءَ جي بنياد تي ٻڌل ڪونهي. وتس ڪي به مت متانتر ڪونهن. سندس ويچار انفرادي آدرشواد جا نمونا آهن. ان کي ڪنهن به پڪي پختي مت (ٿيئري) جو روپ نٿو ڏيئي سگهجي. ڪڏهين ڪڏهين ته اِهي مهاتما گانڌي جي شخصي ريچڪ جي صورت ۾ ظاهر ٿا ٿين، جيڪي ڪڏهين ته سندس پرم ششن ۽ پوئلڳن کي به منجهائي ٿا ڇڏين. پوءِ هو غير حاضريءَ واري سمجهاڻي ڏيئي، حالتن کي بچائي ونڻ جي ڪوشش ڪندو آهي. ان باري ۾ هو ڪيترائي مثال ڏيندو هو. ٻئي طرف ڪانگريسي نيتائن جو گانڌيجيءَ ۾ ايترو ته اٽل وشواس هو، جو هو ”گانڌيجيءَ جي خلاف ڪا به ننڍڙي ۾ ننڍڙي نقطه چيني به سويڪار ڪرڻ لاءِ تيار نه هوا. گانڌيجيءَ جي اُصولن، آدرشن ۽ هدايتن کي پٿر تي لڪير سمجهندا هوا. خاص طور جيرامداس دولترام جيڪو مهاتما گانڌيءَ جي تمام نزديڪ رهيو هو، منجهس پورن وشواس هوس. سندس هر هڪ نڪتي کي بچاءَ لاءِ دليل پيش ڪندو هو.

ٻيو نڪتو، جنهن تي گرما گرم بحث ٿيندو هو، سوهو آزادي حاصل ڪرڻ لاءِ اهنسا جو هٿيار. سوپو پنهنجي وشال اڀياس ۽ سياسي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

چاڻ جي بنياد تي چوندو تہ انساني تاريخ ۾ ڪو بہ انقلاب يا سماج ۾ بنيادي بدل سدل اهنسڪ نموني ۾ ڪڏهين بہ نہ آئي آهي. ڇاڪاڻ تہ سماجڪ سرشتي تي قابض شخص ۽ طاقتون سمجهائڻ ٻجهائڻ تي طاقت ۽ قبضي ڪان دستبردار ڪو نہ ٿينديون آهن. تاريخ ان جي شاهد آهي تہ طاقت ۽ قبضو زوريءَ ڪسي سگهبو آهي. اِتي وري اُپاءَ ۽ نتيجا (مينس اينڊ اينڊس) تي بحث ڇڙي پوندو هو. هن جو مهاتما گانڌيءَ جي طور طريقن ۾ وشواس هو. هن جي سمجهہ موجب هنسڪ/ نموني جي بدل سدل جا اگرا نتيجا نڪرندا. سٺن نتيجن لاءِ سٺا رستا وٺڻ گهرجن. سوپيو آدرشوادي رخ جي ورڌ، انقلابي نئوپسند (ريڊيڪل) فلسفي جي بنياد تي دليل بازي ڪندو هو تہ اگر مرادون نيڪ آهن تہ طريقا ڪهڙا بہ ڪتب آڻي سگهجن ٿا. اِهو ئي انقلابي نظريو آهي. اگر اڳلي ماڻهوءَ جا طريقا ۽ مرادون نيڪ نہ آهن تہ ان ڀلائي لاءِ ٿورن جي خلاف ڪي بہ طريقا استعمال ڪرڻ جائز آهن. اِهو ئي انصاف جو نيم آهي.

مهاتما گانڌيءَ جي ”اَمانتداري“ (ٽرسٽي شپ) واري اصول تي پڻ سوڀي ۽ ڪانگريس نيتائن جي وچ ۾ وڏي ڇڪري لڳندي هئي ۽ ڪڏهين ڪڏهين گرما گرمي بہ وڏي ويندي هئي. سوڀيو پنهنجي سماجوادي مت تي قائم هو تہ سڄي قوم ڏيش جو جيڪو بہ ڌن دولت يا پيداوار آهي، مڙني ديسواسين جي گڏيل ملڪيت آهي، جنهن تي سيني جو پورو پورو حق هئڻ گهرجي ۽ ان مان سک وٺڻ جا مڙئي حقدار آهن. سيني کي روٽي، روزگار ميسر ٿي ملي، انصاف ۽ برابري پلئہ پوي، جنهن جو ذمو رياست، سيني تگرواسين طرفان پاڻ تي کڻي. ٻئي طرف گانڌيواد جي اصول پٽاندڙ، مالدار، سرمائيدار، ڪارخانيدر، زميندار، جاگيردار جيڪي ملڪ جا سڀ پيداوار، جا وسيلا پنهنجي قبضي ۾ ڪري ديش جي ساري مال ملڪيت تي قبضو ڪري ويٺا آهن، سي ٽرسٽي ٿي رهندا. اهنسڪ نموني هن جي دلين ۾ اهڙو ڦيرو آڻبو جو هو ديش جا ٽرسٽي ٿي رهندا ۽ سيني کي حق پلوَ ۾ وجهندا. سوڀيو چوندو

هو تہ ”اِهو آدرشواد ڏاڍو موهيندڙ آهي، پر رڳو پستڪ کي سينگاري سگهي ٿو، باقي سرمايدار ملڪ جا آمين ٻئجي پوري غريب خلق کي انصاف ورهائي ڏيندا، سو ٿيو ” جوَ ڍيري گڏه رکپال!“

مان اهي بحث پوري ڌيان سان ٻڌندو هوس. ڪافي دير کان پوءِ موٽي پنهنجي ٻئرڪ ۾ ايندا هواسون. ڪي سنڪائون منهنجي ذهن ۾ اٿنديون هيون تہ ٻئي ڏينهن تي خانگي طور مان سوڀي سان بحث ڪندو هوس، جيئن وڌيڪ چٽائي ٿئي. ڇاڪاڻ تہ هر ڳالهہ کي چڱيءَ طرح سمجھڻ جي خواهش من ۾ هئي، ڪنهن بہ ڳالهہ کي ائين، بنا سمجھہ جي ڳنڍ ٻڌڻ لاءِ تيار نہ هوس، پل اها سوڀي وٽان ڇو نہ آئي هجي. ائُهن بحثن مان منهنجي ڪافي ذهني ترقي ٿي رهي هئي ۽ مان وڌيڪ ۽ وڌيڪ ڄاڻ لاءِ اتاولو ٿيندو هوس. مانِ اِها ڳالهہ چوندي فخر ٿو محسوس ڪريان تہ سوڀو منهنجو صحيح معنيٰ ۾ راڄنيتي سطح تي گرو ثابت ٿيو ۽ اِهو جيل جوْ سمو جيڪو سکر جيل ۾ رهيس، سو منهنجي لاءِ راڄنيتي سکيا لاءِ اسڪول هو.

ٻئي طرف منهنجا ڪانگريسي متر، مون کي سوڀي جي سنگ ۾ ڏسي ڏاڍو ناراض ٿي ويا. متان جو وري مان گانڌيواد تي شنڪائون اٿاريندو هوس ۽ سماجوادي ويچارن جي حق ۾ دليل ڏيندو هوس تہ آڳي باقي بہ مون تي ڏمرجي ويا ۽ مون تي ڪميونسٽ هئڻ جو ٺپو لڳائي مون کان ڪترائڻ لڳا ۽ پين کي بہ آگاهہ ڪرڻ لڳا تہ مان هاڻي ڪميونسٽ جي سنگت ۾ ڦاسي ويو آهيان. ڪي تہ سڌي يا اڻسڌي نموني چٽائڻ بہ لڳا تہ ٻاهر نڪر تہ ماٺهر توکي ڏسي وٺندا. ڪارڻ اهو هو، جو ٻي مهاياري جنگ ۾ جڏهين نازي جرمنيءَ سوويت روس متان حملو ڪيو (١٩٤١) تہ دنيا جي ڪميونسٽ پارٽين، هلندڙ جنگ جي باري ۾ پنهنجو رخ ۽ جنگ جي آرٽ کي بدلائي ڇڏيو. جنگ ٻن خوانخوار شڪتين جي وچ ۾ ڇڙي هئي. هڪڙي طرف هٽي سلطنت شاهي طاقت، تنهن ۾ برتن، آمريڪا ۽ ٻيا سرمائيدار ملڪ شامل هوا، جيڪي اڌ دنيا تي قبضوڪري آرٽڪ لتمار ڪري رهيا هوا ۽ ٻئي طرف

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هئي نئين آيرنڊز فئسزم جي خونخوار شڪتي، جيڪا دنيا جي لوٽ ڪسوٽ ڪرڻ ۾ پاڪيداري گهري رهي هئي. صاف ظاهر هو ته پن لٽيري شڪتين ۾ دنيا جي ورهاست لاءِ ٽڪر هو. تنهنڪري اهڙي آنيائي ۽ بدنيت ويڙهه ۾ ڪنهن به ڌر جي طرفداري ڪرڻ جو ڪو به سوال ئي ڪونه ٿي اٿيو. پر جڏهين نازين سويت سنگهه (رشيا)، هڪ سماجوادي ملڪ تي حملو ڪيو، جنهن جو انڊيا جي لوٽ ڪسوٽ سان ڪو به واسطو ڪو نه هو بلڪ جنهن ملڪ ۾ رازشاهي کي ڊاهي سيني غلام قومن کي آزاد ڪيو ويو هو ۽ هر قسم جي لوٽ ڪسوٽ جو انت آندو ويو هو، تنهن تي خوني حملو ڪرڻ، جنگ جي صورتحال کي بدلي ڇڏيو هو. هيءُ حملو بداخلاقيءَ جو مثال هو ۽ انسانيت جي بهترين قدرن جو گهات هو. جنهن کي دنيا جي سيني آمن پسند ۽ انسان دوست مهان شخصن سخت ڪڙن اکرن ۾ ننديو هو. وحشانيت جو ڪارنامو قرار ڏنو هو. اهڙن دنيا جي مهان هستين ۾ ڀارت جون مهان هستيون به هيون، جيئن ته مهاتما گانڌي، جواهر لعل نهرو، سباش چندر بوس، رابندر ناٿ ٽئگور وغيره، جن به جنگ جي مذمت ڪئي هئي، سوويت رشيا سان پنهنجون نيڪ منشائون پڌري پٽ ظاهر ڪيون هيون. ايتري قدر جو اتهاس ۾ اها ڳالهه عالم آشڪار آهي ته مهان ڪوي رابندر ناٿ پنهنجي سخت بيماريءَ جي بستري تان رشيا مٿان ٿيل جنگي حملي جون خبرون روز بروز ڄاڻڻ چاهيندو هو.

اهڙي صورتحال هيٺ، جڏهين مهاتما گانڌيءَ جي رهبريءَ هيٺ ڪانگريس پارٽيءَ ”ڀارت ڇڏي وڃو“ (ڪئٽ انڊيا) آندولن جو (١٩٤٢ع) سڏ ڏنو ته ڀارت جي ڪميونسٽ پارٽي اهڙي فيصلي جي مخالفت ڪئي، ان دليل هيٺ ته فاشسٽ، ڪاريون شڪتيون جنهن ۾ هاڻي جرمني، اٽلي، جپان ۽ ٻيا کي ملڪ ويا هئا ۽ دنيا کي ڳڙڪائڻ ۽ تباهه ڪرڻ جي سٽا سٽي ويٺا هئا، تن جي خلاف سيني لوڪوادي ۽ ترقي پسند شڪتين جي مورچابندي کي ڪنهن به حالت ۾ ڪمزور نه ڪجي، هيڪاري هنن کي مدد ڏجي ۽ نازيزم جو انت آڻجي. گڏيل

مورچي ۾ هاٿي انگلينڊ، آمريڪا، رشيا، فرانس، چين ۽ ٻيا ملڪ ٻـ اچي ٿي ويا. ڀارت جي آزاديءَ جو سوال ٿوري وقت لاءِ پاسيرو رکجي. ڪميونسٽ پارٽيءَ جي اهڙي فيصلي خلاف ڀارت واسين ۾ زبردست تاءُ پيدا ٿيو ۽ ماڻهو کين غداريءَ جو لقب ٻـ لڳائي رهيا هئا.

سوڀي گيانچانداڻيءَ جهڙا ڪميونسٽ، پارٽيءَ جي اهڙي فيصلي جا پابند ڪو نـ هئا. اهو ئي ڪارڻ هو جو هن ڪراچيءَ ۾ وديارٿين جي اڳواڻي ڪئي هئي. سندس ڪيترن ساٿين ٻيچ ڏاهـ جون ڪارروايون ڪيون هيون. هو هلچل جي اڳواڻي ڪرڻ لاءِ ڪافي وقت روپوش ٿي ويو هو ۽ پوءِ پڪڙجي جيل اندر اچي پهتو هو. پر چاڪاڻ تـ مٿس ڪميونسٽ هئڻ جو ٺپو لڳل هو ۽ ڪميونسٽ وروڌي فضا جيل اندر ٻـ هئي، سياويڪ منهنجي خلاف ٻـ رنجش آئي هئي. پل آها تنگدلي هئي، پر ان وقت ديش ڀڳتيءَ جو جذبو حاوي هو ۽ عام ڀارت واسي اهڙو سخت ردعمل ظاهر ڪرڻ ۾ حق بجانب هئا. ڪميونسٽ پارٽي آف انڊيا جو ٻي عالمگير جنگ طرف رويو ۽ "ڀارت ڇوڙو" هلچل طرف رخ تي ڳالهائڻ يا فتوا ڏيڻ لاءِ مان پاڻ کي اختياريءَ وارو ڪو نـ ٿو سمجهان. پر مان پنهنجي عام ڄاڻ ۽ دل جي فتوي تي ائين ٿو محسوس ڪريان تـ ڪميونسٽ پارٽيءَ پنهنجي تاريخ ۾ ١٩٤٢ جي زماني ۾ سخت چوڪ ڪئي هئي. ائين ڪلمڪلا "ڪئٽ انڊيا" جي مخالفت ۽ جنگ جي طرفداري، ايتري قدر جو سياش چندر بوس جهڙي مهان ديش ڀڳت کي غداريءَ جو لقب لڳائڻ، وڏي ڀاري ڀل هئي، جنهن جو نتيجو منهنجي سمجهہ موجب ڪميونسٽ پارٽي اڄ ڏينهن سوڌو ڀوڳي رهي آهي. ڪو اهڙو رستو ڳولهي ڪڍجي ها، جو ائين نـ لڳي ها تـ ڪميونسٽ ديش جي آزاديءَ جي مخالفت ڪري رهيا آهن ۽ اڻسڌي نموني برٽش سلطنتشاهيءَ جا طرفداري بڻجي ويا آهن. سوويت يونين جا بنا ڪنهن واسطي جي زوريءَ جنگ ۾ اڙجي وڃڻ، برابر هڪ اهم مدو هو، پر اهڙو نـ، جو قومي آزاديءَ جي جذبي کي ضربي ڇڏجي.

سکر جيل ۾ نظربنديءَ جي دؤران ٻيو هڪ زبردست واقعو ٿيو

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هو. جيل ۾ پڻ قسمن جا قيدي هئا. هڪڙا هواسين اسين نظربند، ڪيو ڪلاس وارا قيدي ۽ ٻيا هئا عام رواجي راڄنيتي قيدي، جن آزاديءَ جي هلچل ۾ ڀاڱي ورتو هو. سرڪاري قانون ٽوڙيا هئا، يا ٻيچ ڏاهڻ جون ڪارروايون ڪيون هيون يا جلوس ڪڍي پاڻ کي پڪڙايو هو ۽ ڪورٽن رستي سزائون ڪاٽي جيل ڪاٽي رهيا هئا. ڌار ڌار مدي جون سزائون هيون. ڪن کي مهينا ته ڪن کي سال، ڏوهه تي مدار هو. سکر ۾ ٻه - ٽي سؤ اهڙا راڄنيتي قيدي هئا. هنن جون بئرڪون، اسان کان ٿورو پري الڳ هنڌ تي هيون. هڪڙي ڏينهن جيل جي سپاهين ۽ هنن جي وچ ۾ ڪنهن ڳالهه تان تڪر ٿي پيو هو. سپاهين مٿن لٺيون هلايون هيون ۽ کين ڌورڻ وانگر ڏڪي بئرڪن اندر بند ڪيو هو. رواجي طرح هنن کي سڄ اڀرڻ کان سڄ لهڻ تائين کليو ڇڏيو ويندو هو. بئرڪن ۾ واڪو واڪن ۽ نعريبازي شروع ٿي ويئي هئي. جڏهين اسان کي خبر ملي ته اسانجي بئرڪن وارن پڻ جيل اختياريءَ وارن خلاف نعرا هڻڻ شروع ڪيا. سوڀي چيو، ”هل ته هلون، ڏسون ڇا ٿيو آهي؟“ سوڀو، مان ۽ علي مڪراني تڪڙو تڪڙو بئرڪ کان ٻاهر نڪري آياسون. علي مڪراني، ڪراچيءَ جي لياري علائقي ۾ بلوچي مڪرانين جو ليڊر هو. اسين راڄنيتي قيدين جي بئرڪن طرف ڀڳاسون. پر هٿياربند سپاهين اسان کي روڪي ٻيهاريو. پوءِ اسين جيل جي آفيس طرف ڊوڙياسون، ته جيلر کان دريافت ڪريون ته ڪهڙي ماجرا آهي. پر اُتي به پوليس جو پهرو بيٺو هو ۽ اسان کي اڳتي وڌڻ نه ڏنائون. اسانکي غصو اچي ويو ۽ جيلر خلاف نعرا هڻڻ شروع ڪياسون. جيلر جو نالو هو چنچلداس. اسان نعرو هنيون: ”چنچل ٻچا هاءِ هاءِ! ڏوڙ منهن ۾ پاءِ پاءِ!“ واپس پنهنجي بئرڪ طرف موٽي آياسون. ڪنهن نموني هڪٻئي کي ڏڍ ڏيئي ۽ هٿن کان ڇڪي ڀت تي چڙهياسون ۽ بئرڪ جي ڇت تي وڃي بيٺاسون ۽ جيلر خلاف نعرن جي ڌوم مچائي ڏنيسين: ”چنچل ٻچا هاءِ هاءِ! ڏوڙ منهن ۾ پاءِ پاءِ! انقلاب زنده آباد ! پارٽ ماتا کي جئه...“ بئرڪ جي ساٿين سر ۾ سر ملايو. مراد اِها هئي ته اسان جي راڄنيتي ساٿين کي،

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جن پوليس جي وهنوار خلاف اعتراض آتاريو هو، تن کي چاڻ پوي تہ اسين پڻ سندس ساڻ آهيون. جيل ۾ هل هنگامو مچي ويو، گويا قيدين بغاوت ڪئي هجي. جيل اختياريءَ وارا ڳهبرائجي ويا. هنن تيليفون ڪري ٻاهران هٿياربند پوليس جو اتالو گهرائي ورتو. فوجي وردي پيل سپاهي، بندوقون ڪلهن تي ثاپ ثاپ ڪندا، جيل اندر داخل ٿيا. انهن مان ڪي اسان جي بئرڪ کي گهيري ويا ۽ بندوقون سڌيون ڪري، اسان ڏي تاڻي بيٺا ۽ هيٺ لهي اچڻ جو حڪم ڏنائون. ٻيءَ حالت ۾ گولي هلائڻ جو دڙڪو ڏنائون. هيٺ بيٺل سپيني ساٿين زوردار واڪا ڪري اسان کي هيٺ لهي اچڻ لاءِ چيو. آسين نيٺي هيٺ لهي آياسون.

يارهن مهينن جي نظربنديءَ کان پوءِ اسان کي سکر جيل مان رها ڪيو ويو. هلچل تڏي پڄجي ويئي هئي. وڏن قومي نيتائن کي ڇڏي، باقي ننڍن ڪمر ڪندڙن کي آهستي آهستي، ٻن چئن جي ٽولين ۾ ڇڏيندا ويا. سياويڪ يارهن مهينن جي بنديخاني کان پوءِ ٻاڻ کي کليءَ هوا ۾ آزاد پائي بيحد خوش هواسون. پنهنجي گهرن ڏانهن موٽڻ جي پربل اڇا هئي. جيل اختياريءَ وارن وٽان سکر کان پنهنجي شهر تائين قانون مطابق اسان کي سفر ڪرڻ لاءِ مفت پاس ملي هئي. سڄو ڏينهن شهر ۾ گهمي اسان شام واري ميل پڪڙي، صبوح جو سوير اچي پنهنجي محبوبڙي شهر نوابشاهہ ۾ پهتاسون.

شهر ۾ اڳوات هڪڙو وڏو ڌماڪو ٿي چڪو هو. هن ڳالهہ جي باري ۾ مان اڳوات ٿي اهڙو اشارو ڏيئي آيو آهيان. گوبيءَ کي لکيل منهنجن خطن کي ڪٿي شهر ۾ وڏو چوٻول مچي ويو هو. مان اڳيان چئي آيو آهيان تہ هوءَ منهنجا لکيل خط گهرو نوڪر کي سنڀالي رکڻ لاءِ ڏيندي ويندي هئي. جڏهين چوڪرو پڪڙجي پيو تہ ڪيس مار ڏيئي نوڪريءَ مان هٽايو ويو. ڪافي دير کان پوءِ شايد ساڙ ۽ غصي ۾ يا لوڀ لالچ ۾ اچي، هن اِهي خط ڪنهن جي حوالي ڪيا ٿا ڏسجن، جنهن چڱي مڙس ان بنياد تي بدناموسيءَ جو منصوبو تيار ڪري ورتو.

هت اِها ڳالهہ چٽي ڪرڻ جي ازحد ضرورت آهي. سنڌ جي اڪثر

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

شهرن ۾، نوابشاهه جو شهر به مخالف ڌرين جي لعنت جو شڪار هو. ڪن راڄنيتي ويچارن جي بنياد تي گروهه وجود ۾ ايندا آهن. مخالفتون ۽ دشمنيون سماجڪ روڳن يا شخصي بد ـ نيتيءَ مان اُتپن ٿين ٿيون، اهي غير صحتمند ۽ نفعي رخ واريون آهن ۽ مجموعي طور سماج لاءِ نقصانڪار آهن. سنڌ جي پنتي پيل سماج ۾ شخصي معتبري، حسد، وڏماڻهپي جي چٽاڀيٽي، سماجڪ برتريءَ جا خيالي ۽ اُتپٽانگ فهم، ۽ طبقاتي وهم هوا ۽ ٻيون اهڙيون بيسود چيزون ۽ خام خيال هوا جي پڻ انسانن کي گروهن ۾ ورهائي سماجي شڪتيءَ جو نشٽ ڪندا رهندا هوا.

نوابشاهه شهر ۾ اهڙن ئي بنيادن تي ٻه چٽا گروهه جڙي ويا هوا. هڪ طرف هوا پڙهيل ڳڙهيل طبقي جا ماڻهو، جن کي ڪامورا يا ديوان سڏيو ويندو هو؛ وڪيل، ڊاڪٽر، انجنيئر، سرڪاري نوڪرين ۾ آفيسر وغيره ۽ ٻئي طرف هو، پائيبند طبقو؛ سيٺيون، زميندر، واپاري، دڪاندار ۽ ٻيا ڪرت وارا شخص. پهرين گروهه جو سرڪردو هو، ديوان هرداسمل گرسهاڻي ۽ سندس ننڍو ڀاءُ هاساننڊ گرسهاڻي ۽ ٻيا سندس گروهه ڀائي. ٻيءَ ڌر جو سرڪردهو هو، راءِ بهادر هوتچند هيراننڊ گيهاڻي ۽ سندس ساٿي جيٺانند چانهين وارو، سيٺ ٽوپڻداس گرناڻي ۽ ٻيا. هر محاذ تي هنن ٻنهي ڌرين جا ٽڪر هلندا ايندا هوا. اسڪول بورڊ جون چونڊون هجن يا اسيمبليءَ جون چونڊون هجن (۱۹۳۷ کان شروع ٿيون هيون)، لوڪل بورڊ جون چونڊون هجن يا شهر جي پنچات جون چونڊون هجن، ٻئي ڌريون هڪ ٻئي جي خلاف مورچا ٻڌي بيهنديون هيون. ٽڪر اڪثر هوندو هو. ڪڏهين ڪو دسي ته ڪڏهين ڪو. انهيءَ راند ۾ ڪيڏارين کي ڏاڍو مزو ايندو هو. ڪيترائي رونشي ڪوڏيا هوا، جيڪي هشيون ڏيڻ ۽ تماشو ڏسڻ ۾ مزو ماڻيندا هوا. چرچون ڏيڻ، چغليون مارڻ، چڙهائي وڌائي، مرچ مصالحو ملائي ڪن پرڻ يا ٻيون اهڙيون حرفتون ڪرڻ، ڪن ڪانچ ماڻهن جو دلپسند پيشو هوندو هو، جيڪي ٻنهي ڌرين کي تناءَ جي ڌار ۾ اٽڪائي رکندا

هوا. تماشو تہ ڏسندا هوا، پر هوشياريءَ سان پنهنجو اُلو بہ سڌو ڪري ونندا هوا.

نوابشاهہ ۾ هڪڙو تيون شخص بہ هو، جنهن جي هڪ الڳ شخصيت هئي. اهو هو ڪاڪو تلوڪچند، جنهن کي هڪ پريس بہ هئي ۽ هڪ هفتيوار اخبار هند سماچار جي نالي سان شايع ڪندو هو، جنهن ۾ چڱا ڦتاڪا ۽ سوسڙيون پاريندو هو. چشڪيدار ۽ مصالحي وارين خبرن جي تاڙ ۾ هوندو هو. سنسيخيز ۽ تاءُ پيدا ڪندڙ خبرون ڇپڻ لاءِ چاهہ هوندو هوس. مڪاني سطح تي جيڪي جهيڙا، ٽڪر، مقابلا، لفظي لڙايون يا هوائي تلوار بازيون ٿينديون هيون، انهن کي شدمد سان ورچڪ رنگن ۾ ڇپي پاڻ کي ۽ اخبار کي پيارو بڻائڻ لاءِ وسان نہ گهٽائيندو هو. عام توڙي خاص اهڙي چاٽ جا هميشہ چاهڪ رهيا آهن. ڪاڪي مشهور ٿي ويو هو. هر مکہ تيءَ "ڪاڪو، ڪاڪو تلوڪچند" نچندو رهندو هو. هو مٿي ذڪر ڪيل گروهن کان هڪ الڳ ڏڙ هو.هو نہ "ديوان" ڏر سان هو ۽ نہ ئي "پيائيبند" ڏر سان هو. هو الڳ ٿلڳ پنهنجي ڏر پاڻ هو. بي ڊپو ۽ همٿ وارو هو ۽ ڪنهن بہ وڏ وڏيري جي ڏوپيءَ ۾ هٿ وجهڻ کان ڪو نہ ڊڄندو هو پنهي ڌرين تي پنهنجي ليکي خوب چوهہ چنڊيندو هو. ڪا بہ ڪچائي ۽ ڦڪائي هوندي هئي تہ ڦتاڪ سان ڇپي ڇڏيندو هو. اهڙي چڙڪ ۽ بي ڊپي وهنوار ڪري عام ماڻهو سندس زبردست شيدائي هوا. ڪيترائي اڪيان پٺيان پيا ڦرندا هئس.

منهنجا گوپيءَ ڏانهن لکيل خط، ڪاڪي تلوڪچند جي هفتيوار هند سماچار ۾ هڪ هڪ ڪري ڇپيا ويا هوا ۽ لڳاتار ڪيترائي هفتا پٺي آهو سلسلو هليو، جنهن هڪ قسم جي سنسني پيدا ڪئي هئي ۽ چڱو هنگامو اٿيو هو. ڪاڪي اِهي خط ڪيئن هٿ ڪيا، اِها هڪ ڳجهارت هئي. مون کي پڇاڙيءَ تائين اُن جي ڪڙڪ ڪا نہ پئجي سگهي. ڪاڪي جي پريس هڪ قلعو هئي، جهڙي تهڙي کي داخلا ملڻ مشڪل هئي. پرتومل ٻيڙين وارو ڪاڪي جو خاص ماڻهو هو. هن جو مون سان بہ ناتو هو. جيل سفر ۾ هو مون سان گڏ هو. هن کي دريافت ڪرڻ بي

ســـود هو، چاڪاڻ تہ هـو تہ ڪاڪي جي رازن کـي قـابـو رکـڻ جي صندوقڙي هو. گوپيءَ جي گـهر واري نوڪر چوڪري جي مون ڏاڍي ڳولا ڪئي، پر هٿ نہ آيو. ٿي سگهي ٿو تہ ڊپ وچان شهر ڇڏي ويو هجي يا ڪنهن اوڙاهہ ۾ وڃي رهيو هجي. ڪاڪو تلوڪچند مونکي بہ پائيندو هو. ڪڏهين مان سندس پريس تي پتومل سان ڏاڙا گشا هڻڻ لاءِ ويندو هوس تہ ڪاڪي سان ڪيڪر وغيره ٿيندي هئي. ڪڏهين ڪڏهين چرچو گهپو بہ ڪري وٺندو هو. پر ايتري همت ڪا نہ ٿي جو وڃي ڪيس مخاطب ٿيان ۽ راز تان پردو هٽايان.

منهنجن خطن کي ڪٺي شهر جي پن مکيہ مخالف ڌرين ۾ ردعمل بہ پنهنجي پنهنجي نموني جو ٿيو هو. "ديوانن" جي ڌر کي ڌڌڪو پهتو هو، گويا صدمو رسيو هو. چاڪاڻ جو شهر جي هڪ برکہ وڪيل جي ڌيءَ هڪ ننڍي پائيبند جي پٽ سان نينهن لڳايو هو. انهن ڏينهن ۾ بيسودَ سماجڪ بندن ڏاڍا مضبوط هوا. اهڙو واقعو بم جي ڌماڪي مثل سمجهيو ويندو هو. پوءِ مون کي معلوم ٿيو تہ خطن کي ڇپڻ کان روڪائڻ جي ڏاڍي ڪوشش ڪئي ويئي هئي، پر ڪاڪو پنهنجي نالي سان هو. وڏي اهم وارو شخص هو. پٺي ڪنهن کي پڌڻ هن جي سپاءَ ۾ نہ هو. مهڙي چشڪي قصي ڪي، خود اخبار جي مشهوريءَ جي لحاظ کان بہ ڇڏڻ وارو نہ هو. هوءَ هيڪاري واسطيدار ڌر کي پوسرائڻ لاءِ اهي خط ڏاڍا پيڪيدار ۽ چٽپٽي سرخين سان لڳاتار هفتن جا هفتا ڇاپيندو رهيو. هڪ سرخي ائين بہ ڏنائين: " هڪ برکہ وڪيل جي ڌيءَ هڪ پائيبند جي پٽ پٺيان متوالي!" اِها ڇڻ هڻ جي نڪ تي مهر لڳائڻ جي مثل هئي.

مان جيڏانهن ٿي شهر ۾ گهميس، سيني جون اکيون مون طرف کڄي ٿي ويئون. هڪ پٺي کي اشارو ڪري پٺي مرڪيا. جتي ديوان ڌر وارا مون مان ناراض يا خفي هوا، ايتري قدر جو نفرت ڀريون نظرون پٺي منهنجي مٿان وڌائون. اُتي پائيبند ڌر ڪافي خوش پٺي نظر آئي. فخر جي احساس کان هي تہ مبارڪون بہ ڏيڻ لڳا. چي: "مير ماريو اٿئي" اهڙي

غير عقلي ۽ بي سمجھہ رخ طرف منهنجو ردعمل گنڀير هو. جيل ۾ يارهن مهينن جي اڀياس ۽ نون سماجڪ ويچارن کان متاثر ٿي، مان بيسود ۽ مدي خارج سماجڪ فلسفي کان آزاد ٿي چڪو هوس. مون کي تہ هيڪاري دک ٿي رهيو هو تہ منهنجن خطن ڇپڻ ڪري گوبي ۽ سندس پريوار جي بدناموسي ٿي هئي، جنهن لاءِ مان ڪارڻ ڪو نہ هوس، پر اها حرڪت مون کي بلڪل ناپسند هئي. بعد ۾ جڏهين ٻيءَ ڏر جي سرڪردي راءِ بهادر هوتچند هيرانند پنهنجي بنگلي تي گهرايو، چاڪاڻ تہ هو بہ مون کي ڏاڍو پيائيندو هو ۽ ڳالهہ تان ڪلندي ڪلندي چيائين: سچ پچ عشق ۾ ڦاسي ويو آهين ڇا؟ چئين تہ ڇوڪريءَ کي ڀڄايون! مان بلڪل گنڀير ٿي ويس ۽ چرچو اتي ئي دٻجي ويو.

١٩٤٢ع جي هلچل ۾ يارهن مهينا نظربنديءَ ۾ رهڻ ڪري منهنجي پڙهائيءَ جو هڪ سال خارج ٿي چڪو هو. مئٽرڪ جي امتحان ۾ باقي ويجي ٿي مهينا بچيا هوا. مان پنهنجي ولس هاءِ اسڪول ۾ چوٽيءَ جي شاگردن مان هوس. هر درجي ۾ پهريون نمبر ڪندو ايندو هوس. شري آسنداس هيمراجاڻي اسڪول جو هيڊماسٽر، جيڪو خود قومي ويچارن جو استاد هو، تنهن جو مون تي راضپو هو. مان سندس پيارن شاگردن مان هوس. هن کي اميد هئي تہ مئٽرڪ جي امتحان ۾ پڻ مان چوٽيءَ جو نمبر حاصل ڪندس. بلڪ سنڌ ۾ پهريون نمبر ڪندس. مون زور شور سان پڙهائي شروع ڪئي. قومي تحريڪ جا منهنجا ويجها ساٿي ۽ لنگوٽيا يار، گلاب ڀڳواناڻي ۽ سبحان راوتاڻي پڻ مون سان گڏ پڙهڻ ۾ جنبي ويا. ڪين پڙهائڻ ۽ تڪليفون دور ڪرڻ جو ذمو مون پاڻ تي کنيو هو. اسين اصل چوٽي ٻڏي پڙهڻ ڪي لڳي وياسون. اسين ٽيئي سبحان راوتاڻي جي اوطاق واري ڪمري ۾ اچي رهڻ لڳاسون، جئن سجو ڏينهن رات گڏجي اڀياس ڪري سگهون. چوويهن ڪلاڪن مان اسين اڪثر ارڙهن ڪلاڪ پڙهائي ڪندا هواسون. ڪڏهين تہ شرط رکي، ويهہ يا پاويهہ ڪلاڪ بہ ويهندا هواسون. صرف منجهند جي وقت ڪلاڪ ڏيڍ سنان پاڻي ۽ منجهند جي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مانيءَ لاءِ پنهنجن گهرن ڏانهن ويندا هواسون. رات جي وقت گلاب ۽ سبحان جي گهران آيل مانيءَ تي مارو ڪندا هواسون. ٻه ٽي ڪلاڪ آرام ڪري وري صبوح جو ٣ ـ ۴ بجي پڙهڻ ڪي لڳي ويندا هواسون.

ٽن مهينن جي پوري تياريءَ کان پوءِ مئٽرڪ امتحان لاءِ اسين ڪراچيءَ پهتاسون. ڪانگريسي دوستن جي مدد سان منهنجي رهائش ۽ کاڌي پيءُ جو بندوبست ڪراچيءَ جي منياڻي ڪلب ۾ ڪيو ويو. ڪراچيءَ ۾ سنڌ جي جدا جدا شهرن جي ماڻهن جون پنهنجون ڪلبون هيون، جتي ڪائڻ توڙي رهڻ جو خاطر خواهه بندوبست هوندو هو. واسطيدار شهر جا ماڻهو گڏجي برادريءَ جي طور رهندا هوا ۽ خرچ ۾ حصيداري ڪندا هوا. ٻورن ڏينهن لاءِ ڪلب جي ڪنهن ميمبر جي معرفت اتي رهڻ ـ کائڻ جو بندوبست ٻه ٽي ويندو هو. ويلي جي حساب سان چارج ڪندا هوا.

اسان جي اسڪول جي ٻئنچ سان گڏ سار سنڀال لاءِ ماستر روچيرام ٽانواڻي پڻ ڪراچيءَ آيو. جيئن هر قسم جي تڪليف ۾ اسان جو واهرو ٿئي. سنڌ ۾ ڪراچيءَ جو شهر ڏسڻ جو وجهه اُن زماني ۾ ٿورن کي ملندو هو. ائين لڳندو هو، چڻ ولائت جي پنڌ تي ٿو وڃجي. ٿورا سال اڳ مون پنهنجي چاچي ايسرداس سان ڪراچي ڏسڻ جو ڪيتو ڪيو هو. ڏنڌي واپار جي سانگي هو پيو ڪراچي ايندو ويندو هو. گهڻي ليلائڻ تي هو، مون کي هڪ دفعو وٺي هليو هو، پر گهميو، اڳهميو واڻگر هوس. ڳالهه چا هئي ته مان چاچي سان ڪراچيءَ اُن اميد سان آيو هوس ته هو، مون کي ٻه ڦيٿي سائيڪل وٺي ڏيندو. ان عمر ۾ مون کي ٻين جيڏن سرتن کي سائيڪل هلائيندو ڏسي، سائيڪل وٺڻ جو سوداءُ پيدا ٿيو هو. پر ڪنهن ڪارڻ منهنجو اهو آتو پورو ڪو نه ڪيو ويو. تنهن ڪارڻ رسي سوٽو موٽو ٻئجي، سيٺين/ ڀلاوتن جي ڪوٺيءَ تي ويٺو هوندو هوس. اڳر زوريءَ ڪڏهين ڪڏهين، شهر گهمائڻ لاءِ، چنڪي وٺي ٻه هلندو هو ته ٻه ٻي دليو پيو گهمندو هوس. ڪنهن ٻه قسم جو آنند ڪو نه پائيندو هوس.

اسان جا امتحان شروع ٿيا ۽ پورا ٿيا. ڇڻ پتو ئي ڪو نہ پيو تہ ست ڏينهن ڪيئن گذري ويا. ايڏو محو هواسين امتحانن ۾ جو وقت ڪيئن ٿي ڇريو، ڇاڻ ئي نہ رهي. پڇاڙيءَ وارو امتحان پورو ٿيو تہ شري روچيرام اسان کي هندي فلم "رام بنواس" يا ڀيو ڪو نالو هو، تي وٺي هليو. ونڊر ڪرڻ لاءِ، رسيس ۾ مون کي پاسيرو وٺي چيائين: " تنهنجي لاءِ هڪ ڏاڍي بد ـ خبر آهي.... تنهنجو چاچو ايسرداس گذاري ويو. مان شاڪجي ويس. " پر اهو ڪيئن ٿيو، ڪڏهين ٿيو؟" چيائين "تي ڏينهن اڳ، هن پاڻ کي باھ ڏيئي ڇڏي" اجان بہ وڏيڪ ڏڏڪو آيو. هوش حواس ويندا رهيا. هيانءَ ڦاڙي روئڻ لڳس. ماستر روچيرام اها منحوس خبر مون کان ٽي ڏينهن لڪائي رکي هئي تہ ڪٿي ڏڏڪي ڪارڻ منهنجي امتحانن ۾ وگھن نہ پوي. هن مون کي ياڪيءَ ۾ پري ورتو ۽ اتت ڏيڻ لاءِ ڪيترائي ڏرمي پربوڌ ڏيڻ لڳو، جيئن اڪثر اهڙن موقعن تي ٿيندو آهي. ٻين وديارٿي ساٿين پڻ مون کي پرچائڻ ۽ دک گھٽائڻ لاءِ همدردي ڏيکاري ۽ شانت ۾ آڻڻ جا يتن ڪيا. آهستي آهستي ريجهائي، مون کي سئنيما هال اندر وٺي آيا. مون کي اڄ بہ ياد آهي تہ باقي سڄو وقت مان هنجون هاريندو رهيس. هڪ طرف هئي منهنجي شخصي درگھٽنا ۽ ٻئي طرف هو، سامهون پردي تي رام جي وڇوڙي جي دردناڪ ڪهاڻي. ٻنهي ملي ايڏو درد جو احساس پيدا ڪيو هو، جو دل ڇڻ ڏٻجي رهي هئي.

مون کي ياد آيو، ڪجھ مهينا اڳ، منهنجي چاچي ايسرداس کي ڪوئلن جي ڏنڌي ۾ ڏاڍو ڏڪ لڳو هو. ڪنهن واپاريءَ هن کان اٽڪل ويهارو هزارن جو ڪوئلو خريد ڪيو هو ۽ اوچتو ڏيوالو ڪڍي ڇڏيائين. ان زماني جا هزار اڄ جي لکن جي برابر هوا. نتيڙي واپاريءَ جي موڙيءَ کي ايڏو ڏڪ لڳو تہ ڏڏڪي ۾ سندس تاڪ ئي ٽٽي پيا. هو اوچتو ئي اوچتو نسن ۾ اچي ويو. ڏنڊو ڏاڙي بند، تہ گھر کان ٻاهر نڪرڻ کي بہ جواب، تہ ڳالهائڻ ٻولهائڻ کان بہ نابري! گھر ۾ اوطاق واري ڪمري ۾ هڪ کٽ تي بلڪل خاموش، ڪاڏيءَ هيٺيان هٿ رکي،

يڪتڪ ڪنهن نہ ڪنهن وستوءَ ۾ اڪيون وجهي ويٺو هوندو هوس. صرف ڪاڏن جي وقتن تي، مانيءَ جي ٿالهي سندس اڳيان رکبي هئي تہ آها ڪائي، هٿ ڌوئي، وري اچي ساڳئي نموني ۾ ويهي رهندو ۽ ڪنهن نہ ڪنهن طرف پيو تڪيندو هو. سندس ڏرمپتني، منهنجي چاچي گنگا بائي گهڻا ئي حيلا وسيلا هلايا. ننڍڙو پٽ هنج ۾ کڻي وڃي پرسان ويهندي هئس ۽ سمجهائڻ جي ڪوشش ڪندي هئس؛ ڏنڌي ۾ ائين ٿيندو آهي اوهين وري بہ پيسا ڪمائي سگهو ٿا. پنهنجي ننڍڙي ٻار جو تہ خيال ڪريو." خالي اکين سان ڪيس ڏسندو رهندو هو. در کان ٻاهر نڪرڻ کان آناڪاني ڪندو هو. مان ڪڏهين ڇڪي زوريءَ ڪيس در کان ٻاهر آڻيندو هوس ۽ رستي تي بهلائڻ لاءِ وٺي ويندو هوس. پر موٽي اچي وري ساڳي مدار ۾ کٽ تي ويهي رهندو هو.... پوءِ اوچتو هن کي ڪهڙو خيال آيو يا احساس جي اٿل پٿل ٿي يا پوڙ آيو، جو خودڪشيءَ جو رستو ڳولهيائين. منو وڪيانڪ ماهر ئي ان تي روشني وجهي سگهن ٿا. ٿي سگهي ٿو تہ من جي گهري مونجهہ ۽ سماجڪ شرمنديءَ جو بوجو برداشت ڪرڻ کان ٻاهر ٿي ويو هجيس. هيءَ بہ تہ نيٺ منهنجي قياس آرائي آهي، ڪنهن ماهر جو رايو تہ نہ آهي.

ٻئي ڏينهن صبوح جو ٽڪيٽ وٺي مان هڪدم نوابشاهہ روانو ٿيس. منهنجي اچڻ کان اڳ سڀ ڪجهہ سماپت ٿي چڪو هو. پر گهر ۾ روڏن جاري هو. چاچيءَ جي درد کي سمجهڻ ڏکيو نہ هو. مون کي ڏسي هن جي پيڙا جو پائماڻو اٿلي پيو. پار ڪڍي روئڻ لڳي؛" ننڍڙا! (گهر ۾ سڀ ننڍڙو چوندا هوا) چاچهن هليو ويو، بنا موڪلائڻ جي.... اسان سيني کي ڇورو ڪري ويو.... جهاتو جهٽي ويس... هاڻي منگهر (چاچي جو ٽن سالن جو پٽ) کي ڪير پيءُ جو پيار ڏيندو ۽ پيا بہ اهڙا پار جو دل کي چيري وجهن. هيءُ روح ڇو مهاتم، پارتي سماج جي پرمپرا جو انگ آهي. اِها شاستر وڌي رڳو سنڌي سماج ۾ نہ آهي ، پر ٻين پارتي سماجن ۾ بہ آهي. اَڄ اِهو پل عجب لڳندو هجي يا شهريت ڪري اَن جو زور پلي ڍلو ٿيو هجي، پر پنجاهہ سال اڳ جي سنڌي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سماج ۾ اِهو رسمي ماتم زور هو ۽ ڪافي دک جو نظارو هوندو هو. پکا ٻارهن ڏينهن لڳاتار، شام جي وقت سرڳواسيءَ جي گهر ۾ پٽڪو ٿيندو هو. گهرَ جي اڱڻ ۾ گلم جا تڏا وڇايا ويندا هوا. مهاڳڻ منهن پوتيءَ سان ڍڪي اَچي وهندي هئي. رشتيداريءَ ۾ جيڪي مايون هيون ۽ پيون اوڙي پاڙي واريون عورتون به اچي گڏ ٿينديون هيون، پرچاڻي ڏيڻ لاءِ. پنوءِ ڌهاڳڻ پار ڪيندي هئي، ورلاپ ڪندي هئي، اوچنگارون ڏيئي روئندي هئي. پيون گهر جون مايون به ڪيس روئڻ ۾ ساٿ ڏينديون هيون ۽ باقي مايون ڪين پرچائينديون هيون: ”منگهر ماءُ هاڻ بس ڪر... وڃڻ وارو ته ويو اَهڙي پارَ جتان ڀلا ڪو ڪڏهين موٽيو آهي؟ جيڪا سائينءَ جي مرضي... ڏيڻ وارو به هو آهي، کسڻ وارو به هو... ڀلا سندس اڳيان ڪنهن جو حڪم هلي سگهي ٿو؟ هاڻي جيڪا نشاني ڏيئي ويو اٿيئي، تنهن جو ويچار ڪر....هاڻي اِهو ئي تنهنجو آسرو آهي.... روئڻ سان ڪوئي موٽي ته ڪونہ ايندو.... ورندو پنهنجو جيءُ جهرندو... ويندڙ جي آتما کي دک پهچندو... ڏاهي ٿيءُ، بس ڪر..." لڳاتار ٻارهن ڏينهن اِهو روڄ راڙو هلندو هو. ٻارهين ڏينهن ڪريا ڪرم ڪرڻ، ٻانيڻ کي ڪارائڻ ۽ رسمي وڏيون پوريون ڪرڻ کان پوءِ گهر ۾ شانتيءَ جو واتاورڻ موٽي ايندو هو ۽ زندگيءَ جو وهڪرو وري شروع ٿي ويندو هو.

جيون ۽ موت ٻہ اهڙيون ڪرياڻون رهيون آهن، جن جي ڪجهہ کي انسان ڄاڻي نہ سگهيو آهي. ڌرمي پستڪن، اُنهن کي ڪنهن پرم شڪتيءَ جو ڪارڻ ٺهرايو آهي، جيڪا ڳالهہ يگن کان هلندي ٿي اَچي، جنهنجي آڌار تي ساڌارڻ انسان آتت پائي ٿو ۽ سڪون حاصل ڪري ٿو، جنهن جو نمونو مٿيئن پربوڌ ۾ سمايل آهي. انسان جي اُتپتي ۽ جيون جي رهسميہ جي باري ۾ اڄ جي وگيان گهڻو ڪجهہ نئون ايجاد ڪيو آهي، پر اُن بابت ذڪر ڪرڻ جو موقعو ٻئي ڪنهن وقت.

ڪاڪي ايسرداس جي چالاڻي ڪاڪِيءَ پنوءِ منهنجي لاءِ شخصي سنڪٽ پيدا ٿي ويو هو. گهر جي آمدنيءَ کي اُوچتو ڌڪ لڳي ويو هو،

ڇاڪاڻ تہ ڪمائيءَ جو مکيہ وسيلو تہ چاچي جو ڪوئلن جو ڏنڊو هو. ڪمائيندڙن ۾ هاڻي منهنجا بہ وڏا ڀائر وڃي رهيا هوا، جن ڪي ننڍڙو پاڻ ـ ٻيڙيءَ جو دوڪان هو. جيڪو وڏي ڪمائيءَ جو وسيلو نہ ٿي سگهيو. پتا جي ڀائرن مان باقي هڪڙو ٿي چاچو ويٺسيمل وڃي رهيو هو. جيڪو منجهن ننڍي ۾ ننڍو هو. ڏرمي ورتيءَ ڪري شادي ڪا نہ رچائي هوائين، آئي وئي جي شيوا ۾ رڌل هوندو هو، جنهن بابت اڳوات ذڪر ٿيل آهي. مون کي چيائون، "هاڻي تون مئٽرڪ پاس ڪئي آهي، نوڪري ڪرڻ گهرجي آمدنيءَ ۾ اضافو ڪر تہ گهر جو گاڏو هلي، چو جو اسان ۾ تو ڪي وڌيڪ پاڙهڻ جي سمرٿي ڪا نہ رهي آهي." منهنجي پيرن هيٺيان زمين کسڪي ويئي. مون کي ڌڪو اچي ويو. منجهي ڳوڙهو ٿي ويس. من ۾ آيو تہ پڙهائي تہ ڪنهن بہ قيمت تي ڪا نہ ڇڏڻي آهي پاڻ سان اهڙو پرڻ ڪري ورتم. پنهنجي پريوار ۾ مان پهرين شخص هوس جيڪو مئٽرڪ تائين پهتو هو. ٻيا ڀائر تہ ٻہ ـ ٽي درجا پاس ڪري ڪمائڻ کي لڳي ويا هوا. سکيا جي نعمت کان روشناس ٿي چڪو هوس. سياسي ۽ سماجي طور بہ سجاڳ ٿي ويو هوس. ذهني ترقيءَ ڪري بهتر جيون جا خواب بہ لهي چڪو هوس. تہ پوءِ اهڙي سندر سپني کي ڪيئن پنيان ويڙهي ڇڏيندس؟ من ۽ ذهن اِها ڳالهہ قبول ڪرڻ لاءِ تيار نہ هوا. تہ پوءِ منهنجي وڌيڪ اڀياس ڪرڻ جو رستو ڪٿان ڦٽندو؟ مان پريشان هوس.......

مئٽرڪ امتحان جي نتيجي جو انتظار ڪرڻ لڳس. متان آتان ڪو اُميد جو سج اُڀري اچي. اسڪول جي هيڊ ماسٽر مسٽر آسنداس هيمراجاڻي کي اُميد هئي تہ مان سنڌ ۾ پهريون نمبر بيهندس ۽ ڪافي اسڪالرشپون حاصل ڪندس جنهن ڪارڻ مون کي اڳتي پڙهائيءَ ۾ مشڪلاتون ڪو نہ اينديون. پر اِهي اُميدون بہ ٽٽي پيئون. نتيجو ظاهر ٿيو تہ پنجن هزارن شاگردن مان، ستون نمبر بيٺس ۽ ڪو بہ وظيفو منهنجي پلوَ ۾ نہ پيو. هيءُ نتيجو ڪجهہ سياويڪ بہ هو. اڳتي هڪ سال جيل ۾ وڃايو هوم. جيل اختياريءَ وارن کان ڪتابن جي طلب

ڪئي هيم پر انڪاري جواب آيو هو. جيل ڪان نڪرڻ ڪان پوءِ ته ٻه ٽي مهينا مس وچي بچيا هوا. گهوٽ گهوٽان ۾ ته ڪسر ڪا نه ڇڏي هيم، پر نشانو چٽي نه سگهيو هوس. منهنجو پيارو ماستر صاحب به ڏاڍو نراس ٿيو هو. منهنجي مالي حالت جي ڪيس ڄاڻ هئي، ڇاڪاڻ ته مان ”آڌ في معاف“ تي پڙهندو هوس ۽ وري جو مان ٻڌايومانس ته گهر ۾ تازي درگهٽنا ڪان پوءِ ته اڃا به حالتون وڌيڪ گنڀير ٿيون آهن ۽ منهنجا پيائر مون کي وڌيڪ پڙهائڻ ڪان اَسمرٿ آهن ته هو منهنجي دل جي درد کي پاڻيپي پيو. مون کي آٿت ڏيندي چيائين: دل نه لاهه، اڳتي پڙهائي چالو رک. راڄنيتيءَ ۾ چاهه اٿئي، ته قانون ۾ پڙ تجانءِ. شروعاتي خرچ جي رقم مان ٿو توکي ونئي ڏيان، جنهن مان ڪاليج جي پهرين ٽرم جي في، هاسٽل ۾ رهائش جو خرچ ۽ ڪتابن وغيره جي پورائي ٿي ويندي. پوءِ اُتي تون اڌ ڏينهن جو ڪم ڳولهي ولنج، جنهن مان تنهنجو مهيني جو خرچ نڪري اچي. جي ڪا تڪليف ٿئي ته مان ويٺو آهيان......“

منهنجي دل تان پهاڙ هٽي ويو. مان خوش ٿيندو گهر موٽيس. رات جي کاني تي مون گهر وارن کي هيمراجاڻي صاحب جي آڇ دهرائي ٻڌائي ۽ پنهنجي طرفان چيم: ” مون کي پڙهڻ تي ڏاڍي دل آهي. پڙهڻ مون کان نه ڇڏايو. باقي مان اوهان کي خاطري ٿو ڏيان، پڙهڻ بلي مان اوهان کان هڪ پيسو به نه گهرندس. باقي هن وقت مان نوڪري ڪو نه ڪندس. وڪالت پاس ڪري پوءِ مان اوهان کي جام پيسا ڪمائي ڏيندس. چار سال اوهين گهر کي سنڀاليو“ . منهنجا پيائر راضي ٿي ويا. منهنجي ڪاليج پڙهڻ جو فيصلو پڪو ٿي ويو.

هاڻي مان گوپيءَ سان ملڻ ۽ ڳالهائڻ لاءِ اُتاولو هوس. جيل مان ڇٽي اچڻ ڪان پوءِ ياد ته ڏاڍي ايندي هئي، پرهڪ طرف منهنجن خطن جي ڇپجڻ کي ڪئي فضا ۾ ڏاڍو گوڙ شور متل هو ۽ ٻئي طرف اچڻ سان ئي امتحانن جي تيارين ۾ يڪدم ايترو محو ٿي ويس، جو گوپيءَ سان ملڻ جي خواهش جو پيڇو ڪرڻ ممڪن نه ٿي سگهيو. دل ۾ خيال هو

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

تہ پلي سڪئنڊل جي دز ويهي وڃي ۽ امتحان مان بہ فارغ ٿيا تہ پوء، سانهستيءَ سان گوپيءَ سان ملڻ جي ڪوشش ڪندس. هاڻي جيئن ئي پهريون وجهہ مليو تہ مان چيني جي گهر هليو ويس، جتان سڄي ڳالهہ جو پتو پيو تہ ڪيئن نوڪر چوري ڪي لاڄائي، خط هٿ ڪيا ويا ۽ بدناميءَ جي ارادي سان سنسني خيز نموني انهن خطن کي پبلڪ جي سامهون آندو ويو. جنهن ڪارڻ گوپيءَ تي اچا بہ وڏيڪ مصيبت ڪڙي تي ويئي. اوڙي پاڙي، توڙي مٽن مائٽن ۾ هوءَ ڪانياري ٿي، گهر وٽ اندر بند ٿي ويئي. چيني کي چيم: ” هڪ وار گوپيءَ سان ملڻو آهي. ڪو رستو آهي؟“ چيائين: بلڪل نہ. هڪ تہ هن کي گهر کان ٻاهر نڪرڻ تي بندش آهي؛ ٻيو تہ جي نڪرندي بہ تہ اسان جي گهر اصل ڪا نہ ايندي؛ نوڪر هميشہ ساڻ هوندو اتس.... صرف مائٽن وٽ وڃڻ جي اجازت اٿس، نہ تہ پڃري ۾ بند آهي.“ مان نراس ٿي موٽي آيس.

گوپيءَ سان ملڻ جي اميد هئي تہ من شانت هو. هاڻي من ۾ اندماند شروع ٿي ويئي. اَشانت من ۾ سوالن مٿان سوال - هاڻي گوپيءَ سان ڪيئن ملي سگهبو؟ هوءَ الائي ڪهڙي حال ۾ آهي. ڪاليج هليو ويس تہ پنيان چا ٿيندو؛ مائٽ ضرور ڪيس زوريءَ شادي ڪرائي ڇڏيندا. پيار جو گلو گهٽي ڇڏيندا. اهڙيون ڳالهيون سوچي وياڪل ٿي ويندو هوس. بي آرامي وڌي ويندي هئي. بي آرامي دور ڪرڻ لاءِ هڪڙو رستو ڳولهي لڌم. ڏينهن جو اٽانگن وقتن تي گوپيءَ جي گهر واري گهٽيءَ ۾ هڪڙي ڇيڙي کان ٻئي ڇيڙي تائين چڪر ڪاٽيندو هوس. مون کي ائين لڳندو هو تہ گهٽيءَ طرف جيڪا ڪوٺي هئي، تنهن جي دريءَ جي سيخن پنيان هوءَ قيديءَ وانگر بيٺي هوندي هئي. سندس سيرير جي چرپر ڏسي سگهندو هوس. سندس چهري جا ڀاو تہ پسي ڪونہ سگهندو هوس، پر جيئن تہ مان رستي تي روشنيءَ ۾ هوندو هوس، تنهن ڪري پڪ ئي پڪ هوءَ مونکي ڏسي سگهندي هوندي ۽ ڪا تسڪين پائيندي هوندي. مون کي بہ مڙئي تسلي ملندي هئي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مان پريشان حال ۾ هوس. ڪراچيءَ، ڪاليج وڃڻ کان اڳ مون هڪ دفعو گوپيءَ سان ملڻ ۽ سندس حال چاتڻ چاهيو ٿي. پر اهو ڪيئن ٿئي؟ پڃري ۾ پيل پرندي کي پر ڪيئن ملن؟ انهن ڏينهن ۾ مان آچا ناستڪ ڪونه بڻيو هوس. ياد اٿم ته رات جو سمهڻ کان اڳ هڪ ننڍڙي پرارٿنا ڪندو هوس. اڪيون پوري غيبي شڪتي کي پاڏائيندو هوس: ”سائين، مون کي گوپيءَ کان الڳ نه ڪج.....“ هڪڙي ڏينهن، هڪڙو خوش اتفاق ٿي گذريو. اميد جي ڪرڻ ڏسڻ ۾ آئي. پنهنجي دوست گلاب جي گهر اڪثر ايندو ويندو هوس. سندس ڀينرن سان ڪافي هريل هوس، جيتوڻيڪ سندس ماءُ مون کي ڪوسيندي هئي، جو ڪيس اِهو اثر هو ته سندس پٽ مون کي ٺي جيل موڪلايو هو. هو ته پن ڏينهن کان پوءِ پيءُ جي اثر ڪري ڇٽي آيو هو، پر سندس دل تي اِهو داغ رهجي ويو هو. گلاب جي ڀيڻ ڪيول ڏاڍي برجستي، آزاد ۽ ملنسار هئي. اڪثر مون سان ڳالهيون ٻولهيون ڪندي هئي. هاڻي منهنجي ۽ گوپيءَ جي پريم ڪهاڻيءَ جي ڄاڻ به پئجي چڪي هئس. هڪڙي ڏينهن سياويڪ نموني ۾ مون کان پڇيائين: ”اوهان جو پريم قصو ڪٿي پهتو؟“ مون چيو ”پڃندو وري ڪٿي؟ ويچاري اوڙاهه ۾ پيئي آهي. بنديخاني ۾ بند آهي. هاڻي ته ملڻ - ڏسڻ جو ڪو به امڪان نظر نه ٿو اَچي.“ چيائين: ”مان ٿي تو کي گوپيءَ سان ملايان“ مان ڦاٽل مگر سان ڪيس تڪڻ لڳس. وري به ساڳئي وشواس سان چيائين: ”مان سچ ٿي چوان. ايندڙ آرتوار تي منهنجي جنم ڏينهن جي، گهر ۾ پارٽي آهي. مان ڪيس ساهيڙيءَ جي حيثيت ۾ نوتو ڏيئي ٿي اچان. تون به گلاب جو دوست آهين. مان تو کي به ٿي پارٽيءَ ۾ نوتو ڏيئي ڳهرايان. اوهان ٻنهي جي پاڻ ۾ ملاقات ٿي ويندي، اِها ته ڳالهه بلڪل سؤلي آهي.

مون کي ٻيو ڇا گهربو هو؟ مان ڏرتيءَ کان ٻه - ٽي گز مٿي پئي اُڏاميس ۽ انسنا ڪرڻ لڳس ته ساڻس ڇا ڇا ڳالهائيندس ۽ ڪهڙا ڪهڙا پرڻ ڪندس ۽ ڪهڙا ڪهڙا اقرار وٺندس. ايندڙ آرتوار جي شام جو بي - صبريءَ سان انتظار ڪرڻ لڳس. ساهيڙيون ۽ ٻيا مٽ مائٽ اچڻ

لڳا هوا. مان گلاب سان وچي، پاسي واري ڪمري ۾ وهي رهيس. پر منهنجون اکيون سڄو وقت مکيہ دروازي ۾ هيون تہ ڏسان تہ من گهريو مکڙو ڪڏهين ٿو پرويش ڪري. منهنجو تہ صبر ٽٽڻ لڳو. اڌ ڪلاڪ کان پوءِ بہ موهڻي مورت درشن ڪونہ ڏنو. اميدن تي پاڻي ڦرڻ لڳو. ڪاڏو پيتو ڇالو ٿي ويو هو. جنهن نموني پياسي اکين سان ڪيول جي چرپر ۽ آءُ ٻاءُ کي جاچي رهيو هوس، ان مان هن منهنجي آڌيرج ۽ من انتظاريءَ کي ڀانپي ورتو هو. وڏيڪ وقت تڙڦائڻ هن بہ مون کي نہ ٿي چاهيو. ساهيڙين جي جهنڊ کي وچين ڪمري (هال) ۾ ڇڏي، تيزيءَ سان مون واري ڪمري ۾ هلي آئي. هن جي چهري تي سوچ جا نہ پر آسوچ جا اهڃاڻ هوا. منهنجون آشائون ڪافور وانگر اڏامڻ لڳيون. ڪيول نراس هئي يا ڪنيير، انهن ڀنهي احساسن جو شايد سنگم هو سندس آواز ۾؛ بلڪل آهستي ۽ همدرد لهجي ۾ چيائين: " ٻاهر نڪرڻ تي بندش آئس هوءِ پارٽيءَ تي ڪا نہ ايندي پر نياپو ڏنو اٿائين، "مان سچي تنهنجي آهيان." هڪ پاسي جڻ هٿن مان قيمتي ڪجهہ کسجي ويو، پر ٻئي طرف سندس نياپو ٻڌي دل اندر ٺي اندر جهومڻ لڳي. پر پوءِ بہ جيئن نہ ڪو هارايل جواري خالي هٿين پڙيءَ مان اٿي ڪڙو ٿيندو آهي، مان آٿي بيٺس. چيائين: " ائين ڪيئن ويندي؟ منهنجي برٿ ڊي ڪيڪ مان تڪري کائي، پوءِ وڃڻو پوندءِ، نہ تہ مان بدسوڻ سمجهنديس."

ههڙي همدرد ۽ سنيهہ ڀري ڪماريءَ کي رنجائڻ سهڻو نہ لڳو.

وري مان اميدن جي سهاري گوپيءَ جي گهر واريءَ گهٽيءَ ۾ هڪ ڪنڊ کان ٻيءَ ڪنڊ تائين، هر روز صبوح شام چڪر ڪاٽيندو رهيس تہ من ڪڏهين ڀاڳ ڀرائي ۽ محبوب جو درشن ٿي وڃي ۽ ائين هڪ ڏينهن، منهنجي آس جو چراغ ڪن پل لاءِ روشن ٿي ويو. مان گهٽيءَ ۾ گهڙي،.دريءَ طرف نهاريندو گهر جي در جي سامهون پهتس، تہ اوچتو در کلي پيو ۽ گوپي درجي چائنٽ اندر، سامهون ٺي بيني هئي. اکين کي وشواس ٺي نہ اچي، پر دل چيو: ڳهيلا، اِها ٺي تہ گوپي آهي،

تنهنجو پيار!“ مان اُتي ئي ڄمي بيهي ويس. منڙو، منڙو آواز آيو. هوءَ چئي رهي هئي: ” مون تو کي سچو پيار ڪيو آهي. مان صرف تنهنجي آهيان، تنهنجي لاءِ ترسنديس. تون منهنجي لاءِ ضرور ترسجانءِ.....“ منهنجي دل گويا ٽپو ڏيئي ٻاهر نڪرڻ تي هئي. گوپيءَ جي اهڙي پيار جي اظهار تي سچ پچ مان اهڙي ڪيفيت ۾ هوس، جنهن جو بيان ڪرڻ لفظن جي وس جي ڳالهه نہ آهي، جڻ هڪ مدهوشي طاري ٿي ويئي هئي.

ڇا اهڙي حالت کي ئي پريم ۾ پاڳلپڻو چئبو آهي، مان نٿو ڄاڻان، پر اهڙو ڪجهہ هو، جنهن کي محسوس ڪري سگهجي ٿو، پر اظهاري نٿو سگهجي. اهڙي نيم سجاڳ حالت ۾ منهنجي زبان مان نڪتو: ” ها، مان ترسندس گوپي!“ بلڪل انهيءَ پل دروازو بند ٿي ويو. لڳو گهر اندران ڪوئي شخص سندس پٺيان اچي بيٺو هو ۽ هن ڇرڪجي، دروازو ٻيڪڙي ڇڏيو هو. ائين پيار جي مذر موٽ پائي ۽ پيار جو سچو قول ڏيئي، مان وڌيڪ پڙهڻ لاءِ ڪراچيءَ هليو ويس.

ڊي جي سنڌ ڪاليج ۾ داخلا ورتيسين. گلاب ڀڳواناڻي ۽ لوڪو هيمراجاڻي، ٻه ڳهرا دوست به مون سان گڏ ڪاليج ۾ داخل ٿيا. رهائش لاءِ ميٺارام هاسٽل ۾ جڳهه هٿ ڪرڻ جي ڪوشش ڪئيسين. روم حاصل ڪرڻ ۾ تڪليف ٿيندي هئي ڇاڪاڻ جو هاسٽل ۾ ڪونيون تمام ٿوريون ۽ رهائش لاءِ درخواستون تمام جهجهيون هونديون هيون. اندرين سنڌ مان، ڪراچيءَ ۾ پڙهائي ڪرڻ لاءِ جام شاگرد ايندا هوا. جڳهه مئٽرڪ امتحان ۾ ڪنيل مارڪن جي لياقت تي ڏيندا هوا. مان ته اِمتحان ۾ سنڌ ۾ ستون نمبر بيٺو هوس ۽ مارڪن جو سيڪڙو وڏو هو، تنهن ڪري هاسٽل ۾ جڳهه پهريندي ئي ملي ويئي. لوڪو هيمراجاڻي پڻ امتحان ۾ سٺو سيڪڙو مارڪون کنيون هيون، تنهنڪري ڪيس به ٻئي دؤر ۾ جڳهه، حاصل ٿي ويئي. اسان جو ٽيون دوست گلاب ڀڳواناڻي جنهن ڪي رڳو پاس مارڪون هيون، تنهن ڪي جڳهه حاصل نه ٿي سگهي. هڪڙو دوست رهجي وڃي، اسان ڪي ڳالهه من ـ پسند نه لڳي. پوءِ هوشياري ڪري اسان هڪڙو رستو ڳولهي لڌو. مون ڪي روم نمبر ٢٩ ۾ سيٽ الاٽ ٿي ۽ مون پنهنجو روم پارٽنر لوڪو هيمراجاڻي ڪي چونڊيو. پارٽنر چونڊڻ جو اَسان ڪي حق هوندو هو. هڪٻئي جي رضامنديءَ سان اسان پنهنجي دوست گلاب ڪي لڪچوريءَ ۾ آڻي، پنهنجي ڪوٺيءَ ۾ رهايو. جنهن ڳالهه اڳتي هلي ڳڙٻڙ پيدا ڪئي. تنهن زماني ميٺارام هاسٽل جو سپرنٽينڊنٽ سرڳواسي پروفيسر ايم. يو.ملڪاڻي هو. هو بلڪل مکڻ ماڻهو ۽ دل جو شاهه هو، پر انتظام جو ڏاڍو پڪو، تنهن ڪري هاسٽل ۾ سنڌس ڏاڪو ۽ حشمت هئي. ڇوڪرا ڪانئس ڪن هٽندا هوا. ڪنهن ڪي جي پنهنجي بيٺڪ ۾ سڏائيندو هو ته همراهه جو اَڌ ساهه سڪي ويندو هو. ڏڙڪو دهمان اهڙو ڏئي جو اڳلي جو هوش ئي اڏامي وڃي. رعبدار شخصيت جو مالڪ ته هو ئي ، پر پنهنجي رعب کي آڃا به وزندار بڻائڻ لاءِ، پنهنجي ڪوٺيءَ ۾ هڪڙو نيٽ جو لڪڻ رکندو هو. پر من ڪڏهن ان جو

استعمال ڪيو هجي، مان نہ ڄاڻان؛ باقي ڌمڪاءُ سو پيدا ڪري رکيو هئائين.

· پروفيسر ملڪاڻي کي الائي ڪيئن خبر ملي ويئي تہ آسان غيرقانوني طور بنا اختياريءَ، بنا اجازت جي هڪڙو ٽيون شاگرد لڪائي پاڻ وٽ رهايو آهي. ضرور ڪنهن چغلي هڻئي هوندي. انساني سڀاءَ ۾ اهڙي ورتي موجود آهي، جو پاڻ کي ڪجهہ حاصل نہ ٿئي تہ ٻئي کي سهي نہ سگهجي يا ائين بہ تہ ٿي سگهي ٿو تہ اهڙين ڳالهين لاءِ هاسٽل جي سپرنٽنڊينٽ کي خابرو پنهنجي طرفان رکيا هجن، جو تہ اهڙين حالتن ۾ رڳو اسين تہ ڏوهاري ڪو نہ ٿي ٿي سگهياسون. ٻين لاءِ بہ تہ ڪي مجبوريون ٿي سگهن ٿيون. قصو ڪوتاهہ، وڃ آڇي اسان جي مٿان ڪڙڪي. هڪڙي ڏينهن صبوح ساڻ، هاسٽل جو پٽيوالو جهمڪو آڇي، نياپو ڏيئي ويو تہ صاحب يارهين بجہ اوهان کي پنهنجي بينڪ واري ڪمري ۾ گهرايو آهيّ. ملڪڻي صاحب ڪٽنب سوڌو هاسٽل ۾ مٿين منزل تي رهندوهو. ہَ پٺ ۾ هڪ ڏيءَ ـ مٿنا بہ گڏ رهندا هئس. مٿنا سڄي هاسٽل، بلڪہ سڄي ڪاليج ۾ مشهور هئي. عاشق جيئڙا، يونٽرن وانگر پيا سندس چوڌاري چڪر لڳائيندا هوا. سهڻي ايتري ڪا نہ هئي، پر ڏسڻ جي ملوڪ ۽ موهيندڙ هئي. ڪهاڻيون هوا ۾ پيئون ترنديون هيون.

مان ۽ لوڪو ڊڄندا ملڪاڻي صاحب جي ٽئين منزل تي گهر جي ڏاڪڻ تي چڙهڻ لڳاسون. اسان جي من ۾ ڪيئي انديشا هوا. بلڪل چپ هواسون. هڙي قسم جي عدالت ۾ پهريون دفعو سڏ ٿيو هو. دروازي جي گهنڊ تي وڄائينسين تہ جهمڪوءَ اچي در کوليو ۽ اسان کي سيٽيءَ تي وهڻ لاءِ اشارو ڪيو. آسان جي دل ٻئي ڌڪ ڌڪ ڪيو. آسين سهميل، هڪبئي سان سوڙها تي ويهي رهياسون. ٿوريءَ ئي دير ۾ پروفيسر صاحب پنهنجي مارننگ ريشمي گائون ۽ پٽاپٽيءَ پتلون ۾، اندرين ڪمري مان، نهايت شهاڻي انداز ۾ اچي، سامهون پيل سندس لاءِ رکيل ڪرسيءَ تي ويهي رهيو. اسين پهرين آتي بيٺاسون ۽ پوءِ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سندس براجمان ٿيڻ تي ساڳئي هنڌ ويهي رهياسون. سندس شهاڻي شخصيت جو رعب ڏسڻ وٽان هو. سهڻي شڪل، قدآور مڙس، شاناڻو ڏيلُ! منهنجي دل ٻوليو ههڙو ملوڪ شخص، سخت ٿي نٿو سگهي.... جهٽڪو اَچي ويو، جڏهين اوچتو ڪڙڪ ۽ دهماڻي آواز ۾ چيائين، ”اوهان هڪڙي ٻئي شاگرد کي ٻه لڪچوريءَ پنهنجي روم ۾ رهايو آهي، بنا اجازت جي. اِهو ڏوهه آهي. اوهان هاسٽل جي نيم جي ڀڃڪڙي ڪئي آهي. اوهانِ کي سزا طور هاسٽل مان نيڪالي ٻه ڏيئي سگهجي ٿي.....“ اسان جو ته ساهه ئي سڪي ويو. مون التجا نموني ۾ چيو، سَر، اسان جي ان دوست کي رهڻ جو ڪٿي ٻه بندوبست ڪونهي. هو اسان سان نوابشاهه مان آيو آهي....“ مونکي يڪدم ڪَني چيائين، ”هت هاسٽل ۾ اوهان جو سوشلزم ڪو نه هلندو، جو متس قياس ڪائي ڪيس هت رهايو. هن کي اڄ ئي هتان ڪيو نه ته اوهان کي ٻه نيڪالي ڏني ويندي.“ اسان جودم گهٽجڻ لڳو. پر همت ٻڌيم چيم، سَر، اڄوڪو ڏينهن ڇڏيو ته هن لاءِ ڪنهن ٻئي هنڌ بندوبست ڪري وٺون. سڀاڻي ڪان هو هتي ڪين رهندو.“ منهنجو ملڪاڻي صاحب لاءِ ويچار برابر نڪتو. هو يڪدم ٿڌو ٿي ويو. پر تاڪيد ڪيائين ته اَڄوڪو ڏينهن معنيٰ اَڄوڪو ڏينهن، نه ته اوهان لاءِ نتيجو سنو نه نڪرندو، سڀاڻي اوهان جا ٽپڙ ٻه هاسٽل کان ٻاهر هوندو.

هاڻي اسان اِهو سٽل ٻيهاريو ته گلاب جو سامان اسان جي روم ۾ پيو رهندو؛ سمهندو ٻه هو هتي، پر صبوح جو سويل اُٿي ڪوٺيءَ مان نڪري ڪاليج هليو ويندو. پوءِ ٿورا چڪر لڳائيندو، منجهند کان شام تائين برنس گارڊن ۾ ويهي پڙهندو. پوءِ رات جو دير سان اَچي ڪمري ۾ سمهي پوندو. اَهڙي اٽڪل سان اسين ٻهريون سڄو ٽرم ڪڍي وياسون. ٻئي ٽرم لاءِ جڏهين ڳوٺان ٿي موٽياسون ته ان وچ ۾ گلاب جي رهڻ جو بندوبست، پنهنجي ڪنهن عزيز وٽ ٿي ويو هو. ملڪاڻي صاحب کي مٿين ڳالهه جي ڄاڻ پيئي هئي يا نه، تنهن جي خبر خانود ڪي. مون کي جيڪا ٻن اَداڻي سَون جي مدد شري آسنداس

هيمراجاڻي معرفت ملي هئي، سا تہ ڪاليج ۾ هاسٽل جي فين ڏيڻ ۽ ڪتاب خريدڻ ۾ پوري ٿي ويئي. هاڻي ڪاڏي پيتي ۾ ٻئي خرچ لاءِ هر مهيني ڪهٽ ۾ ڪهٽ هڪ سئو روپين جي ضرورت هئي. هيمراجاڻيءَ ڪان سواءِ نوابشاهہ جي ڪانگريس نيتائن پڻ مون کي مدد ڪرڻ پئي چاهي. هنن منهنجي ڪم، همت، آتساهہ، سچائيءَ ۾ ۱۹۴۲ ۾ ڪيل قربانيءَ (پڙهائيءَ جو هڪ سال وڃايو هوم) جو قدر ڪرڻ ٿي چاهيو. شهر جي ڪانگريس پارٽيءَ جو سرڪردو هو، شري سويراج مل چوهڙ مل. هو نہ صرف پڪو گانڌيوادي ڪانگريسي هو، تمام سلجهيل انسان، سياءَ جو ڪلمڪ ۾ ڪم ۾ بہ قرت هو، جنهن ڪري شهر جي تنظيم سندس هٿ ۾ هئي. هو پارٽيءَ جو سچو وقت ڪم ڪندڙ شيواڌاري هو. ڪاروبار هلائڻ جو هانءُ هوس ۽ پارٽيءَ لاءِ پيسو گڏ ڪرڻ جو بہ هنر هوس. سيڪريٽري ۽ خزانچيءَ جا ٻئي عهدا هو سنڀاليندو هو. مون سندس هٿ هيٺ ڪافي ڪم ڪيو هو ۽ ڪائنس ڪافي ڪجهہ سکيو هوس. هڪ خاص ڳالهہ جيڪا مون هن مان پرائي، سا اِها تہ هو هر روز نت نيم سڀ ڏينهن جا ڪم هڪ ننڍڙي پني ٽڪريءَ تي لکي، صبوح جو گهران نڪرندو هو ۽ لڙيءَ منجهند جو واپس گهر موٽندو هو. سويراج مل کي منهنجي سڄي حال جي ڄاڻ هئي. جڏهين ڪاليج پڙهائيءَ لاءِ ڪراچيءَ لاءِ ٿي اُسهيس تہ هڪ بند لفافو منهنجي هٿ ۾ ٿمائي، چيائين، ”تون شري ميارام چيلارام سان وڃي ملج. ڪيس هيءَ چٺي ڏج“ وڌيڪ تہ هن کي چوڻ جي ضرورت هئي ۽ نہ ئي مون کي پڇڻ جي ضرورت هئي. بند لفافو ڪافي معنيٰ وارو هو.

ميارام چيلارام سنڌجي هڪ وڏي واپاري ڪوٺي هئي. ڪراچيءَ مان سنڌن وڏو اناج جو واپار هلندو هو. پڇائيندو مان سندن ٺٽين گليءَ واري ڪوٺيءَ تي پهتس ۽ ڀائي ميارام کي اِهو خط سپرد ڪيم. ڪيس سڀ ڪانگريسي ”ڀائو“ ڪري سڏيندا هوا. هو مون کي ڏاڍي سنيهہ سان پيش آيو. خط پڙهي اچان بہ پاڻوهہ مان چيائين، ” مون تنهنجي لاءِ

گھڻو ڀڙو هو. ڏنو اڄ آتر. سويراج مل تو لاءِ چڱو لکيو آهي." پوءِ ديش شيوا تي وياکياڻ ڏنائين، منجهند جي ماني بہ کارايائين. سنڌي واپاري جي ڪوٺين تي مهمان - نوازيءَ جي ريت صدينَ کان هلندي ايندي هئي. رنڌڻو سجو ڏينهن چالو هوندو هو. آئي وئي کي "ڪٺڪو" کائڻ کان سواءِ نہ ڇڏيندا هوا. وڃڻ وقت مٿي تي هٿ گھمائيندي چيائين، "ڪوبہ اونو نہ ڪج. مون کان هر مهني پنجاهہ روپيا وٺي ويندو ڪر." منهنجو آڌ فڪر اُتي ئي پورو ٿي ويو تہ مٿان ميارام پاڻ ئي چيو، "پنجاهہ روپين مان تنهنجي پورت ڪا نہ ٿيندي. جلد ئي تنهنجي لاءِ ڀيو بہ بندوبست ڪنداسون." هاڻي تہ سڄو فڪر ڪافور ٿي ويو.

١٩٤٢ واري "ڀارت ڇوڙو" هلچل هاڻي صفا ٺڏي ٿي ويئي هئي. سنڌ ۾ فرقي پرستيءَ جي هلچل هاڻي زور تي هئي، جيڪا سنڌ ۾ ڪانگريس لاءِ ڪمزوريءَ جو باعث بڻجي رهي هئي، ڇو تہ سنڌ اندر مسلم ليگ جو اثر وڌي رهيو هو. عام مسلم ليگي پرچار ڏانهن مائل ٿي رهيا هوا. اٿپڙهيل، سادا ماڻهو مذهبي ڪٽرپڻي طرف جهڪي ويا هوا. ڪانگريس هنن کي قوميت طرف ڇڪڻ ۾ ناڪام رهي هئي، پنهنجي غلط نيتين ۾ لاپرواهيءَ ڪري. سنڌ جي اڪثريت (عام سنڌي مسلمان) قومي تحرڪ کان ڪٽجي ويئي هئي.

سنڌي راڄنيتي اُفق تي هڪ ستارو چمڪيو هو. الله بخش سومرو وڏي قد وارو قومپرست نڪري نروار ٿيو هو. هو ڪانگريس جي پٺڀرائي سان سنڌ جو وڏو وزير بہ ٿيو هو ۽ وري سنڌن ئي ڀاري غلطي ۽ غلط فيصلي ڪارڻ هن جي وزارت کي شڪست ملي ۽ سنڌ جون راڄنيتي حالتون خطرناڪ موڙ وٺي ويئون، جنهن جو ڏکدائي انت اِهو ٿيو جو الله بخش سومرو مسلم فرقيپرستيءَ جو شڪار ٿيو ۽ شهيد ٿيو. قومپرستيءَ جي لهر جي جيڪا مشعال هن هٿ ۾ کنئين سا بہ اُجهامي ويئي. اِهو سنڌ جي تاريخ جو هڪ دلسوز باب آهي، جنهن ۾ هن وقت نہ ويندس.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

الله بخش جي حمايتن سنڌ جي مسلمانن کي ليگ جي زهري اثر کان ڇڏائڻ لاءِ ڪراچيءَ مان روزاني "آزاد" اخبار شروع ڪئي. مون کي .پائڻو" ميارام جي معرفت آڇ ٿي تہ مان شام جي وقت ٿوري وقت لاءِ اُن ۾ ڪم ڪريان. مون هڪدم آڇ قبول ڪئي.هڪ طرف مونکي سکڻ جو وجهہ ملي رهيو هو ۽ ٻئي طرف اخباري پيڪٽر ۾ منهنجي آجيوڪا جو مسئلو حل ٿي رهيو هو ۽ وري پريس هئي بہ هاسٽل جي بلڪل پَر ۾. مون کي شام جو ستين بجي کان يارهين بجهي تائين رائٽر معرفت آيل خبرن کي انگريزيءَ مان سنڌيءَ ۾ آڻڻو هو. منهنجي لاءِ دلپسند ڳالهہ هئي. اخبار نويسيءَ ۾ اهو سمو ڄڻ منهنجي لاءِ ٽريننگ جو وقت هو. "آزاد" اخبار فرقيپرست "الوحيد" روزاني اخبار جي مقابلي ۾ نڪتي هئي. "الوحيد" سنڌ مسلم ليگ جو "مائوٿ پيس" هئي ۽ رات ڏينهن قومپرست رهنما الله بخش خلاف زهر اوڳاريندي رهندي هئي.

"آزاد" اخبار ۾ ڪم جي اُجوري لاءِ مون کي پنجاهہ روپيا ملڻ لڳا. هاڻي مون کي پورو آٿت آيو. ڪافي سنجم ۽ ڪفايت سان هلندو هوس. ٻہ ويلا سادو کاڌو کائيندو هوس. پوءِ جي ڪوٺ ٿيندي هئي تہ پڪيءَ طرح ياد اٿم تہ اجان بہ صرفو ڪندو هوس. رات جي ويلي تي مان ڪَتل يا گجرون کائي، ڪچهري روڊ تي هڪ کير واري وٽان کير جو گلاس، پيي ڇڏيندو هوس ۽ هڪ ويلو بچائي وٺندو هوس. ساڳيو ويلو جي مان هاسٽل جي ڪئنٽين ۾ کاوان تہ گهٽ ۾ گهٽ ڇهہ روپيا لڳن ها. پر هن نموني ٻن آڌائي روپين مان ڪم هلي ويندو هو.

هوڏانهن ٻئي طرف سوپو گيانچنداڻي، شانتينڪيتن مان پنهنجو آخرين امتحان ڏيئي پنهنجي ڳوٺ ٻنڊي (لاڙڪاڻي ضلعي) ۾ پهتو. ٿورو وقت ڳوٺ ۾ رهي، پوءِ اچي پنهنجي ماڳ ڪراچيءَ پيڙو ٿيو. سنڌس اچڻ سان ئي وديارٿي هلچل ۾ وري چرپر شروع ٿي ويئي. ڪراچي اسٽوڊنٽس يونين جي آفيس ۾ چهل پهل مچي ويئي. نوان - پراڻا چهرا اچي گڏ ٿيا. مان ۽ گوبند مالي بہ اُتي گڏياسون. وديارٿين ۾ ٻہ ڌريون هيون. هڪڙيءَ ڌر جي وفاداري ڪانگريس پارٽيءَ جي طرف هئي، ٻيءَ

ڏر جي وفاداري ڪميونسٽ پارٽيءَ ڏانهن هئي، پر ٻئي ڏريون ڪراچيءَ اسٽوڊنٽس يونين ۾ گڏجي ڪاريہ ڪنديون هيون. سياسي مخالفت ۽ متڀيدن جي باوجود وديارٿين جي سوالن ۽ حقن بابت هو هميشہ يڪراءِ ۽ يڪمشت هوا ۽ اگر ڪا لڙت ٿيندي هئي، تہ ٻئي گڏجي هٿ هٿ ۾ ملائي بيهنديون هيون.

جڏهن نئون سال شروع ٿيو تہ فين جي سوال تي ڊي. جي سنڌ ڪاليج جي اختياريءَ وارن سان اسٽوڊنٽس يونين جو ٽڪر شروع ٿي ويو. ڪاليج جي نوٽيس بورڊ تي جڏهن نئي فيون وڌائڻ جو سرڪيولر لڳايو ويو تہ يونين هڪدم هڙتال جو سڏ ڏنو. سوريي جي اڳواڻيءَ هيٺ اسين سڀ سرگرم، وديارٿي ڪاليج جي مکيہ دروازي وٽ ملياسون، زوردار تقريرون ڪري شاگردن کي اپيل ڪئيسين تہ فيون نہ ڀريو ۽ اعتراض ۾ ڪلاس ڇڏي ٻاهر نڪري اچو. ميڙ ختم ٿيو تہ اسين سڀ الڳ الڳ ڪلاسن ۾ گهڙي وياسون، وديارٿين کي ٻاهر ڪڍڻ لاءِ. مون اُن ۾ تمام تکو ڀهرو ورتو. پهريون ڪلاس جيڪو منهنجي سامهون آيو، نعرا هڻندو گهڙي ويس. اتفاق اِهو، جو اُتي انگريزي ساهت جو مشهور اُستاد، جبري شخصيت جو مالڪ ٽي. ايم. آڏواڻي (جيڪو پوءِ هتي ڀارت ۾ ممبئي ۾ جئہ هند ڪاليج جو پرنسيپل بڻيو) ڪلاس کي وليم شيڪسپيئر پڙهائي رهيو هو. مان ڪاليج ۾ نويل هوس. ٽي. ايم. (مختصر ۾ ڪيس ٽي. ايم. سان سڏيو ويندو هو) جي دهشت ۽ دٻدٻي کان غير واقف هوس. بنا هٻڪ ۽ هڇڪ جي ڪلاس اندر گهرندي ئي شاگردن کي مخاطب ٿي زوردار آواز ۾ اَپيل ڪيم (انگريزيءَ ۾): ” شاگردن جي حقن جي بچاءَ ۾ ٻاهر نڪري اَچو.... شاگردن جي مٿان وڌيڪ بوجو هرگز قبول نہ ڪنداسون.... فيس جي واڌ جو فيصلو واپس وٺو....“ مسٽر ٽي. ايم. آڏواڻي ڪلاس ڇڏي ٻاهر نڪري ويو. شاگرد بہ ٻاهر نڪري آيا. ميڙاڪو ڪري، اسين پاسي واري، مسٽر چيتن مارڙيوالا جي ڪلاس ۾ گهڙياسون، جتي هو اِتهاس پڙهائي رهيو هو. مان جيستائين ڪو واڪو ڪريان، تنهن کان اڳ هن مون کي سڏي

چيو: ” جوان (ينگ مئن) تون پِليِ هتي بيهي شاگردن کي اَپيل ڪر. جيڪي تنهنجي اَپيل تي ٻاهر نڪرن تن کي مان نہ روڪيندس، باقي زوريءَ وديارٿين کي ٻاهر ڪڍڻ جو مان ورود ڪندس. جيڪي نڪرڻ نٿا چاهين مان انهن جي پڙهائيءَ ۾ رخنو وجهڻ نٿو چاهيان.“ مون زوردار اپيل ڪئي. وديارٿين جي حقن ۽ ايڪتا جو واسطو وڌو. پَلَ پَرَ لاءِ سناٽو ڇانئجي ويو..... پوءِ هڪڙو وديارٿي اٿيو، پيو اٿيو، تيون اٿيو ۽ ائين سڀ وديارٿي اٿي بيٺا ۽ ٻاهر نڪري آيا... مسٽر چيتن ماڙيوالا، هن واقعي جو پنهنجي پستڪ ” سان پيرجي درسني تان“ ۾ روچڪ نموني ۾ ذڪر ڪيو آهي.

سيني ڪلاسن مان ٻاهر آيل وديارٿي (ڇوڪرا ۽ ڇوڪريون) ڪاليج جي حاطي ۾ گڏ ٿي ويا هوا. وڏو جلوس ٺاهي، ڪاليج جي پرنسيپال جي آفيس جي ٻاهران اَچي زوردار نعريبازي ڪئيسين ۽ فين وڌائڻ جي قدم جي سخت نندا ڪئيسين ۽ حڪم واپس وٺڻ جي طلب ڪئيسين. سوين وديارٿين جو جلوس ٺاهي ڪاليج کان ٻاهر آياسون ۽ آس پاس جي رستن ۽ گلين ۾ جلوس کي ڦيرايوسين ۽ وچ چؤنڪ تي ميڙ ڪيوسين، جتي يونين جي ڪن نيتائن ڀاشڻ ڏنا ۽ اِهو اعلان ڪيائون تہ سياڻي کان وٺي هڙتال جاري رهندي ۽ اسان جا ڪي ساٿي ڪاليج جي مکيہ دروازي تي پڪيٽنگ ڪندا ۽ ڪنهن کي بہ اندر اچڻ نہ ڏيندا. ۽ اِهو فيصلو بہ ورتو ويو تہ سڀاڻي کان آسان جا چار ساٿي اعتراض طور ڪاليج جي حاطي اندر بک هڙتال تي وهندا. بروقت ناالا وٺي اٿي جو اٿي ظاهر ڪيا ويا. سيتل دريانائي، اڏو رائسنگهاڻي، ڪيرت ٻاٻاڻي ۽ چوٿين هئي هڪ وديارٿڻ ڪماري گوڪلاڻي (پهريون نالو ياد ڪين رهيو آهي) بک هڙتال جي ٽئين ڏينهن تي ڪاليج اختياري وارا، مجبور ٿي سمجهوتي ڪرڻ لاءِ تيار ٿيا. ٻنهين ڌرين جي وچ ۾ ڳالهيون هليون. نيٺ وڌايل فين جي اَڌ ڪٽر تي سمجهوتو ٿيو. اسان کي بہ سوڀ جو احساس جو ٿيو ۽ ڪاليج وارن جي پڻ رهجي آئي. حاضر شاگردن جو اٿي جو اٿي ميڙ ڪري، ڪين سمجهوتي جا تفصيل ٻڌائي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سنتوش ڏنوسين تہ اسان کي سوب ملي آهي. پوءِ رس جا گلاس پي بک هڙتال ختم ڪئيسين.

ٿوري وقت لاءِ وديارٿي هلچل، جيڪا ماٺي ٿي ويئي هئي، ڏيري ڏيري سرگرم وديارٿين جي جيل مان آزاد ٿيڻ تي نئون روپ ورتو لڳي ۽ پي حقيقت جيڪا چٽي ٿي بيٺي، سا اِها تہ وديارٿي هلچل هاڻي پڻ حسن ۾ ورهائجي چڪي هئي. هڪڙي ڌر هئي، جنهن جو ڪانگريس پارٽيءَ جي نيتين ۾ وشواس هو ۽ ٻي ڌر هئي اُنهن جي جيڪي ڪميونسٽ پارٽيءَ جا طرفدار هوا ۽ ان جي نيتن جي پيروائي ڪندڙ هوا. ١٩٤٢ واري" ڪئٽ اِنڊيا" هلچل، سياسي سطح تي ملڪ کي چٽن پڻ حسن ۾ ورهائي ڇڏيو هو. هڪڙا هوا ڪابي ڌر جي ويچارن وارا شخص، پارٽيون ۽ پڌيمان، جيڪي مارڪسوادي فلسفي ڏانهن مايل هوا ۽ ٻيا هوا ساڄي ڌر وارا شخص، پارٽيون ۽ پڌيمان، جن گانڌيوادي ويچار ڌارا ۾ وشواس ٿي رکيو ۽ اڪثر انڊين نئشنل ڪانگريس ڏانهن وفادار هوا. پهريون دفعو چٽيءَ طور پارت جي راڄنيتيءَ ۾ ٻہ مخالف ويچار ڌارائون، هڪ ٻئي جي سامهون کڙيون ٿي بيٺيون هيون. سياويڪ وديارٿي هلچل پڻ ٻن حسن ۾ ورهائجي ويئي هئي.

١٩٤٢ کان اڳ وديارٿين جي گڏيل سنستا هئي "آل-انڊيا اِسٽوڊنٽس فيڊريشن" پر هاڻي اُها بہ متي ذڪر ڪيل متيدن جي بنيادن تي ٻن حسن ۾ ورهائجي ويئي. ڪانگريس ويچارن واري ڌر، نئين سنستا " آل-انڊيا اسٽوڊنٽس فيڊريشن" ناهڻ جو اعلان ڪيو. سنڌ ۾ پڻ آل-سنڌ اسٽوڊنٽس ڪانگريس" ناهڻ لاءِ يتن شروع ٿي ويا، جنهن ۾ ڪڪو آسرانيءَ (شڪارپور واري) ڏاڍو تکو بهرو ورتو. سنڌس ئي ڪوشش سان سنڌ جي الڳ الڳ شهرن جي چونڊ سرگرم وديارٿين جا ٻہ ميڙ سڏايا ويا، جن ۾ مون بہ بهرو ورتو. هڪڙو ميڙ مولي پاروانيءَ جي دعوت تي ڪوٽڙيءَ ۾ سڏايو ويو، جنهن ۾ ڪڪو آسراني جو تبر ڪيل، سنستا جي جوڙجڪ جو مسودو بہ بحال ڪيو ويو، جنهن جي بنياد تي ١٩٤٥ ڌاري، لاڙڪاڻي ۾ آل سنڌ اسٽوڊنٽس"

جو اجلاس ڪوٺايو ويو. اٽڪل ٻه سئو کن وديارٿي ڊيليگيٽ، گهڻو ڪري سينيءَ مڪيه شهرن مان آيل، ان ۾ شامل ٿيا. اِجلاس جي مهورت لاءِ شري آربندو بوس کي گهرايو ويو هو، جيڪو سڀاش چندر بوس جو ڀائيٽيو هو ۽ بنگال جي وديارٿي هلچل جو برک نيتا هو. ڏاڍو خوبصورت، برجستو ۽ ذهين جوان هو. غضب جو تقريرباز هو. سندس ڀاشڻ حاضرين ۾ بجليءَ جو اثر پيدا ڪيو - جڻ ديش ڀڳتيءَ جي لهر اٿلي پئي هئي. سڀ سِڌَ تي ماڻهن تاڙين سان سندس دلي سواگت ڪيو ۽ قومي نعرن سان سندس صادق جذبي جي موٽ پئي ڏني ۽ آتساهه کي پئي وڌايو.

ڪانفرنس جي رسمي ڪارروائي، نعراءَ وغيره ڏاڍي اُمنگ ۽ پرجوش وايومنڊل ۾ پورا ٿيا. پر جڏهين چونڊن جو سمو آيو ته فضا ۾ گرمي ۽ ترشي پيدا ٿي ويئي. اُميد اِها هئي ته يڪراءِ مون کي جنرل سيڪريٽري، چونڊيو ويندو ۽ پوءِ مان پنهنجي پسنديءَ سان ڪاروباري ڪاميٽيءَ تي ميمبر نامزد ڪندس، جيڪي باقي عهديدارن جي چونڊ ڪندا. نوابشاهه ضلعي جي ڊيليگيٽن جو مضبوط جٿو منهنجي پٺيان هو ۽ ساڻئي وقت ڪڪو آسرانيءَ پڻ سکر - شڪارپور جي ڊيليگيٽن مان منهنجي لاءِ خاصي پنيرائي حاصل ڪري ورتي هئي. ڪراچيءَ مان آيل کي ڊيليگيٽ به منهنجي حمايت ۾ هوا. پر چڪر ڪنهن پئي نموني ڦري ويو. مدي خارج، ڪميونسٽ ورڌي عناصرن منهنجي خلاف ڳجهو پرچار شروع ڪري ڇڏيو ته ڪيرت ڪميونسٽ آهي. جيڪو نيو سکر جيل ۾ لڳو هو، سوهت به منهنجو پيڇو ڪندو رهيو. هِنَ ڏر جا مکيه سرڪرڌا هوا، لڇمڻ راجپال ۽ سخاوت چوتواڻي. هن هڪڙو شستر هلايو. نوابشاهه ضلعي جي هڪ پئي برک ۽ سرگرم وديارٿي ديو ناتاڻيءَ کي لالچائي ميدان ۾ لاتو ۽ جنرل سيڪريٽريءَ جي عهدي لاءِ ڪٿي منهنجي خلاف کڙو ڪيو. ديو ناتاڻي منهنجو به يار ۽ ساٿي ڪم ڪندڙ هو، پر عهدي جو چشڪو هوندو هوس ۽ سندن چار ۾ ڦاسي ويو. آسان جي همراهن کيس گهڻو سمجهايو، پر يار ضد تان نه

لتو. ٻنهي طرفن کان ڏاڍو زور لڳو ۽ ڪَرَڪَ مقابلو ٿيو. ووٽن جي ڳڻپ ۾ ٻنهي کي هڪ جيترا ۹۷ - ۹۷ ووٽ مليا ۽ ڳالهه منجهي پيئي. بنگال مان آيل مهمان سنئي تجويز پيش ڪئي. ڇي ڪٿي ڀُڪو وجهو، جنهن جي فائدي ۾ نڪري، سو جنرل سيڪريٽري ٻڻجي. ٻنهين اُميدوارن مهمان جي رٿ کي قبول ڪيو. ڌڙڪندڙ دل سان ڀُڪي جو انتظار ڪيوسين. ڀُڪو مُنهنجي فائدي ۾ پيو. اسان جي ڪئمپ ۾ خوشي ڇانئجي ويئي ۽ ساٿي هنبوڇيون هڻڻ لڳا. ڪيترن ديو ناٿانئيءَ کي خوب شرمايو جو عهدي جي لالچ ۾ اچي، ٻين جي چرچ تي مقابلو ڪري، هار ڪاڏي هڻائين. مان پنهنجي سوڀ تي ڪپڙن ۾ نه پئي ماپيس جو سڄي سنڌ جي شاگرد هلچل جو ڄڻ منهنجي مٿان پيو هو.

۱۹۴۵ جي پڇاڙي ڌاري آل انڊيا اسٽوڊنٽس ڪانگريس جو اجلاس دهليءَ ۾ سڏايو ويو، جنهن ۾ سنڌ جي وفد جي اڳواڻي مون ڪئي. ڪڪو آسراڻي ۽ پيا وديارٿي مون سان گڏ هوا. ۱۹۴۲ جي "ڀارت ڇوڙو" هلچل جو پرم انقلابي هيرو ڄڻ پرڪاش نارائڻ هن اجلاس جي مهورت لاءِ گهرايو ويو هو. سڄي ڀارت مان هزارين ڊيليگيٽ آيا جي شامل ٿيا هوا. چوڌاري، وڏي شاهي پنڊال ۾ "ڄڻ هند" ۽ ڄڻ پرڪاش نارائڻ زنده باد" جي نعرن سان فضا گونجي اٿي. هوا ۾ جوش ۽ جنبش هئي. ڀارت جي نوجوان طبقي جا ڪيترائي سورما ۽ آزاديءَ جا پروانا، اِجلاس ۾ ڀاڱو وٺي رهيا هوا، جن ۱۹۴۲ واري هلچل ۾ سورهيائي جو رول ادا ڪيو هو ۽ پيچ ڊاهه جي ڪارروائين ۾ سِرَ جي سٽ به ڏني هئي. سڀ سوره سپاهي ڪنڌ اوچو ڪري فخر سان هلي رهيا هوا.

اجلاس اڳيان ڪيترا ناهه پيش ٿيا، اَن ۾ هڪ طرف انگريز سلطنت شاهيءَ کي سخت اکرن ۾ ننديو ويو، جو هن هلچل کي ڪچلڻ لاءِ آڪيچار ظلم ڪيا هوا. ديش ڀڳتن جو رت وهايو هو ۽ وحشاڻي ڪارروايون ڪيون هيون. ٻئي طرف سور ويرن کي سندن قربانيءَ لاءِ شرڌانجلي ڏني ويئي ۽ عام توڙي خاص ڀارت واسين کي، سندن بهادر

تي ستم جو مقابلو ڪرڻ لاءِ ساراهيو ۽ داد ڏنو ويو. آزاديءَ جي گهڙ ڪي دهرايو ويو ۽ جلدي پارٽ ڇڏڻ جو، ڏارين سرڪار ڪي چتاءُ به ڏنو ويو. رسمي ڪارروائيءَ کان پوءِ آل انڊيا اسٽوڊنٽس ڪانگريس جي عهديدارن جي چونڊ ڪئي ويئي. رويندر ورما کي سنستا جو پرڌان چونڊيو ويو ۽ به وائيس پريزيڊنٽ چونڊيا ويا، جن ۾ هڪڙو هو اتر اولهه سرحدي علائقي جي مهان نيتا خان عبدالغفار خان (سرحد جي گانڌي) جو پٽ خان ولي خان (جيڪو پاڪستان ۾ جبرو قومي اڳواڻ آهي) ۽ ٻيو هو سنڌ مان ڪيرت ٻاٻاڻي. ٻنهين نئدن پرانتن کي عزت ڏيڻ لاءِ اسان ٻنهين کي وائيس - پريزيڊنٽ جي پد تي چونڊيائون.

حشو ڪيولراماڻيءَ سان به آن سمي، منهنجي ڪراچيءَ ۾ ملاقات تي. هو شهاڻي لاڪاليج جي سامهون، ڪنهن جڳهه جي هڪ ننڍي فليٽ ۾ اڪيلو رهندو هو. حشو ڪيولراماڻي هڪ وڏو انقلاب پسند شخص ۽ اعليٰ قد جو ٻڌيمان هو. سندس جيون ڪهاڻي تمام دلچسپ ۽ اڌيت رهي آهي، پر ان جو تفصيلي احوال مان هت نه ڏيئي سگهندس، جاڪاڻ ته اهو منهنجي ڪهاڻيءَ کان به وڏو داستان تي ويندو پر پوءِ به ڪيس پنهنجي طرفان خراج عقيدت پيش ڪندي، پاٺڪن کي هڙي اعليٰ درجي جي مفڪر جي جيون جي جهلڪ ضرور پسائيندس. حشو ڪيولراماڻي سنڌ جي انهن چند آڳرين تي ڳڻڻ جهڙن بلند پائي جي عاقلن مان هو، ان تي سنڌي جاتي بجا طور فخر ڪري سگهي ٿي.

حشو نوابشاهه ضلعي جي پرين جي ڳوٺ ۾ جائو هو. اسڪولي جيون ۾ ئي ڏاڍو ذهين هو. مئٽرڪ پاس ڪرڻ کان پوءِ هو وڌيڪ پڙهائيءَ لاءِ انگلينڊ هليو ويو، جتي نؤپسند (ريڊيڪل) ويچاروانن جي صحبت ۽ اثر هيٺ ساميواد طرف ڇڪجي ويو ۽ برٽن جي پورهيت تحريڪ ۾ پڻ شامل ٿيو. ان زماني ۾ پارٽي وديارٿين جيڪا پنهنجي سنستا "انڊيا ليگ" ناهي هئي، جنهن ۾ ڪرشنا مينن اڳرو هو ۽ اِندرا گانڌي به ميمبر هئي، تنهن جو حشو ڪيولراماڻي پرڌان به ٿيو هو.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

١٩٣٩ ۾ هو انگلينڊ مان واپس وريو ۽ فورن ڪراچي مزدور تحريڪ ۾ گهڙي پيو. اُن ئي سال ئي مهاڀاري جنگ ڇڙي پيئي. هٽلر جي فاشسٽ طاقتن جي خلاف سڄي دنيا جي جمهوري ۽ ترقي پسند عناصرن ۽ شڪتين ملي، آواز بلند ڪيو، حملي جي ننڌا ڪئي. حشو ڪيولراماڻي پڻ پنهنجن ساٿين قاضي مجتبيٰ (پورهيت اڳواڻ) سنتوش ڏرماڻي ۽ پريتم ٽهلراماڻي (وديارٿي اڳواڻ)، سان ملي، وديارٿين ۽ پورهيتن ۾ جنگ خلاف ڪراچيءَ جي رستن ۽ گلين ۾ جلوس ڪڍي پرچار ڪيو، جنهن ۾ هنن انگريزي سلطنت شاهي خلاف ۽ ڀارت جي آزاديءَ جي حق ۾ به زوردار ڀاشڻ ڏنا. انگريز سرڪار بغاوت جي ڏوهه ۾ حشو ۽ سنتوش کي ١٩٤٠ ۾ گرفتار ڪري وڃي ڪراچي جيل ۾ بند ڪيو. هڪ سال جيل جي سزا ڪاٽي جڏهين ٻاهر نڪتو ته صفا خاموش ٿي ويو. گذر بسر جو به ڪو وسيلو ڪونه هوس. ڪٿان گذران ڪندو هو، تنهن جي ڄاڻ ڪا نه پوندي هئي. ڪي سرندي وارا دوست ۽ ڪي شرڌالو شاگرد شايد سندس مدد ڪندا هوا. شاگرد هلچل ۾ به پنجابي ڇوڪري، سرلا آهوجا سان پريت لڳي ويئي هئس، شايد هوءَ به ڪيس مدد ڪندي هئي.

حشوءَ سان سندس چانهه جي ڪوپ تي ويهي، مٿاڪ ڪري سندس چٽڪائي ويچار ٻڌڻ هڪ قسم جي ذهني مجلس هئي. هو سياسي ڄاڻ ۽ علم جو ڀنڊار هو ۽ انگريزي ڀاشا تي ايڏو ضابطو هوس، جو خود انگريز به حيران ٿي وڃن. ڪنهن به وشيه تي، هڪ ته وڏي اختياريءَ سان ڳالهائيندو هو ۽ ٻيو ته سندس لفظن ۽ دليلن ۾ ايترو ته زور هو جڻ تيز ڌارا وهندي ٿي وڃي، بنا ٻيهڻ جي. ڪيس ٻڌڻ ۾ آنند ايندو هو ۽ ڪافي ڪجهه علم حاصل ٿيندو هو. راڄنيتي فلسفي ۾ ته هو پرٻيڻ هو، پر ٻين علمن ۾ پڻ سندس حاصلات حيرت جهڙي هئي. مان اڪثر وٽس فليٽ ۾ هليو ويندو هوس، ڪيس چانهه جي دعوت ڏيئي پرواري ايراني ريسٽارنٽ ۾ وٺي ايندو هوس. به چاهيون ۽ ڪارن بسڪيٽن جي هڪ پليٽ گهرائي وٺندو هوس. هڪ چانهه تي به - ٽي ڪلاڪ لڳاتار سڄي دنيا جي سياست تي ڳالهائي ويندو هو. مان سندس

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڳالهائڻ کان ڏاڍو متاثر ٿيندو هوس.

پارت جي ورهاڱي کان پوءِ حشو سنڌ جي مهان اڳواڻ جي. ايم سيد سان گڏجي سنڌين جي حقن لاءِ به جدوجهد ڪندو رهيو. هن انگريزيءَ ۾ هڪ ماهوار مخزن ”پاڪستان ٽائيمس“ به ڪجهه وقت لاءِ شايع ڪئي هئي. نيٺ ڪيس مجبورن پاڪستان ڇڏڻو پيو. هِتِ ڀارت ۾ اچي هن سرلا سان شادي به ڪئي ۽ اخبار نويسيءَ جو پيشو اختيار ڪيو. سنڌي هلچل، جيڪا سنڌو سماج، دهليءَ جي زير سايہ شروع ٿي، تنهن جي شروعاتي اڳواڻي حشو ڪيولراماڻي ڪئي. ١٩٥٧ واري پهرين سنڌي ٻولي ڪنوينشن جي وقت هو سنڌي سماج (دهلي) جو پرڌان هو ۽ اِتهاسڪ ڪارنامو ڪري ڏيکاريائين. سنڌيت جي هلچل جي تاريخ ۾ اِهو سال ۽ اِهو واقعو زبردست اهميت ٿا رکن جنهن جو ذڪر پنهنجي جڳهہ تي ايندو.

ٿورن سالن کان پوءِ حشو دهلي ڇڏي اچي بمبئيءَ ۾ وسيو پر سندس ذهني ميزان ٺيڪ نٿي لڳو. اهڙو ڪجهہ ڇا ٿي گذريو جو، سندس من ۽ دماغ جي آستتي بگڙي ويئي هئي. هن جو وهنوار ۽ ويچار ڪجهہ عجب ۽ آساڌارڻ پئي لڳو. ڪم ڪرڻ ڇڏي ڏنو هوائين. ويجهن دوستن وٽ ويندو هو. ڪنهن کان ٻہ روپيا، ڪنهن کان پنج روپيا تہ ڪنهن کان ڏهہ روپيا گهري وٺندو هو، ائين چئي تہ” مان آتم گرنٿ (World Classic) ويٺو لکان، جنهن مان لکن ۾ مون کي رايلٽي (اُجورو) اچڻو آهي. مان هيءُ قرض طور ٿو وٺان، جيڪي پنهنجي ڊائريءَ ۾ داخل ڪندو ٿو وڃان ۽ جڏهن ٺي منهنجي رقم آئي تہ مان سيني کي اهو قرض موٽائي ڏيندس...“ ائين هو ڇانهہ ڊِبلروٽيءَ تي گذران ڪندو هو. سگريٽ کان سواءِ بہ رهي نہ سگهندو هو. هڪ ٻئي پٺيان ڦوڪيندو ويندو هو. سَستي اگهہ وارو سگريٽ خريد ڪندو هو. ڳالهائڻ ۾ پوندو هو تہ ڇڻ بند نٿي پيو. نڪو ڪنهن کي ڳالهائڻ ڏيندو ۽ نڪو پاڻ ڪٿي دم پٽيندو. گهڻي ڀاڱي هوش ۽ عقل سان ڳالهائيندو هو ۽ ڏاڍو اثرائتو لڳندو هو، پر جي اوچتو جُڃڪي آيس تہ

پوءِ پڻ تان لهي ويندو هو. آهڙيون اديت ڳالهيون ڪندو جو سندس سَنوائيءَ ۾ ٺي شڪ پئجي وڃي. اڪثر چوندو هو: مان جيڪو پستڪ لکان وينو، ان جو هڪ هڪ صفحو پارت جو راشٽرپتي گهرائي وٺندو آهي.... پارت جو پرڌان منتري اِندرا گانڌي ڪي به اهم فيصلا ڪرڻ کان اڳ مون سان صلاح ڪندي آهي، جيڪي به دنيا ۾ نيون ڪوجنائون ٿين ٿيون، تن جي پهرين اڳڪٿي مان ڪندو آهيان. مطلب ته ڪيترو ئي بيجوڙ ۽ اٿنهڪندڙ ۽ وشواس کان پاهر چوندو ويندو هو. ظاهر هو ته هو اُتي ـ اهم (Super Ego) جي احساس ۾ مبتلا هو. اها ڳالهه سياويڪ به هئي، جيڪو شخص ايڏو عقل جو صاحب، جو مائٽن ڪيس ڪليڪٽر بڻجڻ جي آس سان انگلينڊ موڪلي ڏنو سو هن نموني بلڪل ناڪامياب ۽ نڪمي زندگي گهاريندو هجي، سو پنهنجي اهم کي ڪو ته آٽت ۽ آسرو ڏيئي جيون سڦل هئڻ جي ڀرم کي پاليندو.....

رهڻ لاءِ شروعات ۾ ته پيڊر روڊ تي پنهنجي پڊڙي پيڻ جي گهر جي ڪليل بالڪنيءَ ۾ هڪ فراسي ۽ هڪ چادر سان ڪم هلائي ويندو هو، پر رات جو تمام دير سان اچڻ ڪري ڪيس اُتان به نيڪالي ملي. پوءِ تہ هڪ بلڪل لاوارٿن وانگر ڪڏهين ڪٿي، تہ ڪڏهين ڪٿي سمهي پوندو هو، رات ڪاٽي، وري بمبئيءَ جون گهٽيون ۽ رستا ڪڇيندو وتندو هو. ڌرمشالائن ۾، پليٽفارمن تي يا مسافرن ۾ رات گذاريندو هو. آخرين ڏينهن ۾ الهاسنگر (سنڌونگر) جي مسافرن ۾ رهندو هو... پوءِ اوچتو لاپتا ٿي ويو.

آخرين وقت تي جنهن شخص کيس ڏٺو هو، سو سندس ويجهو مائٽ آهي، مسٽر ماڌو پمياڻي، جنهن کان آخري دفعي هن ٽن سَون روپين جي گهر ڪئي ۽ ضد ڪري ٽي سؤ روپيا کيسي ۾ وجهي پاهر نڪري ويو. اُن ڏينهن تي اوڙڪ برسات پئي پيئي. گهٽيون، رستا، نديون نارا ٿي لڳا. سندس لاپتا ٿي وڃڻ جو هڪڙو اَنومان اِهو آهي تہ هو سنڌونگر ويندي ويندي، آهڙي ڀيانڪ رات جي اونداهيءَ ۾ ڪٿي نه ڪٿي ترڪي پاڻيءَ ۾ لڙهي، الائي ڪٿي وڃي دفن ٿيو هوندو. پيو

انومان اِهو به آهي ته مساتيءَ، تن سَوَن ڦرڻ جي لالچ تي، حشوءَ کي گهرو اونداهي رات جو فائدو وٺي، ختم ڪري، ان مساڻ ۾ پوري ڇڏيو ٿو ڏسجي. اِهو انومان برک ليکڪ موهن ڪلپنا به ڪيو هو، جنهن به حشوءَ جي پوئين ڏينهن ۾ ڏاڍي مدد ڪئي هئي. اهڙي قسم جي رپورٽ پوليس کي به ڪئي ويئي هئي. پر ان جو ڪو به نتيجو ڪو نه نڪتو. ڪيئن به هجي، هڪ اعليٰ سنڌي بڌيمان جي پڇاڙي ههڙي تنگ دستي ۽ دردناڪ نموني ۾ ٿئي، سان هايت پيڙادائڪ ۽ اسان سڀني لاءِ "حيف" لائق آهي.

ڪاليج جي فين جي سوال تي ڪراچي اسٽوڊنٽس يونين جي سوچ تي ته سنسٿا جي نئين سر تنظيم ڪرڻ لاءِ اُتساهه پيدا ٿيو، جنهن لاءِ پهرين قدم اِهو سوچيو ويو ته يونين جون چونڊون ڪيون وڃن. اِها اُن وقت طئه شده ڳالهه هئي ته يونين جي اندر به مخالف ڌريون هڪ ٻئي جي آمهون سامهون ڪڙيون هيون. ڪانگريس ڌر ۽ ڪميونسٽ ڌر. اِها منهنجي خوشنصيبي هئي يا بدنصيبي (ڪيئن چوان!) ماڻ ٻنهي ڌرين ۾ مقبول ٿي چڪو هوس. اِها به حقيقت آهي ته ڪميونسٽ ڌر کي تمام ويجهو اچي ويو هوس، جيڪا ڳالهه ڪانگريس ڌر کي ڪا نه ٿي وڻي ۽ مون کي شڪ جي نظر سان ڏسندا رهيا. ڪميونسٽ ڌر اِها رٿ ڏني ته اگر ڪراچي اسٽوڊنٽس يونين جي سيڪريٽريءَ جي عهدي لاءِ ڪيرت جو نالو ڏنو ويندو ته هو ڪيس ووٽ ڏيندا ۽ پنهنجي طرفان ٻيو ڪو به اُميدوار کڙو ڪو نه ڪندا. پر ڪانگريس ڌر وارن کي شڪ پئجي ويو ته ڪيرت ٻاٻاڻيءَ جي لوڪ پريتا جي آڙ ۾ هو پنهنجو ماٿهو ٿا چونڊائن ۽ يونين تي قبضو ڪرڻ ٿا چاهين. ڪافي وادوواد شروع ٿي ويئي. ڪانگريس ڌر وارن ۾ ڪي منهنجا همدرد ۽ حمايتي هوا، پر ڪي ڏاڍا ڪٽر ۽ ورودي به هوا، خاص ڪري اُهو گروهه، جنهن سکر ڪانفرنس وقت به منهنجي مخالفت ڪئي هئي. پوءِ هنن هڪڙو بيهودو شرط پيش ڪيو ته ڪيرت لکيت ۾ ڏئي ته هو ڪميونسٽ نه آهي ۽ يونين ۾ ڪانگريس ڌر جي فيصلن سان ٻڌل رهندو ته پوءِ هو

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سندس پنيرائي ڪندا. زوردار چڪتاڻ شروع ٿي ۽ گرما گرمي وڌي ويئي. اهڙي واعدي جي باري ۾ بحث لاءِ سنڌ ڪانگريس پرڌان ڊاڪٽر چوئٿرام گدواڻي جي گهر ۾ گڏجاڻي رکي ويئي. ڊاڪٽر چوئٿرام گدواڻي وڏي دل وارو ۽ تمام سنجيده سنڌي ڪانگريسي نيتا هو. مون پنهنجي صحيح حالت کي سمجهائيندي چيو: ڪي منهنجا دوست ڪميونسٽ پارٽيءَ جا ميمبر ضرور آهن، پر اِن جو مطلب اِهو ته ڪو نه ٿيو ته مان به ڪميونسٽ ٿي پيس، ۽ هن نموني جو اِقرار نامو لکي ڏيڻ جو مطلب آهي مون ۾ اوشواسد، جا ڳالهه ڏکوئيندڙ آهي. پر ڪٽر پنٿي عناصر اُن ڳالهه تي آڙيا ئي رهيا. مون اهڙو واعدو لکي ڏيڻ کان انڪار ڪيو. مون چيو،" مان چونڊن ۾ بيهڻ لاءِ ئي تيار نه آهيان. مون مورڳي هٿ ڪنيو."

ٻئي طرف ڪميونسٽ ڌر وارا منهنجا دوست چونڊن ۾ هٿ ڪڻڻ واري فيصلي تي بلڪل ناراض ٿي ويا. مون تي زور ڀريائون ته مان چونڊن ۾ بيٺو رهان. ڪمزور ٿيجي ميدان ڇڏي نه وڃان. هن جي ڳالهه ۾ وزن هو. پر چڪتاڻ ۾ جوش ايڏو وڌي ويو هو، جو ٻچتائي ۾ منجهي ڳوڙها ٿي ويو هوس. چونڊن ۾ بيهڻ کان بلڪل نابري واري ڇڏيم. ڪميونسٽ دوستن مون تي نپو هنيو ته ڪيرت وديارٿي تحريڪ سان "غداري" ڪئي آهي، جو ميدان ڇڏي ڀڄي ويو آهي. ڪميونسٽ ڌر وارن سنڌي وديارٿي تحريڪ جي قدآور شخصيت سوڀي گيانچندڻيءَ کي سيڪريٽريءَ جي عهدي لاءِ ميدان ۾ لاٿو. ٻئي طرف ڪانگريس ڌر وارن آڏي رائسنگهاڻي (جيڪو فين جي سوال تي بک هڙتال تي ويٺو هو) کي سندس سامهون بيهاريو، جيڪو چونڊن ۾ سوڀارو ٿي ويو، جاڪاڻ ته ڪميونسٽن مٿان ١٩٤٢ جي زماني وارو " ديش غداريءَ" وارو نپو اڃان لڳل رهيو. آهو ئي هڪڙو هٿيار هو، جنهن سان ڪين ڪٽيو پئي ويو. ڪميونسٽن مٿان سياست جي اِها پٽ گهڻو وقت هلي آهي ۽ اڃان به هلي پيئي، جيتوڻيڪ ڀارت ۾ ڪافي عرصي کان ڪن پرديشن ۾ ڪميونسٽ سرڪاريون لوڪ پريه ٿيجي گهڻي وقت

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪـان راڄ ڪـري رهـيـون آهن. هـاڻـي تـہ خود مـرڪـزي سـرڪـار ۾ ڪـمـيـونسـٽ اڳواڻ وڏا جوابداريءَ جا ڪـاتا بہ سنڀـالـي رهيـا آهن. پر ڪـيـتـرن ئي پـارٽـواسين ڪي ۽ ڪن راڄنيتي پارٽين ڪي ” ڪـمـيـونسـٽ ڀوت“ اڃان بہ ڊيڄاري رهيو آهي. هڪ طرف انساني فطرت ۾ ڳـهري ويئل تنگدلي، اهڙي وهنوار لاءِ جوابدار آهي ۽ ٻئي طرف اِهو بہ سرويَاپي سچ آهي تہ جڏهـيـن سـتـا حـاصل ڪـرڻ لاءِ ويڙهـہ آهي تـہ ان ۾ ڪـو بہ هٿيار ڪـم آڻڻ وارو ليکيو ويندو آهي.

سياسي ويچارن ڪي ڪٿي، منهنجي جيون ۾ ڀهريون دفعو وڏي سنگهرش سامهون آئي. هيلتائين تہ مان پنهنجي من موڄ ۾ پئي هليس. سياسي چتائي ۽ چڪتاڻ جو گنڀير عملي تـجربو نـڪـو ڀاتوهوم، نـڪـو تصور ۾ آندو هوم. راڄنيتي ڪيتر ۾ ساڌارڻ تفاوت ۽ ڀن ڀن ويچارن جي وچ ۾ مـتـڀـيـد تـہ سـيـاويـڪ هوا، پر انـهن ڪي ڪـيـتري حـد تائين چڪڻ ۽ تاڻڻ ڳـهرجي، سـا هـڪ پنهنجي قسم جي راند آهي ۽ ان ڪي لڳي ٿو تہ ڪـو پنهنجو منطق ۽ مراد آهي. ٻئي طرف اِها بہ حقيقت آهي تـہ مان ڀن ويچارن جي وچ ۾ اَلجهـيل هوس. قـوم ـ پرسـتـيءَ جي ڀاونا ڇانيل هئي ۽ سماجواد جا ويچار بہ مون تي حاوي هوا. جيڪي ڪنهن بہ حالت ۾ قومپرستيءَ جي ضد ۾ ڪـو نـہ هوا. ڀارت جي سياسي آزادي (انگريزي راڄ جو انت) ايـتري ئي ضروري هئي، جيـتري ٻَڪي ۽ اُگهاڙي ڀارت جي جنتـا لاءِ آرٿڪ آزادي (روٽي، ڪـپـڙو، مـڪـان). انهن ٻنهي ڳالهين ۾ ضد ڪتي هوا مون تہ هيڪاري ائين پئي سمجهيو تہ مان اِنهن ٻنهي ڌرين جي وچ ۾ پُل آهيـان ۽ ٻنهـي کي پنـهنجي ڪوشش سـان ويجهو آڻيندس ۽ وديارٿي تحريڪ ۾ راڄنيتي متڀيدن کي ايتري انتها پسنديءَ جي حدي تائين ڇڪـي وڃڻ نـہ ڏيندس جو تحريڪ ۾ نفاق پئدا ٿي ۽ شاگردن جي مفادن کي ئي ڌڪ لڳي. پر مان اِنهيءَ ويچار ۾ ڀليل هوس. حـقـيـقـت اِها آهي تـہ سـيـاسـت هـڪ اهڙي ڪـنـور راند آهي، جنهن ۾ اَمپاير (اَمين) ٿي وهڻ مشڪل ڪسرت آهي.

چوندن واري واقعي کان پوءِ مان ڪـافي نراس ٿي ويس. ٻنهي

ڏرين ڪان پاسيرو رهيس. سوڀي سان سنيه قائم رهيو. ڪڏهين ڪڏهين وٽس ويندو هوس. ڏاڍي پيار سان ملندو هو ۽ ويچار به ونڊيندو هو. چوندڻ واري واقعي جو پلي پلائي ذڪر نه ڪندو هو. هو پنهنجي عمر کان وڏيڪ بزرگ، گنڀير ۽ ڏاهو ٿي چڪو هو. شخصي غير ۽ ورود ڪان مٿي چڙهي ويوهو. اهائي سندس عظمت جي نشاني هئي، جنهن جي تاثير سان دوستن کي ته جهٽي وٺندو هو، پر مخالفن کي به پيارو ڪري ڇڏيندو هو. سوڀو سنڌ ۾ اَج به اُها اُتاهين شخصيت آهي، جنهن کي پاڪستان جو نديو وڏو نيتا ۽ ننڍي وڏي پارٽي وڏي عزت ۽ احترام سان ڏسندا آهن ۽ هر محفل ۽ مجلس ۾ وڏي مقام تي وهاريندا آهن. شيخ اَياز، سنڌ جي عظيم شاعر پڻ سوڀي جي پيٽ موهن جي دڙي جي عظمت سان ڪئي آهي. منهنجي جيون ۾ سوڀي جي ڪردار ۽ ويچار جو وڏو اثر رهيو آهي، جنهنجو ذڪر ايندڙ صفحن ۾ ايندو.

پوءِ هڪ اهڙو واقعو ٿيو جو منهنجي ماٺ ٽٽي ۽ راڄنيتي کيتر ۾ وري سرگرم ٿيڻ لڳس. ياد رهي ته انڊين نئشنل ڪانگريس جي اندر سوشلسٽ ويچار وارن جو هڪڙو وڏو گروهه هو، جن ١٩٤٢ع واري آندولن وقت تمام وڏو انقلابي رول ادا ڪيو هو. هنن ئي وڏي پئماني تي پيچ ڊاهه جي ڪارروايئن جي اڳواڻي ڪئي هئي، جن ۾ جئه پرڪاش نارائڻ، ارونا آسف علي، اَچوت پٽوردن ۽ رام منوهر لوهيا جا نالا مٿي اُڀري آيا هئا. جئه پرڪاش نارائڻ اُهو انقلابي ڪارنامو ڪيو هو، جو بهار جي هزاريباغ جيل مان راتوواه فرار ٿي ويوهو. سڄي ملڪ ۾ انقلابي آندولن جي واڳ ڏور سندس هٿ ۾ هئي. اَرونا آصف علي پڻ ٩ آگسٽ تي ڪانگريس نيتائن جي گرفتاريءَ خلاف گواليا ٽئنڪ ميدان (هاڻي ڪرانتي ميدان) تي تقرير ڪندي، پوليس جي هٿن مان ڪسڪي روپوش ٿي ويئي ۽ لڪل نموني سڄي ڀارت ۾ ڦرندي ۽ آندولن جي آگ کي ڀڙڪائيندي رهي. ٻيا اڳواڻ به پنهنجي پنهنجي ايراضيءَ ۾ زير زمين ٿي هلچل کي هلائيندا رهيا. ڀارت جي نؤجوانن جا هو سورما بڻجي ويا هوا. سندن اثر ايترو وڏي ويو هو، جو هلچل جي تڏي ٿي وڃڻ کان

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پوءِ هرهنڌ سندن ستڪار ٿيڻ لڳا. ڪانگريس جي اندر به سوشلسٽ ويچاردارا جو زور وڌيو ۽ جاءِ بجاءِ اهڙا گروپ جنم وٺڻ لڳا.

سنڌ پرڳڻو پڻ پارٽ جي هڪ چيڙي تي هو ۽ مرڪزي سياست کان ڇڳي دوريءَ تي، پر پارٽ ۾ لڳندڙ سياسي ۽ انقلابي هوائن کان بي اثريو ڪو نه رهيو. هرڪا لهر جيڪا دهلي، بمبئي يا ٻئي ڪنهن مرڪز مان اڀرندي هئي، سا سنڌ تي تاثير ڇڏيندي هئي، اُن ڪي گردش ۾ آڻيندي هئي. سنڌ ۾ به جن نوجوانن "پارٽ چوڙو" آندولن ۾ سرگرم ڀاڱ ورتو هو، تن جو خودبخود هڪ ننڍڙو ٽولو تيار ٿي چڪو هو. ڪراچيءَ ۾ اسان پنج ڄڻا هواسون. موهن پنجابي، علي مڪراني، مولو پارواڻي، ڪڪو آسراڻي ۽ مان. اسين هڪ ٻئي کي ويجهو آياسون. ويچار ونڊياسون ۽ فيصلو ڪيوسين ته ڪانگريس جي اندر جهوني ليڊرشپ سان ٽڪر کائون ۽ ڪانگريس سنستا اندر سوشلسٽ ويچار جو ٻج ڇٽيون. اتفاق اهڙو ٿيو جو اِن سمي ئي سنڌ ڪانگريس پرانتڪ ڪاميٽيءَ جي ميمبرن جي چونڊ جي پڌرائي ٿي. اسان سوچيو مقابلي جو وقت اچي ويو. اسين به پنهنجا اميدوار ڪڙا ڪنداسون. ڪراچيءَ مان اسان لڙاڪو ڪم ڪندڙ علي مڪراني کي بيهاريو، ڪوٽڙيءَ مان مولو پارواڻي بيٺو، نوابشاهه مان ڪشن گرناڻي ميدان ۾ آيو. ڪراچيءَ ۾ اسان ڏاڍو ڪم ڪيو. ووٽ به ڪافي مليا، پر ايترا نه، جو اسان جو همراهه ڪٽي اچي. ڪوٽڙي ۽ نوابشاهه مان شايد اسان جن عيوضين ڪٽيو، پر پڪي يادگيري ڪانه اٿم. اسان جي لڙائي سمڀالڪ هئي، پر خوش هواسون. اسان پنهنجي سوشلسٽ گروپ کي قائم رکيو، جنهن جو ڪنوينر موهن پنجابيءَ کي مقرر ڪيوسين ته آل انڊيا سطح جي اڳواڻن سان لکپڙهه ڪري.

١٩٤٥ع جي آسپاس، سوشلسٽ نيتائن، جن جو ذڪر مٿي ڪري آيو آهيان، تن کي پڻ پارٽ اندر سوشلسٽ عناصرن ۾ شڪتين کي اڪل پارٽ سطح تي منظم ڪرڻ جو ويچار آيو. جنهن مراد کي خيال ۾ رکي هنن بمبئيءَ ۾ هم ويچار ساٿين جو هڪ اجلاس ڪوٺايو.

آسان لاءِ خيرت ۽ خوشيءَ جي ڳالهہ هئي، جو ان ميڙ ۾ شامل ٿيڻ لاءِ اسان جي گروپ وٽ بہ دعوت آچي پهتي. ڪپڙن ۾ نہ پيا ماپون. گويا هڪ سندز خواب هو، جنهن جو تصور بہ نہ ڪيو هوسين. سنڌ مان اسين ٽي ڄڻا ـ موهن پنجابي، مولو پارواڻي ۽ مان، بمبئي وڃڻ لاءِ تيار ٿياسون. خرچ پکي لاءِ پيسا بہ تو ڪان ـ مون ڪان وٺي گاڏيءَ تي سوار ٿياسون. رهڻ ـ کاڌي جو بندوبست ڪنهن اسڪول هاسٽل ۾ ڪيو ويو هو. بيٺڪون بہ اُتي ٺي اسيمبلي هال ۾ ٿيون. "ڪئٽ اِنڊيا" جي محبوب اِنقلابي اڳواڻن کي پنهنجي ساهہ جي قريب ڏسي اُمنگ ۽ جوش جو احساس پاتوسين: جٿہ پرڪاش ۽ ارونا آصف عليءَ سان ور ور ڪري پئي ڳالهائڻ جي ڪوشش ڪئيسين. هن ڪان بہ اسان جي اُڻ تڻ ۽ بي تابي لڪل ڪا نہ رهي. سنيہ پري مشڪ سان اسان کي ڪيڪاريندا رهيا. هڪ دفعو اسان تنهي کي الڳ ويهاري، سنڌ ۾ اُتيل آندولن جو مختصر ۾ حال احوال ورتائون ۽ سنڌ ۾ سوشلسٽ پارٽي برپا ڪرڻ لاءِ هدايتون ڏنائون ۽ رهبري ڪرڻ جي خاطري بہ ڏنائون. ڪافي اُتساهہ پائي ڪراچيءَ موٽياسين.

بمبئيءَ ۾ سوشلسٽ اِجلاس جي دؤران، اسان ارونا آصف عليءَ ڪان وچن ورتو هو تہ هوءَ گهٽ ۾ گهٽ هڪ هفتي لاءِ سنڌ جو گشت ڪرڻ ايندي، جيئن اسانکي پارٽيءَ جو پايو وجهڻ لاءِ ميدان موافق ٿي ملي. هن اسان سان پڪو اِقرار ڪيو هو تہ جلدي هوءَ سنڌ جي چڪر تي ايندي، جنهن جو اطلاع هوءَ اسان کي تار رستي ڏيندي. وشواس ٺي نہ آچي. اسان جا حوصلا بيٺا ٿي ويا. آسين سندس وڏو سواگت ڪرڻ جي بندوبست ۾ لڳي وياسون. هن ڪم ۾ ڪن آزاد خيال ڪانگريس نيتائن پڻ اسان کي سهڪار ڏنو ۽ مدد ڪئي. ڪراچي ريلوي اسٽيشن تي ارونا جو نهايت ڀيڪيدار سواگت ٿيو، جنّ ڪنهن سورميءَ جو ستڪار ٿئي. شام جو رام باغ ميدان ۾ سندس پبلڪ سواگت رٿيو ويو، جتي بہ سندس شاندار سنمان ٿيو، انيڪ سنستائن طرفان ڪيس پشپ مالهائون پيش ڪيون ويون ۽ سوڪڙيون ڏنيون ويئون. پارٽي فنڊ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

لاءِ اپيل ڪيائين تہ پبلڪ مان ڪافي سٺي موٽ مليس. سندس نعرو هو: " اسان کي سون ڏيو تہ اسين توهان کي آزاديءَ وٺي ڏيون".

پوءِ پروگرام ٺهيو تہ ڪيس سنڌ جي دؤري تي وٺي وڃجي ۽ اهوبہ ويچار بيٺو تہ گشت جي دؤران اسان مان ڪو ساٿي بہ هن سان ساٿ ۾ هجي. اِهو بار مون تي رکيو ويو. ايڏي ننڍي عمر ۾ مون کي ايڏو وڏو شرف مليو، جو آرونا آصف علي جهڙي مهان نيتا سان سنڌ جي دوري تي روانو ٿيان، منهنجي لاءِ وڏي فخر ۽ خوشيءَ جي ڳالهہ هئي. آسين فرسٽ ڪلاس جي ساڳئي ڏبي ۾ هواسون. هوءَ هيٺئين طاق تي ۽ مان مٿين طاق تي سمهندو هوس. ڏينهن جي وقت هيٺ ويهي، مان آنيڪ سوالن تي سندس.ويچار ڄاڻڻ جي ڪوشش ڪندو هوس. هوءَ گهڻو وقت لکندي پڙهندي رهندي هئي.

آسان جو گشت ڪراچيءَ کان لاڙڪاڻي تائين رٿيل هو. دؤري جي خبر وڄ وانگر هر شهر ۾ پهچي ويئي هئي. هر وڏي اسٽيشن تي ڪيترائي نؤجوان ۽ پيا قومي ڪم ڪندڙ ارونا سان گڏجڻ ايندا هوا، سندس درشن ڪري خوش ٿيندا هوا ۽ زوردر نعرا لڳائيندا هوا: هو اسان جي ڪاڏي پيتي جو بندوبست ڪري ويندا هوا. اسان کي هيٺ لهڻ جي ضرورت ڪا نہ پوندي هئي. پبلڪ ميڙ لاءِ اسان صرف بہ وڏا شهر مقرر ڪيا. هڪڙو وچ تي نوابشاهہ ۽ پيو آخرين منزل لاڙڪاڻو، جن ٻنهين هنڌن تي اسان جا سوشلسٽ ويچارن جا مضبوط ساٿي مؤجود هوا ۽ خود ڪانگريس ۾ بہ ڪي ويجها همدرد هوا.

نوابشاهہ ۾ ڪشن گرناڻي اسان جو هڪ برجستو ساٿي ۽ پڪو سوشلسٽ ويچارن جو جوان هو نوابشاهہ تہ منهنجو پنهنجو شهر ۽ اسان جو ڳڙهہ هو. هت پبلڪ ميڙ ڏاڍو اثردار ٿيو. ڪوڙ خلق آيل هئي. آرونا ۾ ۱۹۴۲ جي اِنقلابي زماني واري چنگاري اجان قائم هئي. پنهنجي جوش ڀري تقرير ۾، پنهنجي زير - زمين جيون جا اهڙا تہ حيرت ڀريا واقعا ۽ احوال ٻڌايائين جو ماڻهن کي اصل موهي ڇڏيائين. ان زماني ۾هوءَ سنڌ ۾ بہ ٿوري وقت لاءِ آچي لکي ويٺي هئي. شايد ڀائي پرتاپ

ڏيئلداس وٽ ٿي رهندي هئي. جڏهن پيسي ۽ سون لاءِ اپيل ڪيائين تہ خوب پيسا ۽ سون مليس. ياد اٿم تہ سويتا پڳواناڻي، هاڻي منهنجي اڏ سريري بہ ڪيس پنهنجي سوني منڊي لاهي پيٽ ڪئي هئي. اِهو ڪو منهنجي پيار وغيره جو اثر ڪو نہ هو، چاڪاڻ تہ ان وقت اسان جي پاڻ ۾ ساڌارڻ ڏيٺ ويٺ هئي، جو هوءَ منهنجي دل گهرئي دوست گلاب جي پيڻ هئي. پين بہ ڪيترن ڏوڪڙ ۽ زيور ڏنا. نوابشاهہ ڪي قومي هلچل جو مضبوط قلعو جو سرٽيفڪيٽ ڏنو هوائين.

لاڙڪاڻي ۾ گيان باغ ۾ بہ آهڙو شاندار ميڙ ٿيو. بہ رتيون وڏيڪ، گهٽ نہ، خلق بہ جهجهي آيل هئي. ارونا جي ڀاشڻ ۾ بہ آهائي آگ هئي - ڌارين خلاف بغاوت جو اعلان، سو بہ هڪ پارٽي استري طرفان - سنڌي زالون ۽ مرد هن شيرنيءَ جي للڪار تي آسمان پئي اڏاڻا. لاڙڪاڻي خوب ملهايو. رهائش کاڌي جو بندوبست موتواڻي ڪٽنب وٽ هو، جن مهمان نوازيءَ ۾ ڪائي ڪسر ڪا نہ ڇڏي. سواگت بہ شاندار ٿيو ۽ فنڊ بہ جام ڪنو ٿيو.

هفتي کان پوءِ آرونا آصف علي سوپ پائي واپس بمبئي موٽي. سنڌين وٽان سچو پيار پائي سڪ وئي، تمام سٺو اثر ڪٽي رواني ٿي ۽ جلدي آچڻ جو اقرار بہ ڪيائين. سنڌ ۾ سوشلسٽ پارٽيءَ جي پيڙهہ وجهڻ ۽ سنستا ڪي با اِنتظام قائم ڪرڻ لاءِ هڪڙي نڌيڙي نيتا پرتاب شاه ڪي بمبئيءَ مان ڪراچيءَ موڪلي ڏنائون جو گجرات جو رهاڪو ۽ تمام هڏڏوڪي ڪم ڪندڙ هو. پر چيڙاڪ سڀاءَ جو هو، جا ڳالهہ پارٽيءَ جي ترقيءَ ۾ وگهن بڻي. وديارٿين ۽ مزدورن ۾ ڪم ڪرڻ جي رٿا تيار ڪيائون. علي مکراني ۽ مون تي مزدورن ۾ ڪم ڪرڻ جو ذمو رکيائون. اڏي رائسنگهاڻيءَ ۽ سيتل درياناڻيءَ ڪي وديارٿي هلچل کي زور وٺائڻ جو ڪاريہ ڏنائون. موهن پنجابيءَ تي پارٽي پرچار ۽ ساهتيہ جي ڇپائيءَ جو ڪم رکيو ويو. ٿورن ئي مهينن ۾ مکيہ ڪم ڪندڙ پرتاب شاه مان بدضن ٿي ويا. لڇمڻ راجپال ڪي پارٽي نالي واري جنتا هفتيوار اخبار ڪيڻ جو ڪم سپرد ڪيائن تہ موهن پنجابي پاسو ڪري

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هليو ويو. علي مڪراني هو مست سياءُ جو شخص، جنهن کي منهن تي ڦهڪائي ڏيڻ ۾ موٽو ڳالهائڻ جي عادت هئي، سو به پرتاب شاهه کي ڪو نه آئڙيو. منهنجي خلاف وري ڪنهن ڪن پريس ته ڪيرت ٻاٻاڻي ڪميونسٽ آهي، سو مون ڏانهن به ٿڌو رخ اختيار ڪري ورتائين. اسين جيڪي ٽيئي اصلي بنيادي ميمبر سي سڀ ٻاهر. نون ميمبرن سان ٿورو وقت گاڏو هليو، پر پوءِ جلد پرتاب شاهه به واپس بمبئيءَ ڏانهن موٽي ويو.

راڄنيتي طور تي هاڻي منهنجي ذهن ۾ مانڊاڻ متل هو. راڄنيتيءَ ۾ ايترو اندر پيهي آيو هوس، جو ان کان ٻاڻ کي الڳ ڪرڻ بابت سوچي به نٿي سگهيس. ٽيو ڏنو هم ته پڇي نڪرڻ سولو نه هو. ان ۾ شڪست جو احساس لڪل هو. ان وقت سياست کي ستا جي ٻڪ متائڻ يا ٻئي ڪنهن نجي مطلب سڌ ڪرڻ لاءِ ساڌن ڪو نه سمجهيو ويندو هو. گهٽ ۾ گهٽ اسين جيڪي نوجوان ديش جي آزاديءَ جي ٻاوني سان ٽپي پيا هواسون، تن لاءِ راڄنيتي هڪ اعليٰ آدرش ۾ سچ لاءِ ويڙهه هئي، جنهن لاءِ ڪنهن به قسم جي قرباني ڏيڻ لاءِ تيار هواسون، ايتري حد تائين جو پوليس جون لٺيون ۽ گوليون کائڻ لاءِ به سامهون ٿي بيهندا هواسون، پٺي ڪين ڏيندا هواسون. هڪڙو اهڙو واقعو ياد ٿو اچيم ته ڪراچيءَ ۾ هڪڙي اعتراضي جلوس جي اڳواڻي ڪري رهيو هوس ته پوليس جون لاريون اچي اسان جو دڳ جهلي بيٺيون. چڙوچڙ تي وڃڻ جو حڪم ڏنائون، پيءِ حالت ۾ گوليبازي ڪرڻ جو دڙڪو ڏنائون. مون رڙ ڪري شاگردن کي چيو، "متان ڊنا آهيو...... رستي تي سڌا ٿي سمهي پئو........" کي شاگرد سياويڪ ٽڙي پکڙي ويا، پر اسين اڳين قطار ۾ بيٺل سڀ شاگرد رستي تي ليٽي پياسون. اسان کي ٽنگا ٽولي ڪري، وڃي پوليس لاريءَ ۾ ڦٽو ڪيائون ۽ شام تائين لاڪپ ۾ ويهاري ڇڏي ڏنائون.

سوال اِهو نه هو ته مان ڪهڙي قرباني ڪرڻ ٿو چاهيان يا آدرش لاءِ ڪيتري قرباني ڪري سگهان ٿو. هن وقت سوال اِهو هو ته راڄنيتيءَ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جي چوراهي تي مان ڪٿي بيٺو آهيان. گانڌيواد ۽ ڪانگريس مان منهنجو وشواس ٽٽي چڪو هو. ائين برابر هو ته ڪانگريس پارٽ جي آزاديءَ لاءِ هڪ وشال ڪاروان هو، جنهن ۾ هر طبقي لاءِ جڳهه هئي. مزدور به هو ته ڪارخانيدار به هو، ڪسان به هو ته زميندار به هو، انقلابي به هو ته مدي خارج به هو، ديش ڀڳت به هوا ته انگريزن جا پٺو به ان ۾ لڪل هوا. هيءَ ڳڙٻڙ ذاتي سنسٿا هئي، جنهن وٽ ڪروڙين بيوس ۽ بي سهاري، بکي، ڏکي ۽ ابوجهه جنتا جي آئيندي جو ڪو روشن دستاويز ڪو نه هو. ٽلهيون اُميدون ۽ ڪوڙا اقرار هوا. هڪڙو اڌورو تصور هو.

سوشلسٽ پارٽيءَ مان به موهه ڀنگ ٿي چڪو هو. انقلابي ڪارنامي جو چمڪاٽ برابر سندس چوڌاري هو، باقي نيتي ۽ عمل، جڻ مون ڏٺو ۽ محسوس ڪيو، ڪوئي خاص انقلابي تفاوت نظر نه آيو. جيتوڻيڪ سندن وڏن نيتائن جي نيت ۾ شڪ ڪو نه هو، پر سندن ويچار ڌارا صاف ستري ڪا نه هئي. ساميواد جي آدرش جي بنياد تي ڪميونسٽن کي ويجهو اچڻ بجاءِ، هو مٿن ڏوڙيو وسائيندا هوا. سندن مخالفت، نفرت ۽ بغض جي حد تائين وڃي پهتي هئي، جا ڳالهه گنڀير ديانتداريءَ جي ورڌ هئي. سماجواد جو آدرش ڪٿي اچاريو هوائون، پر چٽي راهه ۽ چست پروگرام تراشي ته سگهيا هوا. اهو ئي ڪارڻ هو جو اڳتي هلي سوشلسٽ پارٽيءَ جي ايڪتا ٽٽي پيئي، انيڪ پارٽيون ٺهي پيئون ۽ طاقت کوهي چڏيائون.

ڪافي ڏينهن ۽ راتيون مان پريشان ۽ بي-آرام رهيس. اهڙو ڪو دل گهريو دوست ڪو نه هو، جو منهنجو مونجهارو دور ڪري سگهي. پر هڪ سچائي هئي، جيڪا منهنجي من ۾ اُڀري رهي هئي. منهنجي انتهه ڪرڻ پولي رهيو هو ته ”تون ڪميونسٽن کي ويجهو آهين... .... هتي سماجواد ۽ پارٽي جنتا سان ڪمٽمينٽ بلڪل سچائي ۽ صداقت تي ٻڌل آهي...: هو هن مُدي خارج سماجڪ ڍانچي کي اُکوڙي، نئين سماج جو نرماڻ ڪرڻ گهرن ٿا، جنهن لاءِ وٽن چٽي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ويچارڌارا ۽ عملي آتل پٽل جو پروگرام ۽ رٿ آهي...." شخصي سطح تي هنن ۾ مون کي سچائي، سادگي، پختائي ۽ انساني جذبي جو قدر نظر آيو. هو ذهني، اخلاقي، عملي ۽ راڄنيتي طور تي صاف سترا هوا.هن سڙيل سماج کي بدلائڻ جو هنن وٽ مڪمل نسخو ۽ پڪو نشچو هو.

هن ڪان اڳ پڇتائي، جيڪا منهنجي من کي گهيري ويٺي هئي، سا خاص ٻن ڪارڻن ڪري هئي.هڪڙو ڪارڻ سماجواد ڏانهن منهنجا ويچار ايترا چٽا ڪو نہ ٿيا هوا. مان جڻ اپياسي هوس. ڪاليج وارا پهريان ٻہ سال مارڪسوادي ساهتيہ مان جڻ ڳرڪائيندو ويندو هوس. ڪارل مارڪس، فريڊرڪ اينگل، والڊمير لينن ۽ ٻين عالمن جا جيڪي ٻہ ڪتاب هٿ ايندا هوا سي جڻ ڏرمي وشواس سان پڙهندو هوس. لا ڪاليج ۾ پٺين بينچ تي ويهي، ٻهاني طور ڪاپيءَ پينسل هٿ ۾ کڻي، پروفيسر جا ليڪچر ٻڌڻ ۽ نوٽس وٺڻ جو ناٽڪ ڪندي، بينچ هيٺيان لڪائي مارڪسوادي ڪتاب پڙهندو رهندو هوس ـ نت نيم. گهڻي ڀاڱي سڀ اهم ڪتاب، جن جي بنياد تي مارڪسواد جو فلسفو ٻڌل آهي، سي هڪ دفعو تہ پڙهي پورا ڪيا هيم. ان پهرين پڙهڻيءَ مان مون کي ڪيترو پڙ پيو هو، اُن جو تخمينو نٿو ڪري سگهان پر موٽي نموني ۾ راڄنيتي ۽ آرٿڪ سدانت ڪافي چٽا پئي نظر آيم ۽ منهنجو عقيدو مارڪس جي فلسفي ۾ مضبوط ٿيندو ويو.

ٻيو منهنجي جهجهڪ جو سبب هو، منهن جي اندر ۾ لڪل ڊپ. ڪميونسٽن خلاف، ١٩٤٢ واري هلچل کي وٺي جيڪو طوفان متو هو ۽ ساري ديش ۾ دشمنيءَ وارو رخ پيدا ٿي ويو هو، تنهن من ۾ هڪ ڀؤ يا منووگيانڪ انديشو پيدا ڪيو هو. ١٩٤٢ واري جيل دؤران واقعن کي کڻي، ڪراچي اسٽوڊنٽس يونين جي چوندن جي حادثي تائين، سڀني ڪئنواس تي جو مڙي نظر وڌم ۽ پنهنجي اندر ليئو پائي، پاڻ سان مخاطب ٿيس، تہ محسوس ڪيم تہ مون ۾ ايتري همت نہ هئي، جو مان پنهنجن عقيدن ۽ ميتائن کي ڪٿي وقت جي گرم هوا يا سماج جي وقتي ڏمر جي سامهون ڪڙو ٿي بيهان. پهريون دفعو مون کي هڪ عمدي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سچ جو شعاع نظر آيو.... ” ڪنهن به اعليٰ آدرش لاءِ انفرادي طور تي ڪا به وڏي قرباني ڪرڻ، هڪ ڳالهه آهي، پر موجوده سماج جي مقرر ڪيل (صحيح يا غلط) ڏارتائن سان منهن مقابل تيڻ ٻي ڳالهه آهي.... ذرا ڳوري ڳالهه آهي“ دل چيو: ته ڪميونسٽ آهين ته ڏوڻڪو هٽي چڻ ته ڪميونسٽ آهيان. گهڻو وقت ڏچي ڏچي ۽ ڦوڪي ڦوڪي هلندين؟

من تان شاهي بوجو هٽي ويو. تن، من، ذهن ۾ پاڻ کي هلڪو محسوس ڪيم. پوءِ هڪڙي ڏينهن مان ڪچهري روڊ تي ڪراچي ڪميونسٽ پارٽيءَ جو سيڪريٽري وينو هو، پائيپ ڇڪي رهيو هو. هو ڏاڍو کلمک ۽ ملنسار هو. ذهين به هو ۽ ماڻهن کي پاڻ ڏانهن ڇڪڻ جو هڪ پنهنجو فن هوس. گهڻن ڏينهن کان پوءِ مون کي آفيس ۾ آيل ڏسي، ڪيڪاريائين ۽ چيائين، ” ڪامريڊ، ڪيڏانهن گم تي ويو آهين؟ طبيعت ته سازگار آهي نه؟“ مون ٿورو مرڪيو. چيائين، ”ويهه .... ويهه.... (ٿوري سنڌي ڳالهائيندو هو) ڪر خبر اچڪلهه ڇا پيو ڪرين؟ مون به مرڪي، هسي مذاق ۾چيو: ”راڄنيتي طور ”چورو“ ۽ ڪم جي لحاظ کان بيروزگار آهيان.“ چيائين، ”تنهنجي لاءِ ڪم ڪوڙا!“ بلڪل اوڏي مهل، سوبيو آفيس جي ڏاڪڻ تان تپندو (سندس هلڻ جو خاص انداز هو) آچي ساڳئي ڪمري ۾ پهتو. سيد بخاريءَ سوبي کي مخاطب تي چيو، ” ڪيرت چوي ٿو ته هو بيڪار وينو آهي... ڪم تي چو نٿو لڳائينس.“ سوبي پنهنجي انداز ۾ مشڪي ڏنو. پوءِ هو پاسي واري ڪمري ۾ ماني کائڻ لاءِ وينو. منجهند جي وقت سڀ ڪم ڪندڙ پارٽيءَ جي ڪامن ڪچن ۾ ماني کائڻ لاءِ ايندا هوا. مون کي به سڏي، زور ڀري ماني کارايائين. وچڻ وقت چيومانس، ”مون کي تو سان ڳالهيون ڪرڻيون آهن، اڪيلائي ۾ شام جو وقت ڏي“

چيائين، ” شام جو هليو اچجانءِ، پوءِ ڪيڏانهن نڪري هلنداسون.“

شام جو مان وٽس آفيس ۾ پهتس. پورهيت يونين جي ڪم ۾ مشغول وينو هو. ٿوري وقت ۾ ڪم کان فارغ ٿي، ڪاغذ سميٽي، مون

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سان گڏ هيٺ لٿو. اسين ڏيري پنڌ ڪندي ” لورس برج“ ڏانهن وڌياسون. پٺي سانت هواسون. ڪٿان ۽ ڪيئن شروع ڪريان؟ ڪجهه حجاب، ڪجهه هچڪ، سياويڪ هوا. پڌتر ڪي ٿوڙي ورتم. بلڪل سچائي سان پنهنجي من جو مونجهارو سويي اڳيان بيان ڪيم. مون چيو، ”حقيقت اِها اٿئي ته خالق ڏني هال واري واقعي کان، اج تائين مان اندر ئي اندر ۾ پاڻ سان پٺي وڙهيو آهيان. من ۽ ذهن ۾ ڪشمڪش چالو رهي آهي. مون هيلتائين جدا جدا دَرن کي کڙڪايو آهي، ٿوري وقت لاءِ تسڪين ملي اٿم، پر پورن سنتوش نه مليو اٿم. سمجهان پيو ته پاڻ سان لڪيچ راند ڪري رهيو آهيان، پاڻ کي پٽائڻ جي ڪوشش ۾ غلط رول ادا ڪري رهيو آهيان. جيڪا اصل شيءِ آهي، تنهن کان ڪترائي رهيو آهيان. شايد مون ۾ همت جي ڪمي آهي، جنهن ڪارڻ، سچ کي قبول ڪرڻ ۽ اندر جي آواز کي پڌڻ کان نٽائي رهيو هوس، آجا به جيڪر ائين چوان ته چرڪي رهيو هوس. مان ائين پيو سمجهان ته خالق ڏني هال واري واقعي وقت مون کي اِهو معاملو هٿائي ڇڏڻ گهربو هو...

پر اِها به حقيقت آهي ته ان وقت جي حالتن ۽ ٻين ڳالهين جي مدي نظر مون وٽ ايتري بي - ڊپائي ۽ همت ڪا نه هئي، جو ڏنل حالتن جي منهن مقابل ٿي سگهان، تنهن ڪري هار قبول ڪري، هٿ ڪئي، ميدان ڇڏي هليو ويس...؟“ يڪساهي ايترو سڀ ڪجهه، جذباتي جوش ۾ چئي ويو هوس. ساهه مٿي ڪيجي آيو هو. ٿوري وقت لاءِ سانت ٿي ويس... پنهنجي ويچار جي ڏوري کي پڪڙيندي وري اڳتي وڌايم، ... گذريل سال ڏيڍ بي دليو ۽ بنا عقيدي پٺي ڦريو آهيان. آسنشٽ رهيو آهيان. گذريل عرصي ۾ مارڪسوادي ساهتيه جي ابياس ڪندي مان ان فلسفي کي ڪافي ويجهو اچي ويو آهيان. تنهن جي رهنمائي هيٺ مان وديارٿي ۽ مزدور هلچل ۾ پنهنجون شيوائون ڏيڻ ٿو چاهيان. هڪ ٻي ڳالهه. مون لا ڪاليج ۾ داخلا ورتي آهي، جيئن قانون جي ڊگري حاصل ڪريان جيڪا ڳالهه مون کي مزدور تحريڪ ۾ ڪارگر ثابت ٿيندي.

منهنجي سچي لنبي قصي جي دؤران، سويي هڪڙو لفظ به ڪو نه

ڳالهايو ۽ نڪو ڪو سوال ڪيائين، ڇڻ منهنجي سموري من اُسٿتي جي ڪيس ڇاڻ اڳوات هئي. پيڇاڙيءَ ۾ رڳو قصي کي ختم ڪندي چيائين، ”تنهنجي ڪاليج جي پڙهائي ۽ کاڌي رهائش جو سمورو بندوبست ٿي ويندو. تون سياڻي ڪاليج بند ٿيڻ کان پوءِ سڌو پارٽي آفيس ۾ اَچج. آئيندي لاءِ سڄو پروگرام ٺاهي ونداسون.“ سياڻي تي اسين ٽيئي ـ جمال الدين بخاري، سوڀو ۽ مان گڏجي ويناسون ۽ آئيندي ڪم جو سڄو خاڪو تيار ڪري ورتوسين. مون تي مکيہ طور ڪم اِهي رکيا ويا تہ مان ڪاليج جي دؤران وديارٿي هلچل ڏانهن ڌيان ڏيندس، جنهن ۾ ٻيا ساٿي ويچار ڌار وارا شاگرد ـ شيواجي جوتسنگهاڻي، ڀڳوان لالواڻي، گوبند ماڙيوالا، گل ٽيڪچنداڻي وغيره، مون کي ساٿ ڏيندا. منجهند جي وقت سڀيئي ڪم ڪندڙ گڏجي، ماني پارٽي آفيس جي ڪامن ڪچن ۾ کائيندا اسون. ٿورو آرام ڪري منجهند کان پوءِ مان بہ ـ ٽي ڪلاڪ پارٽي پريس ۾ ڪم ڪندس، جيڪا سوامي انگدديو، هڪ سنياسي انقلابي ڪميونسٽ جي مدد سان مئڪليوڊروڊ تي برپا ڪئي ويئي هئي ۽ گوبند مالهي ان جي ڪاروبار کي سنڀاليندو هو. سوامي هڪ عجيب شخصيت جو مالڪ هو، جنهن جو وڌيڪ ذڪر ايندڙ صفحن ۾ پنهنجي هنڌ ايندو. پريس ۾ خاص طور جيڪا ”صداقت“ نالي سان پارٽيءَ جي هفتيوار اخبار نڪرندي هئي، ان لاءِ ليک لکڻ ۽ مرڪزي پارٽي جي انگريزي هفتيوار جيڪا بمبئي مان ايندي هئي ان مان ليک ترجمو ڪرڻو هو. ڪڏهين ڪڏهين سوڀو مونکي مزدور يونين جي آفيس ۾ وٺي هلندو هو. هتي جون شڪايتون ۽ مسئلا ٻڌڻ ۽ انهن بابت عريضا لکڻ لاءِ هدايتون ڏيندو. ڪراچي مزدور هلچل جي هڪ ديوَ جيڏي شخصيت هو، ناراڻداس بيچر، جنهن پنهنجي سڄي جيون مزدور هلچل کي ارپت ڪئي هئي. هن جي هٿ هيٺ سکيا وٺڻ لاءِ مون کي هفتي ۾ بہ دفعا ڪراچي شهر جي پسگردائي ۾ برپا ڪيل ڊالميا سيمينٽ ڪارخاني ۾ ساڻس گڏجي وڃڻو هو، جتي بہ سبندن شڪايتن جي باري ۾ اختياريءَ وارن لاءِ عرضا لکي ڏيڻا هوا. مان پنهنجو سامان ميٺارام هاسٽل مان

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪٿائي نئين دنيا ڪتاب گهر جي آفيس ۾ اچي مقامي ٿينو هوس، جتي پارٽي لاءِ سڄو وقت ڪم ڪندڙ ـ هاري اڳواڻ عبدالقادر، سوڀو گيانچنداڻي، مزدور فرنٽ تي ڪم ڪندڙ ـ پوهو مل، عينشي وديارٿي، گلاب ڀڳواناڻي ۽ ٻيا رهندا هوا.

نئين دنيا ڪتاب گهر سنڌ ۾ هڪ اتهاسڪ سنسٿا هئي. ۱۹۴۰ع جي زماني ۾ هڪ ترقي پسند نوجوان گوبند پنجابي شروع ڪئي هئي. هن شڪارپور ۾ جماتي لئبريريءَ ۾ پيل ساميوادي ساهتيه جو اڀياس ڪيو هو. ٻئي طرف هڪڙو انقلابي سوامي ـ انگديو ـ ساري ڀارت جو رٽن ڪندو، اچي شڪارپور ۾ ٽائئيڪو ٿيو هو، جنهن ڪي به ڪنهن آشرم ۾ مارڪسواد جو رنگ چڙهيو هو. گوبند پنجابي هن کان ڏاڍو متاثر ٿيو هو. مٿيون ادارو ترقي پسند ساهت جي ڦهلاءَ لاءِ برپا ڪيو ويوهو، جنهن ۾ هڪ ٻيو ترقي پسند نوجوان برڪت علي آزاد پڻ گوبند پنجابيءَ سان ٻانهن ٻيلي هو. اٽڪل ڏزن کن ڪتاب نئين دنيا ڪتاب گهر جي سايعي هيٺ شايع ڪيا ويا، جنهن ۾ گهڻي ڀاڱي انقلابي قسم جو ساهت هو. حد نشان پستڪ هو، گوبند پنجابي جي اصلوڪين سنڌي ڪهاڻين جو مجموعو ـ ”سرد آهون“، ـ جنهن ۾ پهريون دفعو پيڙت سنڌي جنتا جي دکن ـ بکن ۽ بيوسين جو دل چيريندڙ چٽر چٽيو ويو آهي. اِهو پستڪ سنڌي ادب ۾ ترقي پسند تحريڪ جو پيشرو هو.

ٿوري وقت کان پوءِ اِهو ادارو شڪارپور مان ڦيرائي ڪراچيءَ آندو ويو، جتي گوبند پنجابيءَ پنهنجي پريس لڳائي پر گهڻو وقت هلائي نه سگهيو. ۱۹۴۴ ڌاري بند ڪري واپس موٽي ويو. گوبند مالهي پڻ ڪتاب گهر جو سرگرم ساٿي هو ۽ گوبند پنجابيءَ جي وڃڻ کان اڳ ڪتاب گهر جي سيڪريٽريءَ جون واڳون وٺي چڪو هو. هن پڻ اداري جي ماتحت ترقي پسند ساهت ڇپڻ جي سلسلي کي جاري رکيو ۽ اٽڪل ڏزن کن ڪتاب سندس اياڻمڪاريءَ ۾ پڻ نڪري نروار ٿيا. هن ٻيو جيڪو جبرو قدم کنيو، سو اِهو ته ” نئين دنيا“ نالي ماهوار

ادبي رسالو چالوڪيائين، جيڪو ترقي پسند ادبي تحريڪ جي ڦهلاءُ جوواهڻ بڻيو ۽ ان زماني ۾ وڏي حيثيت رکندو هو، اديبن جو نمائندو هو.

نئين دنيا ڪتاب گهر کي بندر روڊ تي بطور آفيس هڪ ڪمرو هو، جنهن جو مٿي ذڪر ڪيو اٿم. ان ڪمري مان وري پني اتهاسڪ ڪارگذاري شروع ٿي. سوڀي جي رهنمائي ۾ ادبي اپياسي ڪلاسن جي شروعات ٿي. مارڪسوادي ويچارن جا ادبي هفتي ۾ هڪ دفعو پنهنجون اصلوڪيون رچنائون پڙهندا هوا ۽ صحتمند تنقيدَ ڪندا هوا. انهن ڪلاسن کي وشال روپ ڏيڻ لاءِ ڦيرائي ميٺارام هاسٽل ۾ آندو ويو جتي نون ۽ پراڻن ساهتڪارن جون گڏجاڻيون ٿينديون هيون، ۽ رچنائون پڙهيون ۽ پرکيون وينديون هيون. هنن ميڙن ۾ اڪثر ڪاليجي شاگرد دلچسپي وٺندا هوا. سنڌي ساهت جا ناميارا ساهتڪار ۽ ڪوي جن جا آچ اوهين نالا پڌو ٿا، تن مان ڪيترا هنن ئي محفلن جي مٺ پيي چڪا آهن. سوڀو گيانچندائي، شيخ اياز، گوبند مالهي، نارائڻ شيام، آنند گولاڻي، سگڻ آهوجا، شيخ راز، گوبند پنجابي، ڪرشن کتواڻي، رام امر لعل ڇنجواڻي، لڇمڻ راجپال، گل آسناڻي، ڀڳوان لعلواڻي، مان ۽ ٻيا. سڀ جو سڀ ڊي - جي. سنڌ ڪاليج سان جڙيل ۽ ڪراچيءَ ۾ رهندا هوا. رچنا پڙهي وڃڻ کان پوءِ جڏهين تنقيدي دور چالو ٿيندو هو ته خوب بحث ٿيندا هوا. گرما گرميءَ ۾ جهڳڙن به اڏامنديون هيون. مکيه طور اديب ٻن گروهن (نظرين) ۾ ورهايل هوا. هڪڙا هوا ترقي پسند اديب، جيڪي روسي انقلاب ۽ ساميوادي ويچار ڌارا جا قائل هوا. ادب ۽ ڪلا کي جيون جي بهتري ۽ مدي خارج سماج جي نئونرماڻ لاءِ ساڌن ڪري ڪم آڻڻ جي حق ۾ هوا، جن جو آدرش هو" ڪلا زندگيءَ لاءِ" ٻيا ان ويچار جي برعڪس "ڪلا ڪلا لاءِ" جي اُصول کي مڃيندا هوا، جيڪو هڪ روايتي اُصول هو. سياويڪ مخالف ويچار ڌارائن جي ٽڪر مان بجلي ته پيدا ٿيندي. بجلي جو پيدا ٿيندي ته ڪڏهين روشني ملندي ته ڪڏهين جلائي به وجهندي.

جڏهين هنن ادبي ڪلاس ۾ مون پاڳم ونڻ شروع ڪيو هو تہ انڪان اڳ ۾ مون هڪ ٻہ ليک مس لکيا هوا. جيڪي ان وقت ڪراچيءَ مان نڪرندڙ قومي هفتيوار "هندواسي" ۾ ڇپيا هوا ۽ ٻيا ڪجهہ جذباتي طرز جا راڄنيتي ڪالم "جئہ هند" هفتيوار ۾ لکيا هئم، جيڪا اخبار ڪشن گرناڻي، نوابشاهہ مان شروع ڪئي هئي. ساهتڪ رچنا تي قلم ڪو نہ هلايو هوم. ادبي ڪلاس ۾ نهت نيم ويندو هوس. پر بحث ۾ ڀاڳم ڪونہ وٺندو هوس، جو اُن ڪيتر ۾ آڃا نئون هوس. اُبهرو تي ڪنهن بہ ڳالهہ تي راءِ ڏيڻ منهنجي سياءَ ۾ نہ آهي. اَڄ بہ اِها ڳالهہ مشهور آهي تہ مان سنو ٻڌندڙ آهيان ۽ راءِ هميشہ سيني جي ويچارن جي ڄاڻن ڪان پوءِ ئي ڏيندو آهيان.

منهنجي پهرين ساهتڪ رچنا جو جنم بہ هڪڙو اِتفاق ۽ دلچسپ واقعو آهي. جڻن اڳواٽ چيو اٿم تہ گوبند مالهيءَ اٽڪل ١٩٤٧ ڌاري "نئين دنيا" نالي سان ساهتڪ رسالو شروع ڪيو هو، جنهن ۾ ادبي ڪلاس ۾ پڙهيل بهترين رچنائون، هو پنهنجي رسالي ۾ شايع ڪندو هو. دراصل ان زماني ۾ "نئين دنيا" ۾ پنهنجي رچنا ڇپائڻ لاءِ هرڪو ليکڪ خواهشمند هوندو هو، گويا ڪيس سنڀي ليکڪ هئڻ جي تسڪين ملندي هئي. مالهيءَ پنهنجي رسالي جو خاص ڪهاڻي پرچو ڪيڻ جو اعلان ڪيو هو. سيني برک سنڌي ڪهاڻي نويسن کي اصل سنڌي ڪهاڻي لکي ڏيڻ جي دعوت ڏنائين. ڪل ڪل ۾ چيومانس: "خاص پرچي لاءِ مان ڪهاڻي لکان؟" مالهي سمجهو تہ مان چرچو ٿو ڪريان. چيائين: " نيڪي ۽ پوڇ پوڇ؟ مڙسي اٿئي تہ لکي ڏيکارا" من ۾ مانڌاڻ مچي ويو. منهنجن رچناتمڪن قوتن کي چڻ للڪار هئي. مون چيو، "ڪهڙن ڏينهن ۾ لکي ڏيان؟" چيائين، "پلي بہ - ٽي وٽ". مون مالهيءَ جو چئلينج قبول ڪري ورتو. آهو سچو ڏينهن من ۾ چورا ڪورا هئي. اڳ ڪڏهين ڪهاڻي لکي ڪا نہ هيئر. دل چاهيو تہ پهريون قدم راس ٿيڻ گهرجي. گهٽيئي ماٿهو، واقعا، ويچار ذهن ۾ چڪر ڪاٽيندا رهيا، پر ڪا ڳالهہ پڪڙ ۾ آچيئي نہ. صبوح جو اُٿي، ڪاليج

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مان فارغ ٿي، بي خيالو بندر روڊ تي هلندو رهيس. دماغ ڪهاڻيءَ جي ڳولها ۾ پريشان هو..... اوچتو گوڙ شور جو آواز ڪن تي پيو. اڳتي وڌي ويس. ڏٺم ته هڪڙي ڇوڪري کي گلي کان پڪڙي، هڪڙو پوليس وارو، چماٽ مٿان چماٽ سندس ڳل تي چماٽي رهيو هو. دريافت ڪرڻ تي معلوم ٿيو ته چوري، لڪي لڪي، جليبين جي ٿالهه مان هڪڙي جليبي چورائڻ جي ڪوشش ڪئي هئي ۽ پڪڙجي پيو هو... واقعو منهنجي دل ۽ دماغ کي چنبڙي پيو. اوڏي مهل ئي موٽي آيس. هاسٽل ۾ پنهنجي ڪمري ۾ ويهي، اُن سچي واقعي تي ڪهاڻي گهڙي ورتم. ڏيڻ جي ٽڪڙا نه ڪيم جو پهرين لکڻي ۾ ايڏو سنتوش ڪين مليم. هڪڙو به دفعا ان کي گهڙي سنواري، "جليبين جو چور" ٽالي سان ڪهاڻي ماهيءَ جي هٿ ۾ ڏنم. پڙهي، چيائين، "اول بسم الله صحيح! ڪهاڻي پاس!" مان ڦوليو نه پيو سمايان، چڻ وڏن امتحانن کان به وڏو امتحان پاس ڪيو هوم. اِها ڪهاڻي نئين دنيا مخزن جي خاص ڪهاڻي پرچي ۾ ڇپي. ماهيءَ ان ڪهاڻي سان منهنجو فوٽو به ڇپيو، جنهن جي هيٺان لکيائين؛ "سماج ڪو بدل ڊالو!" ڪهاڻي پسند پيئي، جنهن مان اُتساهه پائي، يڪدم مون ٻي ڪهاڻي لکي ورتي "هوءَ" ٽالي سان جيڪا پنجاب جي ان وقت جي فسادي گهٽنائن جي پس منظر ۾ هئي ۽ ڪافي انوکي رنگ جي ڪهاڻي هئي. پروفيسر ملڪاڻيءَ اِن کي گهڻو ساراهيو ۽ ليکڪ ٿيڻ جي پيس.

زندگي هاڻي دستوري تي ويٺي هئي. لاهه چڙاهه کان رهت، سڌي سنواٽي تي گسڪندي تي ويٺي. صبوح جو سويل اُٿي ڪاليج ويندو هوس. پهراءُ منهنجو سادو، اَڇي کاڌيءَ جو ڪرتو ۽ سٿڻ ۽ هٿ ۾ پڻ کاڌيءَ جو ننڍو ٿيلهو هوندو هو، جنهن ۾ نوٽس لاءِ هڪ خالي ڪاپي ۽ پڙهڻ لاءِ هڪڙو ڪتاب هوندو هو. اِها حقيقت آهي ته جسماني طور تي مان ڪلاس ۾ موجود هوس، پروفيسر جي ڀاشڻ ۾ منهنجو ڌيان اصل ڪو نه هوندو هو. اِها ئي ڌن سوار هوندي هئي ته مان سموري مارڪسوادي ساهتيه جو ابياس ڪري ڇڏيان. پهرين ته ائين هوندو هو

تہ مان تڪڙو پڙهي پورو ڪريان. سياويڪ، سمجهہ ۾ سڀ تہ نہ ايندو هو. ٻيو دفعو بہ پڙهڻ جي ڪوشش ڪندو هوس. آخر ۾ وري منجهيل سوالن تي مان ڪڏهين سوڀي تہ ڪڏهين بخاريءَ کان سمجهڻ جي ڪوشش ڪندو هوس، خاص طور جڏهين موڪل جي ڏينهن تي اسين پارٽي آفيس ۾ گڏ هوندا هواسون.

منجهند جي وقت ماني گڏيل رَنڌني ۾ کائبي هئي. شانتاٻائي ڪاڏي جي سنيال ۾ هئي. هوءَ بخاريءَ جي پتني هئي. سندن شاديءَ جو قصو بہ گهڻ دلچسپ نہ هو. هو هڪڙو دفعو احمدآباد ۾ ڪپڙا ڪاراني مزدورن جي ڪانفرنس ۾ ويو هو، جتي ڪيس شانتا ملي هئي. هوءَ جيتوڻيڪ پڙهيل گهڻو ڪا نہ هئي پر مل مزدورن جي هلچل ۾ ڪافي اڳري هئي ۽ بخاريءَ جي ڪافي ويجهو اَچي ويئي هئي. لڳي ٿو تہ بخاريءَ ڪيس آچ ڪئي هوندي تہ ڪراچيءَ هلي پارٽيءَ جو رَنڌڻو سنڀالي ۽ سنڌي ڪامريڊن جي شيوا ڪري. هوءَ بہ تيار ٿي ويئي هوندي. جڏهين ڪراچيءَ پهتا تہ پتي - پتنيءَ جي صورت ۾ ٿي هوا. ڦول مالاهون بہ هڪ ٻئي جي گلي ۾ وڌائون يا نہ، سوبہ ڏٿي چاٿي! رنڌني ۾ ڪاڏو بہ دفعا نهندو هو. منجهند جو ٻارهين بجهي ۽ شام جو ستين بجهي، جڏهين ساٿي مزدور يونين جا ڪم لاهي، آفيس پهچندا هوا. ڪاڏو ڇاهو؟ گهڻي ڀاڳي پٽري دال، ڪڏهين ڪڏهن ڪا رس واري ڀاڄي ۽ هفتي ۾ هڪ دفعو گوشت، جنهن ۾ هڪڙو بہ ڪندو، ٻيو سڄو شورو. بہ چار ڦلڪا رس ۾ ٻوڙي پيٽ ڀري ونبو هو. پئسو تہ پارٽيءَ وٽ هو ڪونہ، ڪاڏي خرچ جي پورائي ڪيئن ٿيندي هئي، اُهو جادو سوڀو ۽ بخاري ڄاڻندا هوا. باقي اسان کي اِها خبر پوندي هئي تہ سوامي انگديو پنهنجن شرڌالن کان چڱا ڏوڪڙ ڪٺا ڪري پارٽيءَ کي ڏيندو هو. پارٽيءَ طرفان جيڪا نئين دنيا پرنٽنگ پريس وڌي ويئي هئي، تنهن لاءِ ڇيو وڃي ٿو تہ اڌ لک کن روپيا ان زماني ۾ گڏ ڪري ڏنا هئائين. ان زماني ۾ اڌ لک بہ ڪا رقم هئي!

وندر لاءِ ڪڏهين ڪڏهين ٽيئي - چارئي ڪامريڊ گڏجي سئنيما

تي ويندا هواسون. هڪڙي جي کيسن ۾ هٿ وجهي، پيسا پڙ ۾ رکندا هواسون. هڪڙو وڃي "ليٽ شو" جون ٽڪيٽون وٺي ايندو هو. ٿورا پيسا ڇتي لاءِ به رکندا هواسون. ڪڏهين وري مرڳو سوپيو آسان سيني کي پنهنجي خرچ تي سئنيما تي وٺي هلندو هو. ان ڏينهن تي جڻ جشن هوندو هو. برنس روڊتي هڪڙو ڪلفي آئيس ڪريم وارو هوندو هو، جيڪو غضب جي سوادي پليٽ ٺاهي ڏيندو هو. سوپيو اهو به کارائيندو هو. سوپيو اسان سيني ۾ قسمت وارو هو. هو زميندارن پار هو. هر مهيني، گهران رقم گهرائيندو هو. ڪڏهين اسان کي به مجلس ڪرائيندو هو. ٻيو نمبر ڪيسي ۾ زور هو گلاب پيگواناڻي، جنهن کي به هر مهيني گهران رقم ايندي هئي. ڪامريڊ پيا ڪيس ڦريندا هوا. مهيني ۾ اجورو ملندو هو، سؤ ڪن مَس جنهن مان مهيني پر جي پورٽ ڪرڻي هئي. مون کي ڇڏي باقي يار چانهه سگريٽ جا شوقين اهڙا جو سگريٽ ڇپَ تي لڳوٺي پيو هجي ۽ چانهه جا ڪوپ، هڪ ڏينهن ۾، اڌ ڊزن به ٿورا.

انهن ڏينهن ۾ شيخ اياز سان به ڏاڍو قرب اچي ٿيو. هو مستي وانگر پيو ڦرندو ۽ چڪر لڳائيندو هو. حشوءَ سان به ڏاڍي پرينت هوندي هيس ۽ ڪلاڪن جا ڪلاڪ وٽس ويٺو هوندو هو. ڪڏهين سائيڪل تي هوندو هو ته مون کي پڪڙي وٺندو هو. زوريءَ اڳيان سائيڪل جي ڏنڊي تي وهاري، برنس روڊ جي گهٽين مان پيو ڦيريون پارائيندو هو. پڇڻ تي ٻڌائيندو هو ته "حسينائن جي ديدار تي نڪتو آهيان." ڪڏهين وري ڊائري هٿ ۾ هوندي هئس ۽ گنگنائيندو رهندو هو. پڪڙي پنهنجي هاسٽل جي روم ۾ وٺي ايندو هو ۽ تازو لکيل شعر اهڙي ته تيز ڌارا ۾ پڙهندو هو،جو گويا نهر ٿي وهي. اُن وقت به سندس ڪوتا واقعي دل کي ڪنيي وڃڻ واري هئي. جيڪا هڪ انقلابي راڄنيتي ڪوتا لکي هوائين، سا وررور پڙهي ٻڌائيندو هو. هڪ پبلڪ ميڙ ۾ رام باغ ۾، پڻ اِها پڙهي ٻڌائي هوائين. ان جو هڪڙو خاص بند مون کي اَڄ به ياد آهي.

"او باغي! او راڄ دروهي!

پارت جي بلوي جا باني!

پوءِ هڪڙي ڏينهن اوچتو مون کي خبر ملي ته گوپي ڪراچيءَ ۾ آيل آهي. پهرين اعتبار ئي نه اچي. سندس ڪنهن ويجهي مائٽ مان تصديق ٿي ته برابر هوءَ پنهنجي ماسيءَ جي گهر برنس روڊ تي اچي لٿي آهي. منهنجي دل جي حالت ڪهڙي ٿي هوندي، سا صرف اُهو ڄاڻي سگهندو، جنهن کي پريت جو ڏنگ لڳو هوندو. اِهو به سچ آهي ته گذريل اٽڪل ٻه سال مان اهڙي طوفاني دؤر ۾ رهيو هوس، جو هڪ طرف ته نوابشاهه وڃڻ مشڪل ٿي پيو هو ۽ ٻئي طرف جيون جي ڪشمڪش ۾ مان گوپيءَ کي ٻه وقت نه ڏيئي سگهيو هوس. اتفاق سان ڪو هن جو ڌنڌلو عڪس ذهن تي اُڀرندو هو يا سِڪَ جي چِڪ ٿيندي هئي ته بيوس دل ماٺ ڪري ويهي رهندي هئي. هينئر جو گوپيءَ جي هن شهر ۾ موجودگيءَ جي ڄاڻ ملي ته دِلِ قبضي ۾ اچڻ کان نابري واري ويئي. ذهن ۾ جسم کي بيقراري گهيري ويئي. پر لاچاري اِها جو مان گوپيءَ کي ڳوليان ڪٿي؟ برنس روڊ جي ڪهڙي گليءَ ۾ سندس ماسيءَ جو گهر آهي، ڪنهن کان "فال" وجهايان؟

ٻئي ڏينهن ڪاليج جا پيرڊ پورا ڪري، مان برنس روڊ طرف نڪري ويس. هڪ اڌ گليءَ جا اَبتا سبتا چڪر هنيم. مَنَ چيو ته هيءَ ته ٿيو ڏاهرين وارو قصو! پرسان ئي هڪ ڪير واري جو دوڪان هو، جيڪو گرم جليبيون ۽ ڪير گرهاڪن کي وڪڻي رهيو هو. منهنجي به دل سرڪي ويئي. گهڻن ڏينهن کان پوءِ اهڙو لذيذ ناشتو ڪرڻ جو وجهه مليو هو. مان به وڃي گراهڪن جي پِر ۾ ويٺس. منهنجون اکيون سامهون جڳهين جي بالڪنين تي ڦرنديون رهيون، جڻ ڪنهن جي ڳولا جي انتظار ۾ هجن. من پل ڇا به چوي؛ پر دل جو صدق هڪ عجيب شيءِ آهي. اکيون ٽپنديون اَچي هڪ بالڪنيءَ ۾ ڄمي ويٺيون. اُتي جا صورت ويٺي هئي، تنهن کي ڏسندي منهنجي دل ڇلانگ ماري زور زور سان ڌڙڪڻ لڳي. هيءَ ته گوپي هئي! دور کان، پتلي ۽ ڪمزور پئي لڳي، پر هئي لاشڪ منهنجي گوپي - منهنجون اکيون ۽ دل ڌوڪو ڏيئي

نٿيون سگهيون. مان تہ جتي هوس اُتي ئي ڄمي ويس. هڪڙو عجب ٿي ويو! اندر ۾ هڪ خوشيءَ جي رَڙ اُٿي، پر اِن کي پنهنجي مک جي دروازي کان نڪرڻ نہ ڏنم. اِهو بہ ڄڻ غير شعوري عمل جو. ڪيئن اُپٽيان وات! ڪير ۽ جليبيون تہ اصل وسري ويئون. لڳي ٿو تہ دوڪاندار بہ ـ ٽي دفعا هڪل ڪري مون کان آرڊر وٺڻ چاهيو، پر مان ڄڻ فريز ٿي ويو هوس. گهڻو وقت ان حالت ۾ هوس، سمڪ ڪا نہ پيئي. وقت گويا بيٺو رهيو؛ گويي بہ يڪٽڪ مون ڏانهن نهاري رهي هئي، اوستائين جيستائين ڪا ٻي عورت بالڪنيءَ ۾ اچي بيٺي ۽ کيس وٺي اندر هلي ويئي. لڳي ٿو تہ هوءَ بہ ڄمي ويئي هئي. بالڪني خالي ڏسي موٽي پاڻ ۾ آيس. ڪجهہ بہ ڪائڻ جي اِپا نہ رهي هئي. پوءِ نت نيم، ڪاليج مان ڇٽڻ کان پوءِ صبوح جي وقت ۽ پريس مانن ڇٽڻ کان پوءِ شام جي وقت مان کير واري جي دوڪان تي ايندو هوس. دوڪان وٽ پنهنجي حاضريءَ کي سياويڪ رنگ ڏيڻ جي اِرادي سان، ڪڏهين کير تہ ڪڏهين جليبي وٺي پرسان پيل بينچ تي ويهي، وقت وڃائڻ جي لحاظ کان ڏيري ڏيري ويٺو وات هلائيندو هوس. ڪڏهين تہ ٻيون دفعو بہ وٺندو هوس. نيٺ جڏهين هوءَ بالڪنيءَ مان هلي ويندي هئي تہ مان بہ پنهنجي نڪاڻي جو دڳ وٺندو هوس. اسان جو هڪٻئي کي پَريان ڏسڻ کان سواءِ ٻيو ڪنهن بہ قسم جو ڏي وٽ جو طريقو ڪو نہ هو. اسين هڪٻئي کان ايڏو دور هواسون، جو ڳالهائڻ تہ نهيو پر اِشاري ۾ بہ ڪجهہ هڪٻئي تائين پهچائڻ کان بيوس هواسون. هوءَ، هڪ ويڪري گهٽيءَ جي هڪ پاسي واري جڳهہ جي ٻيءَ منزل جي بالڪنيءَ ۾ بيٺي هوندي هئي، مان گهٽيءَ جي ٻئي پاسي، هيٺين طبقي ۾ نهيل دوڪان جي اوٽلي تي ويٺو هوندو هوس. نڪو هوءَ هيٺ لهي، مون تائين پهچي ٿي سگهي ۽ نڪو مان ٻيءَ ماڙ تي پهچي، وٽس وڃي ٿي سگهيس. هڪڙي ڏينهن شام جو بالڪنيءَ ۾ اڪيون اٽڪايو ويٺو هوس تہ اوچتو ڪنن تي آواز پيم: ”ڪيرت، هتي ويٺو آهين؟“ ڪنڌ ورائي ڏٺم. ڪاليج جو هڪڙو واقف دوست بيٺو هو. مان ٿورو شڪجي ويس. پر منهن پڪو

ڪري چيم: ” تون هت ڪيئن؟ ڪير جليبيون!“ دوڪان طرف اِشارو ڪيم. ٺهڪ ڏنائين: ”يار، مان ته هتي سامهون واري بلڊنگ ۾ رهندو آهي، ٻئي ماڙي تي جتي بالڪنيءَ ۾ ڇوڪري بيٺي آهي...“منهنجو هوش آڏامڻ تي هو. ٽڪرُو هٿ ملائي، ”وري ملنداسون“ چئي مان تيزيءَ سان هليو ويس. هو مون کي ڏسندو ئي رهجي ويو.

ٻئي ڏينهن ڳولي مون وڃي ڊي.جي. سنڌ ڪاليج ۾ اُن دوست نانڪ (مٺيل نالو) کي هٿ ڪيو. چيم: ”يار معاف ڪجانءِ. ڪالهه مان ٽڪڙ ۾ هوس، حال احوال ٻهنه ڏنوسين، نه ورتوسين. هل ته هلي چانهه جي ڪوپ تي ڪلاڪ اڌ ڪچهري ڪريون.“ مون لڄ لاهي هن کان پڇيو ته اُها بالڪنيءَ ۾ بيٺل ڇوڪري ڪير هئي ۽ هن لڄ لاهي مون کي ٻڌايو ته هوءَ سندس ماسيءَ جي ڌيءَ گوپي هئي. ناچاڪي ڪارڻ، نوابشاهه مان ٻن هفتن لاءِ هت دوا درمل ڪرڻ ۽ آرام وٺڻ لاءِ آيل آهي. ڪاليج جي پهرين ٻن سالن ۾ آرٽس ڪاليج ۾ نانڪ سان منهنجي ڏي وٺ ٿي هئي، بنا اُن ڄاڻڻجي ته هو ڪو گوپيءَ جو ماسات هو ۽ نه ئي هُن کي منهنجي ۽ گوپيءَ جي قصي جي ڄاڻ هئي. ڪاليج جو آزاد خيال جوان هو. مون سان به سٺو دوستيءَ جو ناتو هوس. کُليءَ دل سان، مون مختصر ۾ڪيس سچو پريم جو قصو ڪري ٻڌايو ۽ گوپيءَ سان آخرين گفتگو به ٻڌائي. هو بلڪل شانت ويٺو رهيو. ڪنهن به قسم جي رد ـ عمل ڪو نه ڏيکاريائين. مان يڪٽڪ سندس اکين ۾ ڏسندو رهيس. منهنجي نهار ۾ ڪا اِلتجا ڪيس نظر آئي. مڪ کوليائين: ”ڏس، ڪيرت، تون منهنجو سٺو دوست آهين. پر هڪ ڳالهه صاف سمجهي ڇڏ هنن حالتن هيٺ مان تنهنجي ملاقات گوپيءَ سان ڪو نه ڪرائي سگهندس....“ مون کيس اَڌ ۾ روڪيو؛ ٻُڌ پيارا، مان اهڙي بيواجب ڳالهه تو کي چوڻ وارو ئي نه آهيان. منهنجي رڳو هڪڙي ننڍڙي خواهش آهي.... مونکي گوپيءَ جو فوٽو گهرجي. اِها ننڍڙي تمنا پوري ڪرڻ ۾ توکي دقت ٿيڻ نه گهرجي. هن ڪائي پڪ ڪا نه ڏني، پر ٻن ٽِئن ڏينهن اندر ملڻ لاءِ چئي هليو ويو، اُميد جو ترورو جاڳائي ويو... سچ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پڇ جڏهين چئن ڏينهن کان پوءِ سائس مليس تہ هن مون کي هڪ فوٽو ڏنو، پر اُهو گوپيءَ جو اڪيلو فوٽوڪو نہ هو، پريوار جو فوٽو هو، جنهن ۾ متن مائٽن سان گڏ هوءَ بہ بيٺي هئي. چيائين: هُن مان گوپيءَ جي تصوير الڳ ڪينچائي، هيءَ فئملي فوٽو مونکي موٽائي ڏج...." ٻن چئن ڏينهن ۾ مون ان فوٽوءَ مان گوپيءَ جي هڪ وڏي تصوير ڪينچائي ورتي ۽ سندس خطن سان گڏ فوٽو بہ ٻنگ ۾ سوگهو ڪري رکي ڇڏيم. ان وچ ۾ گوپي واپس موٽي ويئي ۽ مان بہ وري روزاني روٽين ۾ مشغول ٿي ويس. ١

هڪ يگ جو انت ٿِي رهيو هو. وقت جي گرڀ مان ٻيو يگ جنم وٺي رهيو هو. ٻئي يگ جو آرنڀ وحشاني هنسا، ڀيانڪ رتوڇاڻ ۽ بيگناهہ اِنسانن جي قتل ۽ غارت سان ٿيو. ڌارين انگريزي سرڪار ٻي مهاڀاري جنگ کان پوءِ بہ پنهنجي واعدي تان ڦري وئي ۽ ڀارت کي آزادي ڏيڻ کان آناڪاني ڪيائين پر ١٩٤٦ع واري ساموندي فوج جي بغاوت سندن ڏيرر ڍلا ڪري ڇڏيا. هو سمجهي ويا تہ ڪين جلدي هندستان مان بسترا گول ڪرڻا پوندا. پر خونخوار سلطنت شاهي پنهنجي بدنيت ۽ سازشي منورتي تان هٿ ڪڻڻ لاءِ تيار نہ هئي. جنگ کان پوءِ انگلينڊ ۾ ونسٽن چرچل جي مردار ڌر عام چونڊن ۾ شڪست کائي چڪي هئي ۽ پورهيت ڌر جو ڪلميٽ اٽلي وڏو وزير ٿيو. پر پنهنجي ملڪ جا سلطنتشاهي مفاد هن کي بہ ايترائي پيارا هوا. هو بہ ڀارت کي سوني ٿالهيءَ تي رکي، آزادي ڏيڻ لاءِ تيار نہ هو. ڀارت جي ورهاڱي جي ڀيانڪ تلوار لٽڪندي رهي. مهاتما گانڌي ايتري حد تائين بہ وڃڻ لاءِ تيار ٿيو جو محمد علي جناح کي ڀارت جو پهريون پرڌان منتري بڻجڻ جي آڇ ڪيائين، جيئن ڀارت جي مسلمانن جي من ۾ وينل ڊپ کي دور ڪري سگهجي ۽ وشواس جو واپومنڊل پيدا ٿئي، پر جناح پنهنجي ضد تان هٽڻ وارو نہ هو. ڌارين سرڪار جي اشاري تي پاڪستان جي گهر تي قائم بيٺو رهيو. مهاتما گانڌي چيو هو تہ پاڪستان اسان جي لاشن تي ٺهندو، پر پاڪستان لکين بيگناهہ ۽

معصوم ٻارت واسين جي لاشن تي نُهي ويو.

تاريخ جي ڪنــور تلوار ديش کي ٻـن اڌن ۾ ورهائي ڇڏيو. چوڌاري قـتل ـ عـام شـروع ٿي ويو. جڏهن ڪنهن باهه لڳائي هجي. انگريزن جي شيطان ايجنٽن هٿـراڌو فساد ۽ ڪوس ڪرائڻ ۾ ڪسر ڪا نـه ڇڏي. مندرن پَرسان ڳائين جو گوشت اُڇلي، مسلمانن جو قتل ڪرايو ويو؛ مسجدن جي سامهون سوئر ماري هندن جو ڪوس ڪرايو ويو. ڪوڙا افواهه ڦهلائي خونريزي ۽ آگزني جي فضا پيدا ڪئي ويئي. سوين، بلڪـه هزارين سالن جي شاندار ڀائي چاري جي اتهاس کي خون سان رڱيو ويو. هندن مسلمانن ۽ سکن، هڪٻئي جو قتلام ڪيو. ٻارن ٻڍن، ٻيواهن ۽ ٻيوس انسانن کي موت جي گهاٽ تي چاڙهيو. اُبهم ٻارن جا سر تلوارن ۽ ڪرپانن سان ڪاٽيا. عورتن جي انگن کي چيريو ڦاڙيو. صدين کان هڪ ٻئي سان پيت پت ۾ ملائي رهڻ ۽ گوڏو گوڏي سان لڳائي پريت وندڻ وارن تي پڻ حيوانيت جو پورائتو ڀوت سوار ٿي ويو. انسانيت، برادري، محبت ۽ شرافت جو ڪوس ٿي ويو. اِهو انسان جي تازي اتهاس جو هڪ سياهه باب آهي، ڊيڄاريندڙ سپنو آهي. اسان واري نسل جي شعور جوحصو بڻجي رهجي ويو آهي.

اسين سنڌي قسمت وارا آهيون، سنڌ جي ڌرتي اهڙي ڀينٽ کان آجي رهي. سنڌ، درويشن ۽ صوفين جو گهر هو.محبت جو ميخانو هئي، پريت جو پئمانو هئي، هندو مسلم سک جو سڌ هئي، گڏيل ميلا، گڏيل ملاکڙا، گڏيل شاديون غميون، گڏيل ڏياريون هوليون ۽ عيدون، اسان جو شاندار ورثو هيون. صوفي سماگم ۽ ڌمالون نفرت جي خلاف ڍال هوا. سنڌ جي ڳوٺ ۾ اگـر ڪنهن هندوءَ جو هٽ هوندو هو، تـه سڄي ڳوٺ جي آرٿڪ ووستا جو هو مرڪز هوندو هو. چوڌاري سـب مسلم ڀائر هوندا هوا، پر ڪير بـه ڏانهس آڱر ڪڻي نـه سگهندو هو. شادين، غمين، عيدن تي هو سندن چوويهه ڪلاڪ ڪليل بئنڪ هو. ٻج لاءِ، ڍڳن لاءِ، ٻاڻ لاءِ قرض ڏيندو هو. هـڪـئي ڳالهـ ۾ بي رحم هو، جو پائي تي پائي چاڙهي وياج وصول ڪندو هو. ٻئي طرف مسلمان ڀائر

بہ سادا، شريف ۽ ابوجهہ هوا. زال ذات کي اکيون مٿي کڻي سڌو منهن ۾ نہ ڏسندا هوا. آدي، اَمڙ، جيجل، جهڙن مٺڙن شبدن سان سڏيندا هوا ۽ پاسو ڏيئي لنگهي ويندا هوا.

سنڌ ۾ صرف ٻہ اڻوڻندڙ واقعا ٿيا، جن سنڌ جي باقي سهڻي صورت کي داغدار بڻائي ڇڏيو. هڪڙو هو، نوابشاهہ ريلوي اسٽيشن تي سکرنڊ مان آيل ريل گاڏيءَ تي حملو ۽ سنڌي سکن جو قتل جنهنجو مون اڳواٽ ئي ذڪر ڪيو آهي. ٻيو هو ڇهين جنوري ۱۹۴۸ تي ڀارت مان لڏي آيل مهاجرن جي ڪراچي شهر ۾ فساد. جيڪي مون پنهنجن اکين سان ڏٺا، جن جو مان اڳتي هلي ذڪر ڪندس. پر اها حقيقت آهي تہ هنن ٻنهي بدبخت واقعن سنڌي هندن ۾ هراس ۽ بي سلامتيءَ جو احساس پيدا ڪيو ۽ سنڌ مان لڏپلاڻ شروع ٿي ويئي. مڃيو تہ لڏيندڙ هندن سان ڪي سختيون ۽ زيادتيون ڪيون ويئون، خاص ڪري حيدرآباد اسٽيشن تي ڪاٺن ڏوڪڙ، زيور ۽ ٻيو مال لٽيو ويو. پر اها بہ روشن حقيقت آهي تہ اها سنڌ جي پوتر ڀومي هئي، جتي انسانيت جي اعليٰ اظهار جا نمونا مليا. ڪيترن مسلم دوستن هندو پريوارن کي بچايو ۽ پاڻ وٽ پناهہ ڏني ۽ سلامتيءَ سان گاڏين ۾ چاڙهي سرحد پار روانو ڪيو. شاهہ لطيف، سچل ۽ ساميءَ جو اهو سونو ورثو سنڌين کي مليو آهي.

سنڌ جي ڳوٺن مان، جيئن اڳيان لکيو اٿم، ڌمڪاءُ ۽ غير سلامتيءَ ڪارڻ ماڻهن ڀڄڻ شروع ڪيو هو. گوبند مالهي پڻ پنهنجي پتا جي سڏ تي ڳوٺ ويو هو، جتان پنهنجي ڪٽنب کي وٺي، ڀارت ڇڏڻ ويو، اِن مراد سان تہ ڪين ٿاڻيڪو ڪري هو واپس موٽي ايندو. ان وچ ۾ ڪراچيءَ وارا فساد ڇڙي پيا ۽ واپس اچڻ جي ڪوشش ڪندي بہ وات ٿي اٽڪي پيو. پارٽي جي پريس هو سنڀاليندو هو. سندس غير حاضريءَ ۾ پريس سنڀالڻ ۽ "صداقت" هفتيوار ڪڍڻ جي ڪم جي جوابداري منهنجي مٿان رکي ويئي. صبح جو سويل اٿي وڃي پريس کوليندو هوس. هڪ طرف پريس جي ڌنڌي کي ڏسندو هوس، ٻئي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

طرف اخبار جي مواد ۾ ڇپائي ڏانهن ڌيان ڏيندو هوس. شام جو ڇهين بجي پريس بند ڪري، سائيڪل تي واپس اچي پارٽي آفيس ۾ پهچندو هوس. ڪافي وقت ساڌارڻ نموني ۾ هيءَ ڪاروبار هلندو رهيو.

ڇهين جنوري تي روزاني نيم مطابق پريس پهچي ڪم ڪي لڳي ويو هوس. منجهند ڌاري ٽيليفون جي گهنٽي وڳي. ٻي طرف ڪامريڊ بخاريءَ جو آواز هو: "شهر ۾ فساد شروع ٿي ويا آهن. لٽ مار شروع ٿي ويئي آهي. حالتون ڪنٽرول کان ٻاهر نڪري ويئون آهن.... پريس کي چڱيءَ طرح بند ڪري، سڌو آفيس هليو اچ. خبرداريءَ کان ڪم وٺج..." مان هراس ۾ ڪو نه آيس. ڪم ڪندڙن کي پريس بند ڪرڻ لاءِ چيم، جن ۾ ڪي مهاجر به هوا. ڪين اندر جي ڳالهه نه ٻڌايم. ڪين ٻهانو ڏنم ته ضروري ڪم لاءِ آفيس مان سڏ ٿيو آهي. پريس کي مضبوطيءَ سان بند ڪرائي، جناح ٽوپي پاتم، جيڪا احتياط وچان گهڻن پائڻ شروع ڪئي هئي. سائيڪل تي سوار ٿي مئڪليوڊ روڊ کان مڙي، بندر روڊ تي آيس. سائيڪل کي هرويرو تيز ڪرڻ واجب نه سمجهيم. ساڌارڻ رفتار سان رستي جي ٻنهي طرفن اک ـ ٽيٽ ڪندو سڌو نڪ سامهون هلندو رهيس. دوڪانن تي ڦرلٽ ٿي رهي هئي. لٽيندڙ ٻنهي هٿ ۾ مال سان ڳوٺرين ڀري، ڊوڙي رهيا هوا. ڪيترو ئي مال رستي جي ٻنهي پاسي ٽڙيو پکڙيو پيو هو. ڪجهه ڪنيائون پئي، ڪجهه اڇلايائون پئي. باهه جو واقعو مون کي ڪٿي به نظر نه آيو. مار ڌاڙ به ڪٿي نظر نه آئي. ڪراچيءَ جي ٻين علائقن ۾ گهرن ۽ دوڪانن تي لوٽ مار سان گڏ، آگزني ۽ خون ـ خرابي جا واقعا به ٿيا هوا، جتي مهاجرن جا خوني ٽولا جڳهين تي حملا ڪري آيا هوا ۽ ڪين هٿن ۾ هٿيار به هئا. پيدل هلائيندو، وڌندو رهيس، جتي ڪو جهنڊ ماڻهن جو ٿي ڏٺم ته سائيڪل کي پاسي واري گهٽيءَ ۾ ڦيرائي ٿي ويس ۽ وري ٻيءَ گليءَ مان ڦري بندر روڊ تي ٿي پهتس. آخر اچي ڪچهري روڊ جي ڪنڊ تي پهتس، جتي پهرين ماڙيءَ تي پارٽيءَ جي آفيس هئي. سانده ٽي ڏينهن، ٽي راتيون، اسين سڀ ساٿي آفيس اندر بند رهياسون. ڪٿان

ڪتان، ٽيليفون تي فسادن جو ٿورو گھڻو احوال پيوملندو هو. پر هت اسان وٽ ” آٽيون ۽ چاڙهيون، ڏتَ ڏهاڙي سومرا!“ واري حالت هئي. هيٺ لهي، ياچي گوشت وٺي اچڻ جو ته سوال ئي ڪو نه هو. دال جيڪا پيئي هئي، به ـ ٽي ويلا مَس هلي. اتفاق سانڳي آٽي جو دبو پريل هو. ڳاڙها مرچ ۽ لوڻ به موجود هوا. گھر گرهڻي شانتا اتڪل ويڙهائي، لوڻ ـ مرچن جي چٽڻي ٺاهي ورتي جنهن سان، ڦلڪا چباڙي، اسان اُتي ڏينهن گذر ڪيو. نيٺ حالتون قبضي هيٺ اچي ويئون. سارو ڪاروبار دستور موافق چالو ٿي ويو. اسين پنهنجي ڪاريه ۾ مشغول ٿي وياسون.

ڪميونسٽن پاڪستان ڪي جنم ڏيڻ جي ڪم ۾ دائي جو رول ادا ڪيو. منهنجي سمجهه ۾ هنن غلط نيتين جي زير اثر پاڪستان جهڙي غير عقلي سياسي ويچار ڌار جي پٺڀرائي ڪئي ۽ هن اپکنڊ جي راڄنيتي جي بدترين درگھٽنا جا پاڳي پائي بڻيا. ۱۴ آگسٽ ۱۹۴۷ تي مسلم ليگ طرفان ” جشن آزادي“ ملهائڻ جي سڏ تي اسان به ڪراچيءَ واري جشن ۾ شامل ٿياسون ۽ نعرا به هنياسون. پاڪستان زنده باد! محمد علي جناح زنده باد! پر اسان ساڻ ساڻ پنهنجا نعرا به هنيا ڪميونسٽ پارٽي زنده باد هندو ـ مسلم ايڪتا زنده باد! مسلم ليگ جهڙي فرقي پرست ۽ نفرت جي بنياد تي بيٺل پارٽيءَ کي مسلمانن جي قومي جماعت قرار ڏيڻ، سياسي ناسمجهي هئي. ڪميونسٽن ائين ٿي سمجهيو ته ڪانگريس مسلم عوام کي پاڻ طرف ڇڪڻ ۾ ناڪامياب ويئي هئي، تنهنڪري هو ليگ جو پٺڀرائي جي اوٽ ۾ مسلم جنتا کي پاڻ طرف ڇڪي وٺندا. اِها ئي غلط ۽ نقصانڪار نيتي هئي. مان وقت به وقت هن سوال تي سويي سان بحث ڪندو هوس. هو مون کي مڙني سوالن جا جواب ڏيڻ جي ڪوشش ڪندو هو، پر سچ ته هو به اُن سوال بابت سنتشٽ نه هو. پر چاڪاڻ ته اُنقلابي پارٽيءَ جو انتظام هو، تنهن ڪري ان کي جائز ٺهرائيندو هو.

ڪميونسٽن ته پنهنجي چگمڙسي ۽ نيڪنيتي جو کليو اظهار ڪيو، پر پاڪستان جا حڪمران، جن مذهبي ڪٽرپڻي تي پنهنجي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

رياست جو بنياد وڌو هو، سي ڪٽي ٿا سيڪيولر سوچ ناستڪن جي پارٽيءَ کي پاڪستان ۾ ڪم ڪرڻ ڏين! اجا پاڪستان جي عمر اٺ مهينا به ڪا نه ٿي ته ڪراچي جي ڪميونسٽ پارٽيءَ مٿان حملو ٿي ويو. اهو ڏينهن ڇنڇر هو، تنهن ڪري سويل پريس بند ڪري، پارٽي آفيس مان ڪاڏو ڪائي، پنهنجي رهائش جي هنڌ اچي، چادر تاڻي سمهي پيس. اجان اک به نه لڳي هئي جو دروازي تي ٺڪ ٺڪ ٿي ۽ ٻاهران آواز اچڻ لڳا؛ ” ڪيرت صاحب، دروازا کولو..... ڪيرت صاحب دروازو کولو... “ جهٽڪو ڏيئي اٿيس. چوڌاري نظر ورائي ڏٺم. آواز ٻاهران اچي رهيا هوا. ڪڙي هٽائي دروازو کوليم ته آواڪ رهجي ويس. جاويد ۽ بشير بيٺا هوا. يڪدم ڪمري اندر گهڙي آيا، دروازو بند ڪري، پٺيان ڪڙي ڏيئي چڙيائون. مون کي ٻڌايائون ته پارٽي آفيس تي پوليس ڇاپو ماريو آهي. سيني ڪامريڊن کي گرفتار ڪري ويا آهن ۽ مان جڏن ته هتي سمهيو پيو آهيان تنهنڪري ٻچي ويو آهيان. هدايت ڪيائون ته جلدي ڀڄي نڪران نه ته ڪيڏي مهل به هتي پهچي مون کي به حراست ۾ وٺندا. جلدي هڪ اڌ وڳو ۽ پيون ضروري روزمره جون ڪم ايندڙ شيون ڪٽي ڀڄڻ لاءِ تيار ٿيس. ڪمري کي تالو پائي، ڏاڪن تان ٽپا ڏيندا هيٺ پهتاسون. هيٺ بيٺل سائيڪل تي، مان پٺيان ويٺس. جاويد مونکي ڪٽي رفوچڪر ٿي ويو. واٽ تي مون کي ٻڌايائين ته پوليس ڪيئن آفيس کي گهيرو ڪري سيني کي پڪڙي ويئي. رڳوشاتتا کي ڇڏي ڏنائون. منهنجي لاءِ به پڇا ڪري رهيا هوا.

جاويد ۽ بشير ديش جي تازي ورهاڱي کان پوءِ، اترپرديش مان لڏي اچي ڪراچيءَ ۾ وسيا هوا. ٻئي جوان اُردو ڀاشا جا ترقي پسند شاعر هوا. وقت به وقت هو پارٽي آفيس ۾ اچي ويهندا هوا ۽ اسان جون خوب ڪچهريون ٿينديون هيون. ڏاڍا فضيلت وارا هوا، پر سندن اڄوڪي ڪارنامي ته مون کي حيرت ۾ وجهي ڇڏيو هو. سندن هن نموني جي همت مان، ڪنهن آدرش طرف وفاداريءَ جي ساک پئي ملي. جيڪي جو نه ٻنهنجو سڀ ڪجهه وڃائي، جان بچائي، هندستان مان اچي،

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پاڪستان جي شرن پيا هوا، سي مون کي پاڪستان جي پوليس کان بچائڻ لاءِ جيڏو جوکم کڻي رهيا هوا، سچ آفرين جي لائق هوا. ٻئي طرف مان غمگين هوس جو گرفتاري کان بچي ويو هوس. دوستن جو ساٿ ٽٽي ويو هو ۽ هڙين نازڪ حالتن هيٺ اڪيلو رهجي ويو هوس. دل ۾ چيم: ”ڏسان جيون جو وهڪرو ڪهڙو ٿو رخ وٺي.“

جاويد مونکي وٺي اچي هڪ بيئر بار ۾ ويهاريو. بشير به ٿوري وقت ۾ اچي اتي پهتو. شايد ٻنهي وچ ۾ ائين رٿيل هو. يڪدم بيئر جون ٽي بوتلون اسان جي ميز تي پهچي ويئون. مون هيلتائين بيئر چکيو ته چا، پر ڏٺو به نه هو. منجهي پيس؛ بلڪ دهلجي ويس. مونکي شش و پنج ۾ ڏسي، جاويد چيو: ”ڏس ڪامريڊ، هاڻي تون اسان جي حوالي آهين. کائڻ - پيئڻ جي ڳالهين ۾ اسان تي ڇڏي ڏي. اسين توکي خاطري ٿا ڏياريون ته آسين تنهنجو ڀرم پرشٽ نه ڪنداسون....“ تنهي گڏجي زوردار ٽهڪ ڏنا. پوءِ چيائين، ”اسين توکي هت انڪري وٺي آيا آهيون، جو پوليس کي تنهنجي هتي هئڻ جو شڪ مور نه پوندو. جڏهين اونده ٿيندي ته تو کي پنهنجي گهر وٺي هلنداسون. اجوڪي رات تو کي لڪائي ٻاهرين ڪمري ۾ سمهارينداسون. سڀاڻي تائين پنهنجن مائٽن کي مڃائي، تنهنجي رهڻ جو بندوبست ڪنداسون. ڪنهن ٻئي بشر کي به سڌس نه پوندي. مون هنن جوانن جي عقل ۽ صداقت کي وري به آفرين ڏني.

مون کي چاڻ هئي ته گهڻو وقت مان پوليس جي چنبي کان بچي ڪونه سگهندس. ڪيڏي مهل به پڪڙجي پوان. تنهن ڪري منهنجي سرَ تي جيڪا آهم ترين ذميواري هئي، تنهن کي چاهيم، ته جلدي پورو ڪري وٺان. مئڪليوڊ روڊ واري پارٽي پريس گهٽ ۾ گهٽ لک جي جائداد هئي. ڊپ هوم ته پوليس ڪيڏي مهل به آها پريس ضبط ڪري وٺي. پوءِ ته پارٽي وڏي سنڪٽ هيٺ آچي ويندي. اسان تنهين گهر پهچي، گڏجي ويهي ان گنڀير مسئلي تي سوچيو. بشير جي دماغ ۾ هڪڙو حل سجهي آيو. چيائين: ”ڪامريڊ حسن ناصر جيڪو حيدرآباد

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪان ڪراچيءَ لَڏي آيو آهي، سو شاهوڪار گهراڻي جو ماڻهو آهي.
ڪيس ٽا ميجايون تہ هو پريس پنهنجي نالي خريد ڪري وٺي؛ اگر رقم
هن وقت ڏيئي سگهي تہ واهہ، نہ تہ بہ ملڪيت تہ محفوظ ٿي ويندي.“

مان حسن ناصر سان ٻہ ـ ٽي دفعا ملاقات ڪري چڪو هوس.
هو شاندار شخصيت جو مالڪ هو. قدآور مڙس، سهڻو پوري رنگ جو،
روش خاص گهڙيل، ادب آداب ۾ شهاڻو، ذهين ۽ قابل ڳالهائيندڙ، سڀ
ڪان وڏيڪ هئي سنڌس موهيندڙ مرڪ؛ عورتن جهڙو ناز و اندازا پئي
ڏينهن جاويد ڪيس ٽيليفون ڪري ملڻ جو وقت مقرر ڪيو. هن رات
جودير سان وقت ڏنو ۽ ماني بہ وٽس ڪائڻ جي دعوت ڏنائين. مقرر
وقت ڪان، خبرداريءَ طور اسين دير سان ٺي پهتاسون. ناصر ڪان سواءِ
ڏهاڪو ڪن ٻيا بہ شخص اُتي ويٺل هوا، جن ۾ ڪي عورتون بہ هيون.
مان سيني جي نظرن جو مرڪز هوس. سياويڪ ٺي تہ هو. هو پنجويهن
سالن جو هندو جوان پاڪستان اندر ڪراچي ڪميونسٽ پارٽي جي
واڳ جهلي ويٺو هجي! ناصر منهنجي واقفيت ڪرائيندي، گهرج ڪان
گهڻي تعريف ڪئي. منهنجي حالت هڪ لچاري نينگر واري هئي. دستر
خوان لڳي ويو. پيئڻ کائڻ جو دؤر اهڙو هليو، گويا ڪنهن جي شان ۾
شاهي مجلس ٿي رهي هجي. ناصر جي ماءُ، ميزبانڻ، نوابي شان واري
شهاڻي عورت هئي. منهنجي مٿي تي، پيار پريوهٽ ڦيري، دُعا ڪندي
چيائين، ”بيٽي! سلامت رهو“ مونکي پنهنجي ماءُ جي ياد آچي ويئي.
اٽڪل پنجن سالن ڪان ڪيس ڪو نہ ڏٺو هوم. هاڻي تہ سڄو ڪٽنب
پارت هليو ويو هو، الائي ڪڏهين ساڻن ملي سگهندس. ... ملي بہ
سگهندس يا نہ!.... اکيون آليون ٿي ويئون. منهنجا هٿ ازخود سندس
پيرن تائين پهچي ويا. ڪلهن ڪان جهلي مٿي چڪي چيائين، ”ميري ناصر
کي دوست هو. الله تيرا نگهبان رهيگا...“ اکين ۾ مڙيل ڳوڙها ٽپڪي پيا.

مان پاڻ کي روڪي نٿو سگهان. پوءِ جي سالن ۾ هن شهاڻي ماءُ
سان دل ڏاريندڙ درگهٽنا ٿي، جنهنجو اتهاس ۾ ورلي ڪو مثال ملندو.
هيءُ پريوار حيدرآباد (دڪن) مان ورهاڱي بعد لڏي پاڪستان ۾ آيو هو

۽ ڪراچيءَ ۾ اچي وسيو هو. جلد ئي سندن پاڪستان جو پرم ٽٽي ويو.هو واپس موٽي ويا، پر حسن ناصر واپس وڃڻ کان انڪار ڪيو، ڇو جو اوستائين ڪميونسٽ پارٽيءَ جو سرگرم ڪم ڪندڙ بڻجي ويو هو، شايد ڪراچي ڪاميٽيءَ جو سيڪريٽري به ٿي ويو هو. پاڪستان جا جلاد حاڪم هن انقلابي جوان کي ڪٿي ٿا برداشت ڪري سگهن! ڪوڙي سازش ۾ ڪيس پڪڙي ڪراچي جيل ۾ ڪٺي ويا ۽ اتي ڪيس ايترو مارياٿون جو هو گذاري ويو ۽ چيو وڃي ٿو جيل اندر ئي قبر کوٽي ڪيس پوري ڇڏيائون ۽ ائين ظاهر ڪيائون ته اوچتي دل ٽٽڻ ڪري هو گذاري ويو. جيجل ماءُ رڙندي روئندي ڪراچيءَ آئي. ڪيس هڪڙو لاش ڏيکاريو ويو. جيڪو هن انڪار ڪيو ته ڪو سندس ناصر جو آهي... پر ڪير ٻڌي؟ ڪير انصاف ڏئي!

جذبات ۾ مان مکيه ڳالهه کان ٿورو هٽي ويس. اچو ته اُن تند کي وري پڪڙيون. ڪاڏي کان پوءِ اسين ڏنڌي جي ڳالهه تي آياسون. ناصر اسان کي اندرين ڪمري ۾ وٺي هليو. هن کان سواءِ هڪ ٻيو شخص به ڳالهين ۾ شامل ٿيو، جيڪو پوءِ معلوم ٿيو ته سندس مامو هو. مسئلو ائين سلجهي ويو، ڇڻ مڪڻ مان وار نڪري وڃي. مامي کي ڪنهن هلندڙ ڏنڌي جي ضرورت هئي ۽ اسان کي وري هلندڙ پريس نيڪال ڪرڻي هئي. پنجهٺ هزار ۾ سودو پڪو ٿيو. پر وڏو مسئلو اهو اچي اڙو بيٺو ته پريس جي مالڪي ڪيئن بدلائبي. جيتوڻيڪ پريس پارٽيءَ جي هئي، پر ساوڌاني وچان مالڪيءَ جا دستاويز گوبند مالهيءَ جي شخصي نالي ۾ تيار ڪرايا ويا هوا ۽ گوبند مالهي ته اُن سمي پارٽ ۾ ويٺو هو. مون مامي صاحب کي گهڻو ئي سمجهايو ته دستاويز مالهيءَ طرفان مان ٿو ڪيس صحيح ڪري ڏيان ۽ ڀروسو رکي ته ڪيس ڪنهن به قسم جي دشواري سامهون نه ايندي. پر هو واپاري ماڻهو هو، ڪيس ڪم پڪو پختو کپندو هو. اوچتو منهنجي دماغ ۾ هڪ چمڪاٽ ٿيو، ڇڻ ڀليل راهگير کي ڏڳ ملي ويو. مونجهاري جي ڳنڍ کلي پيئي.

تجويز هيءَ هئي ته ڪورٽ اسٽئمپ پيپرن تي ساڳئي نموني جا

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ٻه دستاويز تيار ٿيندا. هڪڙو دستاويز، گوبند مالهيءَ جي صحيح پڇائي مان ڪيس تيار ڪري هيئر ئي هٿ ۾ ڏيندس. ٻيو دستاويز حسن ناصر پاڻ سان ڪٺي بمبئي ويندو ۽ منهنجي چئي به ڪٺي ويندو. مالهيءَ ڪان صحيح وٺي اچڻ ۾ ڪا به تڪليف ڪا نه ٿيندي. هن جي واپس اچڻ تي دستاويزن جي متاستا ڪري وٺنداسون. مامو، خريدي رقم جو چيڪ منهنجي نالي ۾ ڪڍي مون کي ڏيندو، چاڪاڻ ته مالهيءَ جي نالي ۾ ڪڍيل چيڪ اسين متائي نه سگهنداسون. پوءِ پريس جون چابيون مان سندس حوالي ڪندس. سوچيل رٿا سو سيڪڙو ڪامياب ويئي. ٻن ڏينهن اندر پنجهٽ هزارن جو چيڪ منهنجي هٿ ۾ هو ۽ پريس جون چابيون مامي جي هٿ ۾. چيڪ هٿ ڪري جاويد ۽ بشير کي چيم ته ايڏي رقم پاڻ وٽ رکڻ خطري کان خالي نه آهي. ڪين ٻڌايم، ميري ويڌر ٽاور (بندر روڊ) جي پرسان بئنڪ آف انڊيا جي شاخ آهي، جنهن جو مئنيجر هڪ پارسي، مسٽر دستور آهي، جيڪو اسان جو همدرد آهي، ڪيس وشواس ۾ وٺڻ گهرجي. ٻئي ڏينهن صبوح جو يارهين بجي وٽس بئنڪ ۾ پهتاسون. هو اسان جي ڳالهه ٻڌي سڀ ڪجهه سمجهي ويو. بروقت منهنجي نالي سان اڪائونٽ کولي، چيڪ بوڪ، رسيد بوڪ ۽ پاس بوڪ تيار ڪرائي ڏنائين. ”او گاڊ“ مون کو نه چيو.

اِها گهڙي منهنجي لاءِ وڏي ۾ وڏي سوڀ جي گهڙي هئي. ڏاڍو خوش هوس. لڳم، هڪڙو وڏو انقلابي ڪارنامو سرانجام آندو اٿم. پريشاني ۽ مونجهاري کان نجات ملي ته منهنجو اندر هوا جهڙو هلڪو ٿي ويو. اسان ٽنهين سڌو رُخ پارٽي آفيس ڏانهن، جو هاڻي مون کي ڪنهن به قسم جو الڪو يا خطرو نه رهيو؛ ڪنهن به ڳالهه لاءِ تيار نه هوس. خوشيءَ ۾ ٻه ٻه ڏاڪا ٽپندا مٿي چڙهياسون. جيڪي مزدور يا ٻيا ساٿي آفيس ۾ ويٺا هوا، تن کي ”هلو هلو“ ڪري هٿ ملايم. مشڪي شانتا کي ڪيڪاريم. سيني ۾ سرهائي ڦهلجي ويئي. ڪرسيءَ تي ويٺس ته سڀ چوڌاري ميڙو ڪري اچي ويٺا هو اِهو ڄاڻڻ لاءِ اُتاولا هوا ته مان هيترا ڏينهن ڪيڏانهن گم ٿي ويو هوس. نيڪ اوڏي مهل ڪن

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ماٿهن جي ڏاڪڻ تي چڙهڻ جي ٺڪ ٺڪ ٿي، ڀاري بوٽن جي ٺڪ ٺڪ.... ايتري ۾ ئي، پوليس جو اٿالو اندر گهڙي آيو. اڳيان به انسپيڪٽر پستولن سان ۽ پٺيان ڇهه سپاهي بندوقن سان! ائين لڳو ته هو آسي پاسي منهنجي اوسيڙي ۾ ويٺا هوا، يا ائين به ٿي سگهيو ته ڪي خابرو ڇڏيل هوا، جن يڪدم منهنجي اچڻ جو اطلاع ڪين وائرليس رستي ڏنو هجي. ڪجهه به هجي، هڪ سچ منهنجي سامهون ڪڙو هو، جنهن کي نتائڻ لاءِ ڪا واهه نه هئي.

سپاهي ڏاڪڻ جي دروازي تي بندوقون سڌيون ڪري بيٺا رهيا. ٻئي انسپيڪٽر اڳيان وڌي آيا. هڪڙي چيو، "اوهان لاءِ گرفتاري جو وارنٽ آهي. اوهين ڪيرت ڀاڀاڻي آهيو نه؟" مون ڪنڌ لوڏي "ها" ڪئي. پوءِ ڪيس چيم، "اوهين ويهو، مان پنجن منٽن ۾ تيار ٿي ٿو اچان". هو ويٺا ڪين. پاسيرا ٿي بيٺا. مان ٻئنڪ وارا ڪاغذ ڪٺي اندرين ڪمري ۾ ويس. سيني چيڪن تي صحيح ڪيم ۽ سڀ ڪاغذ شانتا کي ڏنم ۽ کيس اهو به سمجهايم ته جڏهين به کيس ضرورت پوي ته مسٽر دستور وٽ وڃي پيسا ڪڍائي سگهي ٿي. ٻاهرين ڪمري ۾ اچي چيم، "مان تيار آهيان." انسپيڪٽر اڳيان، مان وچ ۾ ۽ پوليس وارا پٺيان، ڏاڪڻ لهي هيٺ ٿياسون. مون کي ڪُليل جيپ ۾ وهاريو ويو، جيئڪا هوا سان ڳالهيون ڪندي، پنهنجي منزل طرف ڊوڙڻ لڳي. مون کي ڄاڻ نه هئي ته ان منزل تي منهنجي لاءِ ڇا رکيل آهي. صرف هڪڙو هلڪو ڊپ مون سان ساٿ ۾ هلي رهيو هو.

جڏهين ڪراچي سينٽرل جيل جي مکيه ڦاٽڪ وٽ اسان جي جيپ پهتي ته شام ٿي چڪي هئي. جيل جي ماڙي (آفيس) تي ضروري لکپڙهه واري ڪارروائي پوري ڪري، مون کي آٿي، هڪڙي ننڍڙي اڪيلي ڪولي (ڪوٺي) ۾ بند ڪيائون. جتي بستري لاءِ به گندا ڪمبل هوا، هڪڙو هيٺ لاءِ ٻيو مٿان لاءِ. صبوح جي حاجت لاءِ نِڪر جي تراڪڙي ڪونڊي، پاڻيءَ لاءِ هڪڙو ننڍڙو مٽڪو ۽ پيئڻ لاءِ آئليومنيم جو مگو، ٻيو سڀ خيرا ڪوليءَ جي مهڙ واري ڏراوزي جي ٻاهران وراندي

۾ لالٽين رکيل هو، جنهن جي جهيڻي روشنيءَ جو زرد ڏهو اندر پئي آيو؛ باقي چوڌاري سنسناهٽ ۽ ڪاري ٻاٽ لڳي پيئي هئي. رکي رکي جيل جي پهريدار جو آواز دور ڪان پئي آيو، جو ڪنهن بد ـ بخت ڪتي جي اوناڻ جيان پئي لڳو جيڪو وڏنڊو پئي آيو ۽ آهستي آهستي پهريدار جي بوٽ جي کٽاکٽ سان ملي، فضا کي پيانڪ ٻڻائي ٿي ڇڏيو. جڏهين پهريدار منهنجي کوليءَ اڳيان لنگهندي، اندر ليئو پائي ٿو ڏسي تہ قيدي آهي يا فرار ٿي ويو آهي تہ منهنجي بدن ۾ هلڪو سياٽ گهمي ٿو وڃي، گويا ڪو جمدوت سماهون بيٺو آهي.

صبوح جو ٻڙڪن ۾ کولين جا دروازا کوليا ويا. سڀ قيدي ٻاهر نڪري آيا. ضروري حاجتون پوريون ڪري، ٻوهاري، پوچي ۽ جيل جي ڪم کي لڳي ويا. ڪي وري ميڙاڪا ناهي بيٺا رهيا. مان صبوح جي حاجت پوري ڪري، ورانڊي جي ٻني تي ويهي رهيس. مون کي نئون ڏسي سڀ مون تي نظرون کپائي بيٺا. شايد عجب کائيندا هوندا تہ کهڙو نئون پکي اچي پڃري ۾ ڦاٿو آهي. جوان جمان، ڏسڻ ۾ سهڻو، سُکيو ستابو، انگريزي سَنوارتَ ٿيل، اچي سلوار ڪرتو، ڪي همدرديءَ وچان يا عجب وچان ويجهو اچي حال احوال وٺڻ لڳا. جيل جي اندر قيدين جي هڪ پنهنجي برادري ٿيندي آهي، جيڪا مٺي لڳندي آهي. مون کين ٻڌايو تہ مان راڄنيتي قيدي آهيان. پورهيتن جي پارٽيءَ جو ميمبر آهيان. مٿن وڏيڪ اثر وجهڻ لاءِ ائين بہ چيم تہ مان جي. ايم. سيد جو ماٺهو آهيان. ان ڳالهہ جو سچ پچ بجليءَ وارو اثر ٿيو. يڪدم چيائون تہ راڄنيتي قيدين کي خاص ٻڙڪن ۾ رکندا آهن، هيءَ تہ رواجي قيدين کي رکڻ لاءِ آهن. ههڙي عمدي جو اظهار، سو بہ چورن، ڌاڙيلن ۽ ٻين ڏوهارين کان ٻڌي مون کي ڏاڍو سٺو لڳو ۽ مون ۾ انسان جي بنيادي ڀلمانسائي واري عقيدي کي اجا بہ وڏيڪ مضبوط ڪيو.

جيل وارن کي لکڻ يا پنهنجن ساٿين تائين نياپو پهچائڻ تہ ڏکيو هو، تنهن ڪري ترسيس تہ آرتوار جو ڏينهن اچي جو ٻڌو هوم تہ اُن ڏينهن جيلر چڪر تي ايندو آهي، قيدين جي اهنج ـ سور ۽ عرض بہ

ٻڌندو آهي. آرتوار صبوح جو اُٺڻ سان ئي وٺ - پڪڙ ٿي ويئي. جيلر تو اچي! صفائي ائين ٿيڻ لڳي، ڄڻ ڪنهن وزير جي آمد آهي. جيلر جي مقرر وقت کان اڌ ڪلاڪ اڳ بئرڪ ۾ ڪولين جي قيدين کي، هڪ قطار ۾ بيهي وڃڻ جو حڪم ٿيو. مقادم نُنڍيُون لڪڙيون هٿن ۾ جهلي، سيني قيدين کي ڊورن وانگر ڌڪي، سڌو ڪري قطار ۾ بيهاريندا ويا. مان به وڃي ڏوهارين سان گڏ قطار ۾ بيٺس. دل زور سان ڌڪ ڌڪ ڪري رهي هئي، جو من ۾ ڪجهه سٽي ويٺو هوس. اهو اڌ ڪلاڪ، قيامت جيڏو لنبو ٿي ويو. انتظار جون گهڙيون بلڪل پيڙاديهه ٿي ويئون. پل پل ساهه گهٽبندڙ. خاص طور جڏهن جو اسين ڪليل پڌر ۾ نتهڻ اُس ۾ بيهي پسينو وهائي رهيا هواسين.

هڪڙي ڳالهه تسڪين بخش هئي، جو معلوم ٿيم ته هاڻوڪو جيلر پارسي، مسٽر سيٺنا، هڪ نيڪ آدمي طور مشهور هو. هن کان اڳ ۾ جيڪو جيلر هو، سو هڪ انگريز، لانگ مئن نالي سان هو. قيدين جي چوڻ مؤجب هو هڪ نردئي ۽ بددماغ شخص هو. قيدين سان ڏاڍو بدسلوڪت سان پيش ايندو هو ۽ کين ڇهبوڪ سان ماريندو هو، جيڪو پاڻ سان ڪٺي نڪرندو هو. سندس شڪل بل ڊاگ وانگر هئي ۽ ڏاڙيندو به انهيءَ جنس وانگر هو. جيئن ئي سيٺنا بئرڪ جي مکيه دروازي (ڦاٽڪ) کان گهڙي اندر ٿيو ته سيني قيدين جا ڪنڌ هيٺ جهڪي ويا، جو جيل جو نيم هو ته جيلر جي حاضريءَ ۾ قيدي سدا نه، پر ڪنڌ لتڪائي بيهن. مان ته سڌو بيٺو رهيس. سپاهي ۽ مقاديم ته گهڻائي پيا اشارا ڪن ته ڪنڌ جهڪائي ڇڏ، پر مون هُنن ڏانهن ڌيان ئي ڪونه ڏنو. منهنجو سڄو ڌيان هو مسٽر سيٺنا ۾، جيڪو قطار جي منڍ کان معائنو ڪندو اڳتي سُرندو ٿي آيو. منهنجي دل جي ڌڪ ڌڪ اڃا به وڌندي پئي ويئي .... ۽ جيئن ئي هو منهنجي سامهون پهتو ته مان قطار ڇڏي وڃي سندس سامهون بيٺس. چوڌاري "شوَ - شوَ" جا آواز آيا، پر مون يڪدم کيس مخاطب ٿي چيو، "مسٽر سيٺنا، مان راڄنيتي قيدي آهيان.... ڪاليج جو وديارٿي ۽ پورهيت هلچل ۾ ڪم ڪندڙ..... مون

ڪي هتي اچي عام ڏوهارين جي وچ ۾ ڦٽو ڪيو اٿن....“ ڪيس تہ ڪا چارڻ ٿي ڪا نہ هئي، اتي جو اتي حڪم ڏنائين تہ هن کي بي ڪلاس وارڊ ۾ وٺي وڃي رهايو. حڪم ملڻ سان ٿي هڪڙي سپاهي مون کي پاڻ سان وٺي آچي، بي - ڪلاس بئرڪ ۾ پهچايو، جتي ٻہ شخص اڳواٽ ئي کٽن تي ويٺا هوا. مون اڳتي وڌي ٻنهي سان هٿ ملايو. مون کي لڳو تہ هو رواجي گنهگار نہ هئا. هنن کي پڻ منهنجي آمد تي خوشي ٿي - ٻن کان ڀلا ٽي ڀلا ڪچهريءَ ۾ ضرور اضافو ٿيندو. منهنجا ٻئي جيل جا ساٿي بلڪل سيبيہ، ذهين ۽ راڄنيتيءَ ۾ دلچسپي رکندڙ هوا. اسين راڄنيتيءَ جي تڪنڊي جي الڳ الڳ ڪنڊن تي ويٺا هئاسون، پر سنبنڌ ۾ اسان جي وچ ۾ بيحد قربداري هئي.

هنن ٻن ۾ هڪڙو هو، مسٽر تلومل ڏيرواڻي، جيڪو ”وطن خدمتگار، نالي هلچل جو هرتا ڪرتا هو. سنڌس هلچل سنڌ ۾ چڱو چوٻول مچايو هو. هن وطن خدمتگارن جو ڪم اهو هوندو هو، جو ريل گاڏين ۾ چڙهي وڃي زنجيرون ڇڪيندا هئا، پائخانن جي صفائي ڪندا هئا، گاڏين مان ڪچرو ميڙي ڪڍندا هئا، ماڻهن کي پاڻي پياريندا هئا ۽ پين ڳالهين جو بہ اونو رکندا هئا! ائين هو ريلوي قانون جي ڀيڪڙي ڪري پاڻ کي پڪڙائيندا هئا، ٻہ - ٽي ڏينهن جيل جي سزا کائي وري اچي سا ڳئي ڪم کي لڳندا هوا. پاڪستان ٺهڻ کان پوءِ ٽورن مهينن اندر ٿي ڊاڪٽر ڏيرواڻيءَ کي، جيڪو هن هلچل جو روح روان هو، تنهن کي پاڪستان جي امن امان ۾ رخنو وجهڻ واري قانون تحت پڪڙي اچي ڪراچي سينٽرل جيل ۾ بند ڪيائون.

ٻيو هم سفر قيدي هو، انسپيڪٽر مقبول خان، جيڪو اُترپرديش مان لڏي آيل مهاجر هو، جنهن جي پنهنجي بنديخاني لاءِ زباني هن ريت هئي: هو يو. پي. پوليس ۾ انسپيڪٽر هو ۽ سرڪاري ملازمن جي بدل سدل ۾ پاڪستان آيو هو. ڪيس ڪراچيءَ ۾ انسپيڪٽر جي عهدي تي رکيو ويو هو. جنوري وارن وڳوڙن ۾ جيڪا ڦرلٽ ٿي تنهن جو ڪجهہ سامان سندس گهر مان لڌو ويو هو، جنهن بنياد تي ڪيس نوَ مهينا سزا

ملي هئي پر سندس چوڻ هو ته هو سازش جو شڪار ٿيو هو. ڏوهه ۾ ٻالا آفيسرن جا هٿ رڳيل هئا. ڪيس صدقي جي ٻڪري بڻيايو ويو هو. اهو سچ به ٿي سگهي ٿو، بناوٽي ڪهاڻي به ٿي سگهي ٿي. پر هڪ ڳالهه هئي ته ڏسڻ ۾ وهنوار ۾ شريف ۽ مهذب لڳندو هو. ذهين به هو ته چالاڪ به هو. پڪو آستڪ هو، پنج ئي وقت نماز پڙهندو هو. اسان جو پاڻ ۾ سڄو وقت سياست ۽ ڌرم تي بحث هلندو رهندو هو. هو پنهنجي عقيدي جو پڪو هو، پر منهنجا وکيان ۽ عقل پرستيءَ تي ٻڌل ويچار ڏيان سان ٻڌندو هو. منهنجي ناستڪپڻي کان ڪڏهن ڪو نه ڪائيندو هو، هيڪاري وڌيڪ ڄاڻڻ لاءِ سوال اٿاريندو هو.

مسٽر ٽلومل ڏيرواڻي، پنهنجي قسم جو هڪ من موجي شخص ٿو. اسين ساڻس ڏاڍا چرچا گهڻا ڪندا هئاسون. ڪيس سڏيندا ئي هئاسون. "ڊاڪٽر وطن خدمتگار"! هَسي مذاق سان اسان کي پيو وندرائيندو هو. هڪ رات جو ائين محفل لڳائي ويٺا هئاسون ته هڪڙو راز کولي ڪٿي اسان جي اڳيان رکيائين. چيءِ " مان روح گهرائي سگهندو آهيان." مون کي ته مزو اچي ويو، ڊاڪٽر جي گپ شڪتيءَ جو ٻڌي. مون چيو، "ڊاڪٽر ٻيا هت جيل ۾ به روح گهرائي سگهندا؟" چيائين، "جو نه! روح ته ڪٿي به پهچي ويندا آهن." مون چيو، " ڊاڪٽر صاحب مان مهاتما گانڌيءَ جي روح سان ڳالهائڻ ٿو چاهيان" سو سائين، روح کي گهرائڻ جون تياريون ٿيڻ لڳيون. سڏي تپائي تي هڪ سفيد ڪاغذ رکيو ويو، جنهن تي پينسل سان آڏيون ابتيون ليڪون پاتيون ويئون. ڪانچ جو هڪڙو گلاس ابتو ڪري پني جي وچ تي رکيو ويو. پوءِ ڊاڪٽر من ئي من ۾ ڪي منتر اچاريا. هڪڙي گهڙيل پينسل پڻ گلاس جي پاسي ۾ سڌي ڪري بيهاري ڇڏي، ڇهنب پني تي ۽ مٿو مٿي. پوءِ ڊاڪٽر صاحب چيو، " ساڄي هٿ جي ڏسٽي آڱر پينسل جي مٿي تي رک ۽ کابي هٿ جي ڏسٽي آڱر اُبتي گلاس جي مٿان وچ تي رک...." مون حڪم بجا آندو. چيائين" " هاڻي تون مهاتما گانڌيءَ جي روح کان ڪي به سوال پڇ." مون شانت ۽ گنڀير من سان سوال ڪيو، "مهاتما

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جي، اوهين انهيءَ دنيا ۾ خوش آهيو؟" ڊاڪٽر ڏيرواڻي ڏاڍي انتظاريءَ سان ڏسڻ لڳو تہ پينسل جي نوڪر ڪيڏي مهل تي چڙي. مان پنهنجي آڱر زور سان پينسل تي جهلي بيٺو رهيس. پوءِ تہ مان سوالن مٿان سوال پڇندو رهيس. "باپوجي، سرڳ ۾ اوهان جووقت ڪيئن ٿو گذري.... اسان جي سار سنڀال ڇو نٿا لهو.... اوهان ڇا هڙئي آزادي چاهي هئي.... وغيره وغيره." ڊاڪٽر جو منهن لهندو ويو ۽ پوءِ ڪنهن مهل جادوءَ جو کيل ٿي ڊاهي ڇڏيائين ۽ غصي ۾ اچي چيائين، "ناستڪ وٽ زوح نہ ايندا آهن." مان ۽ مقبول خان پنهنجي ڪل لڪائي ڪنيير تي وياسون.

هڪڙي رات جو اسان ٽيئي گهڻي دير تائين راڄنيتي تي گرما ـ گرم بحث ڪري رهيا هئاسون. پوري ڪنڊ جو جائزو وٺي، پاڪستان جي موجوده حالتن تي پڻ ويچار ونڊي رهيا هئاسون! اوچتو مقبول خان چيو" "اڄڪلهہ قائد اعظم محمد علي جناح جو ڪو تازو بيان ڪو نہ نڪتو آهي." مونکي الائي ڇو، بي اختياري نڪري ويو، "هو زنده آهي بہ سهين يا نہ!" ڳري ڳالهہ ڇٽي وڏي هٺ ۽ خلم ٻري سگهيو ٿي، پر مقبول خان خاموش رهيو. مان بہ چپ ٿي ويس. اتي ڪڙا ٿياسون ۽ پنهنجن بسترن تي وڃي ليٽياسون.

صبوح جو مان اٿيس تہ مقبول خان مون ڏانهن گهوري پيو نهاري. سوچيم تہ رات واري ڳالهہ جو ڏک اڃان اٿس. فضا کي هلڪو ڪرڻ جي مراد سان چيم، "ميان ڏي خبر، اڄ گهوري گهوري پيو نهارين؟" منهنجو هٿ پڪڙي چيائين، "هل ٻاهر! مان ڊپ کاڌڙ حيرانيءَ ۾ پئجي ويس تہ ڇا ٿيو...." ٻئرڪ کان ٻاهر نڪتس تہ چيائين، "سامهون نهار، جيل ماڙيءَ طرف، مون ڏٺو پاڪستان جو جهنڊو اڌ جهڪيل هو. چيائين، "قاعدي اعظم گذاري ويو.... جي تون واٽيو نہ هجين ها تہ تو کي پير ڪري پوڄيان ها." مون چيو، "چڱو ٿيو خدا جي فضل سان پيري ـ مريدي جي چڪر کان بچي ويس."

ٿورن ڏينهن کان پوءِ اوچتو جيل جو سپاهي اسان جي ٻئرڪ ۾ آيو. چيائين، "ديوان، اوهين پنهنجو سامان ٻڌو." مون چيو، "خير تہ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

آهي؟“ چيائين، ”سڀ خير آهي.... بي-ڪلاس جي ڪولي خالي تي آهي. اوهان کي اُتي وٺي هلئو آهي“ جتي ٻيا ٻه اوهان جا دوست رهيا پيا آهن.“ مون کان خوشيءَ ۾ دانهن نڪري ويئي. مقادم کان منهنجو سامان کڻائي، سپاهي مون کي بي-ڪلاس وارڊ ۾ وٺي آيو. دروازي تي منهنجا ڪامريڊ-اي. ڪي. هنگل، گلاب ٻگوانائي، پوهومل ۽ عينشي وديارٿي بيٺا هئا، جو ڪين به معلوم ٿي ويو هو ته مون کي هت ٿا وٺي اچن. هڪ ٻئي کي واري واري سان ڀاڪرن ۾ ڀري ورتم. سوڀي ۽ بخاريءَ بابت پڇيم ته ٻڌايائون ته هنن ٻنهي کي وڌيڪ خطرناڪ سمجهي، ٻئي ڪنهن هنڌ هڪٻئي جي ويجهو نظربند ڪيو ويو آهي. نئين ماحول ۾ ساٿين جي وچ ۾ اچي مان ڏاڍو خوش هوس. ٻاهران اسان لاءِ ڪيترا دوست ڪاڏي جون ۽ پيون ضروري شيون به پهچائي ويندا هئا، جنهن ڪري ڪاڏي پيتي جو سڪ وڌيڪ هو. خاص ڳالهه اها هئي جو اي. ڪي. هنگل جي پتني ۽ پوهومل جو پتا ملاقات وٺي، اسانکي ٻاهر جو ٿورو حال احوال به ڏيئي ويندا هئا. جيڪو اسان کي ڏاڍو سٺو لڳندو هو ۽ آٿت بخشيندو هو. هوڏانهن سوڀي ۽ بخاري جا پريوار ڪراچيءَ ۾ رهندا هئا. اُهي به ملاقات وٺي ٻاهر جو سماچار ٻڌائي ويندا هئا. جيڪو پڻ سوڀو پني تي لکي ڪنهن مقادم جي معرفت اسان کي موڪلي ڏيندو هو. باقي سڄو وقت اسين مارڪسوادي ۽ پيو ساهت جيڪو ٻاهران گهرائي وٺندا هئاسون، تنهن جي اڀياس ۾ پورا هوندا هئاسون ۽ گرما گرم بحث به چالو هوندو هو.

پوءِ اوچتو، هڪڙي ڏينهن ٻارنهن مهنين جي نظربنديءَ کان پوءِ، مونکي ماڙيءَ تي گهرايو ويو. هڪڙو حڪم مونکي پڪڙايو ويو، جنهن ۾ منهنجي آزاديءَ جو پروانو هو، پر سات ئي سات اهو نادري حڪم پڻ جاري ڪيائون ته مان چوويهن ڪلاڪن ۾ ڪراچي ڇڏي وڃان. جيڪا خوشي جيل مان ڇٽڻ سبب ٿي، تنهن کي هن منحوس فرمان مات ڪري ڇڏيو. جيل کان ڇٽڻ کان پوءِ مان سڌو سوڀي جي گهر پهتس. ٻڌس سندس گرفتاريءَ کان پوءِ سندس پتني ۽ ٻار ڪراچيءَ

. www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

اڃي رهيا هئا. جيئن سندس ملاقات به وني سگهن، شيءَ - تول ۽ پيون گهرج جون شيون ڪيس پهچائي سگهن.

مون رات سوزيءَ جي گهر ۾ گذاري. من ۾ طوفان متل هو. آئيندي جي تصوير ڏنڌلي پئجي رهي هئي. ارادو اڃا به مضبوط هو، پر دشا چٽي نه هئي. ڪراچي ته ڇڏڻي هئي. اسٽيشن تي پهچي، حيدرآباد لاءِ ٽڪيٽ وٺي گاڏيءَ ۾ چڙهي پيس. شام ڌاري حيدرآباد پهتس. قدم منهنجا ازخود پنهنجي ماڳ طرف هلڻ لڳا. اهو ئي سوچيو هوم ته سنڌ جي محبوب هاري اڳواڻ حيدربخش جتوئي وٽ پهچي پوءِ وڌيڪ سوچيندس. حيدربخش سنڌ جو اهو بهادر ۽ وطن پرست دلبر هاري نيتا هو، جنهن اُن زماني جي ڊيپوٽي ڪليڪٽريءَ کي نوڪر هئي، پنهنجي قسمت ڪميونسٽ هلچل سان جوڙي هئي ۽ "هاري حقدار" آندولن جون واڳون هٿ ۾ جهليون هيون. هو سنڌ جو هڪ باغي شاعر هو، جنهن "شڪوه"، "درياهه شاهه" ۽ "آزادي ۽ وطن" جهڙيون امر ڪوتائون لکيون. "شڪوه" ۾ الله کي ڏوراپا ڏنا اٿائين، جنهن ڪري مُلا متس ڏمرجي ويا ۽ ڪفر جون فتوائون صادر ڪيائون. درياشاهه ۾ "سنڌو" جا گيت ڳاتا اٿائين ۽ "آزادي ۽ وطن" ۾ ملڪ جي محبت جو نغمو ڳاتو اٿائين. ورهاڱي کان پوءِ به "جيئي سنڌ - جيئي هند" جهڙي سنڌ جي محبت جو مچ ٻاريندڙ ڪوتا لکي پاڪستاني حاڪمن جو قهر حاصل ڪيائين، جن ڪيس ڪيترائي سال ڪال ڪوٺڙين ۾ بند ڪري، مٺل حالت ۾ ٻاهر ڪڍيو. سنڌ متان شهيد ٿيندڙن ۾ حيدربخش جتوئي نالي اوليت رهندي ۽ ڪيس "بابائي سنڌ" خطاب سان سڏيو ويندو آهي.

مون کي ڏسي ڏاڍو خوش ٿيو. چيءَ "چڱو ڪيئه. پوري وقت تي پهتو آهين. هاڻي وٽ، سنڀال" هاري حقدار" پريس ۽ هفتيوار اخبار، جيئن مان هاري تنظيم کي وڌيڪ وقت ڏيئي سگهان." مون کي سڪون به مليو ۽ پنهنجي آدرش جي ڪاريه جي راهه به کلي آئي. ملول چهرو مسرت ۾ بدلجي ويو. پهرين ڏينهن کان ئي پنهنجي ڪم ۾ جنبي ويس. مون کان اڳ هڪ "بام" تالي ڪامريڊ، حيدربخش جتوئي کي

پريس ۾ مددگار طور هٿ ونائيندو هو. اصل نالو الائي ڪهڙو هوس، پر قد ۾ ننڍو، بدن ۾ پتلو، پنجابي جوان اهڙو تيز. ڳري ۽ ڪڙاڪيدار آواز ۾ ڳالهائيندو هو، لفظن جي اصل بمبازي ڪندو هو. سو نالو ٿي "بام" پئجي ويو هوس. منهنجي اچڻ ۾ هو خوش نه هو. ڇاڪاڻ ته سندس اڪيلي "بادشاهي" ۾ مون ڇڙ اچي رخنو وڌو هو. ٻن ٽن ڏينهن جي ڪم بعد، سندس رنجش مون کان لڪي ڪا نه سگهي. اٽبٽ وڌي وڃڻ جو مون کي امڪان ڏسڻ ۾ آيو. مون آدي جتوئي سان خانگي طور هن حقيقت بابت ذڪر ڪيو. ڪلي ڏنائين، چيءِ "اٽپڙهيل ڳنوار ۽ اڻ گهڙيل ڪاٺ آهي، تون هن جي ڪنهن به ڳالهه يا وهنوار جو خيال نه ڪر. "هاري حقدار" اخبار لاءِ مواد لکڻ ۽ ان جي ڇپائي کي ڏسڻ جو ڪم تنهنجو آهي. باقي وقت بچي ته انقلابي ساهت جو ترجمو ڪندو رهه، جيڪو اسين آهستي آهستي پريس مان ڇپائيندا رهنداسون." مان اطمينان سان ڪم ڪي لڳي ويس. منهنجي رهڻ جو بندوبست ، پريس اندر هڪ الڳ ڪمري ۾ ٿيو. ڪاڏو منهنجو جتوئي جي گهران، جيڪو پريس جي مٿان پهرين منزل تي هو، ايندو هو. سندن نوڪر يا ڪو پٽ هيٺ ڏيئي ويندو هو.

هڪڙي ڏينهن، جيئن مان اٿيس، منهنجي نظر ڪمري جي دريءَ مان رستي جي سامهون واري پاسي جي ريسٽورنٽ تي پئي. ڪو شخص يڪٽڪ دريءَ طرف نهاري رهيو هو. منهنجي من ۾ شنڪا جاڳي. مون ٻه ـ ٽي دفعا دريءَ کان هٽي، وري اچي دريءَ مان نهاريو. اهو شخص اُتي ئي ويٺو اکيون ڦاڙي مون ڏي تڪي رهيو هو. مون کي ڪجهه ٺيڪ نه لڳو. ڪهڙو اسرار آهي، ڳالهه سمجهه ۾ نه آئي. جڏهين شام ٿيائين اهو شخص ساڳي هنڌ ڄميو رهيو ته منهنجا شنڪا ڊپ ۾ بدلجي ويئي. اُن زماني جي جنوني حالتن هيٺ ڪا به خطري جي ڳالهه ٿي سگهي ٿي. جڏهن حيدربخش شام جو گهر موٽيو ته ساڻس سربستي ڳالهه ڪيم. چيائين، "اهو سرڪاري ڪتو آهي، تنهنجي پٺيان ڇڏيو اٿن جاسوسي ڪرڻ لاءِ" ته تون ڇا ٿو ڪرين. چوويهه ڪلاڪ تنهنجي پٺيان

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هوندو. گهبرائڻ جي ضرورت ڪانهي. اسين اهڙن ڪتن تي هري ويا آهيون.... " منهنجو من شانت ٿي ويو.

پنهنجي پياري شهر نوابشاهه ڏسڻ تي ڏاڍي دل سرڪي رهي هئي. مهينو ڪن رکي جتوئي کي ٻڌايم ته نوابشاهه ڏسڻ تي دل اتم. خوشيءَ سان موڪل ڏنائين. منهنجا مٽ مائٽ ته گهڻو اڳ شهر ڇڏي هليا ويا هئا. هندن مان ڪو واقفڪار بچيو هجي، اهڙي به ڪا ڄاڻ ڪانه هيم. هاري هلچل ۾ آسان جو هڪڙو قريب ڪامريڊ هوندو هو، مير محمد ٽالپر، جنهن سان اصل لنگوٽئي يار وارا ناتا هوندا هئا. نوابشاهه ۾ ريل جي پيءَ پر سندس سڳو چاچو محمد هاشم ٽالپي رهندو هو. اسين ڪيترا دفعا ساڻس گڏجي، چاچي هاشم جي گهر مانيون کائي آيا هئاسين. چاچو هاشم به ترقي پسند ويچارن جو ماڻهو هو ۽ پنجاب مان نڪرندڙ ترقي پسند رسالي "پريت لڙي" جو باقاعدي خريدار هو، جنهن ۾ ڌرمي ڪٽرپڻي تي سخت چوٽ ڪئي ويندي هئي ۽ انسان جي بنيادي برادري فلسفي کي ترجيح ڏني ويندي هئي. چاچو هاشم نهايت رڄ - مڙس ۽ دل جو شاهه هو. هن کان وڌيڪ ٻيو سٺو ميزبان منهنجي لاءِ ڪير ٿي سگهي ٿو؟

بنا ڄاڻ ۽ اطلاع جي، جو مان اچي چاچي جي گهر وارد ٿيس ته چاچو اصل حيرت ۽ خوشيءَ ۾ ماپيو نه پيو سمائي. ڏاڍو آدرڀاءُ ڏنائين. ٻه - ٽي ڏينهن ته جيل جي ڪهاڻين - قصن ۽ مهمانوازيءَ ۾ گذري ويا ڄڻ وقت جي گهڙيءَ کي ڪنهن تيز رفتار تي رکي ڇڏيو هجي. اسان جو هڪڙو ٻيو به گهرو دوست هو، مولابخش، جيڪو نؤشهري فيروز ۾ ڪنهن اسڪول ۾ ماستري ڪندو هو. پيار وچان اسين کيس "مولو.... مولو" ڪري سڏيندا هئاسون. چاچي ڪنهن هٿان کيس نياپو موڪلي ڏنو ته ڪيرت جيل مان ڇٽي آيو آهي، اچ ته ڪچهريون ڪريون. ٻه ٽي ڏينهن موڪل وٺي، هو به اچي چاچي جي گهر پهتو. پوءِ ته ٻن مان ٽياسون ٿي. خوب محفلون مچنديون رهيون. مکيه طور اسان جي ڳالهائڻ جا موضوع هوندا هئا، ڌرم ۽ سياست. هن اڳ ڪنهن ۾ ڌرم ۽ مذهب جي

اوت ۾ ڪيترا قهر ٿيا آهن. سماج اندوشواس ۾ ڪيتري ڪوڪلي ٿي ويئي آهي ۽ عام ماڻهو جهالت جي ساگر ۾ غوطا کائي رهيا آهن، مّلا ۽ ٻانڀڻ سندن ٻيوسيءَ جو اجوڳو فائدو وٺي سندن جيون جي خوشي ۽ رس چوسي رهيا آهن وغيره.

هڪڙي ڏينهن صبوح جو مولابخش ننڊ مان جاڳندي چيو، ”تون رات ڪو اسرار ڏٺو؟“ ”ڪهڙو اسرار؟“ مون پڇيو. هن چيو: ”هُن وچين پٽ جي ٻئي طرف تو ڪنهن عورت جو پاڇو ڪو نه ڏٺو؟“ مون چيو“ ”تون به ڇا جنن ـ ڀوتن ۾ وشواس رکندو آهين؟ رات جو ڇا ڪا ڀوتني توکي ڏسڻ ۾ آئي؟“ وڏو ٺهڪ ڏيئي کلي پيو. پوءِ گنڀير ٿي چيائين، ”مان جڏهين به هت ايندو آهيان ته اهو اسرار ڏسندو آهيان... اهو منهنجي دل جو وهم نه آهي، پر اسان جي مسلم سماج جي هڪ لعنت آهي.“ مان سوالي نظرن سان کيس ڏسندو رهيس. چيائين“ ”پٽ جي هن طرف هڪ وڏيري جي حويلي آهي. ٻڌڻ ۾ آيو آهي ته هڪ وڏيرو ڏيءَ گهر ۾ وهاري ويٺو آهي. ڪافي وڏي، شاديءَ جي لائق ٿي ويئي آهي. اسان جي مسلم سماج ۾ خرابيون ائين وڌنديون آهن. ڪنهن به لائق جوان سان شادي ڪرائڻ ۾ سندن نڪ ڪٽجي ويندو. کيس زميندارِي پار ڪپي، پوءِ ڀل اهو بداخلاق يا اوباش هجي. اگر ڪو اهڙو ور نه مليو ته پوءِ نياڻيءَ جي جواني ڪپي ڪاڇي وينديءَ ۽ آخر ۾ کيس اها حويلي نصيب ٿيندي، جتي ٻيون به بدنصيب ٻيوس، سندس جهڙيون مانا کائي مٿي چڙهيل ٻيبيون حرم خاني ۾ اڪوات ٿي وينيون هونديون... جڏهن ڪو مرداڻو آواز ٻڌندي آهي، ته پٽ تان ليئو پائي چاچي جي آڳڻ ۾ ڏسندي آهي.“ مون ڪِي چرچو سمجهي آيو. چيم، ”مؤلو يارا تون ثواب جو ڪم ڪر. وڏيري ڪان سڱ گهري وٺ. هل ته هلي ٿا کيس سمجهايون ته تو جهڙو خوبصورت، پڙهيل ڳڙهيل ۽ شريف ناني ڀيو کيس ڪٿان ملندو...!“ ٻئي گڏجي اچي زوردار ٺهڪن ۾ ڀياسون. ٺهڪ بند ٿي نه ٿين، جو چاچو هاشم اچي اڱڻ ۾ پهتو. ”ابا ڇا ٿيو؟ ڪو قارون جو خزانو لڌو آٿوَ جو اصل کلندي آيساهيءَ ۾

پهچي ويا آهيو. مون کي اندرين ڪمري ۾ پٺي اوهان جا ٿهڪ ٻڌڻ ۾ آيا...." اسين خاموش ٿي وياسون. چاچي چيو، "هلو اوطاق ۾، اوهان جو ناشتو تيار آهي." اسين بسترا ڇڏي اٿياسون، ٽڪڙو هٿ منهن صاف ڪري وڃي ڪاٺي جي ميز تي ويٺاسون.

پوءِ مان پنهنجي پياري ڳوٺ جا چڪر مارڻ لڳس. هڪ هڪ ڪري اُها هر جڳهه ۽ هند ڏٺم، جنهن سان جيءُ جو ناتو جڙيل هو - پنهنجو گهر، گوپيءَ جو گهر، اسڪول، مارڪيٽ، چڪرو، موني بازار، غريب آباد، لوڪلبورڊ آفيس، جنهن کي باهه ڏني هئيسين. ڪهڙيون دوستن جا گهر، اُهي دوڪان، جتان اسين تول ۽ شيون وٺندا هئاسون، اُهي هوٽلون، جتي اسين کير جي چانهه ۽ بلور جي بوچ وارو لمليٽ - سوڊا پيئندا هئاسون، اُهي گهٽيون، جتي گولين ۽ بال راند ڪندا هئاسون.... هندن جي پاڙن مان سڀ پريوار لڏي چڪا هئا. جڳهيون يا تہ ويران هيون يا مهاجرن اچي والاريون هيون. انهن جي حالت قياس جوڳي هئي، درين دروازن جا فريم ڪڍي ٻاري ساڙي ڇڏيا هئائون، چوڌاري گندن جا ڍير لڳا پيا هئا، رستن تي ڪاڪوس ۽ پيشاب عام جام پئي ڏٺا. شين جي ڪومچن تي مکين جا ميڙ جهونگي رهيا هئا... دل ڏاڍي اُداس ٿيندي هئي، ذهن پريشان ٿي ويندو هو. هر هر شاهہ جي تڪ مک تي ايندي هئي:

"مڙهيون مون مارين، لاهوتي سڀ لڏي ويا."

هڪڙي ڏينهن شهر جو چڪر لڳائيندي، موتي رهيو هوس تہ الله ڏنو وات تي ملي ويو. اسان سان ساڳئي اسڪول ۾ گڏ پڙهندو هو. مذاق مذاق ۾ اسين کيس "ڏنو.... ڏنو..." ڪري سڏيندا هئاسون. صفا ڏڏ هو، ويڙهو ڪهتو ۽ بگڙدلو هو. هميشہ هٿ اتڪائڻ جي تاڙ ۾ هوندو، چڻ هٿ ۾ خارس هجيس. جهيڙي جهڳڙي ڪري ماستر صاحب جا خوب تي رُول کائيندو هو. مانيٽر کيس رُول نہ هٽي سگهندو هو، جو ٻاهر نڪرڻ تي هن کي ڪٽي وات تي دسيندو هو ۽ گڏي رکندو هوس. مون کي ڏسي، چيائين، "واتيا! تون اجا پاڪستان ۾ رهيو پيو

آهين؟!" لڏي يارت کو نه ويو آهين؟ حياتي پياري کا نه اٿئي ڇا" مون رکو مشڪيو. ڳالهائڻ جي ضرورت ڪا نه سمجهيم. ڇاڪاڻ ته اهڙا شخص مسلم ليگ جا پاليل ذهني مريض هئا، جن کي مذهبي بغض جي زهريلي سڪيا مليل هئي.

ڳوٺ جي ٻن ٽن ٻين شريف ۽ مهذب مسلمانن سان به ڪيڪر ڪرڻ ويس. انهن ۾ هڪڙو هو، جهونو ۽ بزرگ ڪانگريسي حڪيم مولوي محمد معاذ ڀلمانسائي ۽ حليمائي جي مثالي تصوير. جيڪو اڃا تائين پنهنجن خلافت وارن قومي عقيدن تي قائم هو. چوڌاري فرقيپرستن سان گهيريل، اخلاقي جريت سان ڳاٽ اوچو ڪري، رهيو پيو هو. مون کي ڏسي عجب ۾ پيو ته مان اڃان ڪيئن پاڪستان ۾ رهيو پيو هوس. ڏاڙهونءَ جي رس جي شربت جو گلاس پياريائين. سندس شربت سڄي سنڌ ۾ مشهور ٿي ويا هئا. حال احوال ورتائين ۽ شاباس ڏنائين جو همٿ ڪري رهيو پيو هوس ۽ ههڙي گهٽيندڙ فضا ۾ ساهه کڻي رهيو هوس. ساڳي پاڙي ۾ پراڻو ڪامريڊ ۽ هاري ڪم ڪندڙ عبدالخالق رهيو پيو هو، تنهن سان به مليس. هو ڏاڍو پختو شخص هو. "انقلاب" نالي هفتيوار اخبار پڻ شايع ڪندو هو. بعد ۾ معلوم ٿيو ته ڪٽر پرست مهاجرن کيس دهريو (ناستڪ) قرار ڏيئي قتل ڪري ڇڏيو.

ٻيا به سادا شريف ۽ خوش مزاج محنت ڪندڙ ڳوٺائي جن سان خاص وڃي مليس، تن مان هڪڙو هو محمد درزي- سچو نالو وسري ويو اٿم. نڪرون ۽ خميسون هن ڪان سبائيندا هئاسون. اسڪولي يونيفارمون سبڻ ۾ ماهر هوندو هو. شوق ۾ سيکو شاگرد وٽس ٿي ايندو هو. اسان ڪڇڙن- سهڻن ڇوڪرن کي ڏاڍي چاهه سان ڏسندو هو ۽ مرڪندو هو. اکين ۾ ميل ميريل نه هوندو هوس، بلڪ شرافت بکندي هئس. ديوانن جا ڇوڪرا ڏاڍا وٽندا هئس. پيو محنت ڪش، عاشق مزاج جوانڙو غلام محمد حجام، جنهن کي محبت وچان "غلامو... غلامو" ڪري سڏيندا هئاسون. وار ڏاڍي نزاڪت سان لاهيندو هو. مشهور ٿي ويو هو. هندو جوانڙا گهڻو ڪري غلاموءَ وٽ ٿي ايندا هئا.

خاص طور آرتوار يا موڪل جي ڏينهن تہ وتس قطار ۾ بيهڻو پوندو هو. جيئن هت اڄڪلھ وڏن شهرن ۾ مشهور سئلونن ۾ ٿيندو آهي. هو گرهاڪن کي ڏاڍو پيائيندو هو. جڏهين اُن زماني ۾ خرچي (ٽِپ) جو رواج نہ هوندو تہ بہ اسان مان ڪي ڪيس پنجاھ پيسا وارن جا ۽ پنج پيسا مٿان ٽپ ڏيندا هئا. جيڪا وڏي ڳالھ هئي. محمد درزي ۽ غلام محمد حجام مون ڪي ڏاڍي سڪ سان مليا. مون کي دوڪان تي وهاري چانھ بہ پيارائون. هندن جي لڏي وڃڻ تي ڏاڍو ڏک هون. ننڍو وڏو پورهيو ڪندڙ مسلم پائر هندن جو ڪم ڪندا هئا، جنهن تي سندن ڪٽنب پلبا هئا. هندن جي وڃڻ ڪري ڪين روزگار ۾ ڏاڍو ڏک لڳو هو ۽ پريشاني وڌي هئي.

ٽورن ڏينهن جي نوابشاهہ جي گشت بعد مان موٽي حيدرآباد آيس ۽ وري هاري حقدار پريس ۾ ڪم کي لڳي ويس. واپس اچي ڏسان تہ "بام" ڪم هو. حيدربخش مان معلوم ٿيو تہ منهنجي سوال تي تہ "هندو ڪافر" کي پريس ۾ رکيو اٿئي" هن سان جهڳڙو ڪري، راتو واھ پريس ڇڏي هليو ويو. ڪير چاتي ڪيڏانهن ويو!

هڪڙي ڇنڇر شام مان پريس جي ٻاهران ڪٽ تي ليٽيو پيو هوس، اکيون آسمان طرف ڪري، اچانڪ هڪ زوردار هوا جو جهونڪو آيو، جو رستي جي دز پاڻ سان کڻندو آيو. دز ڪارڻ منهنجون اکيون لتجي ويئون ۽ پلڪن اندر اندڪار جو اولڙو ڇانئجي ويو. پلڪون اڃان پوريل ئي هيون جو مٿي تي ڪنهنجي ٺڪڪيءَ جو احساس ٿيو. اُن ڇهاءَ جي سڳنڌ منهنجي سرير کي سُرهي ڇڏيو. اکيون کولي ڏسان تہ مٿن ڪان شيخ اياز بيٺو آهي. اعتبار ئي نہ اچي. اکيون پوري وري کوليم تہ ڪٿي خواب تہ ناهي! پر نہ، هيءَ شيخ اياز ئي تہ هوا ٽپو ڏيئي کٽ تان اٿيس. کيس ڀاڪر ۾ ڀري ورتم. هيترن مهينن کان پوءِ گڏيو هو. جذبي جي زوردار اوت جي اثر هيٺ وڏو سڏڪو ڀرجي آيو. ڀريل گلي سان چيم، "اياز، ٻارهن مهينن اندر سنڌ جو سهاڳ ڪيئن لتجي ويو... تنهنجا منهنجا سڀ جا سڀ دوست رام، موهن، ڀڳوان، ڪرشن،

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

گوبند، گوپال، سندر، لڇمڻ، ڪيڏانهن ويا؟ تو ڪين وچڻ ڇو ڏنو؟ زنده پير - اَڏيري لعل جو قسم وجهي تو هنن کي هتي ٽڪايو ڇو ڪين؟"

اياز جون ٻه اکيون پرجي آيون. پيڙا پرنئي آواز ۾ چيائين، "پر تون هيترا مهينا هئين ڪٿي؟"

"مان ته ڪراچي جيل ۾ هوس ۽ تون ڪٿي هئين؟" مون سوال ڪيو.

"مان سنڌ جيل ۾ هوس." اَياز وراڻيو.

مون حيرت مان پڇيو، "سنڌ جيل وري ڪٿي ٿاهيو اٿن؟"

چيائين "سنڌ جي اُتر سرحد کان وٺي ڏکڻ سرحد تائين ۽ اوڀر سرحد کان وٺي اولهه سرحد تائين." آياز جي چهري تي اُمڙي آيل دک جو درياءُ پسي مان ٻه اُن ۾ ٻڏڻ لڳس، جوهٽ کي پڪڙي، مون کي ڇڪي چيائين، "جيڏانهن ٻه وٺي هندوستانءُ ته ڇا نه هلندي؟"

چيم، "ضرور هلندس. پر ٻن هنڌن تي نه وٺي هلجانءُ - هڪڙو مندر ۾، ٻيو مسجد ۾."

"ڇو ايشور يا خدا جو درشن نه ڪندين؟"

"نه، اُهي اُتي آهن ئي ڪو نه. اُتي هاٿي، ٺوڳين ۽ ڪپتين جو اڇي واسو ٿيو آهي. ايشور ۽ خدا ٻه شرنارٿي ٿي ويا آهن، ٻي گهر ٿي ويا آهن.."

چيائين، "ڪفر جون ڳالهيون ٿو ڪرين، هن پاڪ آستان تي...!" اياز جي منهن تي مرڪ هئي، يسوع مسيح جي صليب واري مرڪ.

آياز، رستي ويندڙ خالي گهوڙا گاڏيءَ کي هڪلُ ڏيئي بيهاريو، چيائين، "ويهه گاڏيءَ ۾." مان ڏاهي ٻار وانگر گاڏيءَ ۾ چڙهي ويٺس. هوبه ٽپو ڏيئي اچي منهنجي پرسان ويٺو. وري ٻه سوال ڪيم "ڪيڏانهن ٿو وٺي هلين؟"

"اُتي، جتي الله ۽ ايشور پناهه وٺڻ لاءِ وڃي لڪا آهن." سندس چهري تي شرارت هئي. گاڏيءَ واري "هل پٽَ اَڏام پٽ" چئي، شاندار ٻت قدُ واري گهوڙي تي ڇهبوڪ جو صرف اشارو ڪيو ته گهوڙو ٽاپ ٽاپ ڪندو اُڏامڻ لڳو. ٽلڪ چاڙهي چڙهي حيدرآباد جي سٿر تي نڪتاسون. شاهي بازار، ميرن جا قبا، هومسٽيڊ هال، قليليءَ وارو رستو،

هيرآباد، ڪاليج، جيل وارو رستو، باغ باغيچا، ڦرندا رهياسون. اَياز چيو ”لنبي عرصي ڪانَ پوءِ، پنهنجي محبوب شهر ۾ آيو آهيان. حيدرآباد سنڌ جي دل آهي. اسان جو شاندار اتهاس هن شهر سان جڙيل آهي، هي اسانجي دل جي ڌڙڪڻ جو مرڪز آهي ...“ هو پنهنجي شاعراڻي طبيعت ڪي پر لڳائي اونچو اڏري رهيو هو. مان اُن جو لطف ماڻي رهيو هوس. پوءِ الائي ڪهڙو ريچڪ آيس جو بگيءَ واري پٺيان نظر ورائي اسان کي ڏنو، هڪ طنزي مُرڪ سندس چهري تي نچي رهي هئي.

گهوڙي گاڏي هڪڙي سوڙهي ۽ پراڻي گهٽيءَ مان هلڻ لڳي، جنهنجي ٻنهي پاسن تي ڪبوتر خانن جهڙين ڪوٺڙين جي ڳڙکين ۾ چٽيل - ڏکيل - هر عمر جون عورتون بيٺيون هيون - انساني جسمن جو مارڪيٽ! منهنجو تہ پسينو ڇٽي ويو ۽ اياز شيطاني تسڪين سان منهنجي چهري تان چٽڪندڙ پسيني کي ڏسي رهيو هو. ڪيس آهستي چيم“ ”يار، خدا جي واسطي هتان نڪري هل.“

”چريا تون ۽ مان اڄ هڪ ئي وٽ هلنداسون.“ ائين چئي مون کي ڇڪي هيٺ لاٿائين.

ليلائيندي چيم، ”خدارا، اهڙي جٽ نہ ڪر مون سان!“

”تو چيو هونہ، تہ ايشور الله پنهنجا گهر ڇڏي ڀڄي ويا آهن. اڄ تہ ڏيکاريانءِ، هو هتي اچي لڪي ويٺا آهن. هنن جسم - فروشن جي روح ۾ جهاتي پائي ڏس!“

هڪ هڪ ڳڙکيءَ وٽ بيهندو، دام پڇندو هليو. ”ڪيترو؟“

جواب ملندو رهيس، ”پنج روپيا.... ست روپيا....... ڏهہ روپيا....“ پر هڪڙي ڳڙکيءَ وٽ کيس جواب مليو، ”قبلا، اندر اچو! اياز جي ذهن تي الائي ڪهڙو شيطان اچي سوار ٿيو هو! هو پاسي کان ٻہ ٽي ڏاڪا چڙهي اندر ٿيو ۽ مون کي بہ هٿ کان ڇڪي اندر ڪيائين.

”اوهين گرهاڪ ڪو نہ آهيو. مهمان آهيو. هت ويهو. چانهہ پيئو ۽ پان کائي وڃو.“

اياز آواڪ رهجي ويو.

”هائو، مان اوهان کي گهڻي وقت کان ڏسي رهي آهيان. اهو منهنجو انومان صحيح آهي. اوهين گراهڪ نہ آهيو، پر مهمان آهيو. اُئين ٿيندو آهي، جو ڪڏهن ڪڏهن روح ۾ رچ پيري مهمان بہ اسان وٽ ايندا آهن.“

اياز ڪجهہ پاڻ ۾ آيو. ڳالهائڻ جو ڇڻ وجهہ مليس. ”هيءُ منهنجو دوست ايشور ـ الله وچائي وينو آهي. اُنهن جي ڳولها ۾ نڪتو آهي.“

وٺشيا جي اکين ۾ چمڪ اچي ويئي. چيائين، ”هتي ويهو، مان اجها آيس.“ هوءَ پاسي واري ڪمري ۾ هلي ويئي. مون ٻئي هٿ جوڙي اياز کي اشاري سان التجا ڪئي ۽ هٿ کان پڪڙي، زوريءَ ٻڪي ٻاهر آندو، ۽ اسين ٽويان پير ڪري ڀڳاسون.

ميرل، يعني مير محمد ٽالپر کي چاچي حاشم مان معلوم ٿي ويو هو تہ مان جيل مان ڇٽي آيو آهيان ۽ نوابشاهہ مان چڪر هڻي آيو آهيان ۽ حيدربخش جتوئي سان پريس ۾ ڪم ڪري رهيو آهيان. هڪ ڏينهن اوچتو هو اچي ويسٽ ڪچي ۾ جتوئي جي گهر پهتو. مان تہ دنگ رهجي ويس. چي: ”ڇگا مڙس، ڇٽڻ جي بہ خبر ڪا نہ ڏني اٿئي. مون کي چاچي مان پتو پيو آهي، حيف اٿئي! ياراڻيءَ کي ٽڪو لڳايو اٿئي.“ ڏاڍو حجتي ۽ مذاقي طبيعت جو دلدار ماڻهو هو. دوستيءَ ۾ ڪجهہ بہ قربان ڪرڻ، هن جي بنيادي فطرت هئي. هن جا منهنجي مٿان، منهنجي ٻين ٻن قريب دوستن ۽ ماڻٽن ـ گلاب ڀڳواناڻي ۽ تولو ويرواڻيءَ مٿان ايترا قرب آهن، جو ڇا ڇٽجي! پيار ايترو جو ورهاڱي کان پوءِ ٽي دفعا هٿ ڀارت ۾ اچي اسان سان پيار ونڊي ڇڪو آهي. مون بہ حجتي ٿي چيو، ”ابا، تو ڪي ڪٽي ڳولهيان، تنهنجو نڪو پتو، نڪو پاندا! ڪو چوي تہ ٽنڊي ڄام ۾ آهي تہ ڪو چوي ٽنڊي الهيار ۾ آهي، تہ ڪو چوي ڪٽي، تہ ڪو چوي ڪٽي. چاچي وٽان پڪو پتو مليو تہ نبيسر ۾ آهين. پر اُتي بہ تو کي ڪٽي اچي ڳولهيان؟“ پوتارا ڏاڍو ڪو ڀولو آهين. نبيسر ٽي لهي ڪنهن کي بہ چئين ها تہ ڊاڪٽر مير محمد ٽالپر وٽ وٺي

هل تہ ڪو ٻار بہ تو کي آگر ڪان وٺي مون وٽ پهچائي ويچي ها.“ مون چيو، ”مار! ھاٿي تون ميرل مان ڊاڪٽر مير محمد ٽالپر ٺھجي ويو آھين؟“ مذاق سمجھي آئي، ”نيم طبيب خطري جان!“ چيائين، ”اڄي ڏسج تہ ڪھڙا ڪرشما ڪيا اٿم! مان ترسي نٿو سگھان، جو پيشي جي تقاضا آھي. مس ويچي ڪو ڏنڊو چمايو اٿم. گراھڪ ٿائي ڪارڻ نٿو چاھيان. پن تن ڏينھن ۾ پھچي ويچجانءِ. ڏس، جيئن چيومانءِ، اسٽيشن تي پهچي ڪنھن کي بہ چوندين تہ تو کي منھنجي اسپتال پهچائي ويندو“.

سچ پچ جئن چيائين، ھو ڳوٺ ۾ ڏاڍو مشھور ٿي ويو ھو. ڪتابن جو اڀياس ڪري طبابت شروع ڪئي ھئائين. ھٿ ۾ شفا بہ ھئس. وٽس پهتس تہ ٺري پيو. پن تن مريضن کي ڏسي، دوا يا انجيڪشن ڏيئي دواخانو بند ڪري، پين کي شام جو اچڻ لاءِ ھدايت ڏنائين. اسين اچي سندس رھائش واري جڳھہ پيڙا ٿياسون. نبيسر ھڪڙو ننڍو ڳوٺ ھو. سئوسوا گھرن جي بستي ۽ ھڪڙي ننڍي گھٽي، جنھن ۾ ضروري شين جا دوڪان ۽ ننڍن پورھيتن جا بانڪڙا ھئا. ميرل جو پن ڪمرن جو گھر ھو، جنھن جي چوڌاري وڏو حاطو ھو. ضروري حاجت لاءِ جھنگ ۾ وڃڻو پوندو ھو. ڪاڏو پيتو بہ پاڻ ڪندو ھو. ٽيئي ويلا گوشت، مڇي، مرغي، بيدا ۽ ڪڻڪ جون روٽيون. ميوو بہ جام ھوندو ھو، باقي پاڇين کي طلاق، جو اھي چيزون گاھخورن لاءِ ھيون. محفل رات جي وقت ڄمندي ھئي. سندس دوست گھٽي ٻاگي سندس ويچارن جا حامي ھوندا ھئا. ھو نہ صرف مذھبي جنونيت کان بلڪل آزاد ھئا، بلڪہ مذھب جي سوال تي بلڪل ريڊيڪل خيالن جا مالڪ ھئا. ملن، مولوين ۽ وڏيرن بابت ٺٺولي ۽ مذاق جا اُھي ٽوٽڪا ۽ نڪتا ٻڌائيندا ۽ گھڙيندا ھئا، جو مان ھت لکڻ کان ڪيٻايان ٿو تہ ڪي ڪٽر مولوي مٿس موت جي فتوئي جا حڪم نہ جاري ڪري ڇڏين. ھو ڪين دوزخ جا عيوضي سمجھندا ھئا. پنھنجي مذھبي ڪتاب تي بہ ڏمريل ھئا. سندن سمجھہ ۾، انھيءَ پستڪ مسلمانن جي دل ۽ دماغ کي غلام بڻائي رکيو

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

آهي ۽ انسانيت جي سهڻن قدرن کان پاسيرو ڪري ڇڏيو آهي. ڪي سنڌس دوست ڏاڍا سُريلا هئا. جيڪي شاهه ۽ سچل جو ڪلام ۽ لوڪ ڪلام اهڙي دلفريب انداز ۾ ڳائيندا هئا. جو دل ۽ دماغ ڪي جهٽي وڃن. چرچي ڀوڳ ۾ به اُستاد هئا. ڪلائي ڪلائي پيٽ ۾ سور وجهي ڇڏيندا هئا. ڪڏهن وري ڳجهارتن جو دؤر ته ڪڏهن وري جِنن - ڀوتن ۽ پرين جون ڪهاڻيون، جو رات جو پوئين پهر تائين پيا داستان هلندا هئا. سنڌ جي پراڻي ڳوٺاڻي تهذيب جو جڻ مثالي رنگ هو، هنن محفلن ۾.

مير محمد، پنهنجن دوستن سان منهنجي واقفيت وڌائي چڙهائي ائين ڪرائيندو هو، گويا مان وڏو پير آهيان. هو مون کي چئي ڇڏيندو هو ته تون ماٺ ڪري ويٺو ٻڌندو ڪر. هنن کي ائين ئي سمجهائڻو پوندو آهي. مون کي ڪل به ايندي هئي، پر مان سنڌس حڪم اندر رهندو هوس. اُن ۾ هن جي ڪا مصلحت هئي. پنهنجي نموني هنن تي اثر وجهڻ چاهيندو هو. صبوح جا ٻه - ٽي ڪلاڪ ۽ شام جا ٻه - ٽي ڪلاڪ مان وٽس سندس دواخاني ۾ وهندو هوس. مريضن جا عجيب و غريب داستان ۽ ميرل جي هنن سان چسڪيدار گفتگو ٻڌي، ڳوٺاڻي دنيا جو لطف ماڻيندو هوس. اڄ سياڻي ڪندي، هفتو ٽِرسائي ڇڏيائين. وڃڻ ئي نه ڏئي. نيٺ جڏهن سمجهايو مانس ته ڪامريڊ جتوئي پريشان ٿيو هوندو، جو ”بام“ به ڇڏي ويو اٿس. تڏهن مس راضي ٿيو، پر چيائين ته هو مون کي حيدرآباد ڇڏي ايندو. گهڻو ئي سمجهايو مانس ته اهڙي تڪلف ڪرڻ جي ڪهڙي ضرورت آهي ته ناراض ٿي ويو. چيءِ: ”دلبر يار کي شان مان سان اُماڻڻ جي فرض ۾ به ڪوتاهي ڪريان؟ ياراڻيءَ ۾ تون مون کي واهه جي ٿو مرجاتا سيکارين!“ آرتوار ڏينهن مون سان گڏجي حيدرآباد آيو. جتوئي صاحب سان ڪچهري ڪيائين. شام جو مون کي گهمائڻ وٺي هليو. تلڪ چاڙهيءَ تي چڙهندي، بوٽن جي هڪ دوڪان تي بيهي رهيس. شوڪيس ۾ هڪڙو اڌ لانگ بوٽ پيو هو. ڏسڻ سان دل هرکجي ويئي.

بيٺو ٿي رهيس. مير محمد پاڻيپي ويو ته منهنجون اکيون بوٽ ۾ اٽڪيون پيئون آهن. چيائين: ” ڪجهه وٺيو اٿئي ڇا؟“ مون چيو، ”نه، ائين ڏسان ويٺو.“ چيائين، ”هل اندر، ٻڌاءِ تو کي ڪهڙي بوٽ موهيو آهي؟“ مون لانگ بوٽ ڏانهن اشارو ڪيو. مون پائي ڏٺو مونکي پورو ٿي آيو دوڪاندار کي حڪم ڪيائين ته اهو بوٽ ٻڌي مونکي ڏي. گهربل رقم سندس هٿ ۾ پڪڙائي ڇڏيائين. پوءِ اسين گهمندا، ڇٽو ڪندا، اچي جتوئي جي مڪان تي پهتاسون. ميرل رات واريءَ گاڏيءَ ۾ واپس وڃڻ لاءِ تيار ٿي بيٺو. مون کان موڪلائڻ وقت منهنجي کيسي ۾ ٻن سئو روپين جا نوٽ وجهي ڇڏيائين.

حيدرآباد ۾ سي. آءِ. ڊي. وارن جي چوڪسي چوويهه ئي ڪلاڪ جاري رهي. منهنجي وقت بوقت ٻاهر وڃڻ سان هو ضرور پريشان ٿيندا هوندا پيچاڳاڇا لاءِ ضرور حيدربخش جتوئيءَ وٽ به ايندا هوندا. مٿس زور به آيو هجي ته هو هڪ ”ڪافر ڪميونسٽ“ کي پاڻ وٽ ڇو پناهه ڏيئي رهيو آهي. هيءُ سڀ قياسي ڳالهيون ڪري رهيو آهيان. حيدربخش جتوئي، مون سان اهڙي ڪا به ڳالهه ڪا نه ڪئي. پر مان ڄاڻان ٿو ته پاڪستاني جاسوسي ڪاتو انهن سيني مسلم دوستن کي پريشان ڪري سگهيو ٿي،جن مونکي پاڻ وٽ رهائڻ جي همت ڪئي هئي..... ٿورا ڏينهن رکي، هڪڙي ڏينهن چيائين، ”تون هٿ ٻڌو ويٺو آهين. هي ڪتا تنهنجي پٺ ڪونه ڇڏيندا. ڇو نه ٻه چار مهينا وڃي هندستان مان چڪر هڻي اچين؟ ان وچ ۾ هوءَ موءِ به ترنديءَ حالتن ۾ سڌارو ايندو.“ پوءِ هڪڙو ڪتاب هٿ ۾ ڏيئي چيائين“ ”هيءُ ڪتاب پاڻ سان کڻيو وڃ. ان جو سنڌي ترجمو ڪري پاڻ سان کڻيو اچجانءِ. هت پنهنجي پريس ۾ ڇپينداسون.“ ڪتاب هٿ ۾ ورتي ان جو سرو پڙهيم: واٽ اِز ڪميونزم، باءِ ايمائيل برنس.

مان تيڙ ٻڌي اچي ڪراچيءَ پهتس ۽ سوڀي جي گهر لٿس. ان وقت سنڌ مان لڏيندڙ هندو، جيڪي سمنڊ رستي ڪراچي بندر کان بمبئي اماڻيا پئي ويا، تن لاءِ ڪراچيءَ جي سوامي نارائڻ مندر ۾ عارضي

گذر هنڌ رکيو ويو هو. ڪانگريسي اڳواڻ شري ڪرشنا نند ڪئمپ جي سنيال هيٺ هو. لڏيندڙن کي ٻيڙي ٻارت سرڪار طرفان مفت ۾ ٽڪيٽ ڏني ويندي هئي. مان سڌو سوامي نارائڻ مندر ۾ پهتس. سوامي ڪرشنانند سان منهنجي چڱي سڃاڻپ هئي، جو ڪافي وقت ڪانگريس سان جڙيل رهيو هوس ۽ سکر جيل (١٩٤٢) جي دوران ۾ هن سان ملاقاتون ٿيون هيون. ڪيس پنهنجي ڀارت وڃڻ جي ارادي کان واقف ڪيم. چيائين" "سڀاڻي ٻي اچي ٽڪيٽ وٺي وڃ. جهاز تيار ٿيو بيٺو آهي. سڀاڻي ٻي منجهند کان پوءِ روانو ٿيندو." سڀاڻي تي صبوح جو ٻي مان سوامي نارائڻ مندر ويجي، ٽڪيٽ وٺي، سڌو ڪراچي بندر تي پهتس. مون وٽ سامان جا صرف ٻه ننگ هئا. ـ هڪ لوهي پيٽي جنهن ۾ منهنجا ڪپڙا ۽ ٻيون ڪم جون ضروري چيزون هيون ۽ ٻيو هو ڪپڙي جو ٿيلهو، جنهن ۾ ڪجهه ڪتاب ۽ ٻيون لڪپڙهه جون شيون ۽ ٿورا پيسا، جيڪي مير محمد جي ڏنل رقم مان باقي بچيا هئا. مسافرن جهاز تي چڙهڻ شروع ڪري ڇڏيو هو. هٿ ۾ پيٽي ۽ ڪلهي ۾ ٿيلهو اٽڪائي، ٽڪيٽ ڏيکاري مان جهاز تي متي چڙهي آيس. ڊيڪ تي ڪنڊ ۾ پاسيرو پيتي رکي، اُن تي ويهي رهيس. منهنجي من اسٿتي اُن وقت هڪ ڪوهيل ۽ هارايل شخص جي هئي، جنهن جيون ۾ چڻ سڀ ڪجهه هارايو هجي. مان پنهنجو وطن ڇڏي رهيو هوس، پنهنجي محبوب ڌرتيءَ کان ڪٽجي دور وڃي رهيو هوس. اجا اهڙي رنج و غم کي پيئي رهيو آهيان جو اوچتو ٻي اوپرا شخص اچي منهنجي مٿان بيٺا. هڪڙو جنهن جي هٿ ۾ اختياريءَ جي ننيڙي ڏنڊي هئي، تنهن سوال ڪيو" "تون ٻي ڪيرت ٻاٻاڻي آهين؟" مون ڪنڌ ڌوڻي "ها" ڪئي. "تنهنجي سامان جي تلاشي وٺي آهي." دل ۾ چيم: "مردود! مون کان سڀ ڪجهه کسي ورتو اٿوَ. منهنجي جيجل سوڌو. باقي ڇاجي تلاشي وٺي اٿوَ! پيٽيءَ جو تالو لاهي، ٿيلهي جي ذپ ڪولي سندن اڳيان رکيم. شڪاري ڪتن وانگر منهنجي ٿيڙن جي نوس نوس ڪندا رهيا. هڪ هڪ ڪري ٻاهر ڪڍندو ڪندا ويا. ڪپڙا ۽ ٻيون شيون. مونکي رڳو ٿن شين جو اونو هو -

هڪڙو نوٽ بوڪ، جنهن ۾ جيل جا تاثرات لکيل هئا. پيو گوپيءَ جي خطن ۽ فوٽن جو لفافو ۽ تيون گوپيءَ وٽان مليل ريشمي ڪاڏيءَ جو رومال، جنهن جي ڪنڊ تي قومي جهنڊي جو نشان ڀرت سان ڀريل هو. ڊپ هوم تہ ڪٿي اهي اعليٰ شيون نہ ڪٿي وڃن پر هو ڪنهن ٻيءَ ڳالهہ جي ڳولها ۾ هئا ۽ ڪجهہ بہ حاصل نہ ڪري، نراس ٿيا. وڃڻ کان اڳ مون کي پاڪستاني سرڪار جو حڪم نامو ڏنائون، جنهن ۾ پاڪستان مان مون کي نيڪالي جو حڪم هو. ڪاغذ تي مون کان صحيح وٺي منهن پيلو ڪري رمندا رهيا.

خالي لوهي پيتيءَ تي ويٺي شام تي ويٺي آهي. جهاز ڪيڏي مهل لنگر ڇوڙي، پنهنجي منزل ڏانهن هاڪاريو آهي، سمڪ نہ پيئي اٿم. منهنجي آسپاس منهنجون شيون اجان ٽڙيون پکڙيون پيئون آهن ۽ هوڏانهن سڄي ڊيڪ تي اِنسان ٽڙيا پکڙيا پيا آهن. گهڻي ڀاڱي اندرين سنڌ جي ڳوٺن مان پورا پريوار هت اچلايا ويا آهن. غريب ۽ وچولي طبقي مان آهن، سندن رهڻ ڪهڻ، سنڌي نموني جو آهي. عورتون سٿڻ، چولي، رئي ۽ سپاتي ۾ آهن، جيڪا سنڌي هندن جي قومي پوشاڪ چئي سهگجي ٿي. وڏي عمر وارن کي نٿون، بولا ۽ چوڙيون ڳچيءَ ۾ دري يا لڪڙي پيل آهي، جنهن مان سندن سهاڳڻ هئڻ جي خاطري ٿئي ٿي. ننڍيون نينيون پاڻ کي رئي سان چڱيءَ طرح ڍڪي ويٺيون آهن. مرد بہ ڌوتين، ڪرتن ۽ ٽوپين ۾ آهن، ڪلهن تي بوڇڻ ۽ پيرن ۾ سنڌي جتي اٿن. جوان ڇوڪرا سوٽ قميص ۾ آهن ۽ مٿا اگهاڙا اٿن ۽ پيرن ۾ وديشي نموني جو بوٽ پيل آهي. هر هڪ فئملي ڊيڪ تي هڪڙي ننڍڙي جڳهہ هٿ ڪري، فراسي يا چادر لڳائي ٻارين ٻچين سوڙها سکوڙا ٿيو ويٺا آهن. جيڪو ٿورو گهڻو سامان پاڻ سان کڻي سگهيا آهن، سو پيتين ۾ بند يا بسترن ۾ نوڙين سان ٻڌل، سندن آسپاس پيو آهي. ڪن ماتائن کي ٿڃ پياڪ ٻالڪ بہ آهن، جن کي هو، مردن کي پُٺي ڏيئي، رئي سان ڍڪي ڇڪڙ ڏياري رهيون آهن. هن نموني مريادا جو آنگهن ڪين ذهني پيڙا ڏيندو هوندو، دل کي ڌڪو پهچائيندو هوندو ۽

هو اندر ئي اندر ۾ ڇا محسوس ڪنديون هونديون؛ ڪاش! مان هنن جي من اندر جهاتي پائي ڏڏڪائيندڙ ڇتر ڇتي سگهان!

جيئن آهستي آهستي رات ٿيندي وڃي ٿي ۽ جهاز گهري سمنڊ جي زوردار ڇولين جي ڇپيٽن هيٺ، هيٺ مٿي ۽ هڪ پاسي کان ٻئي پاسي راڪنگ ٿاءِ وانگر لڏڻ شروع ٿو ڪري ته ڊيڪ تي ويٺل مسافرن جي حالت خراب ٿيندي ٿي وڃي. ڪيترن کي مٿي ۾ چڪر ۽ پيٽ ۾ ولوڙا پوڻ ٿا شروع ٿين. ڪيترائي اُبڙاڪ ڏيئي رهيا آهن ۽ ڪي ته سچ پچ الٽيون به پيا ڪن. ٻارن جو روڄ راڙو، پوري وايومنڊل کي غمناڪ فضا جي ڇايا وڃائي ڇڏي آهي.

گهڻي ڀاڱي شرنارٿي ڇهرن کي ڪپڙي سان ڍڪي، ڪن حالتن ۾ ڪپڙا وات ۾ ڏبي پاسيرا ليٽيا پيا آهن. مون کي لڳو ته ڪن کي اکين ۾ لڙڪ به آهن ۽ ڪي سچ پچ ڌيمل آواز ۾ سڏڪي رهيا آهن. منهنجي دل به ڀرجي آئي آهي.

مان هنن بدبخت ورهاڱي تي سوچي رهيو آهيان. هيءَ تاريخ جي ڪهڙي ٽنولي آهي... سياست جو ڪهڙو ستم آهي! هزارن سالن کان پنهنجي ڌرتيءَ تي وسيل، سادن، سٻاجهن، بيڏوه انسان کي پاڙن کان پٽيو ويو آهي. ڪين ته اها به ڄاڻ ڪانهي ته مٿن هيءَ قهر ڇو نازل ٿيو آهي، مٿن هيءَ ويل ڇو وهيو آهي. ڪين ته پنهنجي منزل جي به خبر ڪانهي، آئيندي جي به ڄاڻ ڪانهي. ڪنهن وٽ آهي، هنن جي سوالن جو جواب؟ ڪير ڏيندو هنن کي سندن سوالن جا جواب؟ جن وٽ جواب آهن، سي ڪونه ڏيندا، ڇاڪاڻ ته هو خود ڏوهاري آهن. مذهب جي حيوانيت ۽ سياستدانن جي شيطانيت تي منهنجي من، بدن ۽ ذهن ۾ ولوڙو مچي ويو آهي، گويا سڄو رت مغز طرف ڊوڙي رهيو آهي. مٿي تي پيل جناح ٽوپي لاهي، هٿ ۾ ڪئي اٿم. لڏندو لمندو، پاڻ کي ڪرڻ کان بچائيندو، ڊيڪ جي ڪناري کي پڪڙيندو، هڪ هنڌ بيهان ٿو، جتان پاڻيءَ جي لهرن کي ڏسي سگهان ٿو. هٿ ۾ جهليل ٽوپي ڀرپور اُڇل سان سمنڊ حوالي ڪري ٿو ڇڏيان.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سچ هر صبوح جو اُپرندو آهي. اُنهيءَ صبوح جو به سج اُپريو هو، جنهن صبوح جي اڳين رات اسان جهاز جي ڊيڪ تي مني جهنم ۾ گذاري هئي. اِهو پهريون صبوح هو، جيڪو مون پنهنجي ڌرتيءَ تان اُپرندو نه ڏٺو هو. منهنجي من ۾ هڪڙو ڪارو منحوس شڪ ليئو پائي ويو ته ڇا مان وري عمر ۾ پنهنجي ڌرتيءَ تان اُپرندڙ سج جي سونهن پسي نه سگهندس! اُميدون ۽ ارادا ته مان ڪي ٻيائي پاڪر ۾ پيري ڪٽي آيو آهيان. آئيندي جو ڳود اونداهو آهي. ان ۾ ڪير جهاتي پائي سگهي ٿو؟ منهنجي سامهون ٻه واٽون هيون. هڪڙي هئي ماضيءَ جي روشن واٽ، جيڪا مان ڇائي ڇر ڪان ٽوڙيندو پٺي آيس ۽ ٻي هئي آئيندي جي واٽ اڻڄاتل، اڻسڃاتل ۽ اڻماپيل! اَها واٽ هرويرو اونداهي به ته نٿي ٿي سگهي؟ سج اُنهيءَ راهه تي به ضرور اُپرندو نه! ڪڪائڻ هوندي، ڪنڊائين هوندي، پٿرائين هوندي، پر اُن جي هيٺان، ڪائي ٿڌرتي ته هوندي نه! ۽ ڌرتي هميشه ٻاجهاري ٿيندي آهي. ماڻهن جي ڳالهه نٿو ڪريان......

جيئڻ ئي نئين ديش جي ڌرتيءَ جو ڪنارو، پريان پريان، گهاٽي ڌنڌ مان ڏيري ڏيري نڪرندو، ويجهو پوندو ٿي ويو، ته اٽڪل هزار ماڻهن جي ڪٽ، جن سڄي رات اڪين ۾ ويهي گذاري هئي، تن جي ساهه ۾ ساهه پيو ۽ جان ۾ جان آئي. هنن جون دليون ته اڃا به هيپايل هيون، پر چهري تي آشا ۽ آنت جو ٿورو گهڻو ترورو هون. سندن آئيندو، جيتوڻيڪ غيب ۾ لڪل هو، پر هلندڙ حال ۾ ڪين پنهنجي سر جي سلامتيءَ جي خاطري هئي، جنهن وشواس هيٺ ته هو، پنهنجي خوبصورت آڏيل ۽ سرسبز دنيا ڪي خيرآباد چئي، پڪا پٽي نڪتا هوا. بمبئيءَ جو بندر قريب آيو. جهاز لنگر هنيو. ماڻهو پنهنجو سامان ڪٺي، اُداس چهري، مرجهايل مکڙي ۽ اوجاڳي ييل ياري اکين سان، پنهنجا ٻار، پيٽيون، بسترا ۽ ٻيو سامان گهليندا لهندا، هيٺ ايندا ويا. ڪانگريس طرفان اچين ٽوپين وارا ۽ ترنگو ٻئج لڳل شيواڌاري، ماڻهن جي سونهپ ڪرڻ لڳا. هنن والنٽيئرن ڪان سواءِ ٻيا به ڪيترا ماڻهو بندر

تي موجود هوا. هڪڙا آهي هوا، جن کي اڳواٽ اطلاع مليل هو ته سندن ڪي عزيز هن آگبوٽ رستي بمبئيءَ پهچڻا هوا ۽ پيا آهي هوا. جيڪي هر ڪراچيءَ مان ايندڙ جهاز تي، انهيءَ اميد ۾ ايندا رهندا هوا ته متان نه سندن ڪو عزيز انهيءَ جهاز مان خوش قسمتيءَ سان لهي پوي. اهڙا شخص ڏاڍي آس وچان، لهندڙ مسافرن کان پڇا ڳاڇا ڪري رهيا هوا. ڪي رونشي ڪوڏيا به هوا، ته ڪي نڳ، لچا لنب ۽ مصيبت زده مسافرن جي بيوسيءَ جو فائدو وٺڻ وارا به ضرور هوندا. گهوڙي گاڏين وارا، ٽئڪسين وارا ۽ پيا هٿ گاڏين وارا به هوا. مسافر جن جا مٽ مائٽ يا يار دوست اڳواٽ ئي لڏي آيا هوا ۽ ڪٿي نه ڪٿي ٽانئيڪا تي ويا هوا ۽ وٽن انهن جو ڏس پتو پهتل هو، تن کي شيواڌاري صحيح منزل تي پهچڻ جون هدايتون ڏيئي رهيا هوا. پر جيڪي آجاڻ، بيسهاري ۽ نوان هوا، تن کي والنٽيئر شرنار ٿي ڪئمپن جو پتو ٻڌائي رهيا هوا. هڪڙو منهنجو واقف ڪار نڪتو، جيڪو ڪراچي ودياارٿي هلچل ۾ گڏجي ڪم ڪندو هو. هن ڪان مون بهاري لال ڇاٻڙيا جو ڏس پڇيو، جنهن سان، منهن جو ورهاڱي کان پوءِ به خط و ڪتاب چالو رهيو هو. هو مون کي "نئين دنيا" رسالو به موڪليندو هيو، جيڪو بمبئيءَ مان پنهنجي سمپادڪيءَ هيٺ هن ڇاپڻ شروع ڪيو هو. جواب مليو ته هو ڪافي وڏي پنڌ تي رهندو آهي. چيومانس ته مون کي ڪو ويجهو هنڌ ڏس، جتي مان هيءَ پيتي رکان ۽ بهاريلال کي ڳوليان. هن مون کي شري هاسي مل ماکيجانيءَ، جيڪو "هندستان" سنڌي روزانيءَ جو نائب سمپادڪ طور ڪم ڪندو هو، تنهن جي رهائشي جو پتو ڏنو هو، پرسانئي ڪولابا ۾ رهندو هو. مون وٽ ان وقت کيسي ۾ صرف سترهن روپيا ۽ ڇهه آنا هوا. ٿيلهو ڪلهي ۾ ۽ پيتي هٿ ۾ ڪئي، بمبئيءَ بندر کان ٻاهر نڪري آيس. ٻاهر ٽانگا بيٺا هوا. ٽانگو ڪيم. ياد نه اٿم ته گهڻو ورتائين، چار آنا هوندا يا آٺ آنا هوندا. پيتي ۽ ٿيلهو ڪٺي ڏسيل جڳهه جي چوٿين منزل تي، هاسيمل جي گهر پهتس. پنهنجي واقفيت ڏنم ۽ عرض ڪيم ته پيتي رکڻ ڏيوم، جيئن پنهنجي دوست بهاري لال

جو گهر ڏسي آچان. پوءِ سياڻي ٿي آچي اِها پيتي هتان کڻي ويندس. فليٽ جي لنگهه وٽ پيتي رکڻ جي اجازت ڏنائين. منهنجي آڌ پريشاني پوري ٿي. بهاريلال وٽ پهچڻ لاءِ پڻ پورو بس وغيره جو پتو ڏس ڏنائين.

ڳولهيندو ڳولهيندو، نيٺ اچي بهاريلال جي گهر پهتس. آچي در کڙڪايم. در جو صرف هڪ طاق، سوبه اڌورو کوليائين ۽ سسي ٻاهر ڪڍيائين. مون کي ڏسي شايد چڙڪي ويو هو، جو ٻيءَ ڪڻ چيائين، ”موهن پنجابي فلاڻي هنڌ رهندو اٿئي“ زمين منهنجي پيرن هيٺان چڻ کسڪي ويئي ۽ سر ڦيراٽيون پائڻ لڳو. هو جيستائين طاق کي ٻيڪڙي، تنهن کان اڳ هوش سنڀالي ورتم ۽ کيس چيم، ” پر موهن جو پورو پتو ته ٻڌاءِ“ در جي پٺيان ٿي بيٺي پتو ٻڌايائين. ٿيلهي مان پنو ۽ پين ڪڍي، مون آهي هدايتون لکيون تہ رج روڊ (ملبار هل وارو پاسو) تان بس کڻي چرني روڊ لوڪل اسٽيشن تي پهچي، باندرا لاءِ ٽڪيٽ خريد ڪريان. جتان بس کڻي ڪارٽر روڊ تي ٻئنڊ اِسٽينڊ تي پهچان، جتي ڪچيون ٻئرڪون آهن، جيڪي جئہ هند ڪاليج جي شاگردن لاءِ هاسٽل طور رهائش لاءِ ڏنيون ويئون آهن. موهن پنجابيءَ اُتي ئي رهندو آهي. منهنجي لاءِ اِهو سفر، خاص طور لوڪل گاڏيءَ جي، پهريون دفعو سواري، حيرت ڀريو اسرار هو، جڏهين پيٽ ۾ ٻک جو احساس ۽ ذهن ۾ ڊپ جو احساس، جو نئين ڌرتيءَ تي هڪ آجنبي جيان ٺڪاڻي جي تلاش ڪري رهيو هوس. پڇائيندو، پڇائيندو اچي موهن جي ڪمري جي در تائين پهتس، پر ان کي تہ ٻاهران تالو لڳو پيو هو. ٿورو ملبل اُتساهہ ۽ آسرو تہ اُتي ئي ختم ٿي ويو. پر دروازي لڳ، بستري سوڌي کٽ پيئي هئي. ٿورو آٿت وري موٽي آيو. کٽ تي ويهي جهوتا کائڻ لڳس، جو اڳين ساري رات ننڊ مون وٽان فرار هئي. جڏهين شام جو موهن آيو تہ پيٽ ۾ ساهہ پيوءِ پڇائين، هت ڪيئن پهتين؟“ ٻهاري چاڻڙيا واري سربستي ڳالهہ ڪري ٻڌائيمانس. مشڪيائين. ٻهاريءَ ۽ موهن جي سنڌ کان وٺي پاڻ ۾ نہ پوندي هئي. ٻنهي جا ڌتر سنوان نہ هوا. هڪ ٽئين نوجوان جي ياريءَ جي ناتي کي کڻي، هڪ ٻئي جا رقيب

بٺيا هوا. بهاري وڏيڪ بغضي ۾ رکو روح هوندو هو. موهن وڏيڪ ڪلمڪ ۾ پارويس هوندو هو ۽ اڄ به آهي. ڪراچي ۾ برپا ڪيل پبلشنگ هائوس ۾ سائنس گڏ ڪم ڪندي، ڪيس ڏاڍو ويجهو آچي ويو هوس، نهن جو ذڪر هٿي ياڳي ۾ اچي چڪو آهي. مون وٽ موهن جو پتو هجي ها تہ بهاريءَ وٽ هرگز ڪين وڃان هان. موهن روم جو دروازو کولي مون کي اندر ڪيو. مون ڏندڻ پاڻي ۾ سنان ڪيو موهن پنهنجو ڪتڙ جو وڳو بہ ڏنو. مون چانهہ ۾ بسڪيٽ بہ ڪاڏو ۽ سامت جو ساهہ کنيو. زندگيءَ جي لنبي سفر ۾ هيءَ، هڪ ساڌارڻ واقعو آهي پر منهنجي دل تي اُڪري ويل آهي ۽ موهن جي دلداريءَ جي ڳالهہ موقعي بہ موقعي دل تي تري ايندي آهي. ان مان ئي انسان ۽ انسان جي وچ ۾ِنجي فرق ۾ ڄڻ جي گواهي ملندي آهي. اندر ۾ لهي، ڪنهن بہ انسان جي پوري شخصيت کي پروڙڻ تہ ڏکيو آهي، پر شخص کي اُهڃاڻ ڇڏيندو آهي، ان مان سندس جنس جي لک ۾ پرک ملندي آهي. نماشام آچي تي هٿي، موهن چيو تہ هل تہ سمنڊ جي هوا بہ کائون ۽ حال احوالي بہ ڏيون. بٺد اِسٽيند تي سمنڊ ڪناري اچي ويناسون. مون کي لڳو تہ الائي گهڻن سالن کان پوءِ آزاد فضا ۾ ساهہ کڻي رهيو هوس. مون موهن کي گذريل اٽڪل ٻن سالن جي ڪاٽيل جيون جو تفصيلي احوال ڏنو. هن پنهنجين سرگرمين کان واقف ڪيو ۽ جئہ هند ڪاليج ۾ پنهنجي پڙهائيءَ جي خبرچار پڻ ٻڌائي. پڇيائين، "تون هاڻي ڇا ٿو ڪرڻ چاهين؟" مون چيو: ڀهرين تہ مان ايل. ايل. بي. جو امتحان ڏيڻ ٿو چاهيان، جنهن لاءِ ٻئي ٽرم سنڌ ۾ رهي پورا ڪيا هئم، پر راڄنيتي سرگرميءَ ڪارڻ امتحان ۾ ويهي نہ سگهيو هوس، امتحان ۾ صرف ٽي مهينا آهن. چوٿي ٻڌي پڙهنو اٿم، جيئن هيءَ لڪ لنگهي پار ٿيان. وڪالت پاس ڪرڻ کان پوءِ راڄنيتيءَ ۾ شايد بهتر رول ادا ڪرڻ ۾ سهوليت ۽ سهنجائي ٿئي. هن وقت منهنجي لاءِ مول مسئلو اِهو آهي تہ هيءَ ٽي مهينا مان پاڻ کي ڪيئن پاليان ۽ پڙهائي بہ قائم رکان. بنا لڄ هڇڪ چيم: اگر ٻہ - ٽي دوست مون کي ٿوري مالي مدد ڪن تہ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

منهنجو ڪم راس ٿي پوندو. موهن ڏاڍي ايمانداري ۽ سچائي سان چيو، ”منهنجي هن وقت اهڙي حالت ڪانهي جو مان تنهنجي مدد ڪري سگهان، پر بمبئي ۾ ٻه - ٽي دوست آهن جن کي تمام سٺي ڪمائي آهي. ٻن جا نالا ته بروقت ٻڌايائين هڪڙو هو، رام امر لعل پنجواڻي، جيڪو مشهور وڪيل ۽ ڪميونسٽ نيتا رجني پٽيل سان گڏجي وڪالت جو ڌنڌو ڪندو هو؛ ٻيو هو ارجن شهاڻي، جيڪو ايمپلائيمينٽ ايڪسچينج آفيسري عهدي تي هو. رام ۽ ارجن کي چڱيءَ طرح سڃاڻندو هوس، بلڪه هنن سان سنڌ ۾ چڱي خاصي ياري هئي. مون کي آٿت مليو.

هڪ - اڌ ڏينهن پيو ٻه، موهن سان گهمڻ بمبئي شهر جو واءُ سواءُ ورتم. پوءِ چيومانس ته هاڻي ٻنهي دوستن، رام ۽ ارجن جو ڏس پتو ٻڌاءِ ته ڪين ملي، پنهنجي دل جي ڳالهه ڪري اچان. پتو هٿ ڪري، پهرين مان رام پنجواڻي وٽ، رجني پٽيل جي آفيس ۾ ويس. ڏاڍي عجب ۾ پيو ۽ حالي احوالي ٿيو. رجني پٽيل وٽ وٺي هليو، ڏاڍي قربداريءَ سان واقفيت ڪرائين: ها، ايل. ايل. بي جو امتحان ضرور پاس ڪر. مان به مدد ڪندو سانءِ، رجني پٽيل ڪان به مدد وٺي ڏيندو سانءِ. هر مهيني جي پهرين هفتي ۾ مون وٽان سئو روپيا وٺي ويندو ڪر. اوپل سويل جي مدد لاءِ به مان ويٺو آهيان ۽ هيئن ڪر، شام جو ستين بجه آفيس ۾ اچجانءِ ته ڊاڪٽر چوئٿرام گدواڻيءَ وٽ به هلنداسون ۽ ڪانئس به مدد وٺنداسون“.

شام جو گڏجي ڊاڪٽر چوئٿرام جي رهائش واري هنڌ تي آياسون. هو نانڪ موٽواڻي جي چڪاگو ڪمپنيءَ جي آفيس ۾ آرامي هو. رام ٿوري ۾ منهنجي مسئلي جو نچوڙ ڊاڪٽر کي ٻڌايو ۽ چيو: ڪيرت کي پڙهائي پوري ڪرڻ لاءِ مدد گهرجي. ڊاڪٽر ڏاڍو آدار دل ۽ ڪشادي من جو مالڪ هو.هن کي ڄاڻ هئي ته مان پڪو ڪميونسٽ هوس. تازو پاڪستاني جيل مان ڇٽي آيو هوس. هن ڪو به دليل يا سوال جواب ڪو نه ڪيو. رام ڪان پڇائين: گهڻو ڏيڻو آهي. رام چيو:

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

شروعات ۾، ڪاليج ۾ هاسٽل ۾ داخلا وٺڻ لاءِ ٽي - چار سئو روپيا کپندا. پوءِ هر مهيني ڪاڌي ۽ ٻئي خرچ لاءِ به اڍائي سؤ روپيا گهربا. مهر مهيني سؤ روپيا ڪانٽريبيوٽ ڪرڻ جو ذمو ڪنيو آهي. پيا به دوست آهن، جيڪي هٿ وڌائيندا. ٽن مهينن جو ئي ته سوال آهي. نه دليل، نه سوال جواب. ٽي سؤ روپيا ڪڍي رام کي ڏنائين. جيڪي وڌائي رام منهنجي هٿ ۾ ٿمايا. ايڏي سهنجائيءَ سان، منهنجي مشڪل آسان ٿي ويندي، منهنجي حيرت ۽ خوشيءَ جي ڪا حد نه رهي! ڊاڪٽر ۽ رام جي دلي شڪر گذاري ڪيم. سچو قصو ٻڌڻ ڪانپوءِ ارجن شهاڻي پڻ پنهنجي طرفان هر مهيني پنجاهه روپيا ڏيڻ جو واعدو ڪيو. رهيل ڪسر به پوري ٿي. آئيندي طرف قدم اڳتي وڌي ويو.

فيصلو ٿيو ته جوڳيشوريءَ جي اسمائيل ڪاليج ۾ بي. اي. ڊگريءَ لاءِ داخلا وٺان ۽ ان بنياد تي ڪاليج جي هاسٽل ۾ رهڻ جو بندوبست به ٿي ويندو ۽ ڪاڏو به ڪٽنتين ۾ ڪائي سگهبو. ڪاليج ۽ هاسٽل جي فين وغيره جو شروعاتي خرچ ته ڊاڪٽر چوئٿرام گدوانيءَ جي ڏنل رقم مان ٿي ويو. باقي ٿورا پيسا بچيا ته وڪالت جي امتحان لاءِ گهربل قانون جا ڪتاب (سيڪنڊ هينڊ) ڏوبي تلاءَ تان ڪتاب - فروش وٽان چونڊي ڳنهي آيس. هاسٽل جي روم ۾ پاڻ کي بند ڪري، چوٽي ٻڌي پڙهڻ کي جنبي ويس. اتفاق سان ڪو شهر ڏانهن ويندو هوس، جو جو هڪ ته جوڳيشوريءَ کان چرچگيٽ تائين لوڪل گاڏيءَ ۾ وڃان ته به ڪلاڪ ٽي ڪلاڪ وقت جي مار لڳيم. جڏهين ته منهنجو هڪ هڪ منٽ ملهائتو هو. ٻئي طرف ريل جو ڀاڙو به ته پرتو هو. ۴۸ سال اڳ، (۱۹۴۹) ايتري مفاصلي جو ڪيترو ڪرايو هو، سو ته ياد نه رهيو آهي، پر اوٽ موٽ روپيو ڏيڍ ته ضرور هوندو. جڏهين ڪ مون کي، هڪ هڪ آني جو حساب ڪري هلڻو پوندو هو. پڪيءَ طرح ياد اٿم ته ڪڏهين ڪڏهين منهنجي کيسي ۾ به چار آنا مس هوندا هوا، بک لڳڻ تي ڪنهن اسٽيشن جي اسٽال تان هڪ آني جو بونديءَ جو لڏون ۽ هڪ آني جو چانهه جو ڪوپ ۽ هڪ گلاس

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پاڻيءَ جو فري، ائين پنهنجو پيٽ ڀريندو هوس. ريلوي ٽڪيٽ خريدڻ بابت هڪ ٻي ڳالهه ياد ٿي آچيم. انهيءَ سمي سنڌين ۾ عام ريت اِهو ويچار هو تہ ريل جي ٽڪيٽ خريد تہ ڪرڻي آهي، ڇو جو سنڌي شرنارٿين لاءِ مامي نهروءَ جون گاڏيون فري آهن. مون کي بہ ٿي ڪڏ ڪٿي، سو هڪ دفعي ٽڪيٽ وٺڻ کان سواءِ ريل ۾ چڙهي پيس. چرچ گيٽ تي ٽڪيٽ ڪليڪٽر آچي هٿ ٻانهن ۾ وڌو: منٿ ميڙ ڪري پاڻ ڇڏايم. پر سخت چتاءُ ڏنائين. چيءِ: آئيندي مان پوليس جي حوالي ڪندو سانءِ. ڪهڙو وقت پيا مامي نهروءَ جا قسم کڻندا ۽ مفت تي هلندا؟ ڪافي شرم آيو ۽ ششدر ٿيس. وري تہ اهڙي ڪم کان ڪن ڪپائي ڇڏيم.

اِسماعيل ڪاليج ۾ ٻيا ٻہ ـ چار سنڌي شاگرد پڻ داخلا وٺي چڪا هوا. آهستي آهستي هنن سان ڏيٺ ويٺ ۽ پوءِ پنهنجائپ ٿيندي ويئي. انهن ۾ اهم شخص لڇمڻ راجپال هو، جنهن سان تہ ڪراچي وديارٿي هلچل جي دوران سنبنڌ قائم ٿيو هو. ڪافي ٽڪر ۽ مخالفتون بہ ٿيون هيون، جنهن بابت اڳوات ئي ذڪر تي چڪو آهي. ورهاڱي کان پوءِ اهي دشمنيون ۽ ترشيون تہ سنڌ ۾ دفن ٿي چڪيون هيون. هت هڪٻئي کي اَسين ڏاڍو قريب اچي وياسون، بلڪ سٺا دوست بہ بڻجي پياسون، ايتري قدر جو جڏهين بهاريلال ڇابڙيا، ”نئين دنيا“ ماهوار ادبي رسالو، جيڪو ورهاڱي کان پوءِ گوبند مالهيءَ کان وٺي، هلائڻ شروع ڪيو هوائين. بند ڪرڻ جو ارادو ڏيکاريو تہ لڇمڻ راجپال هن کان اِهو رسالو گهري ورتو ۽ مون کي آچ ڪيائين تہ مان ڪيس سات ڏيان. اٽڪل ڏهاڪو مهينا، اِهو رسالو راجپال جي سمپادڪيءَ هيٺ هليو. مان ان ۾ بانيم لکندو رهيس ۽ ٻيءَ طرح بہ لڇمڻ کي سهڪار ڏيندو رهيس.

اُن سمي اِسماعيل ڪاليج ۾، ساليانی جلسي جون تياريون ٿيڻ لڳيون هيون. هڪڙي ڏينهن ڪاليج جا ٻہ چار سنڌي شاگرد منهنجي ڪوٺيءَ ۾ گهڙي آيا. چيءِ: ”ساليانی جلسي تي اسين هڪ سنڌي اِسم بہ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڏيڻ چاهيون ٿا.' ٻين ٻولين جا شاگرد به پنهنجي پنهنجي طرفان پنهنجي ٻوليءَ ۾ ونڊر جو اِسم ڏيڻ جون تياريون ڪري رهيا آهن. اسان کي به ڪجهه ڪرڻ گهرجي. پارٽ جي سئنيما جڳت جو هردل- عزيز ۽ عظيم اداڪار دليپ ڪمار جلسي ۾ مکيه مهمان طور شامل ٿي رهيو آهي." ڏاڍو خوش ۽ اُمنگ ۾ هوا. پهرين ڪلو، لڇمڻ راجپال وٺ ويا هوا، جنهن کين چيو هو ته وڃي ڪيرت کي پڪڙيو. هو ڪجهه نه ڪجهه گهڙي وٺندو. مون جوانن جو اُمنگ ٽتوڪرڻ کو نه ٿي چاهيو. کين چيم: اَڃوکو ڏينهن مون کي سوچڻ ڏيو. سياڻي تائين ڪجهه نه ڪجهه گهڙجي پوندو. سياڻي شام جوهن ئي وقت هت گڏجي فيصلو ونداسون. سرهي ڇهري سان "ٿئنڪيو.... ٿئنڪيو..." چوندا روانا ٿيا.

اُنهيءَ پل ڪان وٺي منهنجو دماغ ڊوڙڻ لڳو. هڪ من چوي ته هن نازڪ وقت ۾ چوٿو جهنجهٽ ۾ پوين. وقت اجايو ويندو..... ٻيو من چوي ته سنڌي ڀاشا جي سنبه ۽ جوانن جي آهل ڀاونا ڪان وڌيڪ ٻيو ڪجهه ٿيندو آهي ڇا؟ هر رات به ڪلاڪ ڪٿي وڌيڪ اوجاڳو ڪج. دراصل ڳالهه چا آهي ته ننڍپڻ ڪان، آدرشي پريوار جي اثر هيٺ، منهنجو جهڪاءُ زياده تر آدرشي جيون طرف رهيو آهي. ڪهڙي به حالت، ڪهڙي به سوال، ڪهڙي به موڙ، ڪهڙي به مسئلي تي، منهنجو من ۽ ذهن هميشه آدرشي قدم ۽ عمل جي فائدي ۾ فتوا ڏيندا آهن. شخصي فائدي جي نڪ تور گهٽ ڪندا آهن. پوءِ هن حالت ۾ فيصلو ته مون لاءِ اول ئي نرنئه ٿيل هو. سوچڻ جي ڳالهه ئي ڪهڙي هئي؟ سوچڻو صرف اِن ڳالهه تي هو ته سنڌي شاگردن طرفان ڪهڙو پروگرام ڏيون، بلڪل اوڏي مهل ئي هڪ ريڊي - ميڊ پروگرام ذهن ۾ چمڪي آئيو. " رام رام ڪيرت رام، رام رام....." اسڪولي زماني ڪان وٺي، قومي هلچل تائين، اِهو مذاقي اسم، انيڪ دفعا ڪاميابيءَ سان ڏيئي چڪو هوس. مسئلو حل ٿي ويو. من هلڪو ٿي ويو. پڙهڻ ڪان پوءِ ننڊ به فرحت واري اچي ويئي.

ايندڙ شام تي دوستن سان مٿين ڳالهه جو ذڪر ڪيم. ڪين راڳ ڳائي به ٻڌايم ۽ نچي به ڏيکاريم. يار بس ٽپا پيا ڏين. راڳ ۽ ناچ ۾ مون کي پنجني ڇهني کي شامل ڪيو. اسان انهيءَ اسم کي رولو ناچ ڪري پيش ڪرڻ جو اعلان ڪيو. مقرر ڏينهن کان اڳ، ٻه ـ ٽي دفعا، اسان پنهنجي ڪوٺيءَ ۾ ٿي ان جي ريهرسل ڪئي. انهيءَ ڏينهن تي اسان وڻن جا وڏا پتا ۽ ننڍيون ڇانگون پٽي آياسون. انهن کي سوٽليءَ جي ڌاڳن سان ٻڌيون ڏيئي، ڪوڙ ساريون ڪنڍيون تيار ڪري ورتيوسين ڪئنٽين مان ٻه ٽي وڏيون ٿالهيون به هٿ ڪيونسين ۽ ننڍيون لڪڙيون به حاصل ڪيونسين، جيئن ٿالهين تي زوردار ٺڪاءَ ڪيدائي، جهنگلي سازن جي آوازن جو ماحول ۾ شور پيدا ڪريون. پتن ۽ لامن مان جوڙيل ڪنڍيون اسان مٿي تي، ڳچيءَ ۾، چيلهه تي ۽ گوڏن وٽ ٻڌيون، اهڙيءَ طرح جيئن اسان جو گهڻو بدن جهنگ جي ٻوٽن ۽ پتن سان ڍڪيل رهي. هونئن به اسان صرف چڏي پاتي هئي ۽ پيو بدن اگهاڙو رکيو هو. ڪارا ۽ اڇا رنگ هٿ ڪري، سڄي بدن تي آڏا ۽ اُبتا لينگها ماري عجيب و غريب نشانيون ڪڍي ٺاهيوسين. جيئن ئي اسان جي اسم جي پڌرائي ٿي ته اسين ٿالهين تي زور سان ڌونڪا ماريندا، عجيب قسم جا آواز ڪيندا، ڌماڌم منچ تي ٽپي پياسون. مان وچ اسٽيج تي بيهي، "رام رام ڪيرت رام" ڳائي رهيو هوس ۽ هيءَ اڌ ڊزن ساٿي باندرن وانگرن ٽينگهه ـ ٽپا ڏيئي، ٽنگون ۽ ٻانهون اُڇلائي، منچ تي گول ڦيرا پائي مون کي وناٺي رهيا هوا. اٽڪل ڏهه منٽ کن ڌما چوڪڙي لڳائي، هلا گلا مچائيندي، ٻاهر نڪري آياسون. هال ۾ ماڻهن جا زوردار ٽهڪ ۽ تاڙين جا ڦهڪا، ڪافي وقت تائين گونجندا رهيا. مکيه مهمان دليپ ڪمار، پنهنجي تقرير ۾ پروگرام تي ڳالهائيندي، اسان جي قبائلي نرتي جو ذڪر ڪيو ۽ خوشي به ظاهر ڪئي. پوءِ گهڻي وقت تائين سنڌي گروهه وارا شاگرد ،ڪاليج جي شاگردن جي نظرن جو مرڪز بڻيا رهياسون ۽ "رام رام ڪيرت رام" سان ڪيڪاريندا ويندا هواسون.

اُن زماني جي رکي رکي، اڪيلي اڪيلي، پٽڪنڌڙ ۽ غير ٽانڪيتي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جيون جي اثر هيٺ، ڀارت ۾ پهرين ڪهاڻي لکي هيم. ”نرس ايند و محبت جو زمانو“ جيڪا لڇمڻ راجپال ڀاران شروع ڪيل، ”نيئن دنيا“ رسالي ۾ ڇپي هئي. اِها ڪهاڻي جڏهين ادبي ڪلاس ۾ پڙهيم، جيڪو، منهنجي ڀارت ۾ اچڻ کان اڳ، ۱۹۴۸ ڌاري گوبند مالهي، ٻهاريلال ڇاٻڙيا، گل آسناڻي ۽ ٻين جي گڏيل ڪوشش سان شروع ڪيو ويو هو. ته ٻن بزرگ اديبن لالچند امر ڏنيمل ۽ آسانند مامتورا ڏاڍو داد ڏنو. آدي لالچند ته ائين به چيو ته هيءَ ته لڏ ۾ لکل لال لڏو اٿئون. جنس جو تمام کليل اظهار هو، سو بزرگن کي ته ڏاڍو وڻيو هو، پر نوجوان آڪڙجي ويا. چيءَ ساهت ۾ ههڙي اگهاڙپ روا نه آهي. جڳت آڏواڻي ته اهڙو ڏمرجي ويو جو ان ڪهاڻيءَ تي پيروڊي لکيائين ۽ سرو ڏنائين؛ ”شل نه اچي اهڙو محبت جو زمانو!“ اِڪتي هلي، مون کي به محسوس ٿيو ۽ مون اُن جو کليل اظهار به ڪيو ته ڪهاڻيءَ ۾ جنس جو بيان ڪليو هو، جا ڳالهه سٺي ذائقي واري نه هئي.

دراصل ڳالهه جا هئي ته اُن سمي ساهت ۾ جنس جي کلئي اظهار جو هڪ دؤر هليو هو. خاص طور تي اڙدو ادب ۾ اُن چڱو زور پڪڙيو هوءَ ناميارا اديب به ان فئشن ۾ ڦاسي ويا هوا. خاص طور اهڙي ادب جي تخليق کان اُڙدوءَ جا ٻه نامور ڪهاڻي نويس سعادت حسين منٽو ۽ عصمت چغتائي مشهور آهن. سنڌي ادب تي ان زماني ۾ اُڙدو ترقي پسند اديبن جو ڪافي اثر هو. اسان مان به ڪي اُن طرف هرڪجي ويا هوا. سنڌ ۾ ئي ڪن سنڌي اديبن ان ڏس ۾ ڪي ڪوششون ڪيون هيون ۽ واد وواد جا مرڪز بڻجي ويا هوا: انهن ۾ آنند گولاڻي، شيخ عبدالستار، رام امر لعل پنجواڻي ۽ شيخ اياز به شماري سگهجن ٿا.

وقت گذرڻ ۾ دير ئي ڪا نه لڳي. ايل. ايل. بي. جو امتحان اچي مٿان بيٺو. مون به اِهي ٽي مهينا جوڳ پچايو هو. امتحان جو ڪورس به دفعا اٿلائي ويو هوس. تنهنڪري پوري وشواس سان امتحان ۾ ويٺس ۽ دل گهريو نتيجو به حاصل ڪيم. به ـ ٽي سيڪڙو تان فرسٽ ڪلاس هٿ مان ڇڏائجي ويو. سيڪنڊ ڪلاس مليو. مان خوش

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هوس. جيسين منهنجي سامهون مقصد هو تہ مان ان ڏن ۾ لڳو رهيس. هاڻي بند خلاص ٿيا تہ نيئن واٽ جي اُڻتڻ لڳي. رام پنجواڻي، ارجن شهاڻي ۽ ٻين خير خواهہ دوستن صلاح ڏني تہ وڪالت جي سند حاصل ڪرڻ لاءِ امتحان ڏيان. هڪ سوال جو ئي تہ سوال آهي، وري هڪ سال لاءِ پاڻ کي ڪير ٿو بند ڪري؟ من مڃي ئي نہ! ڇي؛ وڪالت جي ڏنڌي جي ڌپڻ ۾ ڦاسڻ ٿو چاهين! ڪوڙ ڪپٽ، گناهہ اپراڌ. جهيڙن جهڳڙن، فتني ۽ فساد جي گهٽ پوساڻ جي دنيا ۾ تون خلاصو ساهہ کڻي نہ سگهندين. پوساڻجي پوندين، جنم تہ هڪڙو ئي مليو اٿيئي، سو، ائين ڪوڙن ڪٽڻ ۾ وڃائيندين؟ منهنجي من ۾ مانڊاڻو هو. پر جيئن تہ مان پنهنجي ذاتي سياءَ جو اڳواڻ ئي ذڪر ڪري آيو آهيان تہ آدرشواد طرف آءُ وڌيڪ جهڪيل آهيان، تنهن ڪري سال ١٩٤٠ کان ڪنهن نہ ڪنهن سياسي آدرش سان جڙيو ئي رهيو آهيان، تنهن ڪري هاڻي اُن عقيدي واري پيچري کي الوداع چئي، پيوڪو ڪس پڪڙيان، منهنجي دل ۽ دماغ قبولڻ لاءِ تيار نہ هوا. هاءِ ڪورٽ واري آفيس مان سند جي امتحان لاءِ، وڃي داخلا فارم بہ وٺي آيو هوس، پر اهو پيري ڪونہ ڏنم.

وري بہ سياست جي حق ۾ فيصلو ڪيو. وڃي پارٽ جي ڪميونسٽ پارٽيءَ سان پنهنجو ناتو جوڙيم. بي. اي. ڊگريءَ لاءِ تہ منهنجي داخلا اسماعيل ڪاليج ۾ آجا بہ قائم هئي، تنهنڪري وديارٿي محاذ تي، بامبي اسٽوڊنٽس يونين ۾ ڪم ڪرڻ لڳس. رهندو بہ مان يونين آفيس ۾ هوس،جتي سڄي رات منگهٽن، مڇرن ۽ ڪاڪروچن سان رهاڻيون ڪندو هوس. ٽڪ هٽڻ ڪري ٿورا ڪلاڪ ننڊ آچي ويندي هئي. جوانيءَ ۾ ڪافي هئي. ڪاڏو بہ مان ڪامن ڪچن ۾ ڪائيندو هوس، جتي ٻن ويلن لاءِ پنجويهہ روپيا ڏيڻا پوندا هوا. دال - ڀات ۽ هڪ آڌ سبزي. آچار يا پاپڙ بہ ملندو هو يا نہ، تنهن جي يادگيري نہ رهي آٿم. ننڍن ڪم ڪندڙن کان وٺي، وڏن ليڊرن تائين، سڀيئي پٽ ئي تاليٽريءَ تي، قطار ۾ ويهي ماني ڪائيندا هوا. . هن دؤر جا ڪي ٿورا تفصيل پهرين ڀاڱي ۾ بہ آيل آهن. يونين طرفان ڪاليجن ۽ اسڪولن

جي شاڳردن جي اهنجن ۾ طلبن کي ڪٺي آندولن هلائيندا هواسون. اختياريءَ وارا ڄي ڪڏهن پڌڻ ڪان نتائيندا هوا تہ هڙتال جو سڏ ڏيندا هواسون. مکيہ لنگهہ (دروازي) تي بيهي پڪيٽنگ ڪندا هواسون ۽ شاگردن کي هڙتال ۾ شامل ٿيڻ لاءِ تقريرون ڪندا هواسون. هنن هنگامن ۾ مان بہ شامل ٿيندو هوس ۽ ڀاشڻ بہ ڏيندو هوس. سال ۾ ۾ هيءُ معاملو ٿڌو ٿي ويو يا جيڪر ائين بہ چوان تہ منهنجي ويچار جو وهڪرو هڪ ٻيو موڙ وٺي ويو. بمبئيءَ جي ويجهو، سنڌين جي وڏي ۾ وڏي شرنارٿي بستي (ڪئمپ) الهاسنگر آهي، جنهن کي سنڌي پنهنجي ڌرتيءَ سان آنوٽ سنيہ جو اظهار ڪندي، سنڌو نگر سڏڻ جي اِڇا رکندا آهن، اُن جو بہ هڪڙو اتهاس آهي. سنڌ مان جيڪي شرنارٿي سمنڊ رستي، بمبئيءَ بندر تي لٿا، تن کي گهڻو ڪري هن بستيءَ ڏانهن موڪليائون. بستي ڇا هئي ـ ڦٽل، ڀتيون ڀڳل فوجي بئرڪون هيون، جيڪي ٻين مهاڀاري جنگ وقت لشڪر جي رهائش لاءِ ڪم آيون هيون ۽ جنگ بعد سڄيون ۽ ويران پيئون هيون. ڪن جون ڇتيون بہ اڌامي ويئون هي ن تہ ڪن جون ڀتيون بہ ڀري پيئون هيون. وڏا شاهي هال هوا، جن ۾ ويا ٿي، ڪٽنب پنهنجي ڪٽنبن کي ڌورن وانگر سٿيندا، جيڪي ويچارا ڳوٺين يا ٿالپترين جا پردا ناهي، بئرڪ جو ٽڪرو والاري، هرڪو پنهنجي پريوار جو متو ڍڪڻ لاءِ سرگردان ۽ پريشان هو. کائڻ، پيئڻ، رڌڻ، سمهڻ، پڙهڻ، آرام ڪرڻ ـ سڀ جو سڀ انهيءَ ننڍڙي ٽڪري ۾ ڪرڻو هو. پاڻيءَ لاءِ نل ٻاهر هوا. سنان تہ مرد، ٻاهر کلئي ميدان ۾ وڃي ڪري سگهيا ٿي، پر زائفون ڪيڏانهن وڃن؟ اُهي انهيءَ ٽڪري ۾ ڪنڊ پاسيرو هونديون ناهي، ڪپڙا بہ سٽينديون هيون ۽ وجهنديون بہ هيون. ڪي شرم لڪائي، ڪپڙن سوڌيون پاڻران وهنجي، اندر اچي ڪپڙا مٽينديون هيون. ضروري حاجت لاءِ مرد تہ صبوح جو سويل اونداهيءَ جو فائدو وٺي، پاڻيءَ جو لوٽو کڻي، جهنگ هليا ويندا هوا. پر زالن لاءِ تہ ڄڻڪ ذلت هئي! بئرڪن جي آسي پاسي پائخانہ تہ نهيل هوا، پر ڏاڍي زبون حالت ۾ هوا، جن مان ڪن کي تہ برابر دروازا

۽ پنيان بند ڪرڻ لاءِ ڪڙيون به نه هيون. ٽيندو اٿين هو جو هڪڙو اندر وڃي ته پيو ٻاهران بيهي پهرو ڏئي. ڪندا اهڙا جو گهٽو وقت اندر ويهجي ته ساهه گهٽجي وڃي. اهڙن پائخانن جي اڳيان، آهي اسان جون مائرون توڙي ڀينرون، صبوح سان قطارون لڳائينديون هيون. جن پنهنجي ڌرتيءَ تي چادرن ڪان سواءِ در ڪان ٻاهر پير به نه رکيو هو. سچ پچ انسانن جي رهڻ لائق بستي نه هئي. سوئر به پيا عام جام ڦرندا هوا. وچن ۽ نانگن ڪان به ڪيترا ئي ٻار ۽ وڏا شڪار ٿيا هوا. هيءُ ننڍڙو دوزخ، جنهن ۾ سنڌين ڪيترائي پهريان سال گذاريا، تنهن جو مان پورو ورلن ڪري نه سگهندس.جو سچ پچ انهيءَ جهنم ۾ ڏينهن ڪاٽيا، سي ان جو پوائنٽو آڪار چٽي سگهندا. مان جيڪو به ٿورو گهٽو احوال ڏيئي سگهيو آهيان، سو انهيءَ ڪري جو شروعاتي ڏينهن ۾ مان هر آرتوار تي ٻانيهر سنڌو نگر ويندو هوس. اهڙي ذلت ۾ ڦٽو ڪرڻ ڪان پوءِ، سنڌينءَ جي سؤ مان تي جيڪا ٻي چوٽ لڳائي ويئي، سا اِها جو ڪين هر هفتي بيڪارين وانگر پيٽ گذر لاءِ، راشن وٺڻ لاءِ هٿ ٽنگي، قطارون ناهي بيهڻو پوندو هو. اڌ ڪلو چانور، ٻه ڪلو ڪڻڪ، پاءُ ڪلو کنڊ، هڪ بوتل گاسليٽ، ٻه سئو گرام تيل ۽ وغيره وغيره. هيءُ ڳالهه مون صرف مثالي طور چٽي آهي. هڪ پراچين، سڀيه، ترقي يافته، مانائتي گذر واري جاتيءَ سان هن قسم جو ڦهر ٿي وڃي ته سياويڪ بيحد پيڙا جو احساس ٿئي ٿو. هر دفعي اهڙي پيڙا جو احساس ڪئي، مان بمبئيءَ موٽندو هوس. تنهن ڪان سواءِ ڪيترن ئي دکي ڪٽنبن جا دل ڏاريندڙ داستان به ٻڌڻ لاءِ ملندا هوا، ايتري قدر جو ڪيترن ڪٽنبن وٽ توفيق به ڪا نه هئي جو پنهنجن آٻهمن کي ڪير ڍڪ پياري سگهن. ڪيترن بيوس ۽ لاوارث شخصن جي موت تي، ڪفن دفن لاءِ پاسي وارن وٽان اوڳاڙي ڪرڻي پوندي هئي. تاريخ سنڌين سان وڏو ڌوهه ۽ مخول ڪئي هئي، سا ته ڳالهه سمجهه ۾ آئي پئي، پر جنهن ديش جي آزاديءَ لاءِ سنڌين پنهنجو سڀ ڪجهه ويندي وطن به نڇاور ڪيو هو، تنهن ديش جي سرڪارجي دلسوزي واري نيتي ۽ ورتاءُ سمجهڻ ڪان پري

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هوا. مون هت ئي اچي پڌو هو تہ ١٩٤٨ ڌاري، هن بستيءَ جو نام
ڪرڻ (نالو رکڻ) لاءِ ان وقت جي گورنر جنرل راج گوپال اچاريہ کي
مهورتي رسم ادا ڪرڻ لاءِ گهرايو ويو هو. مهاراشٽر سرڪار طرفان
بستيءَ جو نالو الهاس نگر رکيو ويو هو، ڇاڪاڻ تہ پرسان الهاس ندي
وهندي هئي.ندي ڇا هئي! آٿ - ڏهہ فوٽ ويڪري، نهر جي برابر مس
هئي، جنهن ۾ صرف برسات جي مند ۾ ڪي قد، پاڻي ڏسبو هو. پئي
طرف بستيءَ جي سنڌي آباديءَ سرڪار کي عريضو ڏنو هو تہ هن بستيءَ
کي سنڌونگر نالو ڏنو وڃي. سنڌو، نہ صرف يڪي ڀارت جي مهان ندي
هئي، جنهنجي ڪناري تي ويدنجيواڻي اچاري ويندي هئي، پر سنڌ هن
ديس جو انگ هئي ۽ هن بستيءَ جي ماڻهن جي پياري يومي هئي، ڪين
کو ٽڪرو ٽٽا ڏيو، جنهن کي سنڌ سڏي سگهن تہ گهٽ ۾ گهٽ هن
ٽڪر کي سنڌ جو نالو ڏيئي، سنڌن منو وگيانڪ ۽ آتمڪ سنتوش لاءِ
تہ يتن ڪريو. پر اهڙا سنڌر جذبا ۽ احساس ڌاڍن جي پيرن هيٺ چٿجي
ويا. مهورت وقت سنڌين جي اڳواڻن ۽ گهڻگهرن اعتراضي سرگس
ڪيڍي، بستي ۾ پرڪرما ڏني ۽ "سنڌو نگر" نالو رکڻ لاءِ نعرا هڻندا،
مهورت جي جڳهہ تي آيا، پر مٿن لٺبازي ٿي، جنهن ۾ ويد پوڄراڄ
پرسواڻي (ڪميونسٽ اڳواڻ) ۽ ڪيترن ماڻهن کي ڌڪ لڳا، جن ۾ برڏ
اوستا جون مهلائون پڻ هيون.

ويد پوڄراڄ پرسواڻي هڪ لڙاڪو شخص هو. حيدرآباد سنڌ ۾
ڪميونسٽ پارٽيءَ ۾ ڪم ڪندو هو. صفائي ڪامگارن جي يونين جو
نيتا هو. آتي سندس ڪافي سرگرميون هيون ۽ تقرير باز بہ غضب جو
هو. آريہ ويد ڪطبابت جو پيشو هلائيندو هو. ڌاڍو ڪلمڪ ۽ مذاقي
طبيعت جو مالڪ هو. موڄي نموني ۾ هن زنده دل شخص کي اسين
ڪامريڊ پوڄراڄ، ويدراڄ، ڪيوي راڄ ڪري چوندا هواسون تہ ڌاڍو
وڻندو هوس. ٿوري گهڻي تڪ بندي بہ ڪندو هو، هرويرو اسين غلط بہ
کو نہ چوندا هئاسين. مان جڏهين بہ الهاس نگر ويندو هوس تہ اڪثر
وٽس رهندو هوس. دل سان خاطري ڪندو هو. پوڙو سان گڏ، ويشنو

وسڪي، ڊراڪشاسوا جو پيگ به پياريندو هو. ڪچهريءَ جو ڪوڏيو هو. سنڌو نگر نالو ڪرڻ وقت جيڪو اعتراضي جلوس ڪڍيو هوائين، تنهن جو احوال ڏاڍي فخر ۽ شدّمد سان ٻڌائيندو هو. چي: ڪامريڊ، اسان سنڌي ٻيڙين ماتائن کي لال جهنڊا ڏيئي اڳيان اڳيان بيهاريو هو ۽ مرد پنيان نعرا لڳائيندا هلياسون. ”اسان کان سنڌ ته کسائي اتوَ، هڪڙي شهر تي منڙي سنڌ جو نالو ته رکڻ ڏيو.“ .پر يار هنن بي رحمن اسان جي احساسن جو قدر اِهو ڪيو، جو اسان جي ماتائن ۽ ڀينرن تي لٺين جو وسڪارو ڪيو. اڳتي هلي ويڊ پوڄراج انهيءَ تڪ مان تاتا لوڪبورڊ جي ميمبريءَ لاءِ بيٺو هو. هي نه صرف سنڌي شرنارٿين ۾ لوڪپريه تي چڪو هو، پر آسپاس جي ڪارخانن جي مڪاني پورهيتن ۾ پيارو ٿي ويو هو. لوڪبورڊ جي چونڊن جو جڏهين نتيجو ظاهر ٿيو ته هو سيني اُميدوارن ۾ مٿي بيٺو هو. انگريزي روزاني اخبار ٽائمس آف انڊيا، تنهن وقت، پهرين صفحي تي باڪس ۾، اِها خبر هيٺين سري سان ڏني: Red Tops The List هن جي پنهنجي ڪرتوين طرف حد کان وڌيڪ ڪمٽمينٽ هئي. ان زماني ۾ به هيءُ شخص چونڊ لڙڻ لاءِ پيسي جي تنگي ڪارڻ، پنهنجي گهرجي هڪ ٽي سبڻ جي مشين وڪڻي آيو هو. مان به هفتي کن لاءِ پنجن ٽي ڪٺمپن ۾ ڊيگي گاڏيءَ تي جهنڊو لڳائي، پوسٽر چنبڙائي سندس پرچار ڪندو هوس. مشين وڪڻ جو ڏڏڪو سندس پتنيءَ کي ايڏو ٿيو، جو اُن صدمي ۾ هوءَ ڍهي پيئي. ٻڌو هوم ته هڪ رات جو هوءَ پنهنجي بستري تان اُٿي، نيم بيهوشيءَ ۾ وچي گهوٽ جي بستري تي سُمهي ۽ ڪيس چنبڙي پيئي. ايترو ته رنائين جو سڏڪا سچي بئرڪ ۾ ٻڌڻ ۾ پئي آيا. پوءِ گهڻو وقت ڪڍي ڪا نه سگهي.

زلزلا يا قهر رڳو قدرت جي طرفان نه ٿيندا آهن. انساني تاريخ جا به زلزلا ۽ قهر ٿيندا آهن. طبعي دنيا جي انهن آپدائن کي، گهٽ ۾ گهٽ وگيانڪ طريقن سان پرکي ۽ سمجهي سگهجي ٿو ۽ ڪڏهين نه اهڙين آفتن جي پرون پوڻ تي، انهن کي ٽارڻ لاءِ حيلا وسيلا به هلائي

سگھجن ٿا. پر تاريخي واقعن، اِسرارن، حادثن، اتفاقن ۽ گھٽنائن جي اندرين تهن ۾ اڳواٽ وجي ليئو پائڻ ۽ انهن جي هيبتناڪ ۽ خونخوار نتيجن کان آگاهہ ٿيڻ جو علم ايڏي ترقي نہ ڪري سگھيو آهي. ان لاءِ ٻول ڪارڻ اِهو آهي ۽ خود سماج -آستر جا وگياني بہ ان ڳالهہ جي تصديق ڪن ٿا تہ تاريخ جو تاڃو پيٽو نهايت منجهيل، ڏکيو ۽ پيچيندو آهي ۽ ان جو نتيجو بہ پورالو ۽ بي نيمو آهي. طبعي دنيا جون سڀ ڪريائون، جئن تہ قدرت جي اٽل نيمن ۽ قانونن تي ٻڌل آهن، تنهنڪري انهن جي چڪاس ۽ نتيجو گھٽي ۾ گھٽي ٿوري گھٽي خاطري سان چئي سگھجي ٿو، پر تاريخ جو واسطو جيئرن جاڳندن انسانن جي اُمنگن، آشائن، خواهشن، ويچارن، عقيدن ۽ ٻين اهڙين غير چاٽل ۽ اڻ سجاتل ڀاونائن سان آهي، جن جو عمل، رد عمل ۽ سندن پراسيس پيچيدو آهي، جنهن کي پسڻ، پرکڻ، سمجهڻ ۽ ان بابت ڪو خاطر خواهہ نتيجو ڪڍڻ ڪٺن ڪم آهي. سيني سماجڪ گيانن سان اِهو مت لاڳو آهي. تاريخ سان بہ اهو ئي اصول لڳي ٿو.

تاريخ جا مت ۽ اِصول ڪيڙا بہ هجن ۽ ان جو پورالو وهنوار کهڙو بہ هجي، پر تاريخ سنڌي جاتيءَ سان ڪٺور ورتاءُ ڪري ڇڏيو. هزارن سالن کان جنهن زمين تي اسان جا ابا ـ ڏاڏا وسيل هوا ۽ جنهن زمين تي دنيا جي اعليٰ، شاهوڪار، پراچين ۽ شاندار سڀيتا جنم ورتو، تنهن زمين تان اسان کي لوڏي ڪڍيو ويو يا اسان کي پڇي وڃڻ لاءِ مجبور ڪيو ويو. ڪو حيلو وسيلو ڪو نہ هليو. انهيءَ پوتر ڀوميءَ جوهڪ گز بہ اسان جي ورثي ۾ ڪو نہ آيو. سڄيءَ ڌرتيءَ تان هٿ کڻي آياسون. ان لاءِ اسين تاريخ کي ڀل ڪوسيون يا قسمت تي ڏوهہ مڙهيون، جيئن گھٽي ۾ گھٽي ٿئي پيو. پر اسانجي جاتيءَ جي جن شخصن هن تاريخ آفت اچڻ کان اڳ توڙي پوءِ جا عقل جي ڪوتاهي ڏيکاري، جاتيءَ سان اخلاقي ڏوهہ ڪيو، تن بابت جائزو وٺڻ، صحيح صورتحال پيش ڪرڻ ۽ رڪارڊ سڌو ڪرڻ بلڪل ضروري آهي، جيئن تاريخ جي پنن تي اڇو ـ ڪارو پڌرو ٿي بيهي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سنڌ جي پراڻن. ڪانگريسي نيتائن جيڪي سنڌ جاتي جا ميجيل اڳواڻ هوا ۽ ڪين جاتيءَ جو پورن وشواس، عزت ۽ پيار بنا حجت جي حاصل هو. تن پنهنجي فرض ۾ ڪوتاهي ڏيکاري ۽ دور انديشي جو ٻه ڪو سنئو ثبوت ڪين ڏنائون. پنهين فرضن ۾ گتا؛ تنڪو سنڌين لاءِ زمين جي تڪري گهرڻ جي طلب ڪيائون، جيڪا ڪرڻ حقي، ، روا واجب هئي ۽ ڪن گهنگهرن ۽ دورانديش سنڌي سڄڻن اِها طلب آتاري ٻه هئي. پر ان تي ٻه اک ٻوتي ڇڏيائون ۽ پوءِ جا قيامت سنڌين مٿان اچي ٻه ويئي هئي تہ لڏپلاڻ وقت هنن اڳواڻن، سنڌين ڪي، نئين ديش ۾ صحيح رٺائتي نموني ۾ ڪنهن هڪ هنڌ تي وسائڻ لاءِ ٻه يوجنا تيار ڪا نہ هئي. تنهن ڪري سنڌي جاتي وچي هڪ نرڪ جهڙين فوجي بئرڪن ۾ پيئي، جنهن جو تورو احوال مٿي ڏنل آهي؛ نہ تہ ٻيءَ طرح سڄي ڀارت ديش ۾ داڻو داڻو ٿي ويئي، جڻ جاتيءَ کي سراپ مليو هو، يا جوالا - مکي ڦاٽو هو. نہ صرف ايترو پر مٿان وري ڪين آپگهاتي صلاح ٻه ڏنائون تہ سنڌ، سنڌي ڀاشا ۽ سنڌ سان هر واسطو رکندڙ چيز کي وساري ڇڏيو، جو سنڌ هاتي ڏارين ملڪن جو حصو ٿي ويئي آهي، جنهن سان اسان جو پريوجن ڪونهي، سنڌين کي وڌيڪ اِها ٻه صلاح ڏنائون تہ جتي ٻه ويٺا آهيو، اتان جي مڪاني ماڻهن سان گڏجي - مسجي وڃو ۽ اُنهن ۾ جذب ٿي وڃو. جنهن جو مطلب هو تہ پنهنجي الڳ سڃاڻپ ۽ هستيءَ کي مٿائي ختم ڪري ڇڏيو؛ پنهنجي جاتيءَ کي ههڙي نازڪ تاريخي وقت، صحيح ۽ دورانديشيءَ واري اڳواڻي نہ ڏيڻ جي ڀاري ڀل جي احساس هيٺ، ويا ٿي هڪٻئي پٺيان غلطيون ڪندا ۽ جاتيءَ جي هستيءَ کي ڪات هڻندا. آن پٺيان منووگيانڪ ڪارڻ اِهو هو تہ پنهنجي بنيادي "ڏوهہ" کي ميسارڻ لاءِ موڙگو ٿي جاتيءَ کي بنياد کان اکوڙي ميساري ڇڏجي - نہ هوندو بانس نہ وڄندي بنسري.

اهڙي منووگيانڪ مرض ۾ مبتلا ٿي، هنن اڳواڻن سنڌي ٻوليءَ تي وار ڪيو. سنڌي ويچار آڳا ورهاڱي جي ڇپيٺ کان سيڪاتي رهيا هوا ۽ ٻاڻ کي وري وسائڻ جي موتمار جدوجهد ۾ سرگردان هوا؛ لڏپلاڻ آڳا

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

چالو هئي، ماٺهو ڪنمپن ۾ ذلت جا ڏينهن ڪاٽي رهيا هوا تہ سنڌي نيتائن ڪي سنڌي ٻوليءَ جي لپيءَ جي ڳالهائي ورائي ويئي. چيٽ سنڌي ٻوليءَ جو مسلمانڪو ويس بدلائي، هندڪو وڳو ٽا پايونس. تڪڙ ٻہ ايتري، جو ۱۹۴۸ ۾ ئي اتڪل تيهارو ڪن پنهنجن حمايتين جي، جن ۾ ساهتڪارءَ تعليمدان ڳهڻ، سياسيءَ سماج شيوڪ وڏيڪ، هڪ ”جڙتو“ ڪانفرنس ڪوٺائي، ان ۾ سنڌي ٻوليءَ جي سنڌي (عربي) لپي بدلائي ديوناگري ڪرڻ جو نهراءُ پاس ڪري، ڀارت سرڪار کي موڪلي ڏنو ۽ سرڪار ڏاهي ٻار وانگر، بنا جاتيءَ جي راءِ وٺڻ يا ودوانن ڪان صلاح ڪرڻ جي حڪم جاري ڪري، ۹ مارچ ۱۹۵۰ جي تعليم ڪاتي جي سرڪيولر رستي سنڌيءَ جي لپيءَ بدلائي ڇڏي. ۽ اهو ٻہ ڏيان رهي تہ هن ڪانفرنس ۾ جن ودوانن ۽ ساهتڪارن اعتراض اٿاريو ۽ ڳالهائڻ ٿي چاهيو، تن جو وات بند ڪيو ويو ۽ ٻئي طرف حيرت تہ ڏسو، جيڪي اڳواڻ ٻوليءَ جي لپي بدلائڻ لاءِ ايترا بي-آرام ۽ اتاولا هوا، تن مان ڪي اڳواڻ ڀارت جي جوڙجڪ ٺاهيندڙ اسيمبليءَ ۾ موجود هوا ۽ جڏهين وڌان ۾ ڀارتي ڀاشائن جي فهرست پئي تيار ٿي تہ اُن ۾ سنڌيءَ جو نالو داخل ڪرائڻ لاءِ هنن منهن ڪو نہ کوليو. سنڌي ڀاشا سان وڏو انياءُ ٿي گذريو، پر هنن لاءِ مڙيوئي خير هوا پورا سورهن سال سنڌي ڀاشا ماتيلي ماءُ وارا ڏنپ سهندي رهي ۽ زبردست ويڙهہ ڪان پوءِ مس وڃي سنڌي ڀاشا کي ڀارت جي جوڙجڪ ۾ ٻين ڏيهي ٻولين جهڙو مان مليو. اُن سچي جدوجهد جو احوال پنهنجي موقعي ۽ مهل تي ڏنو ويندو.

سنڌي جاتيءَ سان هن قسم جي انياءَ بي-رخي تي سنڌين ۾، خاص طور پڙهيل ڳڙهيل ۽ ٻڌيمان طبقي ۾ ڪافي رنجش پيدا ٿي وئي، سنڌي ساهتڪار، ودوان، تعليمدان ۽ ٻيا ڀاشا جا شيدائي قوم سان ويساگهاتي ۽ هن قسم جي مذاق برداشت ڪرڻ لاءِ هرگز تيار نہ هوا هو جوش ۾ بغاوت ڪرڻ لاءِ تيار ٿي ويا. سنڌي ليکڪن ٻوليءَ جي لپي بدلائڻ جي گهاتڪ نيتي جي مخالفت ڪئي ۽ هڪ تحريڪ شروع ٿي

ويٺي. شروع شروع ۾ گوبند مالهي، بهاري لال ڇاپڙيا ۽ ڌرمداس ڪشتريا، اُن ۾ سرگرم بهرو ورتو ۽ ٻين وٽان بہ ڪين ٻنيرائي ملي، خاص طور نارائڻداس اگناڻي پنهنجي روزاني اخبار ”سنسار سماچار“ جا صفحا اديبن لاءِ کليل رکيا. هو پاڻ بہ سمپادڪي ليکن ۾ لپي جي بدلاءَ خلاف زوردار لفظن ۾ لکڻ لڳو ۽ ٻين اديبن جا ليک بہ ڇپيندو رهيو.

منهنجي ڀارت ۾ اچڻ (٨، مئي ، ١٩٤٩) کان اڳ هيءَ سڄو ماڻداڻ منڍجي چڪو هو. منهنجا ڀهريان بہ چار مهينا تہ امتحان جي تيارين ۽ پاڻ کي ٺهڪائڻ جي چڪر ۾ لڳي ويا. امتحان جي دؤران قربدار دوستن مون کي سنڀالي ورتو هو. هاڻي مون کي پاڻ تي ڀاڙڻو هو ۽ پيٽ گذر ڪيڻو هو. پنهنجي آدرش صدقي، مون وڪالت نہ ڪرڻ جو تہ فيصلو وٺي ڇڏيو هو. سچي وقت جي نوڪري ڪرڻ جو بہ تہ سوال ڪونہ ٿي پيدا ٿيو، ڇو جو نوڪري تہ هيڪاري ٻڌڻن جي نوڪري هئي، جنهن لاءِ مون کي ڪوبہ آرواح ڪو نہ هو. مون کي آزاد رهڻو هو ۽ گهٽ ۾ گهٽ وقت ۾ بہ ويلا هٽ ڪري، وڏ ۾ وڏ وقت ڪاريہ کي ڏيڻو هو. اُن لاءِ ٽيوشن ڏيڻ ٺي عمدو طريقو هو. گهٽ جهنجهٽ ۽ اعليٰ پيشو! ٽيوشن وٺي ڏيڻ ۾ سنڌو وارو جهونو ڪميونسٽ نيتا سوامي انگد ديو، جيڪو ورهاڱي کان پوءِ ممبئي ۾ اچي رهيو هو ۽ گوبند پنجابي واهرو ٿيا. ٽيوشن گهڻو ڪري ڇوڪرين جون مليون، جيڪو هڪ نازڪ ڪم هو. باهہ ۽ ڪپهہ جو رشتو هو. ڀهرين ڀاڱي ۾ مون هڪ اهڙي واقعي جو ذڪر ڪيو آهي، جنهن ۾ معصوم ٻالڪ جي پردوش جذبي مان غلط فهمي پيدا ٿي ويئي هئي. اِها ٽيوشن ٽٽي تہ بہ ٻيون مليون. اهي ٻئي نينگريون ڀينر، ڀاڳناڙي نيات مان هيون. سندن شاديءَ لاءِ آچ ٿي رهي هئي. هن ذات ۾ اُن زماني ڌيئرن کي تمام وڏي تعليم ڏيڻ جو، خاص طور واپاري ورگ ۾، ايترو رواج ڪو نہ هو، پر گهٽ ۾ گهٽ مئٽرڪ جي پڙهائي جيتري لائقي تہ سيڪو پڙهيل گهر شرطائيندو هو. ڪين مئٽرڪ ٺي پاس ڪرتي هئي. هرويرو هوشيار ڪو نہ هيون، پر صفا ڏڏ بہ ڪين هيون. ٻئي عمر جي حساب

سان چلولبيون هيون. آچڻ سان سندن " ڪين ڪين" جي سيشن شروع ٿي وينديون هئي. وڏي البت سنجيده هئي، پر ننڍي ڪيس، لڪائي پاسي ۾ آگر لڳائيندي هئي، ته سندس سنجيدگي به هلڪي ڦوڪٽي مثل ڦاٽي پوندي هئي، پر جي اک ڏيکاري، دڙڪو ڏيندو هوس ته ڪلاڪ لاءِ سانت ڏيان سان ويٺيون هونديون هيون، پر جيئن ئي ٽيوشن جو ڪلاڪ پورو ٿيو ته جمع ٿيل " ڪين ڪين" جو ڦوهارو ڇٽڪي پوندو هو. گهر مان نڪري رستي تي هوندس ته به سندن چڙواڳ ٽهڪڙا پيا پڌڻ ۾ ايندا هوا. هڪ ٽيوشن جهوني جوڳي گيهمل مولچندائي آڇ ڪئي. اُن ڇوڪريءَ کي هو پاڻ خود ٽيوشن ڏيندو هو. ڳالهه چا هئي هڪ اسڪول ۾ سچي وقت جي ماستريءَ جي آڇ ٿي هئي. هن اُهو وجهه وڃائڻ نٿي چاهيو، پر ڇاڪاڻ ته ڇوڪري ساماٽيل هئي ۽ وڏ - گهراڻي، هڪ پنجابي ڪپڙي جي واپاريءَ جي ڌيءَ هئي، تنهنڪري ڪيس هڪ پروسيءَ ۽ خاطريءَ جهڙي شخص جو نالو تجويز ڪري ڏيڻو هو. لڳو هو ته هن پنجابي سيٺ کي منهنجي قابليت ۽ چڱمڙسيءَ بابت خاطري ڏيئي، مڃايو هو، جيتوڻيڪ هن سان منهنجي ملاقات ڪا نه ٿي هئي. گيهيمل مون کي رڳو اشاري طور چيو هو ته عزتدار خاندان آهي - نئين ماٿهوءَ لاءِ سندن من ۾ هچڪ هئي پر مون ميساري چڏي آهي. مسئلو هت به اهو ئي هو، ڇوڪريءَ جي سگهه آڪلائڻ جو. ڇوڪريءَ لاءِ انگريزي ڀاشا ۾ ڪم - چلائو، علم ضروري هو. هُه - ٿي درجا انگريزي پڙهي هئي، پوءِ شايد ڪتب جي تنگ - پسند ويچارن ڪارڻ، سندس پڙهائي کي آڏ ۾ ڪتيو ويو يا پيو به ڪو ڪارڻ ٿي سگهيو ٿي. گيهيمل مون کي پاڻ سان وٺي سيٺ جي گهر هليو. پريچيه ڪرائيندي منهنجي لاءِ سيٺ کي خاطري ڏنائين. ٻئي ڏينهن کان ئي وٺي پڙهائي شروع ٿي ويئي، ڇوڪريءَ سان گڏ سندس پياءُ به اچي ويهندو هو، پر هفتي کن ۾ سندن ڊپ يا شنڪائون وينديون رهيون. ڇوڪري واقعي سهڻي، سڊول ۽ موهيندڙ هئي، پر لڄ - حياءُ جو پردو به مضبوط هوس. پڙهائيندو هوس ته سندس اکيون اڪثر ڪتاب ۾ هونديون هيون.

منهنجي سمجهاڻي ۾ اڪيون هيٺ جهڪائي ٻڌندي هئي ۽ باقي ڄڃ هين پيرڊ پورو ٿيندو هو ته منهنجي لاءِ چانهه جو ڪوپ ۽ پليٽ ۾ بسڪيٽ کڻي ايندي هئي، ۽ ڏاڍي پيار ڀري مرڪ سان منهنجي سامهون ٽيبل تي رکي هلي ويندي هئي، هڪ شائستگي واري ادا سان. ڪلاڪ، جي ٽيوشن تان مون کي ملائي ۾ سٺو روپيا ڇڻندا هوا. اڪيلي سر لاءِ ڪافي هوا. ڇو ته رهڻ ته مفت ۾ هو ۽ ڪاڏي لاءِ ٻن ويلن لاءِ پنجويهه روپيا ڏيڻا پوندا هوا. صبوح ۽ شام جي ناشتي ۽ ٻئي مٺ خرچ لاءِ باقي ڪوڙ هوا.

سنڌي ٻوليءَ جي لپي بدلائي جيڪا بي واجب هٺ ڇراند ڪئي ويئي هئي، تنهن آدبي مرڪزن ۾ ڏاڍو تاءُ پيدا ڪيو هو. اخباري اعتراض ۽ مخالفت ۾ ليک ته لکجي رهيا هوا، پر اِهو ڪافي نه هو. سنڌي ٻوليءَ تي سخت وار ٿيو هو، جنهن جو زوردار جواب ڏيڻو هو، گڏجي مقابلو ڪرڻو هو، تنهن لاءِ ڪنهن پلئٽفارم جي ضرورت هئي. بمبئيءَ جي سيني مکيه اديبن، عالمن ۽ ٻين گهٽگهرن جو پرنسپال ڏرمداس ڪشتريا جي اسڪول (گرانٽ روڊ) ۾ ميڙ سڏايو ويو، جيئن سرڪار جي نادري، غير قانوني ۽ هاڃيڪار حڪم خلاف هلچل هلائجي. بمبئيءَ جا سڀ قابل ـ ذڪر ساهتڪار ۽ تعليمدان ميڙ ۾ آيا. ڀن ڀن ويچارن جي معتبر شخصن جي هڪ ڪشادي سنستا ـ سنڌي ٻولي ۽ لپي ڪاميٽي ـ ڪڙي ڪئي ويئي. پروفيسر ليکراج عزيز کي صدر، شري ڏرمداس ڪشتريا کي خزانچي ۽ مون کي سيڪريٽري چونڊيو ويو ۽ ٻيا سڀ برک اديب ۽ عالم ميمبر طور صلاحڪار ڪاميٽيءَ تي کنيا ويا، جن ۾ مکيه هوا ـ پروفيسر ڪلياڻ آڏواڻي، پروفيسر چيتن ماڙيوالا، ناڪرداس اگناڻي، گوبند مالهي، پوپٽي هيرانندڻي، پروفيسر ڀوڄراج ناگراڻي، ٽيڪم واڌواڻي، گوبند رام ڪيسواڻي، سگن آهوجا، گوبند پنجابي، موتي پرڪاش، پرڪاش راهي، موهن ڪلپنا ۽ ٻيا نوجوان ليکڪ.

اسان جو مقابلو ٻه ـ طرفو هو. هڪڙو قانوني، ٻيو آندولن وارو. قانوني ويڙهه لاءِ اسين سنڌيءَ جي برک وڪيل رام جيٺملاڻيءَ وٽ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

وياسون. چيئملاڻي شري ڏرمداس وٽ سنڌ ۾ سندس اسڪول ۾ پڙهيو هو، جنهن متس اخلاقي ۽ جاتي - ڀلائيءَ جي جذبي جو زور هلايو ۽ ڪيس سرڪار جي غلط قدم خلاف لڙڻ لاءِ راضي ڪيو. چيئملاڻي ڀارت جي وڏان جو ماهر ڄاتو هو، تنهن ڀارت سرڪار جي تعليمي وزير مولانا عبدالڪلام آزاد کي خط لکي سندس کاتي جي ٩ مارچ ١٩٥٠ جي اُرهہ زوراوري حڪم، جنهن موجب سنڌي لپيءَ کي بدلائڻ جو سرڪيولر پٺانتڪ سرڪارين کي موڪليو ويو، تنهنکي چئلينج ڪيو، زبردست اعتراض اٿاريو ۽ واپس وٺڻ جي طلب ڪئي؛ ٻيءَ حالت ۾ تعليم کاتي کي ڪورٽ ۾ گهلڻ جو دڙڪو ڏنو. چيئملاڻيءَ جي دڙڪي جو اثر جهٽ پٽ ٿيو. ڀارت جي تعليم کاتي ١٠ جنوري ١٩٥١ تي نئون سرڪيولر جاري ڪري، پرديشڪ سرڪارين کي هدايتون ڪيون ته اڳين (٩ مارچ) فيصلي کي ڦيرائي، نئون فيصلو ڪيو ويو آهي، جنهن موجب سنڌي ٻولي، ٻنهين، سنڌي (عربي) ۽ ديوناگريءَ ۾ لکيون وينديون. لپيءَ جي چونڊ ٻارن جي مائٽن تي ڇڏي تي وڃي. سنڌي ٻوليءَ مٿان لٽڪيل خطرناڪ تلوار ته هٽي ويئي، پر سنڌي ڀاشا لاءِ ٻن لپين وارو اُصول به اهڙو ئي خطرناڪ هو، جو اِهو چڻ لپيءَ جي سوال تي جاتيءَ جو ٻيو ورهاڱو هو، تنهن خلاف جنگ جاري رهي. آندولن جي سطح تي سنڌي ٻوليءَ لپي سيا طرفان ڇهه چونپڙيون ڇپائي، بدل خلاف پرچار ڪيو ويو ۽ عام سنڌين کي لپي تبديل جي اُگرن نتيجن کان آگاهہ ڪيو ويو.

سڄاڳ، ايماندار ۽ سنڌي ٻوليءَ سان پريم رکندڙ سنڌي اديبن ۽ عالمن اڳيان تاريخ هڪ وڏو چئلينج اُڇاليو هو. هڪ طرف هو پنهنجي اباڻي ڌرتيءَ کان ڇنجي نڪتا هوا، ٻئي طرف سندن ٻوليءَ تي حملو ٿيو هو ۽ ٽئين طرف تمام خطرناڪ سازش به شروع ٿي ويئي هئي ته سنڌي پنهنجي شاندار ۽ شاهوڪار ماضيءَ کي وساري ڇڏين، تنهن ڪري نوجوان اديبن کي ٻن محاذن تي لڙڻ لاءِ سندرو ٻڌڻو پيو - هڪڙو هو ٻوليءَ تي حملي خلاف مقابلو ۽ ٻوليءَ جو بچاءُ ۽ ٻيو هو، سنڌي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ساهت، ڪلا ۽ سنسڪرتي کي سوگهو جهلي رکڻ ۽ ان جي اوسر لاءِ تڪڙا ۽ ڪارائتا ڀتن ۽ ڪوششون ونڻ. پهريون فرنٽ تي في ـ الحال لپي ڪاميٽي سنڀاليو. پوءِ ٻيا به ڪيترا آڇي قطار ۾ بيٺا. ساهت ۽ ڪلا جي ترقيءَ لاءِ بمبئيءَ جي اديبن هڪ پليٽفارم اسٿاپت ڪيو. مون شروع ۾ چيو آهي ته ڪن اديبن جي ڪوشش سان پارٽ ۾ سنڌي ادبي ڪلاس شروع ٿي ويو هو، جتي بزرگ توڙي نوجوان اديب پنهنجون رچنائون پڙهندا ۽ انهن تي صحتمند تنقيد ڪندا هوا. انهن هفتيوار ڳڏجاڻين مان سنڌي ساهت جي نونرماڻ جوآتمساهه اُتپن ٿيو ۽ انهن ڳڏجاڻين کي سنستائي روپ ڏيڻ جي ڀاونا به پيدا ٿي. نيٺ سن ۱۹۴۹ ۾ اُن جي پرڦلتا ٿي. نئون ساهت منڊل وجود ۾ آيو، جنهن جو اِڪتي هلي نالو بدلائي، سنڌي ساهت منڊل رکيو ويو. پروفيسر ايم. يو ملڪاڻيءَ کي پرڌان ۽ گوبند ماليءَ کي سيڪريٽري چونڊيو ويو. ادبي ڪلاس جون بيٺڪون الڳ الڳ وقتن تي جدا جدا هنڌن تي ٿينديون رهيون. نيٺ منڊل آڇي، جئه هند ڪاليج هاسٽل، پيڊر روڊ تي ٺڪاڻو ڪيو، جتي ملڪاڻي صاحب هاسٽل جو سپرينٽنڊنٽ هو. منڊل جو وڌيڪ ذڪر ايندڙ صفحن ۾ ايندو.

هڪ دفعو جڏهن ٿي مان سنڌي ڀاشا جي سلامتي ۽ ترقيءَ لاءِ اُپرندڙ تحريڪ سان جڙي ويس ته جڙيوئي رهيس، بلڪه ان ۾ وڌيڪ گهرو ۽ سرگرم ٿيندو ويس. پنهنجو گهڻو وقت، هاڻي سنڌيت جي هلچل کي ڏيندو رهيس. بمبئيءَ وديارٿي يونين سان ڳنڍيل هوس، پر هيلتائين، سنڌي جڳت جي نين حالتن سان روشناس ٿي چڪو هوس ۽ محسوس ڪيم ته هت پارت ۾ سنڌي جاتي، ٻولي ۽ سنسڪرتي سنڪٽ ۾ آهن. جاتي پنهنجي الڳ سڃاڻپ ڳنوائڻ جي خطري ۾ آهي؛ بلڪ اُن جي پوري هستي ئي جوکي ۾ آهي. هن ڳالهه منهنجي وجود کي هلائي ڇڏيو. منهنجي اندر واري چيو، يعني من ۽ ذهن جو اِهو فيصلو هو ته اڄوڪين حالتن ۾ سنڌي جاتيءَ کي زنده رکڻ جي جدوجهد ڪرڻ کان وڌيڪ ٻيو ڪو به مقدس آدرش تنهنجي لاءِ ڪو نه آهي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪميونسٽ تحريڪ کي ڪيرت جهڙا پيا ٻه ڪيترائي ڪم ڪندڙ ملي ويندا، پر سنڌي تحريڪ کي تنهنجي ضرورت آهي. منهنجو فيصلو ٻه اٽل ٿي ويو، ته هن سمي جاتيءَ سان پنهنجي قسمت ڳنڍي ڇڏيان. فرض جي اها ئي تقاضا آهي. هن فيصلي اڳتي هلي مون کي ڪيترين ڳالهين کان وانجهيو آهي، جن جو هت ذڪر نه ڪندس، پر ٻئي ڪنهن موزون وقت تي. اُن فيصلي تي مون کي ڪڏهين به ارمان نه ٿيو آهي، بلڪ فخر ئي محسوس ڪيو اٿم. اٽڪل پنجاهه سال سنڌي جاتيءَ جي شيوا ۾ ارپت ڪيا اٿم، جن مان مون کي ايڏو سنتوش ۽ خوشي ملي آهي، جنهن جو ملهه جتائڻ کان ٻاهر آهي ۽ ان ۾ ئي مون پنهنجي سڦلتا ۽ پرڦلتا سمجهي آهي ۽ فخر جو احساس به پاتو آهي. سنڌيت کي بچائڻ کان مٿي ٻيو ڪو آدرش نه رهيو اٿم. شري ڏرمداس ڪشتريا سان لپي ڪاميٽيءَ ۾ ڪم ڪندي ڏاڍو ويجهو آچي ويس. هر هفتي ڪم جي پوتاميل لاءِ گڏبا هواسون ۽ مهيني اڌ صلاحڪارن جو ميڙ پڻ پيو ٿيندو هو ۽ نيون رٿون سامهون ايندڀون هيون. لپيءَ جي سوال تي ڏرمداس چڻ ڌرمي عقيدي سان ڪم ڪندو هو. اصل ڪٽر لپي ڀڳت هو. هلچل لاءِ ڪا به رقم ڪيڏي ڏيندو هو ۽ جتي به چئبو هوس ته ڇتي ڪنيو، تيار ٿيو بيٺو هوندو هو. هن ڪاريه سان هو پورن ريت وچن بڌ هو. ٿورين شخصي ملاقاتن کان پوءِ مون کان پڇيائين ته ڇا ڪندو آهين. ٻڌايومانس ته هڪ ٻن ٽيوشن مان گذارو ڪندو آهيان. فورن چيائين: منهنجي اسڪول ۾ هليو اچ. ٻه ـ ٽي ڪلاڪ ئي ته صبوح جي وقت ڪم ٿيندو آهي. پوءِ سڄو ڏينهن فارغ هوندين. گهڻو ئي پنهنجو ٻه ڪم ڪري سگهندي. في الحال مٿين درجن جي انگريزي مضمون نويسيءَ جي نوٽ ـ بوڪن کي درست ڪرڻ جو ڪم ڪج. ٻن ٽن مهينن اندر نئون سال شروع ٿيندو، پوءِ تو کي پڪيءَ طرح اسڪول ۾ ماستريءَ جي جڳهه تي رکنداسون. مون يڪدم آڇ قبول ڪئي. سال جي شروعات سان ئي مون کي ، هڪ سئو چاليهه روپيا ماهوار تنخواهه سان پڪي نوڪريءَ جو حڪم هٿ ۾ مليو. هاڻي مان وڏيڪ ٽانئيڪو

تيس ۽ ڪجهہ وقت لکڻ پڙهڻ ڪي بہ ڏيڻ لڳو هوس. پر رچناتمڪ ڪارڄہ ڏانهن آجا پنهنجو پورو ڌيان نہ ڏيئي سگهيو هوس.

ٻئي طرف پارت ۾ اچڻ ڪان پوءِ گوپيءَ سان منهنجي ڪا بہ ملاقات نہ ٿي سگهي هئي. صرف ايتري خبر ملي هيم تہ هن جا مائٽ بمبئيءَ ۾ اچي وسيا آهن. سندن گهر انڌيريءَ ۾ ڪنهن دور هنڌ تي هو. پر جاچ ڪير ڪري تہ هوءَ هت آجا بہ "قيد" ۾ بند آهي يا آزاد پکي آهي. هن اجگر شهر ۾ ڪنهن کي ڳولهي ڪيڻ ڪو آسان ڪم تہ ڪو نہ هو ۽ مريادا جي حدن ۾ ٻڌل، مان هر ڪنهن کان تہ ڪو نہ پيو ڏس پتو پڇندس. سنڌ جو هڪ پراڻو دوست، پريتم ٿهلراماڻي، جيڪو وديارٿي هلچل ۾ اڳرو هو ۽ حشو ڪيولراماڻيءَ سان ان ڪارڄ ۾ ٻانهن ٻيلي هو ۽ هت بمبئيءَ ۾ ميونسپل ڪارپوريشن ۾ سول انجنيئر طور ڪم ڪندو هو، سو اوتو فورٽ ايراضيءَ ۾ ملي ويو. هن کي منهنجي ۽ گوپيءَ سان پريم جي قصي جي خبر هئي. ملڻ سان ئي اُتاولو ٿي پڇيائين: گوپيءَ سان پريم جي قصي کي ڪٿي پهچايو اٿيئي؟ ذرا مذاق ڪندي، مون چيو: جتان شروع ٿيو، اُتي ئي جميو پيو آهي. نڪو قدم اڳيان، نڪو قدم پٺيان. هوءَ ڪوٺ ۾ بند آهي ۽ مان بيوس ٿيو ويٺو آهيان. هو ڏاڍو جذباتي، پر همت وارو شخص آهي. چيائين: ائين ڪيئن ٿيندو! هيءُ تہ نسورو ظلم چئبو. هن صديءَ ۾ ايتري دبڙ دونس! مان ٿو ڇوڪريءَ جي پيءُ سان ڳالهايان. مون کي ڄاڻ آهي تہ فلاڻي فرم جو هو قانوني صلاحڪار آهي ۽ فلاڻي هنڌ رهندو آهي. مون کي ٿورو جهوڳو آيم. چيم: پريتم، ڏس يار، ڪٿي ڪم بگاڙي نہ وجهين! تون هيءُ ڳالهہ ديوان سان ڪندين، تہ سياويڪ هن کي ناگوار لڳندي. هن محڪم انداز ۾ چيو: تون ماٺ ڪري ويٺو ڏس! هو، مون کي اڪ ماريندو هليو ويو. جڏهين ٿورن ڏينهن کان پوءِ گڏيو تہ چيائين، تون صحيح نڪتين. مون ديوان صاحب کي گهڻو سمجهايو تہ نياڻيءَ جي حياتي خراب نہ ڪريو. دنيا اڄ ڪٿي وڃي پهتي آهي! اِهي جاتي، طبقي، ڌرم جا سنڌا ۽ فرق اڄ جي دنيا ۾ بيسود بڻجي چڪا

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

آهن. اوهين پڙهيل ڳڙهيل ٻه اهڙن فرسوده ويچارن کي ڇهنيا پيا هوندا تہ سماج جو سڌارو ڪيئن ٿيندو؟ ڪيرت جهڙي شريف نؤجوان سان شادي ڪرائي ڇڏيوس. هو ڪيس ڏاڍو سکي رکندو. ديوان صاحب وٽ، پريتم جي دليل جو ڪو خاطر خواهہ ۽ عقل ـ پرستيءَ جو جواب تہ ڪو نہ هو، سو جئن سنڌي ۾ پهاڪو آهي ـ ڏڏڙ ۾ پير هڻن ـ چيائينس؛ هن کي نہ گهر آهي، نہ نوڪري آهي، ڌيءَ ڪيئن ڏيندو سانس؟ پريتم چيس؛ هن کي سٺي تعليمي لياقت آهي، نوڪري مان ٿو ونئي ڏيانس ۽ پنهنجي گهر ۾ ٿو رهايانس، جسين هو پنهنجو گهر ناهي ونئي. پريتم جي حاضر جوابيءَ جي تہ ڪيس ڪل ئي ڪا نہ هئي. ڪکو وڪوٺي ويو، پر ٻڌو اٻڏو ڪري ڇڏيائين. ديوانپڻي جي آڪڙ آڃا بہ قائم رهي. ٿوري وقت اندر ئي ديوان صاحب انڊيري اسٽيشن تي ڏاڪڻ تان ترڪي هيٺ ڪري پيو ۽ راهہ رباني ونئي ويو. اها ڇئنل بہ هاٿي بند تي ويئي ۽ اولاد پنهنجي پيءَ جي ويچارن خلاف فيصلو ڪرڻ لاءِ تيار نہ هو.

هڪڙو، اُسرندڙ سهڻو گل، ائين بيوقتو، بي قصور مرجهائجي ويو! گوپي قد جي بندري هئي. پر بدن سڊول هوس. سهڻي هئي، چهرو بہ گول ڊولائتو ۽ موهيندڙ هوس. روش ڏاڍا سنا ۽ مرڪندڙ مهانڊو هوس. ڏاڍي کلمک، چنچل ۽ دل کي ڇڪيندڙ هئي. تہ پوءِ ڇا اِهو انياءُ نہ هو جو سندس جيون کي گهٽيو، پوساتيو ويو. ڪير آهي، اهڙي انياءَ لاءِ جوابدار؟ ڪنهن ڪان ونجي اهڙي انياءَ جو حساب ڪتاب؟ ظاهري طور تہ برابر ڪي شخص، اهڙن گناهن لاءِ سڌيءَ طرح ذميوار آهن، پر جي تهہ ۾ وڃبو تہ اهڙا فرد بہ ڪنهن سماجي ڍانچي ۽ پرمپرا جا ٻانڌي آهن، غلام آهن. اگر آڃا بہ تهہ ۾ وڃبو تہ پوءِ سماج شاسنن جي گورک ڌنڌي جي گتين ۾ اٽڪي پونداسون، جنهن لاءِ هٿ گنجائش نہ آهي. مون دل تي پٿر رکي ڇڏيو. اڪيلي هلي، پنهنجي من، ڌهر ما (جنهن جو مطلب آهي پنهنجي انفرادي چيتنا) کي سنتوش ڏيڻ لاءِ مون گوپيءَ جي ”قرباني“ تي هڪڙي ڪهاڻي لکي ”شرڌا جا ڦول“ تنهن ۾ مون ڏيکاريو تہ وشو اَمن جي آندولن ۾ هڪ جلوس جي اڳواڻي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪندي، هوءَ پوليس جي گوليءَ جو شڪار ٿي ۽ هڪ اعليٰ ڪارج لاءِ آهوتي ڏنائين. مون ڪيس هڪ ڪهاڻيءَ رستي شرڌانجلي پيش ڪئي.

سويتا جي منهنجي زندگيءَ ۾ اچڻ سان منهنجي جيون ۾ پٽن تي هلڻ لڳي. هڪرو پٽو هو سنڌيت جو، جنهن تي هلي رهيو هوس. سويتا جي اچڻ سان ٻيو پٽوُ ٿيو گرهست جو، جنهن تي هلڻ لڳو هوس. اِها به اذيت ڪهاڻي آهي.

سويتا کي مان سنڌ کان وٺي سڃاڻندو هوس. اسين ٻئي نه صرف ساڳئي شهر نوابشاهه ۾ رهندا هواسون، بلڪ هوءَ منهنجي ويجهي ۾ ويجهي، جگري دوست گلاب ڀڳواناڻيءَ جي ڀيڻ هئي. سندن گهر مان عام جام ايندو ويندو هوس. سندس هڪ ڀيڻ ڪيول، جنهن جو اڳواٽ ئي ڀهرين ڀاڱي ۾ ذڪر ٿي چڪو آهي. ٻي ڀيڻ سويتا، جنهن جو ڇٺيءَ جو نالو پتلي آهي، تنهن سان پڻ ڳالهائڻ ٻولهائڻ جو سنٻنڌ رستو هو. آدرشي ۽ آزاد ويچارن جي هوندي هئي. ان زماني ۾ (١٩٣٥) تي سندس من ۾ آيو هو ته هوءَ سنڌ مان ٻاهر وڃي ڪنهن آشرم ۾ رهي وديا پراپتي اچي. مهاتما گانڌيءَ جي وارڌا آشرم سان لڪپڙهه ڪندي رهندي هئي. ڳالهين ٻولهين ۾ مون سان ذڪر ڪندي هئي ته مان به ڪيس همٿائيندو هوس. شام جي وقت ڪڏهين ڪڏهين اسين گڏجي گهمڻ نڪري ويندا هواسون. نوابشاهه اسٽيشن جي پليٽفارم تي چڪر لڳائي دنياداريءَ جون ڳالهيون ڪندا هواسون. نيٺ ڪيس وارڌا آشرم مان خط آيو ۽ هوءَ پنهنجي پتا سان گڏ اُتي پهچي ويئي. تن ڏينهن جي رهائش ۾ آشرم جي جيون جون پابنديون ۽ کاڌي وغيره جا ٻنڌن، خاص ڪري چانهه جو نه ملڻ وغيره ڀڏي، هن جو اُتساهه گهٽجي ويو. پوءِ هو وڃي هردوار پهتا، جتي مهلا ودياليه، هڪ آدرشي اسڪول ۾ داخلا ورتائين. ٻه سال پڙهائي ڪري مئٽرڪ جو سرٽيفڪيٽ حاصل ڪيائين. پنج درجا انگريزي سنڌ ۾ پڙهي هئي. پوءِ مهلا ودياليه جي نيم مطابق هنديءَ ۾ رتن جي پريکشا پاس ڪري، انگريزيءَ جو مئٽرڪ جي برابريءَ جو امتحان ڏنائين ته ڪيس مئٽرڪ جو سرٽيفڪيٽ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

عطا ڪيو ويو. اُن وچ ۾ آيو، بدبخت ورهاڱو. هوءَ هردوار.مان سڌو دهليءَ پهتي، جتي هن نئون آڪيرو ٺاهيو هو ۽ هوءَ اتي ئي نوڪري ڪرڻ لڳي.

ڊسمبر ۱۹۵۰ ڌاري اوچتو گلاب ڀڳواناڻيءَ جو خط آيو ته مان دهلي ڇڏي رهيو آهيان ۽ پنهنجو ڏيرو بمبئيءَ ۾ بنائڻ ٿو چاهيان. منهنجون ٽي ڀينرون به مون سان گڏ رهنديون. سوچي رکج ته نڪاڻو ڪٿي ٺاهيون. بمبئيءَ ڪان نئون آهيان، اسٽيشن تي پڻ وٺڻ اچج. مان ڪيس اسٽيشن تي وٺڻ ويس. ٽئڪسيءَ ۾ چڙهي، اسين اچي ميهيم ۾ گوبند پنجابيءَ جي گهر پهتاسون. انهن ڏينهن ۾ مان گوبند پنجابيءَ جي ڌيءَ اندرا کي، بنا اجوري ٽيوشن ڏيندو هوس. منجهند جي ماني به مان وٽن ئي کائيندو هوس. هت هن سنان پاڻي ڪري، ماني ڪاڌي. پوءِ مان کين الهاسنگر وٺي آيس، جتي عارضي طور تي پوچراج پرسواڻيءَ جي گهر ۾ رهڻ جو بندوبست ڪيوسين، جيسين ڪو پڪو رهڻ جو هنڌ ڳولهي هٿ ڪريون. پهرين ملاقات ۾ ئي لڳو ته اسان جي وچ ۾ ڪو نفيس سنبنڌ جاڳي رهيو هو. پاڻ به قبول ڪيو هئائين ته مون کي هيڏن سالن کان پوءِ ڏسي الائي ڇو شرمائجي رهي هئي. ڪارڻ پاڻ به ڪو نه ڄاڻي سگهي هئي. اسين ڪلياڻ تائين پاڻ ۾ ڳالهيون ڪندا رهياسون ۽ اندر ئي اندر ۾ ڪو رشتو جڙندو رهيو.

چوڪرين کي ٺانئيڪو ڪري مان ۽ گلاب جڳهه هٿ ڪرڻ جي ڳولا ۾ نڪري پياسون. ڳولي وڃي بوريوليءَ جي دؤلت نگر ۾ هڪڙو ٽن رومن وارو بنگلو هٿ ڪيوسين، جيڪو ٻارهن مهينن جي پيشگي مسواڙ تي اسان کي مليو. گلاب جو پريوار بسترا بوريون ٻڌي اچي بوريوليءَ ۾ مقامي ٿيا. اڄان تائين ته منهنجي دسوتي جيون برقرار هئي، جنهن جو اڳواٽ ئي بيان ڪيو اٿم - ٻه ٽيوشن، سنڌ ماڊل هاءِ اسڪول ۾ شاگردن جي مضمون - نويسيءَ جي نوٽبوڪن جي درستي، بمبئيءَ اسٽوڊنٽس يونين جي آفيس ۾ رات جو آرامي ٽيڻ ۽ ڪڏهين ڪڏهين لپي ڪاميٽيءَ جا ميڙ سڏائڻ ۽ ڇنڇر ڏينهن سنڌي ساهت منڊل

جي ساهتڪ ميڙن ۾ شرڪت ڪرڻ. هاڻي منهنجي روٽين ۾ هڪڙي وڏي تبديلي اچي ويئي، جو آرتوار يا موڪلن جا ڏينهن مان گلاب جن وٽ وڃي رهندو هوس. صبوح جو سويل اٿي، نوي بجه ڌاري پهچي ويندو هوس. سڄو ڏينهن ۽ رات وٽن ئي رهندو هوس. ڏسندو هوس ته سويتا ڪاڏي پيتي ۾ گلاب ۽ منهنجو ڏاڍو خيال رکندي هئي. هونئن به اسان جي سماج ۾ مرد کي هر ڳالهه ۾ اڳرائي پئي ڏني ويندي آهي ۽ مٿيرو پئي رکيو ويو آهي. خير، ان بحث کي ڇڪيندس ته ڳالهه ڊگهي ٿي ويجي، سماج شاستر جي گيان کي پهچندي، جنهن جي اُپٽار ڪرڻ جي هيءَ جاءِ نه آهي.

اونهاري جي موسم هوندي هئي. اسين ڪمرن جي گهٽ ٻوسات ۾ سمهڻ بجاءِ، نئوترپون ۽ وهاڻا کڻي، ڪڏ تي اچي سمهندا هواسون. سويتا ۽ منهنجي ڇتائي هڪٻئي جي پرسان وڇايون ويندايون هيون، تنهن ڪري آڌي رات تائين اسين اوپيـاريون لهـواريون ڳالهـيـون ڪندا رهندا هواسون. پوءِ صبوح جو سويل جاڳي مان هيٺ هليو ايندو هوس، جو صبوح جو اٺين بجي تائين اسڪول ۾ پهچڻو هوندو هو. سويتا به منهنجي پٺيان هيٺ لهي ايندي هئي. ان وچ ۾ مان تيار ٿي ويندو هوس. هوءَ منهنجي لاءِ چانهه جو ڪوپ تيار ڪندي هئي، ٻه چار بسڪيٽ به پليٽ ۾ وجهي، تيبل تي رکندي هئي. اِها هلڪي نيرڻ ڪري، ”چڱو وري ملنداسون“، چئي مان پيادل ئي ننڍي رستي کان بورولي اسٽيشن تان گاڏي پڪڙي رانت روڊ اسٽيشن تي لهي، سنت ماڊل هاءِ اسڪول پهچي ويندو هوس.

اِهو هوليءَ جو ڏڻ هو. مون کان سواءِ بمبئيءَ مان گوبند پنجابيءَ جو پريوار به آيل هو پاڻ، پتني شانتي ۽ سندس ڌيءَ اندرا به هئي، جن کي گلاب دعوت ڏيئي هوليءَ جي موقعي تي گهرايو هو. صبوح کان وٺي رنگن، پچڪارين ۽ گلال جو طوفان اُمڙي آيو هو. آسي پاسي جي بنگلن وارا پرش، عورتون، بار ۽ جوان به موج مستيءَ ۾ پچڪارين سان هڪٻئي کي پچائي رهيا هوا ۽ هٿن سان رنگ ۽ گلال

خوشيءَ جو هنگامو هو. اُتي مان پاپو پڊو بڻجي، بينڪ واري ڪمري ۾ اخبار تي اونڌو ٿيو پيو هوس. سويتا ڪي الائي ڪهڙو رَيچڪ آيو يا مستي سمجهي آيس، منهنجي بيخبريءَ ۾ هوءَ لڪي لڪي منهنجي پٺيان اچي بيٺي، ٻنهي هٿن سان منهنجي منهن تي گلال ملي، ڀڄي ويئي. مرداني مڙسيءَ کي للڪار هئي. مون سندس نندي پيڻ کي اندر سڏي، ڪ پڙي گلال ورتو، ٻنهي هٿن جي مٺين ۾ پڙي، هٿ پٺيان لڪائي تاڙ ۾ بيٺو رهيس. وجهہ ملي ويو. ڏنم هوءَ اڱڻ ۾ پٺيري بيٺي آهي. پير، پير ۾ پائي وڃي سندس پٺيان بيٺس ۽ ٻنهي هٿن سان گلال سندس منهن ملڻ وينس. ڇڏائڻ جي ڪوشش ڪيائين تہ اچي منهن جي ڀاڪر ۾ ڦاتي، ڄڻ بجليءَ جو شاڪ اچي ويو. مون هٿ ڍلا ڪري ڇڏيا، هن جو منهن لعل ٿي ويو هو، شرمائيندي رنڌڻي طرف هلي ويئي.

رنگن جي هنگامي کان پوءِ، هوءَ جي مجلس تي مارو ٿيو. ڪڙهي، چانور، ٿوڪ، سنبوسا، ڪچريون، پاپڙ، بوندي، گيهر ۽ وغيره وغيره آنند اچي ويو. الائي ڪهڙن سالن کان پوءِ اهڙا سگنڌي سنڌي طعام کاڌا هئم. شام جي وقت گوبند پنجابيءَ جي ڪٽنب سان گڏ دولتنگر جي هوا خوريءَ تي نڪري پيس ۽ اندرا سان ڏاڍي پنهنجائي سان ڳهل مل پئي ٿيس. گهر موٽيس تہ سويتا جو منهن ڦوڪيل هو. اِهو بہ سياويڪ هو. استريءَ جي من جي سوڪيمتا ڪجهہ اور آهي ۽ ان جو رد عمل بہ ڪجهہ نرالو ٿي آهي. مان اُها رات اُتي ڪو نہ ترسيس. شام جو ئي موٽي آيس. ايندڙ آرتوار تي نيمائتو مان سندس گهر ويس. نہ هن ورجايو، نہ مون ورجايو؛ ”رات گئي بات گئي“ واري ڳالهہ ٿي. مون کي لڳو تہ اِها بہ هڪ پيار جي پرولي هئي؛ سلڻ وارا سلين!

هيءَ هڪ ٻئي آرتوار جي ڳالهہ آهي. ساونڻ جي مند هئي. مان ۽ سويتا شام جو ٽهلڻ لاءِ گهر کان ٻاهر نڪري، رستو ناپيندا، نگر جي هڪ ڇيڙي تائين اچي پهتا هواسون. نڪتا هواسون تہ برسات جو ڪو اِمڪان ڪو نہ هو. ڇنهنڪري ڇٽي وغيره جي ڳڻتي ڪا نہ ڪئيسين. نہ ڄاتان ڇو مينگهہ ديوتا اچي اسان تي مهر ڪئي. بوندون برسڻ لڳيون.

موت ڪاڏيسين. پر برسات جو لطف ونڻ سانگي، ٽور ساڳي رکيسين. پڇندا رهياسون، پر پڇڻ ـ لکڻ جي ڪوشش ڪونہ ڪئيسين. اوچتو اچي وڏو وسڪارو ڪڙڪيو. پڇي وچي هڪ ڇاڀادار وڻ جي هيٺيان، ٿڙ ڪي ٽيڪ ڏيئي، هڪبئي سان لڳي بيٺاسون. اهو وسڪارو ڪافي وقت هليو. سويتا جي ڳچيءَ جي چوڌاري ٻانهن ورائي، ڪيس ڇڪي اچا ٻہ پنهنجي ويجهو آندم. برسات ڪان بچائڻ لاءِ، پر ههڙي ورڪا ڪان پاڻ بچائي نہ سگهياسون. پڇي پيٽ تي وياسون. سويتا جا ڪپڙا، سندس بدن ڪي چهتي پيا هوا ۽ سندس بدن جون لڪيرون ۽ گولايون اڀري تڪيون تي بيٺيون هيون. انهن ڪي ڏسڻ جي لالسا ڪي روڪڻ ۾ ناڪامياب وچي رهيو هوس. هن ڪان منهنجي اها "حرڪت" ڳجهہ ڪو نہ رهي، هوءَ شرمائيندي رهي، مرڪندي رهي. گهر موٽياسون تہ ڪافي دير تي چڪي هئي. گلاب ۽ پينرون انتظار ۾ ويٺا هوا.

پوءِ هڪ ڏينهن اهو بہ آيو، جو آرتوار جي رات گذارڻ ڪان پوءِ، مان هميشہ وانگر ڪڏ تان هيٺ لهي آيس ۽ اسڪول وڃڻ لاءِ تيار ٿيس. سويتا بہ نيم مطابق چانهہ جو ڪوپ ۽ بسڪيٽ ٽيبل تي رکي، پرسان پيل سيٽيءَ تي ليٽي پيئي هئي. چانهہ بسڪيٽ نوش جان ڪري، چيم؛ چگو وري ملنداسون. هلڻ لڳس تہ منهنجي هٿ ڪي سوگهو پڪڙي ورتائين. مان پيار جي دعوت ڪي سمجهي ويس. گوڏا ڪوڙي سيٽيءَ جي پرسان جهڪيس ۽ سندس پرندڙ چپن تي پنهنجا ڦڙڪندڙ لب رکي چڏيم. وري بہ منهنجو هٿ ڪو نہ ڇڏيائين، تڏهين پيو دفعو ۽ ٽيون دفعو ڪيس زور سان چميون ڏنم. هاڻي سندس هٿ ڇٽي ويو ۽ مان هڪ پرپور آنند ۽ ڌڙڪندڙ دل سان اسڪول ڏانهن روانو ٿي ويس.

منجهند ڪان پوءِ سندس ننڍي پيڻ هڪ سٽ واري چٺي ڪٺي آئي ـ "اڄ شام جو اسان جي گهر ضرور اچج ـ سويتا". پيار جو سڏ هو. ناڪار ڪرڻ جو تہ سوال ڪو نہ هو. پر هيءُ جو بي وقتو بوريوليءَ وچي رهيو هوس، تنهن لاءِ بهانو اهڙو ڏيئي تي سگهيس؟ اچا ڪالهہ ئي تہ رهي ويو هوس؛ صبوح جو موٽيو هوس. گلاب کي ڪارڻ کهڙو

ٻڌايم، چاڻ نہ اٿم. پر شڪي ڳالھہ ضرور تي. شام جي ماني ڪائي هميشہ وانگر اسين ٿهلڻ نڪتاسون. نگر جي چيڙي وٽ، برسات جي پاڻيءَ جي نيڪال لاءِ نهيل موريءَ جي ٿلهي تي، هڪٻئي جي بلڪل نزديڪ تي ويٺاسون. مون سندس هٿ پڪڙي پنهنجي هٿ ۾ سوگهو جهليو. شرم جي ماريءَ هٿ ڇڏائي ورتو. مان ور ور ڪري هٿ پڪڙيندو رهيس، هوءَ ور ور هٿ ڇڏائيندي رهي. چيم: ڇو گهرايو اٿيئي؟ جواب ندارد. ڏاڍي مٺاڪتي ڪيم، پر جواب ڪو نہ ڏنائين، گويا منهن تي تالو لڳائي رکيو هجيس. هيءَ حياءَ جو مثال بہ درلڀ هو. ڳالھہ ڦيرائي چيم: ڀلا ڪو راڳ ٻڌاءِ. هڪ جي بجاءِ ٻہ ٻڌايائين. هندي فلمن جا لوڪ پريہ پريم ٻنڌن وارا گيت: " يھہ نہ بتا سڪونگا مئن، تمسي ھئہ پيار ڪيون" ۽ "يھہ چاند نهين، تيري آرسي ھئہ" اسان جي دلين ۾ پريم جو مور نچي رهيو هوس؛ سويتا جي هنن پريم - رس وارن گيتن تہ هيڪاري وڌيڪ دل ۾ ولولو پيدا ڪري ڇڏيو هو. مون چڪي ڪيس چمڻ چاهيو، پر ائين ڪرڻ نہ ڏنائين، جو آسپاس گهر هوا، جن جي درين مان روشني اچي رهي هئي، ۽ رستي تي ايڪڙ ٻيڪڙ ماڻهو پئي آيا ويا. پوءِ دل ٻڌي چيومانس: مون سان پريم جو پيچ ٻڌنديءَ" لڄ جو جهٽڪو آيس. جواب پوءِ بہ ڪو نہ ڏنائين. بار بار پڇڻ تي بہ جواب نہ ڏنائين تہ چيم: اگر جواب نٿي ڏين تہ پوءِ مون ڪي سنڌايو ڪهڙي ڪارڻ اٿئي؟ هن ڪان پوءِ نہ ايندس. آخري بار پڇان ٿو، مون سان پريم جي ٻنڌن ۾ ٻڌجڻ چاهين ٿي؟ ڪنڌ لوڏي "ها" ڪيائين. مردي اندر سنگيت جا ڦوهارا ڇٽڪي اٿيا. آروڪ جذبي جي اثر هيٺ، ڪيس ڀاڪر ۾ ڀري چمڻ چاهيم، پر ڪليل فضا جي دٻ ڪارڻ، مونکي وري بہ ائين ڪرڻ کان روڪيائين. مرد پريم جي ڳالهين ۾ ڏاڍو آتاولو، جذباتي ۽ ظاهر ظهور (Extovert) آهي. حجاب وغيره جون ليڪون پائي ڪو نہ ڄاڻي. پر عورت بنيادي طور، ان جي برعڪس ڏيرج - وان، جذبي وهيٺي نہ، آنترمکي آهي. هن جي چوڌاري لڄ - حياءَ جون ريکائون هردم ڪينچيل رهن ٿيون. وس پڄندي نہ ٽوڙيندي آهي ۽ نہ ٽورڻ

ڏيندي آهي. ڪي شايد منهنجي هن ڳالهہ جو ڪنڌن ڪن، پر منهنجو عرض آهي تہ آڏ صدي اڳ جي استريءَ جي مريادا ۾ بنياديّ فطرت جي تصوير اِها ئي آهي؛ باقي جي جديد عورت پنهنجي بنيادي ڳڻن ۾ نجي فطرت کان بغاوت ڪئي آهي تہ اِها ڪا خاص سورهيائي ڪانهي. سماج اهڙي رجحان کان فيض ياب ٿيڻ واري نہ آهي.

گلاب پنهنجي پريوار جي آجيوڪا لاءِ، عمر ڪاڙيءَ ۾ ڪنٽي پرنٽنگ پريس وڌي. پر خاص اُپراسو نظر نٽي آيو. هوڏانهن دولت نگر جي پاڙي جي گهر واري، پارهن مهينن جي پيشگي مسواڙ بہ اچي ختم ٿيڻ تي بيٺي هئي. پنج سئو روپيا مهيني تي مسواڙ پرڻ اُن زماني ۾، جڏهين آمدنيءَ جو ڪو خاص پروسو ڪو نہ هو، مشڪل مسئلو هو. گهٽ مسواڙ واري گهر جي اَزخود ضرورت هئي. مون ڪميونسٽ پارٽيءَ جي مدد وٺڻ چاهي. ان وقت ڪميونسٽ پارٽيءَ جو جيڪو مون کي تمام ويجهو ڪامريڊ ياد آيو ۽ وديارٿي محاذ تي اسان جي مٿان هو، سو هو ودود خان. جنهن کي وديارٿي يونين ۾ ڪم ڪرڻ کان سواءِ، زير زمين سرگرمين ۾ پڻ ساٿ ڏيندو هوس. هن تي خاص ڪم هوندو هو، وڏن ڪميونسٽ نيتائن کي گرفتاريءَ کان بچائڻ لاءِ خفيہ (زير زمين) نموني هنن جي رهڻ جو بندوبست ڪرڻ ۽ هر هر انهن جي رهڻ جي جڳهہ بدلائڻ، جيئن پوليس کي ڪو سڳ پتو نہ ملي سگهي. مان ان ڪم ۾ سندس واهرو هوس، جو لڪل نيتائن کي هڪ هنڌان ٻئي هنڌ پهچائڻ يا ڪين نياپا پهچائڻ جو ڪم ڪندو هوس. ودود خان سان حجت هئي. ساڻس ڳالهہ ڪير تہ سنڌ کان آيل هڪ ڪامريڊ کي پريوار لاءِ مڪان جي سخت ضرورت آهي. اسان جا ڀاڳ زورهوا. ودود خان وٽ باندرا جي بزار گيٽ اسٽريٽ ۾ هڪڙو ننڍڙو مڪان حاضر هو. چاڪاڻ جو ڪي اڳواڻ هاتي (١٩٥١ ڌاري) انتها پسندي واري دور ۾، ماٺائي اچڻ ڪري، ٻاهر نڪري کلئي نموني ڪم ڪرڻ لڳا هوا. چيائين؛ پارٽيءَ جي هڪڙي ٿوري مسواڙ واري جڳهہ آهي، پر انهيءَ شرط تي ڏينڊس جو، جڏهين بہ پارٽيءَ کي اِها جڳهہ

گهربل هوندي، اوهين بنا دير خالي ڪري ڏيندا. مون شرط قبول ڪيو ۽ چاٻيون ورتي، انهيءَ رات خوشخبري ڏيڻ لاءِ ٻوريوليءَ پهچي ويس. ٻئي ڏينهن لڏي منجهند، سويتا سان گڏجي باندرا واري پتي تي پهتس. اسانکي رهائش لاءِ نيڪ لڳي. هڪڙو چڪو رڌڻو، ضروري حاجت ۽ سنان لاءِ ننڍيون، پر الڳ الڳ ڪوٺيون. وچ تي هڪ وڏو هال ۽ ان سان لاڳيتي وڏي بالڪني، فليٽ ۾ پراڻي ڍنگ جو ڪاراٺو فرنيچر به پيل هو. اسانکي جڳهه ڏاڍي راس آئي ۽ خوش ٿياسون.

پهريون دفعو سويتا ۽ مون کي هن نموني جي اڪيلائي ملي هئي. پاڪر ۾ پري مون کيس خوب پيار ڪيو. پوءِ مون کيس چيو: هل ته هلي ٿا ٻاهريون واءُسواءُ وٺون. سڌو اچي مرين ڊرائو جي ٿلهي تي ويٺاسون. هڪ ٻئي کي لڳولڳ هواسون. سويتا جي ٻن چوٽين مان هڪ چوٽيءَ کي چڪي، سندس مٿو پنهنجي ڇاتيءَ سان لڳايم. شرمائجي ضرور ويئي، پر هٽائڻ جي ڪوشش ڪو نه ڪيائين. مون سندس چوٽي ڇڏي ڏني، جو مانهن جي اچ وڃ ڪري هڇڪ محسوس ڪري رهي هئي. سندس من استنيءَ جي باري ۾ وروور پڇڻ تي نيٺ هوءَ پهريون دفعو چلي پيئي. ته شنڪائون کيس منجهائي رهيون هيون. هڪڙو ته ڪميونسٽ گهر ٻار ڪونه سنڀاليندا آهن: سجووقت پارٽيءَ جو ڪم ڪندا آهن، ۽ باقي وقت جيلن ۾ هاريندا آهن. ٻيو ته هن کي ٻن ننڍين ڀينرن جي آئيندي جو فڪر هو. اِها به وڏي ڀيڻ جي حيثيت ۾ مٿس جوابداري هئي. ۽ هڪ ٻي ڏڏڪو ڏيندڙ ڳالهه ڪيائين: اوهين ڌرمي عقيدي ۾ وشواس نٿا رکو ته سمجهه ۾ اچي سگهي ٿو، پر ٻين شخصن جي عقيدن جي بيعزتي ڪري ڪين دک پهچائڻ به اوهان جي پستڪن ۾ لکيل آهي ڇا؟ مون پڇيو اهو وري ڪيئن ٿي چوين؟ چيائين: مون کي پنهنجو شخصي آزمودو آهي. منهنجو ڀاءُ گلاب اوهان جو ڪميونسٽ دوست، جڏهين به منهنجي پيڙي ڏاڏي کيس کٽاڻ پرساد ڏيندي هئي ته اهو وٺي اجلائي ڇڏيندو هو. واقعي مون کي ڏڏڪو آيو. هيءَ ته بلڪل ناسمجهي هئي بيحودو وهنوار هو ۽ واهيات حرڪت هئي، ڪميونسٽ

هلت چلت جي بلڪل خلاف ! ائين برابر آهي تہ ڪميونسٽ ويچار ڌارا ۾ ڌرمي عقيدي کي ڪا جڳهہ ڪونهي، پر اهو پنهنجي ليکي هڪ عقيدو آهي، جيڪو سماجڪ اوسر جي وگيانڪ اوک ڊوک ۽ تاريخي ارتقا جي ڳوڙهي ۽ لڳاتار اڀياس جي بنياد تي ٻڌل آهي.هر ڪميونسٽ، انسان جي هر اسرار ۽ ونهوار کي هڪ تاريخي ۽ سماجڪ اوسر جي پس منظر ۾ ڏسي، صحيح ۽ عقل پرستيءَ تي ٻڌل نتيجا ڪڍندو آهي ۽ ويچارن جي پرک ڪندو آهي ۽ نہ ڪہ هن نموني جي ٻي عقلي ۽ نابالغيءَ جو مظاهرو ڪندو آهي، جيڪو ڪميونسٽ فلاسافيءَ جي ياونا، مت مراد ۽ مريادا جي بلڪل ورڌ آهي.... مان سويتا کان بيخبر سوچيندو رهيس جو هن چيو؛ ڪيڏانهن گم ٿي وئين؟ مون پنهنجي اندر ۾ اٿيل تناوَ ۽ غصي کي ڍلو ڪرڻ لاءِ مذاقي لهجي ۾ چيو؛ هاڻي تو وٽ ٻڌجي ويو آهيان، تہ گم ڪيئن ٿيندس؟ تون ڇا هاڻي مون کي گم ٿيڻ ڏيندينءَ؟ شرات واري اک ماريم.

سويتا جي تنهي شنڪائن جا جواب تہ ڏيڻا ئي هوا، جيئن ٻن آتمائن جي وچ ۾ سچي پريم سان گڏ پڪو ويساهہ بہ پيدا ٿئي.اهي ئي بہ مضبوط ٿيڻا آهن، جن تي ٻن پريمين جي جيون جو رٿ بنا لوڏن لمن هلي سگهي ٿو. پوئين سنڪا، مون پهرين ڪٽيئن. گلاب جي ونهوار کي مون غلط، نندا جهڙو ۽ ٻالڪپڻ جي حرڪت ڪري سڏيو. ٻيءَ شنڪا لاءِ چيم تہ هاڻي جڏهين تو مون سان هٿ هٿ ۾ ملايو آهي، تنهن حالت ۾ تنهنجي پيرن جي جوابداري، اسان سيني جي جوابداري آهي، گڏجي ان کي منهن ڏينداسون. باقي جيڪا اهم شنڪا هئي تہ ڪميونسٽ گهر نہ سنڀاليندا آهن، تنهن لاءِ کيس ڌيرج سان سمجهائڻو پيوتہ اهي تاثرات جيڪي هن غلط پرچار ۽ افواهن تي ڪنٺ ڪيا آهن يا "ٻڌي، ٻڌائي" واري ڪا ناقوسيءَ تي ٺاهيا آهن، سي ڪميونسٽن کي بدنام ڪرڻ ۽ ماڻهن کي سندن طرف بدظن ڪرڻ ۽ ڇرڪائڻ لاءِ آهن. اِهي هڪ خاص طبقي طرفان آهن، جيڪو ڪميونسٽن جي عام ڀلائي ۽ نياءَ وارن آدرشن جي لڙائيءَ کان ڇرڪي ٿو ۽ ڊڄي ٿو. مون

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

چيو؛ ڪميونسٽ تہ پوري انسان ذات جي سنڀال ڪرڻ تو گهري، سو پنهنجي گهر جي سنڀال نہ ڪندو؟ جيڪو سنسار جي هر انسان کي پيار تو ڪري، سو پنهنجي پريوار جي باشندن کي پيار نہ ڪندو؟ اِها ڏند ڪٿا آهي، حقيقت نہ آهي. رهيو سوال جيل وڃڻ جو، سو جيڪڏهن جيون ۾ اعليٰ آدرشن لاءِ لڙندي ڪڏهن سختي سهڻي پيئي ۽ جيل بہ ڀوڳڻو پيو تہ ان ۾ تہ فخر جي ڳالهہ آهي. گانڌي جيل ڪونہ ويو هو؟ نهرو جيل ڪو نہ ويو هو؟ سباش جيل ڪونہ ويو هو؟ ارونا جيل ڪونہ ويئي هئي؟... هت ڪا اهڙي ڳالهہ تيڻ واري ڪانهي، پر جي اتفاق سان اهڙي نوبت اچي ڪڙڪي تہ مون کي پورن وشواس آهي تہ تون بهادريءَ سان منهن ڏيئي ويندينءَ.... هاتي آتت تہ هلون. پنيان انتظار ڪندا هوندا. مون کي چاڻ نہ آهي تہ منهنجي سمجهاتيءَ جو ڪيترو اثر ٿيو، پر هڪ پڪ هئم تہ سندس دل اندر اٿيل شنڪائن جو طوفان ڪنهن حد تائين تہ ضرور ٿميو هوندو ۽ ڪيس ڪجهہ آٿت مليو هوندو.

ٿورن ڏينهن ۾ ٿي بوريوليءَ مان لڏو پٽي، گلاب ڀينرن سوڏو اچي باندرا واري جڳهہ ڀيڙو ٿيو. مون بہ وديارٿي يونين مان ٽيڙ ڪٽي اچي باندرا ۾ رهڻ جو فيصلو ڪيو، جڏهن منهنجي پگهار ۽ ٽيوشن جي ڪمائيءَ مان گهر خرچ ڪي هتي مليو ۽ سويتا ڪي پڻ منهنجو ساٿ ملي. پگهار آڻي سويتا جي هٿ ۾ ڏيندو هوس. مون کي ياد نہ آهي تہ ڪيسي خرچ لاءِ مان گهڻو ڪٽندو هوس، پر ان زماني جي سستائيءَ ۾، جڏهين ڪہ لوڪل گاڏيءَ جي مهيني جي پاس جا پنج يا ڇهہ روپيا ڏيڻا پوندا هئا ۽ چانهہ جو ڪوپ هڪ آني ۾ ملندو هو تہ منهنجي مٽ خرچ لاءِ ويهہ - پنجويهہ روپيا ئي ڪافي هوندا هوا. ضرورت پوڻ تي وڌيڪ بہ ڪٽي وٺندو هوس. هاتي مان ذهني ۽ جسماني طور ٿائٽيڪو ٿيس تہ منهنجون ادبي سرگرميون وڌي ويئون. هڪ طرف هوندو هو، سنڌي ساهت منڊل جي سهاري هيٺ هلندڙ ادبي ڪلاس، جنهن ۾ تخليقي ادب جو نرماڻ ٿي رهيو هو. هر هفتي چنچر لاءِ واجهائيندا هواسون. پروفيسر ايم. يو. ملڪاڻيءَ جي سرپرستيءَ هيٺ پيڊر روڊ تي جئہ هند ڪاليج

جي هاسٽل جي ڊائننگ روم ۾ شام ڇئين بجي کان ستين بجي، نت نيم ٿيندو هوس. سنڌي سهت جا سڀ بزرگ مهارٿي ۽ نئوان فصل جا سڀ اهم ساهتڪار شرڪت ڪندا هوا ـ ملڪاڻي صاحب ته هوندو ئي هو. تنهن سواءِ لالچند امر ڏنومل، ليکراج عزيز، آسانند مامتوارا، امر لعل هگوراڻي، پروفيسر رام پنجواڻي، پروفيسر جهمٽمل ڀاوناڻي، پرسرام ضيا، ڪيهيمل موچنداڻي ۽ نوجوان اديبن مان به گوبند مالهي، آتم، سندري اتمچنداڻي، گوبند پنجابي، سگن آهوجا، موهن ڪلپنا، آنند گولاڻي، ڪرشن راهي، موتي پرڪاش، ايشور آنچل، ڪلا پرڪاش، نارائڻ ڀارتي، موهن گيهاڻي، ايسر سکهجي. چوڻ جي خاص مراد اها آهي ته اجوڪي دور جا سڀ ٻرک ساهتڪار ڪنهن زماني ۾ منڊل جي شويا هوندا هوا ۽ ساهت جي تئين ترماڻ ۾ سندن اهم رول رهيو آهي. ادبي محفلن ۾ اديب پنهنجون ٽيون ڪرويون رچنائون پڙهندا هوا، جن تي صحتمند تنقيد ٿيندي هئي. ڪيترائي نوان اديب انهيءَ صحتمند ۽ ڪارائتي نڪته چيني جي فضا ۾ آسريا ۽ آيريا ۽ اڳتي هلي قابل ـ ذڪر حيثيت جا قلم ڪار بڻيا. مان به پنهنجون رچنائون ـ ڪهاڻيون، ناٽڪ، استڪيون، لوڪ ڪهاڻيون ۽ آزاد نظمون ادبي ڪلاس ۾ پڙهندو هوس، تنقيد جو سڳاڳت ڪندو هوس ۽ ادبي محفل جي پسنديءَ جي ڇاپ لڳڻ کان پوءِ ڇپڻ لاءِ ڏيندو هوس. ايڏي عزت هوندي هئي، اديبن جي گذيل راءِ لاءِ. بمبئيءَ جي ادبي ڪلاس مان آتساهه پائي، سنڌو نگر جي اديبن پڻ آرتوار ڏينهن اهڙي محفل لڳائڻ جي پرمپرا شروع ڪئي، جنهن ۾ پرسرام ضيا، چوهڙمل هندوجا، موهن ڪلپنا، ايسور آنچل ۽ ٻيا اديب دوست بانيم محفل لڳائيندا هوا. مان به انهن محفلن ۾ اڪثر شامل ٿيندو هوس.

تنقيدي محفلن ۾ گرما گرمي، جوش ۽ ويچارن جو سخت ٽڪر به ٿيندو هو، خاص طور ٻن گروهن/ ويچار ڌارائن جي وچ ۾. منڊل ۾ ٽا ٻن ويچارن / متن وارا اديب هوندا هوا ـ هڪڙا هوند اهوا مارڪسواد کان متاثر ٿيل ساهتڪار، جيڪي ”ڪلا زندگيءَ لاءِ“ آدرش جا طرفدار

هوا، پيا ” ڪلا، ڪلا لاءِ“ اصول جا حمايتي هوا. ڪي وري پنهي ويچار ڌارائن جي وچ ۾ به هوا. پر ٽڪر اڪثر پهرين ٻن گروهن ۾ ٿيندو هو. ڪن وقتن تي نه نوبت رڙين ۽ واڪو واڪاڻ تي به پهچي ويندي هئي. شاباس هوندي هئي بزرگ اديب پروفيسر ايم. يو. ملڪاڻيءَ کي، جيڪو پنهنجي تحمل، بردباريءَ پتا جهڙي سنيه سان، جلد ئي اهڙي حالت تي قبضو ڪري وٺندو هو. ڪيس خبر هئي ته جيڪي هن وقت هڪ ٻئي مٿان رڙيون ۽ واڪا پيا ڪن، سي پنجن منٽن کان پوءِ گڏجي ويهي چانهه پيئندا. سچ پچ هو به ائين. اسين ڪيترو به پاڻ ۾ جهڳڙجون يا زباني طور وڙهون، پر منڊل جي مرياداءِ سبب وهنوار کي ڪڏهين به نوڪر ڪونه هٿندا هواسون. جيئن ئي محفل کي ٻاهر نڪتاسون ته سمورو ڪاوڙ غصو اُتي ڇڏي، ٻاهر اچي ايراني ريسٽارنٽ ۾ گڏجي چانهه پيئندا هواسون، پنهنجي خرچ تي. هرڪو پنهنجو آنو ڪڍي ٽيبل تي رکندو ۽ اسان مان ڪو، اِهي گڏ ڪري ڪائونٽر تي ڏيندو هو. اسين ٺهڪ ڏيندا، پنهنجي ماڳ راهي ٿيندا هواسون. لڳاتار تيرهن سال، جيستائين ادبي ڪلاس پروفيسر ملڪاڻيءَ جي سرپرستيءَ هيٺ رهيو، اِهو سلسلو هلندو رهيو. پر جڏهين ملڪاڻي صاحب بمبئي ڇڏي، ڪلڪتي هليو ويو، ته حالتون ٿورن سالن کان پوءِ ناساز بڻجي ويئون ۽ ساهت منڊل ۾ سنڪٽ آيو، جنهن بابت پٺي ڪنهن هنڌ سوچينداسون.

سنڌي ساهت منڊل جي ادبي سرگرمين مان تخليقي ادب جي هڪ نهر ڇڻي نڪتي، جيڪا اڳتي هلي هڪ زوردار وهڪرو بڻي ۽ ورهاڱي بعد جو سنڌي ساهت مالا مال ٿي ويو. ويهن پنجويهن سالن ۾ مقدار توڙي معيار، ٻنهي توڙي گونا گونيت ۾ سنڌي ساهت، ڀارت جي ٻين جديد ڀاشائن سان برميچي سگهيو، خود، ڪي رچنائون ته انتر راشٽريه سطح جي شهرت پائي چڪيون آهن. هيءُ جو وهڪرو هليو ته اُن لاءِ ڪس به ته گهرڙتو هو. ڪنهن به تحريڪ لاءِ اظهار جو واهڻ تمام ضروري آهي. پنهنجي ويچارن کي ٻين تائين پهچائڻ جو ساڌن لازمي

آهي. اسين مارڪسواد ڪان متاثر ٿيل اديب ترقي پسند ادب جي ڦهلاءَ لاءِ واهڻ ڪيندو هو. ترقي پسند ادب جي اظهار لاءِ سنڌ ۾ ئي ”نئين دنيا“ رسالو گوبند مالهيءَ جي سمپادڪيءَ هيٺ شروع ٿيو هو، جيڪو ورهاڱي ڪان پوءِ بهاريلال ڇابڙيا اٽڪل ٻن سالن تائين هلايو ۽ پڄمڻ راجپال جي حوالي ڪري ڇڏيو، جيڪو سال ڪن مس هلائي سگهيو. ”نئين دنيا“ هڪ اتهاسڪ تمام سٺي معيار وارو، ادبي مرڪزن ۾ مقبول رسالو اسان لاءِ هڪ وردان هو. مون بمبئيءَ ۾ الهاسنگر (سنڌونگر) جي دوستن، جن ۾ اديب ۽ ٻيا همدرد متر به هوا، جو هڪ ميڙ ڪوٺيو گوبند پنجابيءَ جي هوزري فئڪٽريءَ ۾ سڏايو ۽ سندن اڳيان رٿ رکيم ته ترقي پسند ويچارن ۽ ساهت جي ڦهلاءَ لاءِ اسين ”نئين دنيا“ رسالو، ترقي پسند گروپ طرفان هلايون، تنهن لاءِ اسان مان هر هڪ پنهنجي پچنديءَ سارو، هر مهيني ۾ ڪجهه رقم ڏيڻ جو واعدو ڪري. رٿ سڀني کي پسند پيئي. هر هڪ پنهنجو مهيني جو چندو چاڙهيو ۽ ائين ترقي پسند رسالو وري شروع ٿي ويو. سمپادڪي منڊل لاءِ منهنجو ۽ گوبند پنجابيءَ جو نالو رٿيو ويو. جدا جدا وقتن تي ٻيا اديب به سمپادڪي منڊل ۾ شامل ٿيا هوا - گوبند مالهي، اي. جي. اُتم. ڦتن پرسواڻي وغيره. ”نيئن دنيا“ رسالو ترقي پسند ادب ۽ سنڌيت جي هلچل لاءِ هڪ زبردست هٿيار بڻجي ويو. ڀارت جي انيڪ شهرن ۾ نئين دنيا جا همدرد ۽ عاشق نڪري نروار ٿيا، جيڪي نه صرف پاڻ رسالو پڙهندا هوا ، پر پنهنجي شهر مان شائقن کان چندا وٺي موڪليندا هوا ۽ ڪاپيون گهرائي انهن جو وڪرو پڻ ڪندا هوا. چوڏاري ” نئين دنيا“ جو ڏاڪو ڄمي ويو. ڀارت جا اڪثر اديب ۽ شاعر دوست پنهنجون رچنائون ”نئين دنيا“ ۾ ڇپائڻ جي زوردار آرزو رکندا هوا ۽ پنهنجون سٺيون رچنائون موڪليندا هوا، ڇاڪاڻ ته ”نئين دنيا“ تمام سٺو معيار مقرر ڪيو هو. جيڪي سنڌي ليکڪ بعد ۾ ”ڪلا، ڪلا لاءِ“ اصول جا طرفدار بڻيا هوا، سي پڻ شروعات ۾ نئين دنيا ۾ ڇپجڻ ۾ چاهه وٺندا هوا، جن ۾ خاص هوا - موهن ڪلپنا ۽ لال پشپ. ڪافي سالن تائين،

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سنڌي ساهت جي ڦهلاءَ ۽ سنڌي هلچل جي رهبريءَ ۾ هن رسالي زبردست رول آدا ڪيو. پوءِ ترقي پسند گروهہ ۾ پڻ آپسي متڀيد اڇي پيدا ٿيا. ڪيترن دوستن چندا ڏيڻ بند ڪري ڇڏيا. باقي رهيل دوستن گڏيل فيصلو وٺي. اي. جي. اُتم کي رسالو سونپي ڏنو، جنهن ڪافي سال انفرادي بنياد تي رسالو هلايو ۽ پوءِ بند ڪري ڇڏيو.

۱۹۵۰ ۾ نئين دنيا سنڌي تحريڪ جي اتهاس ۾ وڏي مقام تي ويٺل رهندي جڏهين آزاد ڀارت جو وڌان روشنيءَ ۾ آيو تہ سنڌي جاتيءَ کي وڏو ڌڌڪو پهتو. وڌان جي اٺين فهرست ۾ ڀارت جيٰ جديد ڀاشائن کي شماريو ويو آهي، جنهن جي مراد هئي تہ اِهي ڀاشائون، قومي (راشٽر) ڀاشا جي اوسر ۾ سهائڪ ٿينديون ۽ مدد ڪنديون. حيرت جي حد نہ رهي جو ان ياداشت ۾ ڀارت جون سڀ مکيون ٻوليون موجود هيون؛ رڳو سنڌيءَ کي نيڪالي مليل هئي. هن نموني جو نسورو ناحق سياويڪ ڌڌڪو ڏيندڙ هو. جاتِي جنهن، ڀارت جي آزاديءَ لاءِ سڀ ڪجهہ قربان ڪيو هو، ويندي پنهنجو وطن بہ وڃايو هو، تنهن سان هن نموني جي بي-انصافي ڪرڻ سمجهہ کان ٻاهر هئي ۽ دل ڏکائيندڙ بہ هئي. اِها ڳالهہ وسارڻ نہ گهرجي تہ جوڙجڪ اسيمبلي، جنهن وڌان تيار ڪري، ديش کي ڏنو، تنهن ۾ سنڌي جاتيءَ جا ٻہ پرسڌ اڳواڻ - آچاريہ جي. بي. ڪرپالاڻي ۽ جيمرامداس دولترام پڻ ميمبر طور ويٺا هوا، تن سنڌي ڀاشا کي ياداشت ۾ داخل ڪرڻ لاءِ ٻڙڪ بہ ڪا نہ ٻولي بلڪہ اسيمبليءَ جي ڪاروائيءَ مان اِها نُي ڄاڻ ملي، تہ ڪن خير خواهہ غير -سنڌي ميمبرن سنڌي ڀاشا کي شامل ڪرائڻ لاءِ اشارو ڀئي ڏنو تہ هنن صاحبن ڪن لاتار ڪري ڇڏي. اهڙي وهنوار کي جڏهين سنڌي اديب "غداري" جو لقب ٿا لڳائين تہ اسان جا کي مترِ اهڙو اکر استعمال ڪرڻ تي ناراض ٿا ٿين. اسين ڇئون ٿا، سنڌي جاتيءَ سان اهڙو ناحق ٿيندو ڏسي بہ خاموش رهڻ واري هلت ۽ عمل کي اوهين ڪهڙو نالو ڏيندا؟ تاريخ تہ ان جو نرپکش فيصلو ڏيڻ واري آهي.

سنڌي ٻوليءَ جي تسليمي، يعني ڀارت جي جوڙجڪ ۾ سنڌي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پاشا کي مانيتا لاءِ شروعاتي ڪوشش پروفيسر. بي. ايچ. ناگراڻي ڪئي.هن هڪ تفصيلي عريضو تيار ڪيو، جنهن ۾ هن اِها حجت اٿاري تہ سنڌي ٻوليءَ کي وڌان جي ائين فهرست ۾ حقي جڳهہ نہ ڏيڻ وارو فيصلو / قدم هر ڪنڊ کان غير واجب هو. قانوني طور تي اِهو فيصلو ڀارت جي آزاديءَ واري قانون (١٩٤٧) جي ورڌ هو، ڀاونا ۾ مراد جي سطح تي اِهو قدم خود ڀارتي وڌان جي برعڪس هو، ڇاڪاڻ تہ جتي راشٽريہ ڀاشا کي شاهوڪار بنائڻ ۽ ان جي اوسر ۾ مدد ڪرڻ جو سوال آهي، تہ سنڌي ڀاشا اُن ۾ ٻين مڙني ڀارتي ڀاشائن جي ڀيٽ ۾ وڌيڪ شڪتيشالي آهي، ڇاڪاڻ جو سنڌي، ڀارتي ٻولين جي ماءُ سنسڪرت کي اڄ بہ ٻين سيني ٻولين کان ويجهي آهي؛ راڄنيتي طور تي سنڌي ڀاشا تمام اهم آهي، جو اُن جا ڳالهائيندڙ سرحد جي ٻنهي پاسن تي رهن ٿا، جن جي وچ ۾ سيپيتڪ ڳنڍ قائم ڪرڻ لاءِ پدائڪ ٿيندو ۽ اِهو لاءِ راڄنيتي سطح تي تمام اهم ڳالهہ آهي؛ اخلاقي ۽ منووگيانڪ درشٽيءَ کان پڻ سنڌي ڀاشا سان ٻين ڀارتي ڀينرن جي ڀيٽ ۾ ڀيدي ورتاءُ ڪرڻ ڀاري ڀل آهي، جيڪا سنڌيت جي من تي سخت چوٽ ڪندي ۽ ڀارتي قومپرستي توڙي لوڪشاهي بابت شنڪا پيدا ڪندي. ناگراڻي صاحب، هن زوردار عريضي تي، جيترو بہ ڪانئس ٿي سگهيو، سيني سنڌي عالمن، تعليم دانن، ساهتڪارن، اخبارنويسن، سماج شيوڪن ۽ ٻين ٻڌيمانن ۽ معتبر شخصن جون صحيون گڏ ڪيون هيون. ساڳئي وقت سنڌي ٻولي سڀا، پرنسيپال لال سنگهہ اجواڻي (پرڌان) گوبند مالهي (سيڪريٽري) جي اڳواڻيءَ هيٺ سنڌي ٻوليءَ جي مانيتا لاءِ بہ عريضا ڏنا هوا. هڪڙو ڀارت جي پرڌان منتري پنڊت جواهر لعل نهروءَ کي، ٻيو ٻوليوار پرانتن جي نئونرماڻ ڪميشن کي، جنهن جو چيئرمن بي. جي. کير هو.

ساڳئي وقت دهليءَ ۾ پڻ سنڌو سماج جو پايو وڌو ويو. ان سمي حشو ڪيولراماڻي سنڌو سماج جو صدر هو. ٻيا برک اديب ۽ معزز شخص بہ سانئس شامل هوا، جهڙوڪ تيرٿ بسنت هرومل سدارنگاڻي، جيو گرسهاڻي، شيام ڀاڳيا، ڪيئو سئناڻي ۽ ٻيا بہ ڪيترا

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هوا. حشوءَ جي رهبريءَ هيٺ سنڌي ٻوليءَ جي تسليميءَ لاءِ صحيحون گڏ ڪرڻ جي مهم هلائي ويئي. فوجي آتساهه سان ڪم کي هٿ ۾ ڪنيو ويو. ٿوري وقت جي اندر هنن قريب هڪ لک صحيحون گڏ ڪري ورتيون. لک صحيحين جو وڏو بنڊل حشوءَ پارت جي پارليامينٽ جي اسپيڪر کي هڪ وفد جي اڳواڻي ڪندي پيش ڪيو. حشوءَ انهيءَ اتهاسڪ ڪارنامي کي پنهنجي جينيس جو نمونو به هنيو. اسپيڪر کي عريضو پيش ڪندي، ڪيس ڪراچي حلوي جي هڪ چڪي به پيش ڪئي، ته منو وات ڪريو ۽ اسان جي ٻوليءَ کي مانيتا ڏيو. ٻاهر اچي ٻين پارليامينٽ جي ميمبرن کي پڻ حلوي جون چڪيون آڇيون ويئون ۽ سنڌين جي حقي طلب کي قبولڻ لاءِ اپيل ڪئي ويئي. سنڌين پنهنجو حق حاصل ڪرڻ لاءِ هڪ انوکو ۽ شانتيميه مثال پيش ڪيو، جنهن جي سالن تائين پئي چرچا هلي.

سنڌي ٻوليءَ جي تسليميءَ لاءِ هلچل آهستي آهستي زور پڪڙيو. سنڌي ساهت پڻ ان ۾ اڳتي آيو. بمبئيءَ ۾ مڪاني سطح تي سنڌي سميلن جي شروعات ڪئي ويئي، جنهن ۾ بزرگن ۽ نوجوانن ڀاڱ ورتو. لاڳيتا به ساهت سميلن سنڌي ساهت منڊل جي زير سايع ١٩٥١ ـ ۽ ١٩٥٢ ۾ سڏايا ويا. ان مان ٻوئين سميلن جي صدارت سنڌيءَ جي نامور بزرگ ساهتڪار لالچند امرڏني مل ڪئي. هن سميلن ۾ زوردار ٺهراءُ به پاس ڪري، سرڪار کان سنڌي ڀاشا کي ڀارت ائين فهرست ۾ داخل ڪرڻ جي زوردار گهر ڪئي ويئي. ان موقعي تي سيا طرفان سيپتڪ پروگرام به ڏنو ويو، جنهن ۾ مکيه طور سنگيت ۾ لوڪو هيمراجاڻي ۽ پگهونتي ناواڻي اڳرا آيا ۽ ناٽڪ ۾ داس طالب پنهنجو مذاقي يڪفصلو ”ميترو ۽ لبرٽي“ پيش ڪيو. جنهن ۾ سندس سامهون ٻيو جڻه هند ڪاليج جو وديارٿي بلراج دت هو، جيڪو پوءِ هندي سئنيما جو مايه ناز اداڪار سنيل دت جي نالي سان پرسڌ ٿيو. ساهت منڊل، ساهتڪ سرگرمين کي اوج ڏيڻ سان گڏ سيپتڪ سرگرمين کي وڌائڻ لاءِ به يتن ونئي رهيو هو. منڊل جي ساليانه جلسي وقت يا پوءِ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جيڪي هڪ ڏينهن جا ساهت سميلن آيوجت ٿيا، تن جي آخر ۾ ڪلاڪ ڏيڍ جو ڪلچرل پروگرام ڏيڻ جي پڻ روايت شروع ڪئي. انهن پروگرامن جي ريهرسل شروعاتي سالن ۾ منهنجي باندرا واري گهر ۾ ٿيندي هئي. انهن ۾ ڪڏهين ڪڏهين مان به ناٽڪ ۾ رول ادا ڪندو هوس ۽ منهنجون به نديون ساليون ـ ڪملاٽي (هاٽي ڪملا ويرواڻي) ۽ درو (هاٽي درو گدواڻي) به پارٽ ادا ڪنديون هيون. شروع وارن سالن ۾ اهي نندي پٺاڻي تي تيار ڪيل سيپيتڪ پروگرام پرنسپال ڌرمداس ڪشتريا جي اسڪول جي ننڍڙي رنگ منچ تي ڪيا ويندا هوا. بعد ۾ پبلڪ هال ۾ جهڙوڪ ڪاما هال ۽ ڪي. سي. ڪاليج هال ۾ پڻ ڪري ڏيکارياسون، جتي عام پبلڪ کي نوتو ڏيئي، کين به سرگرمين ۾ شامل ڪندا هواسون. پوءِ سيپيتڪ سرگرمين لاءِ الڳ سنستا، سنڌي ڪلاڪار منڊل جي نالي سان استاپت ٿي، جيڪا گوبند مالهيءَ جي سرپرستيءَ هيٺ ڪلاڪار منڊل جي نالي سان ٽيهارو سالن کان به مٿي اُنهيءَ کيتر ۾ ڏاڪو ڄمائيندي رهي. اِڪٽي هلي ساهت منڊل جي سهاري هڪ ساليانو مخزن، ساهت سڳنڌ نالي شروع ڪئي سين، جنهن ۾ سيمينارن ۾ پڙهيل مقالن سان گڏ، برک ساهتڪارن ۽ شاعرن جي رچنائون پڻ شايع ڪندا هواسون. اِها هڪ اعليٰ معياري مخزن ثابت ٿي، جيڪا پنج ـ ست سال لڳاتار نڪرندي رهي پوءِ منڊل جي پوٽي پوڻ سان مخزن به بند ٿي ويئي.

باندرا ۾ سويتا ۽ مان چوويهه ڪلاڪ گڏ هواسون، هڪ ڇت هيٺيان. اسان جو ايڏو نزديڪيءَ جو ناتو گهڻو وقت لڪڻ وارو ڪو نه هو. چئن ديوارين اندر، ٻن پيترن ۽ هڪ ٻاءَ جي وچ ۾ لڪ ڇپ راند، ڄڻ مڪڻ جي شيخ پچائڻ کان به وڌيڪ مشڪل هئي. ٻن دلين جو پريم ڪيئن روڪجي سگهندو؟ رات جي وقت اسان جون لوهي ڪٽون هڪبئي جي پرسان هونديون هيون. آڌي رات تائين پيا ڳالهيون ڪندا هواسون. پيترون ۽ ٻاءُ ٻاهرين ٻالڪنيءَ ۾ آرامي هوندا هوا. هر وقت اُلڪو رهندو هو ته دوستيءَ ۾ ڪڏهين به غلط فهمي پيدا ٿيڻ جو

امڪان هو. سويتا جو چونڊ هو تہ گلاب سان صاف ڳالهائي، پنهنجو رشتو چٽو ڪري ڇڏڻ گهرجي ۽ شاديءَ بابت بہ فيصلو وٺڻ گهرجي. وجهہ وٺي گلاب کي هڪڙي شام جو ڪاڏي کان پوءِ باندرا جي سمنڊ ڪناري وٺي ويس. مون دل کولي هن سان ڳالهايو: مان ۽ سويتا هڪٻئي کي چاهيون ٿا ۽ شاديءَ جي ٻنڌڻ ۾ جڪڙجڻ گهرون ٿا. ٻيءَ حالت ۾ ساڳي چٽ هيٺيان، پنهنجو سنيه لڪائڻ ڏاڍو ڏکيو آهي. ننڍين ڀينرن تي پڻ غلط اثر ٿيڻ جو انديشو آهي. ڳالهہ تہ نيڪ هئي، پر شاديءَ جي تڪڙ ڪيس ناگوار لڳي، خاص طور انڪري جو پريوار جي مالي حالت نيڪ ڪا نہ هئي. مون هن کي وشواس ڏياريو تہ شادي تمام سادگي سان ٿيندي. خرچ گهٽ ۾ گهٽ ٿيندو. هڪڙو وڳو، هڪڙي ساڙهي، هڪڙو ننڍڙو هال ۽ پنجاهہ دوستن کي دعوت، جن لاءِ هڪ هڪ آئسڪريم جو انتظام. اِها رٿ ڪيس بہ راس نہ آئي. موتي آچي، سويتا کي گلاب جي جهجهڪ کان واقف ڪيم. چيائين: اسين گلاب کان خرچ ڪو نہ ڪرائينداسون. مان ٿي پنهنجي پيءُ کي دهليءَ لکي موڪليان. اِها ننڍي رقم اسين گهرائي وٺنداسون. اِها رقم پهچي ويئي.

شادي نہ صرف تمام سادگيءَ سان ڪرڻي هئي، پر ڪنهن بہ ڌرمي يا روايتي رسم رواج جي پابندين يا ٻئي گورک ڌنڌي کان بلڪل آجي رکڻي هئي. منهنجو ڪنهن بہ غير عقلي يا انڌ وشواسي ريت رسم ۾ اعتبار ڪو نہ هو ۽ ڪو نہ آهي. اهڙي روايت پرستيءَ جي سخت خلاف هوس ۽ آهيان. سويتا تہ جنم کان وٺي ڌرمي وشواس جي استري هئي ۽ اهڙين ڳالهين جو مٿس ڪافي زوردار اثر هو. هوءَ ٿورو گهٻرائي ۽ منجهي پيئي. پنهنجي شنڪا ظاهر ڪندي چيائين: ساٿ سوڻ، منتر جنتر پوڇا پاٺ نہ ٿيندا تہ پوءِ اِها شادي ڪيئن ٿي؟ ان جي شدتا ۽ سند ڪهڙي ٿيندي؟ اهڙي شادي سماج ڪيئن جائز نهرائيندي، اِها قانوني ڪيئن سڏي سگهبي؟ سنتان جي جائزگي وغيره جو ڳوڙهو ۽ نازڪ سوال جو پيدا ٿيندو، وغيره وغيره. مون سندس من جون شنڪائون پليءَ پت چاتيون ٿي. سندس اوسر صدين جي انڌ وشواس تاڃي پيٽي ۾

ٿي هئي، سا بہ سمجھہ آئي ٿي. روايت پرستي جا ٻنڌن، جڪڙ ۽ پڪڙ بہ سياويڪ هوا. مان ڪيس ڊيرج سان سمجھايو تہ اِهي سڀ من جا وھم ۽ ڄارا آهن. اسين نئين جيون ۾ جنهن پوتر سنيہ ۽ درڍ وشواس سان پير ٽا پايون، تنهن ۾ اِهو سڀ، ٻاهريان ڪوڪال ليڪا ڪَتڻ جي برابر آهي، جنهن جو اسان جي خوشيءَ ڀري جيون ۾ ڪو بہ دخل ڪونهي. اسان جي پريم جي شدتا ئي ٻنڌن جي سچي گرانٽي آهي. اسان جو هڪٻئي ۾ پورن وشواس ئي اسان جي شاديءَ جي رشتي کي دائميت بخشيندو. پوءِ بہ چيائين: پلا، تڪاٽي ۾ هلي گروگڙ جي اڳيان پنج ڦيرا پائينداسون. مون چيو: ڏس، سويتا اهڙي رسم جي بہ ڪا ضرورت ڪونهي. ڇا جن، تڪاٽن ۾ ائين ڦيرا پاتا آهن، سي سڄي عمر پاڻ ۾ سچا رهيا آهن؟ رهي رسمي سند، ان لاءِ اسان جا پنجاهہ دوست ۽ مٽ مائٽ اُتي موجود هوندا. تڪاٽي ۾ ڦيرا پائڻ کان پوءِ بہ مان ڦري وڃي سگهان ٿو، پر دوستن جي اڳيان تو کي هار پائڻ کان پوءِ، مرڻ دم تائين تنهنجو ساٿ نہ ڇڏيندس. منهنجي وات تي ڪٿي هٿ رکيائين، جو مان شاديءَ جهڙي شڀ موقعي وقت مرڻ جهڙو اَشڀ شبد منهن مان ڪڍي رهيو هوس.

سوامي انگد ديو، ان وقت بمبئيءَ ۾ اچي ڪنهن دوست وٽ رهيو هو. هو وقت بوقت اسان ٻنهي - سويتا ۽ مون کي، ڌار ڌار وقتن تي هڪٻئي کي جيون ساٿي ٻڌجڻ جا اشارا ڏيندو رهيو هو. شايد ڪيس اڳواٽ ئي پرون پئجي ويا هوا. هو ڪميونسٽ ويچارن جو هڪ انقلابي درويش هو. دل ۾ آيم تہ هن کان وڌيڪ ڪهڙو بهتر "ٻانيڻ" اسان کي شاديءَ جي رسم ادا ڪرڻ ۽ آسيس ڏيڻ لاءِ ملندو؟ سواميءَ کي رسم ادائگيءَ لاءِ وينتي ڪئيسين. رسم ڇا هئي؟! ڪاما هال ۾، پنجاهہ - سٺ دوستن، جن ۾ گهڻي ڀاڱي بمبئيءَ جا اديب ۽ ڪي سويتا جا عزيز هوا، جي سامهون اسان شاديءَ جي رسم ادا ڪئي. سواميءَ اسان ٻنهي جي ساٿي ۽ آدرشي جيون جي باري ۾ بہ - ٽي منٽ ڳالهايو، آشيرواد ڏني ۽ سقل جيون جي آشا ظاهر ڪيائين. سويتا مون کي هار

پارائي جيون ساٿي بڻايو، مون بہ ڪيس گلن جي ڪنڌي پارائي ۽ جيون ڀر ساٿ جو اقرار ڏنو. دوستن ۽ مائٽن تاڙيون وڄايون. پنهنجي سنيہ. پسندگي ۽ اسيس جي مهر لڳائي ۽ آئيسڪريم کائي منهن مٺو ڪيو.

حيرت ڀري حقيقت اِها هئي، جو باندرا واري گهر ۾ اسان وٽ ڪو اڪيلو خانگي (خلاصو) ڪمرو بہ ڪو نہ هو، جتي شاديءَ رات (سهاڳ رات) گذاريون. منهنجو قربدار دوست پريتم تلراماڻي، ڪشادي دل وارو شخص هو. چيائين؛ سهاڳ رات منهنجي ڪولابا واري گهر ۾ منهنجي سمهڻ واري ڪمري ۾ گذارڻ جو بندوبست، تنهنجي لاءِ ٿي ويو آهي. ڪيڏي نہ اُدارتا! هن ڪان بہ وڌيڪ اُدارتا، سندس پتني وينا جي ڇٽي، جنهن پنهنجي سهاڳ رات وارو ڪمرو اسان کي ڪري ڏنو. اسين بہ ڏينهن اُتي رهيا پيا هواسون. ٽئين ڏينهن باندرا موٽي آياسون. پريتم جڻ منهنجي پيءُ جو رول ادا ڪيو. ان لحاظ کان اڄ بہ هو سويتا کي ڪنوار (ننهن) ڪري سڏيندو آهي. بہ ڏينهن تہ وقت ـ ٽپائو بندوبست ٿي ويو، پر اڳتي ڇا؟ ٽن ڪنوارن جي وچ ۾ هڪڙو شادي شده جوڙو ۽ ڇت وارو سمهڻ لائق، هڪڙو ئي وڏو ڪمرو ـ ڳالهہ ڪجهہ ميل ئي نہ کائي! نيٺ رستو ڳولهي لڌوسين. انهيءَ وڏي ڪمري جي مٿان لڪڙيءَ جي تختن جي ڇت ڪڙي ڪري، دوچتي نهرائي ورتي سين ۽ هڪ ڦرندڙ پنکو بہ ميسر ڪري وتوسين. رڳو سمهڻ وقت ئي رات جو ڇت تي ويندا هواسون، باقي سڀ ڪارگذاريون هيٺ ئي ٿينديون هيون. ان عارضي يا ڪم ٽپائو گهر ۾ اسين اٽڪل پنج سال رهياسون. سويتا پنهنجا پهريان بہ پٽ انوپ ۽ ارون بڪ اُتي ئي ڄڻيا ۽ ٿورا سال اِتي ئي پاليا. اتي ئي ٻنهي ڀينرن ـ درو ۽ ڪملا جا هٿ پيلا ڪيا ۽ پنهنجي پياءُ گلاب کي بہ اِتي شاديءَ جي ٻنڌڻ ۾ جڪڙائي ڇڏيو. سندس هڪڙي وڏي شنڪا، ڀينرن ڏانهن جوابداريءَ جو تمام سهٽي ۽ خاطرخواهہ نموني حل ٿي ويو. هوءَ خوش هئي. باقي مون سان رشتي جي شنڪا/ڊپ بابت ۽ جيون جو سفر جو اٽڪل اڌ صديءَ تائين خوشگوار گذريو آهي، تنهن بابت ۽ اُن جي ڪٿي مٺي احوال ۽ ذاتي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

لاءِ اوهان کي تورو انتظار ڪرڻو پوندو.

سنڌيت جي هلچل جو ڪاروان ڏيري ڏيري رفتار ۽ زور پڪڙڻ لڳو هو. بمبئيءَ جو سنڌي ساهت منڊل پنهنجين سرگرمين سان چوڏاري روشني ڦهلائي رهيو هو. ڪيترن ئي شهرن ۾ منڊل جي ڪارگذارين جو سنديش ۽ هاڪ اخباري ماڌيم معرفت ڀارت جي انيڪ شهرن ۾ پهچي چڪا هوا. جنهن مان اتساهه پائي، ٻين شهرن ۾ پڻ، ساهتڪارن، ڪلاڪارن ۽ ودوانن سنڌي لپي ۽ سنڌي ڀاشا جي حق ۾ آواز بلند ڪرڻ شروع ڪيو ۽ اهڙي جذبي ۽ ڀاونا جي اظهار کي سنستائي روپ ڏيڻ لاءِ جدا جدا هنڌن تي منڊل، سڀائون، سنگتون، سمتيون، سماجون، فورم ۽ فرنٽ برپا ڪري ڇڏيا. اِهو، اُهو زمانو هو، جڏهين هر هڪ سنڌيءَ جي دل ۾ پنهنجي ڀاشا ۽ جاتيءَ جي سلامتي ۽ ترقيءَ لاءِ بيحد اتساهه ۽ اُمنگ هو. خاص طور پڙهيمان طبقي جي دل ۾ ته مچ پئي ٻريو. هڪ پاسي ميڙ، ميٽنگيون ۽ محفلون آيوجت ٿينديون رهيون ۽ سنڌين جي واجبي طلبن کي اڳيان آندو پئي ويو؛ ٻئي طرف ڪتاب، مخزنون، رسالا ۽ ٻيو ساهت ڌڙاڌڙ ڇپجندو رهيو. اِهو به زمانو هو، جو رڳو بمبئيءَ مان اٽڪل اڌ درجن ساهتڪ مخزنون جاري ٿينديون هيون. دهليءَ مان به چار اهڙا رسالا نڪرندا هوا ۽ ٻين وڏن شهرن مان به هڪ ٻه مخزنون ته واهه جو شايع ٿينديون هيون. هفتيوار اخبارن جو ته ڪو ڪاٿو ئي ڪونه هو. هڪ وقت تي مون کي ياد آهي ته سٺ اهڙيون هفتيوار اخبارون ڇپجنديون هيون. هن وقت به ايتريون تي سگهن ٿيون. ٿوريون گهٽ وڌ به هجن. روزانيون اخبارون به درجن کن ته واهه جو ڇپجن ٿيون، جن مان گهڻيون سنڌونگر مان ٿيون نڪرن. سيپتڪ ڪيتر ۾ پڻ ناٽڪ ۽ سنگيت توليون وجود ۾ اچي ويئون. هاڻي ته نرتيه جون توليون به اڳيان آيون آهن. هنن انيڪ تولين، ناٽڪ، سنگيت، نرتيه، لوڪ سنگيت وغيره جي ڌوم مچائي ڏني. چوڌاري سنڌي ٻولي، ساهت، ناٽڪ، سنگيت وغيره جو بول بالا هو. جن سڄڻن وشواس وڃائي، بي-همٿو ٿي هٿيار ڦٽا ڪيا هوا ۽ سنڌي ٻولي ۽ ساهت جي خاتمي جون

فتوائون بہ صادر ڪيون هيون، تن جا حوصلا بہ ڪجهہ سڌا ٿيا ۽ سنڌي ٻولي ۽ جاتيءَ جي جيائڻ لاءِ دعائون ڪرڻ لڳا. اٽڪل ڏهاڪو سال هيءَ ڏوهہ جاري رهي. سنڌيت جي هلچل هڪ سيلاب بڻجي رهي هئي. ٻيو، زوردار هڪ اتهاسڪ واقعو ٿيو. سنڌو سماج (دهلي) جي سنڌيت جي شيدائين، اکل ڀارت سطح تي دهليءَ ۾ سنڌي ٻولي ڪنوينشن ڪوٺائڻ جو سڏ ڏنو. حالتون راس تي چڪيون هيون. سنڌيت جي هلچل جي آڌار جو سمو اچي ويو هو. ڊسمبر ١٩٥٧ ۾ جدا جدا شهرن ۾ جيڪي سنڌيت جون (ننڍيون ننڍيون) نهرون اٿيون هيون، سي سڀ اچي دهليءَ ۾ هڪ ساگر بڻيون.

١٩٥٧ سال سنڌي جاتيءَ جي ورهاڱي بعد جي تاريخ ۾ هڪڙو اهم ترين سال آهي، جڏهين سنڌي جاتيءَ جا گهڻگهرا، سنڌي جاتيءَ جو شعوري ۽ ذهني طبقو اچي دهليءَ ۾ گڏ ٿيو، پنهنجي روشن آئيندي لاءِ سوچڻ ۽ ان بابت اهم فيصلا وٺڻ لاءِ ڪنوينشن جو مهورت ڀيڪيدار نموني ۾ ڀارت جي آپ- پردان ڊاڪٽر راڌا ڪرشڻ ساپرو هال ۾ ڪيو. شري جيرامداس دولترام اجلاس جي صدارت ڪئي. ساهتڪ بيٺڪ جي صدارت پرنسيپال لال سنگهہ اجواڻيءَ ڪئي. سڄي ڀارت جي الڳ شهرن مان مکيہ اديب، تعليمدان ۽ ودوان ڀيريون دفعو پاڻ ۾ ڀهي رهيا هوا. سندر اتفاق اهو هو جو ٻنهي ڌرين- سنڌي لپي ۽ ديوناگري لپيءَ جا طرفدار ساڳئي پليٽفارم تي سنڌي جاتيءَ جي مکيہ طلب- "ڀارت جي جوڙجڪ ۾ سنڌي ٻوليءَ جي تسليمي" لاءِ يڪراءِ تي بيٺا هوا. ڊاڪٽر راڌا ڪرشڻ سنڌ جي شاهوڪار سڀيتڪ ورثي جي ساراهہ ڪئي ۽ سنڌين جي گڻن- سهنشيلتا، ديش ڀڳتي ۽ پرشارت کي بہ خوب داد ڏنو. ڊيليگيٽ بيٺڪ جي صدارت لال سنگهہ اجواڻيءَ ڪئي، جنهن ۾ اٽڪل ٻن سون ڊيليگيٽن ڀاڱ ورتو، جتي سنڌي جاتيءَ جي مکيہ مدي، ٻوليءَ جي مانيتا تي ٺهراءُ پاس ڪيو ويو. شام واري سڀيتڪ پروگرام ۾ دهليءَ جي ڪلاڪارن خوب نڀايو. پڌي آڏواڻيءَ جي "گامٹو ڊاڪٽر" خوب وندرايو ۽ آچاريہ پرهمانند جي ڪلاسيڪل

طرز ۾ ڳايل ساميءَ جي سلوڪن تہ حاضرين کي عرش تي پهچائي ڇڏيو. خود ڊاڪٽر راڌا ڪرشن متر مگن رهجي ويو. پيو حسن اتفاق اِهو ٿيو هو، جو ان موقعي تي پاڪستان مان آيل ڪئبينيٽ وزير پيرزادي عبدالستار سنڌي ڪافي ڳائي وايومنڊل ۾ سنڌ جي سڪ ۽ سڪنڊ جون لهرون پيدا ڪري ڇڏيون. سنڌين جي ڪاروان کي جماعتي روپ ڏيڻ جي پاونا بہ اُتپن ٿي، جنهن هلچل کي بانيم اڳتي وٺي وڃي سگهجي. ان مراد کي ڌيان ۾ رکي ٢٧ ڄڻن جي هڪ عارضي ڪاميٽي ٺاهي وئي، جيڪا ان ڏس ۾ خاڪو تيار ڪري وٺندي، جيڪو ايندڙ سال جي سميلن ۾ پيش ڪيو ويندو، جنهن لاءِ بمبئيءَ جي ڊيليگيٽن گڏجي دعوت ڏني. اِها ڪنوينشن سنڌيت جي هلچل ۾ حد ـ نشان هئي.

ورندڙ سال، ١٩٥٨ ۾ اکل ڀارت سنڌي ساهت سميلن بمبئيءَ ۾ رٿيو ويو. بمبئيءَ سنڌيت جي هلچل جو مرڪز هئي. بمبئيءَ ۾ نہ صرف سنڌين جو چڱو آدم رهندو هو، پر پرسان وڏي ۾ وڏي شرنارٿي بستي (الهاسنگر) هئي، جتي لکين سنڌي اچي وسيا هوا. تنهن کان سواءِ سنڌي جاتيءَ جي ٻڌيمان طبقي جو گهڻو حصو ـ ليکڪ ، ڪلاڪار، تعليمدان، عام اخبار نويس ۽ پيا پڻ بمبئيءَ ۾ موجود هوا. لپيءَ جي متڀيد کي پاسيرو رکي سيني جو سهڪار هٿ ڪيو ويو؛ شاهي پٺماني تي سواڳت ڪاميٽي ٺاهي، ڪم جي ورڇ لاءِ ننڍيون ڪاميٽيون ٺاهي ڪين الڳن الڳ ڪم سپرد ڪيو ويو. سواڳت ڪاميٽيءَ جو چيئرمين برک بئريسٽر هوتچند آڏوانيءَ کي ڪيو ويو، جنرل سيڪريٽري پروفيسر جهمٽمل ڀاوناڻي، خزانچي گوپال گربخشانيءَ کي مقرر ڪيو ويو. باقي ڪم جي وياڳن لاءِ جيڪي ڪاميٽيون مقرر ٿيون، انهن مان هر هڪ جو چيئرمين هڪ بزرگ ساهتڪار ۽ سيڪريٽري نوجوان اديب چونڊيا ويا.

بمبئي سميلن هڪ شاندار ميلو ثابت ٿيو. سميلن جو مهورت ڀارت سرڪار جي وزير همايون ڪبير، بمبئيءَ يونيورسٽيءَ جي سائي پٽر ۾ هڪ خوبصورت شامياني اندر ڪيو. ڊيليگيٽن جي بيٺڪ جي

صدارت شري جيرامداس دولترام ڪئي. سي. ڪاليج جي راما واتومل هال ۾ ڪئي. اندازن چار-پنج سئو ڊيليگيٽ ته واهه جو حاضر هوندا. سميلن جي مکيه ڪشش هو، سنڌ جي شاهوڪار سيپيتڪ ورثي جو نماءُ، جهڙو اسان وري ڪو نه ڏٺو آهي. پرسڌ سنڌي چترڪار چندرسين واسوانيءَ کي مکيه طور نماءَ جو ڪم حوالي ڪيو ويو هو، پر ڪيس برجستا پانهن پيلي به ڏنا ويا هوا، جن ۾ خاص طور وشني ملڪاڻيءَ ۽ ناڪري جڳتياڻي سرگرم هيون، جن ڪٿان ڪٿان ڳولهي وجي درنپ شيون هٿ ڪيون هيون، پيرت جا ڪم، هٿ جو هنر، سنڌي وشاڪون، ٿانوَ، زيور، جهونا پستڪ، هٿ جون ناياب لکاوٽون، جنڊيءَ جو ڪم، سنڌي ساز، چتر، ڪتاب، مخزنون، اخبارون ۽ پيون سوين ننڍيون وڏيون سنڌ جي ماضيءَ جو شان ڏيکاريندڙ چيزون هيون. پردرشني هڪ انوکي حاصلات هئي. بمبئيءَ سميلن ۾ هڪ پيو به اهم ڪاريه ٿيو هو. پهو پاشائي مشاعرو ڪوٺايو ويو هو. اجوکي ڪي. سي. ڪاليج جي لاڳيتي خالي پلاٽ تي منعقد ٿيو. ليکراج عزيز ان ڪاميٽيءَ جو چيئرمين هو ۽ ارجن شاد سيڪريٽري. اردوءَ جا ماياناز شاعر ساحر لڌيانوي ۽ ڪيفي اعظمي پڻ شامل ٿيا هوا.

هن موقعي تي ديوناگريءَ جي طرفدارن شرارت ڪرڻ جي ڪوشش پئي ڪئي. به ڪانگريسي نيتائون، پرسرام ٿهلراماڻيءَ ۽ چوٿرام وليچا، ڪاڏي پيتي ڪانپوءِ ڊيلگيٽن جي رهائش جي هنڌ تي اچي هنن ۾ پرچار ڪرڻ لڳا ته سياڻي تي جيڪو ڪليل اجلاس ڪي. سي. ڪاليج هال ۾ ٿيندو، اُتي ديوناگري لپي اپنائڻ جي حق ۾ هڪ نهراءُ ايندو، هو اُن جي پنيرائي ڪن. اسان جن سنڌي لپيءَ جي همراهن يڪدم اسان کي اطلاع ڪيو ته هن قسم جي حرڪت ٿي رهي آهي. مان ۽ هڪ به پيا دوست ڊوڙندا رهائش جي هنڌ تي پهاستون. پنهي اڳواڻن کي ڏسي اسان کي باهه لڳي ويئي. اسان ڪين سخت پوليءَ ۾ چيو ته هن قسم جي پرچار جو اُلٽو اثر ٿيندو. سميلن ڦٽي ويندو. هن وقت سنڌي پوليءَ کي تسليم ڪرائڻ جي سوال تي اسين پنهي ڌرين جي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

يڪمستيءَ ۽ اتحاد تي زور ڏيئي رهيا آهيون. اوهين اهڙي سازيءَ ۾ ايڪتا کي قٿائي رهيا آهيو. مهرباني ڪري هتان ماٺ ميٺ ۾ هليا وڃو، نه ته اسان جا جوشيلا جوان اوهان جي عزت ۾ هٿ وجهندي به دير ڪو نه ڪندا. هو ڪپڙا ڇنڊي هليا ويا. پر اسين اها رات اتي، ساوڏائيءَ جي ڪارڻ، ٽڪي پياسون. سياڻي تي جڏهين ڪليل اجلاس ٿيو، جنهن جي صدارت شري ڄيرامداس دولترام ڪري رهيو هو. اتي به انهن عناصرن شرارت ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي، پر اسين هڪدم اتي پيٺاسون ۽ زوردار رڙ واڪو ڪري صدر کي ذهن نشين ڪرايوسين ته اهو سوال اوهين ڪٺڻ ڏيندا ته اسين سميلن ڦٿائي ڇڏينداسون. هن گوڙ ۾ مون کي چڱيءَ طرح ياد آهي ته ٻن ڄڻن ناري گرسهاڻي ۽ ديارام غريبداس اسان کي سات ڏنوهو ۽ جيرامداس کي درڪو پڻ ته اسين ڪارروائي هلڻ نه ڏينداسون: جيسين هن سوال تي نبيرو نٿا ڪريو. جيرامداس ماهر سياستدان ۽ ديرينو شخص هو. يڪدم پانپي ويو ته ديوناگريءَ وارن جي اِها چال شڪست کائي وينڊي ۽ جي سميلن ڊهي پيو ته ديوناگريءَ وارن تي ملامت پوندي ۽ سندس نيڪناميءَ کي به ڌڪ لڳندو. محڪم اِرادي سان ٻڌرائي ڪيائين ته لپيءَ جو سوال سميلن ۾ نه آندو ويندو وايومنڊل شانت ٿي ويو. هڪ ٺي جبرو ٺهراءُ پاس ڪيو ويو، جنهن ۾ سنڌي ڀاشا کي ڀارت جي جوڙجڪ ۾ حقي ۽ جائز جڳهه ڏيڻ واري گهر دهرائي ويئي هئي.

• بمبئي سميلن جي دؤران سيپتڪ پروگرام پڻ عاليشان نموني جو پيش ڪيو ويو. سنڌي جاتيءَ جي اوچ ڪوٽيءَ جا ڪلاڪار شامل ٿيا هوا. هڪ مزيدار ۽ سندر اسر تيار ڪيو ويو هو، جنهن ۾ رام پنجواڻي، هوندراج دکايل ۽ اِشو جاگيردار، سنڌ جي عظيم شاعرن جي تموڙتي ـ شاهه ـ سچل ۽ ساميءَ کي سرڳ ـ نگريءَ ۾ هڪ شاعراڻي محفل ۾ پيش ڪيو. پنجواڻي صاحب سهتي ـ ميهار جي امر ڪهاڻيءَ کي پردي تي (شڏو پلي) پيش ڪيو. ڀيڪ آشا وري ايشور مفلس جو مذاقي ناٽڪ پيش ڪري خلق کي کلائي کيرو ڪيو. ماستر چندر ۽

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

بلوسي راتي بہ پنهنجي خماري رنگ ۾ هوا. ٽئين ڏينهن تي سميلن سنڌو نگر ۾ رکيو ويو، جنهن جي جوابداري ترقي پسند ۽ مشهور شاعر ڪرشن راهيءَ تي رکي ويئي، جيڪو ان سڀ ڪاميٽيءَ جو سيڪريٽري هو. شام واري سيشن پروگرام ۾ ڏهہ هزار لوڪ حاضر هو. سنگيت ۾ شوي رامناڻي، سشي آهوجا، گلشن خالصا ۽ ٻين واڄا وڄايا ۽ ڪشن ۽ دوارو جي پيگت پارٽي، صبوح جو آسر تائين، خلق کي جڪڙي وينا رهيا. مطلب تہ سنڌيت جي تحريڪ چڻ اڳتي واري منزل تي پهچي ويئي هئي. ڪاروان مضبوط قدمن سان اڳتي وڌي رهيو هو. سنڌي ساهت، ڪلا ۽ سنسڪرتيءَ جو پهو مکي گل ڪڙي رهيو هو. اڪل پارٽ سنڌي ساهت سميلن گهرائڻ جو سلسلو سال بسال قائم رهيو، جنهن ۾ ڏاڍيون لاهيون چاڙهيون آيون، جنهن جو ذڪر اڳتي هلي ڪبو. پر هت پهچي هڪ ٻئي اوسر جو ذڪر ڪرڻ ضروري آهي. بمبئي سميلن جي سوڀ مان سنڌي ادبي ڪيتر اندر اُمنگ جو وهڪرو اُڀري آتيو. سنڌيت جي هن وڌندڙ سيلاب کي صحيح ۽ لاڀادائڪ رخ ڏيڻ ۽ هلچل جي آدرشن جي چٽائي ڪرڻ لاءِ هڪ مضبوط واهڻ گهٽ ۾ گهٽ هفتيوار) جي ازخود ضرورت هئي. ان وقت اتساهہ بہ ڪنان تار هو. مون بمبئي توڙي سنڌو نگر جي ترقي پسند اديبن، سنڌي هلچل جي شيدائين ۽ ٻين گهڻگهرن جو ميڙاڪو ڪوٺايو ۽ هفتيوار اخبار ڪڍڻ جي رٿ هنن اڳيان رکي. ائين پئي لڳو چڻ مون سندس من جي ڳالهہ ڪئي هئي. هن مراد لاءِ سنڌو پبلشنگ سوسائٽي برپا ڪئي ويئي، جنهن جي پاران سنڌو ڏارا هفتيوار شايع ڪرڻ جو فيصلو ورتو ويو. سوسائٽيءَ جو صدر برک وڪيل رام چيتملاڻيءَ کي ۽ سيڪريٽري مون کي چونڊيو ويو. ٻيا بہ برک اديب ۽ عالم جيڪي هن سنستا سان ڳنڍيل هوا، تن مان ڪي هوا: پروفيسر اي. ايچ. ناگراڻي، ڏرمداس ڪشتريا، گوبند مالهي، اي. جي. اتم، پوپٽي هيراننداڻي، ٽي. ٽي. واڌوواڻي، ٺهلرام آزاد ۽ بمبئيءَ کان ٻاهر ڪرشن کتواڻي ۽ سبانند تولاڻي. سڄي پارٽ مان اٽڪل سؤ کن سوسائٽيءَ جا دائما ميمبر ٿيا.

جن مان هر هڪ هڪ سئو روپيا ميمبريءَ لاءِ ڏنا. باقي سدانند تولاڻي (ڪانپور) ٻه هزار روپيا موڪليا. سنڌوڏارا جو پهريون ـ جنم جو پرچو سال ١٩٥٩ جي پڇاڙيءَ ڏاري تمام شاندار نموني ۾ نڪتو ۽ چؤڏاري واهه جو پسند پيو. ڪيترن ئي مرڪزن ۾ سنڌوڏارا جي آمد چنتا پيدا ڪئي ته سنڌيءَ لپي وارا هندواسي هفتيوار ڪي، جيڪا ديوناگريءَ جي طرفداري ڪندي هئي، شهه ڏيئي ويندا، پر اِهو ممڪن ڪو نه هو ۽ تي ٻه ڪو نه سگهيو. تنهن هوندي ٻه سنڌي هلچل ڪي سنڌو ڏارا زوردار هٿي ڏني ۽ ٻئي طرف مقابلو ٻه ڪيو، چاڪاڻ ته هندستان روزاني ۽ هندواسي هفتيوار ڪي سنڌي ٻوليءَ جي مکيه پتريڪائن جي حيثيت هئي ۽ شري جيرامداس دولترام جي رهنمائيءَ هيٺ، ٻئي اخبارون پنهنجي هڪ هٿيءَ جو فائدو وني، هڪ طرفو پرچار (ديوناگريءَ جي فائدي ۾) ڪري، ٻئي طرف جي ويچارن ۽ خبرن ڪي لڪائي /دٻائي بي انصافيءَ وارو ورتاءُ ڪري رهيون هيون. ”سنڌوڏارا“ جو آواز ڀلي محدود هو، پر سنڌيت جي هلچل ۾ سندس يوگدان، اهم، اثرائتو ۽ تکڙو هو. ”سنڌو ڏارا“ اٽڪل ١٣ سال لڳاتار نڪرندي رهي. سوسائٽيءَ هڪڙو سپيتڪ پروگرام ڪري، اٽڪل پندرنهن هزار روپيا ڳڏ ڪيا ۽ پنهنجي پرنٽنگ پريس ٻه وڌي. مکيه طور ڪاروبار توڙي سمپادڪي جوابداريون منهنجي مٿان هيون. الڳ الڳ وقتن تي گوبند مالهي، پوپٽي هيراننداڻي ۽ واسديو نرمل سمپادڪي منڊل ۾ مون سان همشريڪ هوا. ڪرشن راهي ۽ فتن پرسواڻي پڻ جبرا ڪلم لکندا رهيا. ڏاڍي تڪليف ۾ هيڏا سال اخبار هلائيندا رهياسون. ڪڏهن ته پني لاءِ ٻه پيسا ڪونه هوندا هوا، جو مان تهلرام آزاد ڪي سويتا جي آفيس ۾ موڪلي سندس پگهار مان پيسا گهرائي وٺندو هوس. اهڙين حالتن هيٺ، سپاويڪ گهٽو وقت پاڻ ماري سگهيو! ”سنڌو ڏارا“ سڏ ڪي سڏ ڪي بند ٿي ويئي. پر هلچل جو زور اڃان ٻه رهيو.

بمبئي سميلن جي دؤران ناگپور جي سنڌي سرڪردن ـ روچيرام ٿانواڻي، ديو ناٿاڻي، ايسر ڪلياڻي، لڇمڻ داس بجاج، تئين سميلن لاءِ

پنهنجي شهر لاءِ دعوت ڏني. سميلن اڳين کان اڳرو ٿيندو ويو. ناگپور ۾ ڊيليگيشن جو تعداد اٺ سؤ تي پهچي ويو. مهورت هڪ درويش گانڌيوادي ڀڳوانڊين ڪيو ۽ صدارت پٺي گانڌيوادي ناراڻداس ملڪاڻيءَ ڪئي. سيٽڪ پروگرام گوبند مالهيءَ جي ڪلاڪار منڊل ڏنو، جنهن ۾ ڀڳونتي ناواڻي هڪ لوڪپريہ گائڪا جي روپ ۾ اڀري آئي هئي. اکل ڀارت سطح تي اڳين پن سميلنن ۾ برپا ڪيل عارضي ڪاميٽين ڪو ٻوٽو ڪو نہ ڀاريو، تنهن ڪري نئين سر عارضي ڪاميٽي ناهي ويئي تہ جوڙجڪ ناهي وٺي. جيري ۽ سرگرم ڪارڪن اي.جي. اتم کي ڪاميٽيءَ جو ڪنوينر مقرر ڪيو ويو ۽ جڏهين ١٩٦٠ ۾ چوٿين اکل ڀارت سنڌي ساهت سميلن وقت گانڌيڌام ۾ ملياسون تہ سنستا جي جوڙجڪ جو ڊرافٽ اسان وٽ تيار هو. ڪاميٽيءَ جي سرگرم ميمبرن جون ٻہ ـ چار ميٽنگيون ڪري، اسان تيار ڪري ورتو هو. گانڌيڌام سميلن تہ سيني ۾ گوءِ کڻي ويو. ڊيليگيشن جو اندازو موٽي نموني ۾ ارڙهن سؤ تي وڃي پهتو، وڌيڪ هوندو گهٽ نہ. ڪارڻ ظاهر هئا ـ چئن سالن جي دؤران سنڌي ساهت سميلن جو نالو ڀارت جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ پهچي ويو هو، گويا سنڌين جو قومي ميلو هو. ٻئي طرف گانڌيڌام جو شهر سنڌين لاءِ اڏيو ويو هو. ڪيترائي سنڌي ٻاهر ۽ ڀينرون جذباتي سطح تي ان سان جڙيل هوا ۽ ڏسڻ لاءِ چڪجي آيا هوا. شايد روزگار ۽ وسڻ جون اميدون بہ رکي آيا هجن. گهڻي ڀاڱي تہ راڳ روپ ۽ گهمڻ جا شوقين هوا. ـ تن ڏيتهن جو ڪاڏو پيتو ۽ رهائش مفت، ريل جي اوٽ موٽ جي ٽڪيٽ اڌ ڀاڙي ۾ ، مٿان وري گانا بجانا! پيو چا گهرجي! تن ڏينهن جي مؤج مستي!

ساهت سميلن کي عوامي روپ ملي رهيو هو، جنهن حقيقت ۾ ڪم ڪندڙن کي اخلاقي ٻل، همت ۽ وشواس پئي ڏنو. اکل سيني طبقن ۽ عناصرن کي ڀاڪيءَ ۾ ڀري هڪ محاذ تي گڏ ڪرڻ ۾ ڪامياب ٿي رهيو هو. سنڌي جاتيءَ جي ترقي پسند اديب، ڪن بزرگ سنڌي عالمن ۽ ٻين نؤجوان اديبن کي پاڻ سان ڪئي، هن نئين سجاڳيءَ جي رهنمائي

ڪري، هلچل کي اڳواڻي پردان ڪري رهيا هوا. هيل تائين سنڌيت جي هلچل ۾ سنڌي ليکڪن جي هڪ ٽمورتي اڳيري آتي هئي. - مالهي، اٽم، ڪيرت، جيڪي جيءَ جان سان سنڌي هلچل ۾ ڪم ڪري رهيا هوا. سنڌي جاتيءَ جي بهتري ۽ سنڌي ٻوليءَ ۽ سنسڪرتيءَ جي سمپورڻ ترقيءَ سان محڪم ارادي سان وچن ٻڌ هوا ۽ سيني سرگرمين ۾ چست ۽ اڳرا هوا. اها ٽمورتي چوڌاري قبول پئجي چڪي هئي ۽ ڏاڍي عزت ۽ سنيه سان ڏٺي وينڌي هئي. اٽڪل ويهارو سال ٽمورتيءَ جو اهو مضبوط ڳنڍ هلچل لاءِ وردان ثابت ٿيو. پوءِ آهستي آهستي اٽم پنهنجي ڪڙي سڀاءَ، خشڪ هلت ۽ انتها پسند رخ سبب ڪيترن اديب دوستن ۽ ٻين ڪم ڪندڙن کي ويو آهستي آهستي ناراض ڪندو، جيڪي هلچل کان بدظن ٿيندا ۽ ٽمورتيءَ بابت غلط انومان ڪيندا، رنجش طور پاسيرا ٿيندا ويا. نيٺ ڪنهن وقت اٽم پڻ غلط پاونا ۽ غصي ۾ اچي سيا ۽ هلچل کان الڳ ٿي ويو. جنهن کي ٻه اٽڪل ويهارو سال ٿيا. هن قصي بابت اڳتي هلي وڌيڪ احوال ڪبو.

گانڌيڌام سميلن پڻ ڪيترين ڳالهين ۾ نرالو ثابت ٿيو. نه صرف تعداد جي لحاظ کان هيل تائين ٿيل سميلن ۾ وڏي ۾ وڏو هو، پر رهائش لاءِ پڻ سنڌو ريسيٽلمينٽ ڪارپوريشن جا نهرايل بنگلا ڪولي ڏنائون ته بلڪل آرام سان رهو ۽ ڪاڏي لاءِ ته ديڳيون ائين ٿي لٿيون، جڻ هڪ ئي وقت ڏهاڪو ڇيڄون اچي لٿيون هيون. سميلن جو ادگهاٽن مشهور گانڌيوادي ودوان ڪاڪا ڪاليلڪر ڪيو، جنهن سنڌي جاتي، سڀيتا، ڀاشا ۽ سنڌين جي گڻن جي ساراهه ته ڏاڍي ڪئي، پر ديو ناگري لپي اپنائڻ جي چوچڙي لڳائي ڇڏيائين، پر ڪو گهڻو گوڙ بکيڙو ڪو نه ٿيو. ڳالهه چٽي، پڌي، وساري ويئي. هيڪاري خانگي طور اسان مان ڪن کيس چيو ته پهرين ته اوهان گجراتي ڀاشا لاءِ ديوناگري لپي اپنايو. اوهانکي ته اکرن جي معمولي ڦير ڦار ڪري، رڳو متان ليڪ ڏيڻي آهي. ڪاڪا صاحب ڪاوڙجي ويو. چيءَ مان ته گجراتي لپيءَ جي هڪ ماترا به ڦيرائڻ لاءِ تيار نه آهيان. ته پوءِ ڇا سنڌي ڀاشا صدقي جي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ٻڪري آهي؟ هيءَ تہ ٿي ”ڏوجهان مٿيان ڏيوي“ واري ڳالهہ! پروفيسر ايم. يو.ملڪاڻي سميلن جي صدارت ڪئي ۽ هڪ شهاڻو ڀاشڻ ڏنو. مون کي ياد آهي تہ ان موقعي تي پوپٽي هيراننداڻيءَ ساهتڪ بينڪ جي صدارت ڪندي اهڙي پرزور، اثرائتي ۽ دلسوز تقرير ڪئي هئي، جو چؤڌاري ”واهہ ! واهہ!“ ٿي ويئي هئي. مان سمجهان ٿو تہ پوپٽي پهريون دفعو خانگي آڪيرو ڇڏي پبلڪ اڳيان آئي هئي ۽ سندس علميت توڙي تقريربازيءَ جو حاضرين تي خوب اثر ٿيو هو. پوءِ هوءَ سنڌيت جي هلچل ۾ گهڙي آئي، زبردست رول ادا ڪيائين، جنهن جو احوال ايندڙ صفحن ۾ ايندو. ڊيليگيٽن کي ڪنڊلا پورٽ جو پڻ سير ڪرايائونِ، جتي بيهي اسان مان ڪيترن پنهنجون نظرون ڪراچي بندر طرف ڊوڙايون، سنڌ جي ڌرتيءَ جو تصوري ديدار ڪندي، اکيون اشڪبار ڪيون. ڪلچرل پروگرام ۾ پروفيسر رام پنجواڻي، ٻين شهرن مان آيل ٽولين ۽ مڪاني ڪلاڪارن خوب ملهايو. ڏهہ هزار ماڻهن جي اڳيان جيڪو مشاعرو ٿيو، سو اڄ بہ يادگار آهي. ڀارت ۾ جيڪي بہ ڪلاڪار ٽوليون اڄڪلهہ مشهور ٿيون، سي گهڻي ڀاڱي سميلن جي پليٽفارم تان اڀريون ۽ اسريون هيون.

گانڌيڌام سميلن جي وڏي ۾ وڏي حاصلات اِها هئي، جو اکل ڀارت سنڌي ٻوليءَ ۽ ساهت سڀا جي نالي سان آل انڊيا سنستا استاپت ڪئي ويئي. تيار ڪيل مسؤدو، فقرو فقرو ڪري ڊيليگيٽن جي اڪثريت مت سان بحال ڪيو ويو. سڀا جون چونڊون پڻ ان بحال ڪيل وڌان جي بنياد تي گهڻي ڀاڱي يڪراءِ ٿيون سڀا جو پهريون چونڊيل پرڌان، پروفيسر ايم. يو. ملڪاڻي ۽ پهريون چونڊيل سيڪريٽري اي. جي. اُتم ٿيو. ٻيا عهديدار ۽ ڪاميٽي ميمبر بہ برک عالم ۽ اديب جدا جدا شهرن مان ڪنيا ويا. هلچل کي اکل ڀارت سطح جو روپ ۽ اختياري ملي ويئي. سڀا جو مکيہ اُديش ۽ اهم مدو، سنڌي ٻوليءَ جي تسليميءَ لاءِ جدوجهد بڻجي پيو. ايندڙ سال ۾ (١٩٦١) سڀا طرفان سڄي ڀارت ۾ سنڌي ٻولي تسليمي ڏينهن ملهائڻ جو سڏ ڏنو ويو، جيڪو سڄي ڀارت

۾ انيڪ سيائن، سنستائن، پئنچاتين ۽ منڊلن طرفان ملهايو ويو. سوين تارون ۽ نهراءِ پارت جي پرڌان منتري ۽ راشٽرپتيءَ جي دفترن ڏانهن موڪليا ويا. سيا گويا سنڌي ڀاشا جي تسليميءَ جي جدوجهد هلائڻ جو بيڙو کنيو.

هتي پهچي مان وري پنهنجي خانگي زندگيءَ طرف موٽان ٿو. مون اڳوات ئي چيو آهي تہ منهنجي جيون ۾ پٽن تي ساڳئي وقت هلي رهي آهي. هڪ طرف آهي سنڌي جاتيءَ جي الڳ هستي ۽ اُن جي سيپيتڪ ورثي کي قائم رکڻ ۽ وڌائڻ جي جدوجهد، ٻئي طرف آهي، منهنجي نجي شخصي جيون، جيڪا مان جيڪر ٻن پاڳن ۾ ورهايان. هڪڙو اهي گرهست جو حصو، جنهن ۾ گهر ۽ ٻارن جون جوابداريون وغيره اچي ٿيون وڃن. ٻيو آهي، منهنجو تخليقي ادبي ڪاريہ. گرهست جي محاذ تي مان ڏاڍو نصيب وارو آهيان. سويتا، منهنجي سچي معنيٰ ۾ اڌ - شريري، جيڪر اجان بہ ائين چوان تہ اڌ کان بہ وڌيڪ حصيدار آهي. ٻن ٻينرن ۽ هڪ ڀاءُ جي شادي ٿيڻ کان پوءِ سندس من هلڪو هو. جوابداري پوري ڪرڻ جو سنتوش بہ کيس خوشي ڏيئي رهيو هو. ان وچ ۾ کيس مشهور انگريزي ڪمپني برماشيل ۾ ڏري گهٽ ۾ سوَن روپين تي پنج اپريٽر جي نوڪري ملي ويئي هئي، جڏهين ڪ مون ڊبل گرئجوئيٽ جي، ماستريءَ جي پگهار هئي هڪ سئو چاليهہ روپيا. پر اِها منهنجي پسند هئي، ڇاڪاڻ جو ماستريءَ ۾ مون کي گهٽي ۾ گهٽو وقت ڪاريہ ڪرڻ لاءِ ملندو هو. اسڪول صبوح جو چار ڪلاڪ ڪن هلندو هو ۽ سڄو ڏينهن مان آزاد هوس. سويتا جي نوڪريءَ کان پوءِ، ٽيوشن جو بوجو بہ لاهي ڦٽو ڪيو هوم.

ڀاءُ ۽ ٻينرن جي شادي کان پوءِ اسان پنهنجو ڌار آکيرو اڏڻ جو سوچيو. پر گهر لاءِ جاءِ ڪٿان ملي؟ اباڻي ڏراوت تہ هئي ڪا نہ. شادي بہ سڪي پڪي ڪئيسين. وڏا قرض ڪڻڻ جي بہ توفيق ڪا نہ هئي، پر هڪڙو سائينءَ جو سنواريو ملي ويو. سنت ماڊل هاءِ اسڪول ۾ هڪڙو همڪار شولداس ڪشتريا، شري ڌرمداس جو سؤٽ هو، جيڪو

جاگرافي وشيہ ۾ پڙ هو، اسان جو مددگار بڻيو. دراصل پاڻ ۾ ملي، اسان هڪڙو جنرل ناليج جو ڪتاب تيار ڪيو هو. هن سڀ انگ -اکر، حقيقتون ۽ اهم احوال گڏ ڪري مسودو تيار ڪيو هو ۽ مون کي ڏنائين ته مان ان کي سوڌي ڏاهي، ٻوليءَ کي تراشي، رٽائنو ٺائي ڪيس ڇپائي ڏيڻ ۾ مدد ڪريان. ڪتاب جي ڇپائي جو خرچ هو ڀريندو، ڪتاب تي پنهنجي جا نالا همشريڪ ليکڪن جي حيثيت ۾ ايندا، فائدي ۾ اڌ حصيداري ٿيندي. ڪتاب ان زماني ۾ (١٩٥٣ - ١٩٥٤) سنڌيءَ ۾ پهريون ئي اهڙي قسم جو ڪتاب هو ۽ عام پسند پيو. ڪيترن اسڪولن ۾ شاگردن کي خريد ڪرڻ لاءِ سفارش ڪيو ويو. اسانکي ڪو گهڻو اُپراسو ڪو نہ ٿيو، جو قيمت تمام واجبي رکي ويئي هئي. مراد هئي تہ سنڌي شاگردن ۾ عام فهم علم لاءِ اهم پيدا ٿئي. شولداس سان ڏاڍو قرب جو ناتو ٻڌجي ويو هو. پنهنجو ويجهو ساٿي ۽ همڪار سمجهي پنهنجي مشڪلات جو ذڪر ڪيم. سچ پچ عام ڪهاوت وانگر هو منهنجي لاءِ "فرشتو" بڻجي آيو. چيائين: حال في الحال تون پنهنجي لاءِ هڪڙي ننڍي مسواڙي جڳهہ وٺ. نئون گهر ٺاهڻ لاءِ شروعات ۾ رڳو ضروري گهربل چيزون خريد ڪري پوءِ آهستي آهستي ڪري ٺاهيندو وڃجانءِ. پاڻ پنهنجي گهر جي آسپاس هڪڙي شڪارپوري ڪٽنب سان سندن ڏسڻ ۾ ہہ ڪمرو نڪاٿو، سٺو روپيا ماهوار مسواڙ تي يارهن مهينن لاءِ وٺي ڏنائين. اسين باندرا واري گهر مان هڪ لوهي پيتيءَ ۾ پنهنجا ۽ ٻارن جا ڪپڙا، فراسيءَ ۾ ويڙهيل ننڍو بسترو، سويتا جي سبڻ جي مشين ۽ ٻہ پٿ، انوپ ۽ ارون ڪٺي اچي نئين گهر پيڙا ٿياسون. ٿوري وقت لاءِ، دوستاڻي قرض جي ٻہ آچ ڪيائين. سويتا ۽ مون صلاح ڪري اٺ سئو روپيا اُڌارا ورتا، جنهن مان اسان گهرجو سچو فرنيچر، رنڌڻي جو سامان، پنهنجي لکڻ لاءِ ميز ڪرسي ۽ آرام لاءِ آرام -ڪرسي ٻہ ورتي. هر مهيني پنجاهہ روپيا قرض جي قسط ڏيڻ جو واعدو ڪيم. هن چڱي مڙس خوشيءَ سان اهو پرٻنڌ قبول ڪيو.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سويتا گهر جو محاذ پنهنجي هٿن ۾ ڪٽي ورتو. مان سچ پچ جيئڻ اصطلاح آهي، ڪڪ پيچي به ڪو نه ڪندو هوس. هوءَ ٽي به ٻار سنڀاليندي هئي، جن ۾ هڪ ته کير پياڪ به هو. سيني جي ڪاڌي پيتي جي سار سنڀال به لهندي هئي، جنهن مان جان نالي هڪ ايماندار ۽ هڏڏوکي گهر نوڪر سندس مددگار هو. مان صبوح جو ستين بجي اسڪول لاءِ نڪرندو هوس. منجهند جي ماني ٽفن ڪئريئز رستي اسڪول ۾ گهرائيندو هوس. گهٽو ڪري ٽهلرام آزاد ۽ مان گڏ ڪري کائيندا هواسون. ڪلاڪ به پنهنجي ڪلاس جي شاگردن جي مضمون نويسيءَ کي درست ڪرڻ ۾ لڳائيندو هوس. پوءِ اُتي ئي ڪرسيءَ تي هڪڙو جهوٽو ڪائي، سنڌو آرٽ پريس ۾ پهچي ويندو هوس، جتان سنڌو ڏارا هفتيوار اخبار شايع ٿيندي هئي. پريس اسان جي ٻن مترن ۽ سنڌي

شيدا اين - لڇمڻ ساتي ۽ جٺوير جٺسنگهاڻي ڀائيواڀيءَ ۾ سنڌي هلچل کي هٿي ڏيڻ لاءِ شروع ڪئي هئي. ڪافي دير سان گهر پهچندو هنوس. ڪڏهين ته رات جا ڏهه - ٻارهن به ٿي ويندا هوا. سويتا گهٽو ڪري چوندي ڪجهه به نه هئي پر سندس رنجش لڪي ڪا نه سگهندي هئي، جيڪا ڪڏهين ڪڏهين چلڪي پوندي هئي ۽ وڌ ۾ وڌ منهن سڃائي ويهڻ ۾ اظهار پائيندي هئي. هوءَ منهن ٻئي طرف ڪري سمهي پوندي هئي. رڳو ڇڪي ڇاتيءَ سان لائڻ جي دير هوندي هئي. غصو برف وانگر رجي ويندو هو. ٿورا ڏينهن خيال رکندو هوس، تنهن ۾ اوير سوير جو ته هر وقت اِمڪان رهندو هو. رسڻ - پرچڻ جو سلسلو به هلندو ئي رهندو هو. سويتا منهنجي هڪئي ڳالهه - دير سان اچڻ تي، روسامو ڪندي هئي، پر اسان جو پاڻ ۾ هڪڙو ناهه هو ته ٻارن کي اصل به خبر يا سڌ نه پوڻ گهرجي ته سندن، ماءُ پيءُ پاڻ ۾ رٺل آهن. ڪڏهين ته ٻه - ٽي ڏينهن به روسامو هلندو هو، پر ٻارن کي مجال جو سڌ پوي! پيو ناهه اِهو به ڪري ڇڏيو هوسين ته "رات گذري، ڳالهه گذري". زندگيءَ جو وڏو ۽ پيچيدو سفر اهڙي سندر منتر سان

نهايت ڪاميابيءَ مذرتا سان گذرندو رهيو آهي. اِهو منتر اسان ٻين ڪيترن پيرن مترن کي به جيون جي گاڏي هلائڻ لاءِ پڻ تجويز ڪيو آهي.

پڻ طرف سويتا منهنجو سچو جيون ساٿي هئي. ٻارن جو ايترو خيال رکندي هئي، جو اهڙو ڪو اوزارئي ايجاد نه ٿيو آهي، جنهن سان انداز لڳائي سگهجي. جيئڻ نه چئبو آهي، پيٽ ڪوري ڪارائجي، بلڪل اهڙي ڪار هئي. ڪيترا سال ته ڀهرين اسان کي ڪارائي، پوءِ ٻچيو سچيو پاڻ ڪائيندي هئي، جان کي به حضوءالڳ ڪڍي ڏيندي هئي. منهنجي لڳاتار جهڳڙو ڪرڻ ڪان پوءِ مس گڏجي ٽيبل تي ويهي ڪائڻ لاءِ رضامند ٿي هئي. پوءِ به ور ور، ڪاڏو اسان جي پليٽن ۾ اوتيندي رهندي هئي. سندس دليل بازي اها هئي ته سندن پريوار ۾ اها روايت هئي ته ڀهرين مرد ڪبائي پيٽ ڀرين ته پوءِ زالون ڪائينديون. چوانس: ته اها پٺهين جي گهر جي ريت هتي نه هلندي. پيءَ ڪيڏانس ته سياويڪ غصو اچيس، پر آهستي آهستي اِها ريت بدلائي ورتيسين. تنهن ڪان سواءِ اسان کي جيڪي کپي، سو هٿن تي حاضر! اتفاق سان مڪ تي ڪنهن چيز جو نالو اچي ويندو هو ته آفيس مان سڌو ڪرافورڊ مارڪيٽ يا ڪولابا پهچندي هئي ۽ شام جو اها چيز اسان جي هٿن ۾ هوندي هئي. سڀ ڪان وڏي ڳالهه اهي هئي ته هلچل ۾ ڪم ڪندي، ڪڏهين ڏوڪڙن جي درڪار پوندي هئي. طلب ڪندو هوس ته لڪائيندي ڪا نه هئي. ميڙي چوندي ڪيڍي، آٿي هٿ تي رکندي هئي. اگر وٽس لڪايل مال نه هوندو (عورتن وٽ گهٽو ڪري ڪجهو پيسو هوندو آهي) ته پوءِ آفيس جي سهڪاري سوسائٽيءَ مان قرض کڻي به مون کي ڏيندي هئي. مون کي هلچل لاءِ پيسو ڏنائين، سو وري موٽڻ وارو ته هوندو ئي ڪو نه هو. اڄ به مون کي ڏوراپا ڏيندي آهي ته: مون تو کي هيترا هزار قرض وٺي ڏنا، پر تو ته هڪ پائي به ڪا نه موٽائي. باقي پڻ ڪنهن به ڳالهه جي شڪايت نه ڪندي هئي. اها حقيقت آهي ته اگر مون کي سويتا پورن ساٿ نه ڏئي ها ۽ ساڳئي وقت هوم فرنٽ نه سنڀالي رکي ها

تہ چاليھارو سالن ۾ مون جيڪو بہ ٿورو نماڻو ڪم، پنھنجي جاتيءَ جي حق ۾ ھت ڪيو آھي، سو ڪرڻ مون لاءِ بلڪل ممڪن نہ ٿئي ھا. ڪنھن بہ قسم جي پريشانيءَ فڪر يا ڏپ مون کي ڪڏھين بہ ڪين ستايو. ڪڏھين بہ اھڙي طلب يا شڪايت نہ ڪيائين جا منھنجي من کي منجھائي يا ذھن کي جھونجھاڙي ڇڏي. تنھن ڪري مان تہ ائين پيو ميجان تہ سنڌيت جي ھلچل جي حاصلاتن ۾ سويتا جو يوگدان مون کان بہ سرس ليکڻ گھرجي.

دائما طور ٺاڻيڪو ٿيڻ ۾ اسان کي پورا ست سال لڳي ويا. پريل ۾ ٻارھن مھينن جي گرمٽ تي گھر مليو ھو. مڪان مالڪ مدو وڌائڻ لاءِ تيار نہ ٿيا تہ نئين جڳھہ جي تلاش شروع ٿي. فورٽ ايراضيءَ ۾ ھڪ ننڍڙي ڪوٺي، رنڌڻي جي سھوليت سان آسي روپيا ماھوار مسواڙ تي ملي، جتي بہ ٻہ سال رھي، وري ڪيما پٽياسون. وري ڳولھا. ھاڻي ڇڪولي واڊا ۾ سنڌو سيوا سمتي نگر ۾ اچي داٻو ڪيوسين، جتي ٽي سال ٻڙڪ ٽائيپ بنگلوري سرن جي ڇت ھيٺيان ڪاٽياسون. ھڪ دفعو وري ٿوري وقت لاءِ باندرا وازي جاءِ ۾ ٽڪياسون. نيٺ مھاراشٽر سرڪار جي ھائوسنگ بورڊ جي جڳھين جي الاٽمينٽ ۾ اسان جو پڪو لڳو، ورليءَ ۾ اسان کي فليٽ مليو، پر ڏھن سالن جي ترسڻ کان پوءِ. سويتا جي پنھنجي نالي جڳھہ تي ڏاڍي دل ھئي، سا بيحد خوش ٿي.

١٩٦٠ تائين، تخليقي ادب ۾ منھنجي ڪا گھڻي دين ڪانھي. ڪي ڪھاڻيون لکيون ھئم، جيڪي سنڌي ساھت منڊل جي ادبي ڪلاس ۾ پڙھندو ھوس، جن کي سھيڙي ٻھاريلال ڇاپڙيا ”ھوءَ“ نالي سان منھنجو پھريون ڪھاڻين جو ڳٽڪو ١٩٥٦ ۾ سنگم ساھتيہ طرفان ڇپايو ھو، جنھن ۾ منھنجون سنڌ ۾ ڇپيل بہ ڪھاڻيون ـ ”جليبين جو چور“ ۽ ڪتاب جي سر واري ڪھاڻي ”ھوءَ“ بہ شامل ڪيون ويئون ھيون. ان عرصي ۾ مان ٻن، بلڪ ٽن مخزنن / اخبارن سان جڙيل رھيو ھوس، جن کي بہ گھڻو وقت ۽ ڌيان ڏيڻو پوندو ھو. ”نئين دنيا“ ماھوار ۽ ”سنڌو ڌارا“ ھفتيوار جو تہ اڳواٽ ذڪر اچي چڪو آھي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

تنهن کان سواءِ سنڌ ماڊل هاءِ اسڪول ۾ مون "جوت" نالي ماهوار مخزن جي پڻ شروعات ڪرائي هئي، جنهن نئين نسل ۾ ساهتڪ ٻوجهہ ۽ ذائقو پيدا ڪيو. ليک، ڪهاڻيون، ڪوتائون، چرچا، پروليون وغيره گهڻو ڪري ٻارن کان ئي، همتائي لکائيندو هوس، معمولي سڌارو ڪري سندن ئي نالي ۾ شايع ڪندو هوس. "جوت" مان مليل اُتساهہ هيٺ ڪيترائي شاگرد، ادب شناس بڻيا. اُنهن مان هڪڙو شاگرد، جو مون کي خاص ڏيان ۾ تو اچي، جيڪو اڄ هڪ برک سنڌي شاعر آهي، سو آهي واسديول نرمل. ٻيا بہ شاگرد ڪافي اڳتي وڌي آيا هوا. اها منهنجي دادلن شاگردن جي جوڙي هئي ـ نوتن تولاڻي (قلمي نالو نوتن ڇايا)، رتن ليلاڻي (قلمي نالو رتن دلبر) جيڪي ٻئي ڏنڌي ۾ هليا ويا. هنن سان قرب جو رشتو اڄ تائين قائم آهي. "جوت" جي سمپادڪي ڪندي، منهنجو چاهہ لوڪ ڪهاڻين طرف بہ ڇڪجي ويو. ڪڏهين ڪڏهين ڪا دلچسپ ۽ نصيحت ـ آميز ڪهاڻي ترجمو ڪرائي جوت ۾ بہ ڏيندو هوس. هڪڙي ڏينهن مون" هندواسيءَ" جي سمپادڪ مانسنگهہ چوهڙمل سان ويچار ونڊيو تہ مون وٽ ڀارت جي جدا جدا پرديشن ۽ دنيا جي جدا جدا ديشن جون، چونڊيل ڏاڍيون وندرائيندڙ ۽ عبرت انگيز لوڪ ڪهاڻيون آهن، جيڪي هندواسيءَ جي پاٺڪن لاءِ چشڪيدار ۽ روچڪ ڪاڌو ميسر ڪنديون. ڪيس ويچار وڻيو. مان هر هفتي ڪنهن نہ ڪنهن ديش جي يا ڀارت جي ڪنهن پرديش جي هڪ سندر لوڪ ڪهاڻي ترجمو ڪري کيس ڏيندو رهيس. اٺ ـ ڏهہ مهينا اهو سلسلو هليو. تيهارو کن ڪهاڻيون تہ واهہ جو ڇپجي ويئون. ٻين ٻولين جون لوڪ ڪهاڻيون پڙهندي، منهنجو چاهہ سنڌي لوڪ ڪهاڻين طرف بہ ويو. پنهنجي ذهن تي زور هلائي، سنڌ ۾ ٻڌل لوڪ ڪهاڻيون قلمبند ڪرڻ لڳس. ڇهہ اٺ ڪهاڻيون تہ من تي تري آيون، جيڪي لکي ورتم ۽ سنڌي مخزنن، خاص طور " نئين دنيا" کي، اشاعت لاءِ ڏيندو هوس. ڪن دوستن کان ڪهاڻيون چورائي وٺندو هوس. جي دل کي لڳي تہ ان کي بہ پنهنجي ذهن ۾ پڪڙي رکندو هوس ۽ سانهن

ستيءَ سان لکي ونندو هوس. پوءِ نارائڻ پارتي انهن سنڌي لوڪ ڪهاڻين جو مجموعو ڇپائڻ جي اِڇا ڏيکاري. مون ڪيس ڪهاڻيون ۽ لوڪ ڪهاڻين تي لکيل منهنجو هڪڙو جيرو مقالو به ڏنو. جيڪو مهاڳ طور هن ڪم آندو ۽ "آڀول راڻي" جي نالي سان سنڌي ٽائيمس طرفان مجموعو ڇاپي پڌرو ڪيو.

سنڌيت جي هلچل هن صديءَ جي پنجاهه واري ڏهاڪي کان شروع ٿي هئي. جنهن اڳوات ئي ذڪر ڪيو ويو آهي، سنڌي ادبي هلچل ۾ ترقي پسند اديبن جو گروهه بلڪل اڳرو ۽ سرگرم هو، تنهن ڪري هلچل جي رهبري ۽ اڳواڻي به سندن هٿ ۾ هئي ۽ سنڌي اديبن جي ترقي پسند تنظيم، جو زور ۽ اثر نمايان هو. پر اها حالت گهڻو وقت برداشت نه ٿي سگهي. ان جو ظاهري ڪارڻ، گهڻي ڀاڱي نظرياتي متڀيد هوا. ترقي پسندن جي مارڪسوادي ويچارن کان ڪي اديب خفي هوا. ائين به چئي سگهجي ٿو ته بدظن هوا، ڪٽر وروڌي هوا. ٻيو ڪارڻ ٿورو حسد ۽ شخصي ضد به هو. اديب بنيادي طور انفراديت پسند آهن. ادبي ڪيتر ۾ ڪنهن گروهه جي اڳواڻي مڃڻ لاءِ هو تيار نه هوا، جيتوڻيڪ اهي اڳواڻي تحريڪ جي سلسلي ۾ هئي ۽ جماعتي سطح تي هو مکيه پد (جنرل سيڪريٽري) جهڙي سنستا جو ڪاروبار تمام چست نموني ۽ قابليت سان نڀائي رهيا هوا. ٻيو گروهه، جنهن ۾ وري الڳ ويچارن ۽ ورتين جا ليک هوا، جن جو وستار پوءِ ٿو ڪريان، اِها حالت قبولڻ لاءِ تيار نه هوا. ٻيوهڪ ڪارڻ اهو به هو، جو ترقي پسند ليکڪ راڄنيتي طور ڪميونسٽ پارٽيءَ جا طرفدار هوا، جا ڳالهه انهن حالتن هيٺ هضم ٿيڻ ڏکي هئي ۽ اها به شخصي بنياد تي هلائي رهيو هو، تنهن جي شخصي وهنوار ۽ "نئين دنيا" طرفان ڇپيل ڪجهه واد وواد لکيتون پڻ اديبن ۾ رنجش پيدا ٿيڻ جو ڪارڻ ٿيون. ڪانگريسي توڙي آر. ايس. ايس. خيالن جا طرفدار ليکڪ، ترقي پسند خلاف راڄنيتي نقطي نظر کان حملو ڪندا رهيا. ٻيا ڪي وري هلچل ۾ ترقي پسندن جي هٺ خلاف آواز بلند ڪرڻ لڳا ته تيان وري " نئين دنيا" جي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هڪ پرچار ۽ ڀيائيءَ واري اک جو ڪنڊن ڪرڻ لڳا. مطلب ته پنجاهه واري ڏهاڪي جي پوئين اڌ ڪان اديب ٻن ڌرين ۾ ورهائجي ويا هوا. متيبد ايڏا وڏي ويا هوا، جو ٻن ڌرين جي وچ ۾ ڪليو ٽڪر ٿيو. پهرين اهو ٽڪراءُ بمبئيءَ جي سنڌي ساهت منڊل ۾ ٿيو. هڪ ڳالهه اها به هت چٽي ڪري ڇڏيان ته ٻيءَ ڌر جي اڳواڻي هڪ ٻي تمورتي ڪري رهي هئي - موهن ڪلپنا، گنو سامتاڻي ۽ لال پشپ، جن سنڌي ادب ۾ ترقي پسند ويچارڌارا ڪان هٽي، نئين جديد ڌارا جو آغاز ڪرڻ جي دعويٰ تي ڪئي. ان ڏکهي بحث ۾ وڃڻ جي هتي گنجائش ڪانهي. منڊل جي نئين سال جي (١٩٦٠) چونڊن تان رڳڙو متو. اسان اتم کي جنرل سيڪريٽري جي عهدي تي بيهاريو. موهن ڪلپنا ۽ ٻين گڏجي اتم جي خلاف لوڪنات جيتلي کي بيهاريو. جيڪو سنگهه (آر. ايس. ايس.) جو جبرو سنچالڪ هو. چڱي چڪتاڻ ٿي. جيتلي، اتم ڪان هڪ ووٽ تي ڪٽي ويو. منڊل ۾ دن بدن ترشي وڌندي رهي. ٻئي سال لوڪنات جيتلي، سيڪريٽري جي حيثيت ۾ جيڪا ساليانی رپورٽ پيش ڪئي، جيڪا رپورٽ گهٽ، ترقي پسندن تي سياسي ۽ شخصي حملو وڌيڪ هو. گوڙ مچي ويو. اسان رپورٽ پاس ڪرڻ نه ڏني ۽ مهڙي رساڪشي واري ماحول مان نجات پائڻ لاءِ ترقي پسند گروهه وارا، سنڌي ساهت منڊل ڇڏي آياسون. موهن ڪلپنا، سگن آهوجا ۽ ٻين اديب دوستن سال ڪن، ادبي گڏجاڻين جو سلسلو جاري رکيو، پر ان ۾ ٻه - چار اديب مس شامل ٿيندا هوا. اڳن آهوجا جي صلاح تي هنن هڪڙو ٺهراءُ پاس ڪري، مون کي موڪليو ته سنڌي ساهت منڊل ۾ اوهين ڪٺو ۽ هلايو. اسين منڊل ۾ وري موٽي آياسون. نين چونڊن ۾ منڊل جو پرڌان مان ٿيس ۽ لال پشپ جنرل سيڪريٽري چونڊيو ويو.

ان سلسلي ۾ هڪ ٻي حقيقت جو به ذڪر ڪرڻ ضروري آهي. سنڌي ليکڪن جي انهيءَ اڻبڻت ۽ جهيڙي، هڪ وقت تمام اگرو ۽ آٽوٽنڊڙ روپ اختيار ڪيو هو. ١٩٦٠ جي پڇاڙيءَ ڌاري هري موٽوانيءَ هڪ سٺو، معياري ادبي رسالو شايع ڪرڻ جي مراد سان ڪونج نالي سان

ماهوار مخزن ڪڍڻ جو ويچار ڪيو. جنهن لاءِ هن برک شاعر سگهن آهوجا کي سمپادڪيءَ جي آڇ ڪئي، جنهن صاحب وري ڪيس موهن ڪلپنا جو نالو تجويز ڪيو. هري موٽواڻي تصديق ٿو ڪري ته موهن ڪلپنا جون لکڻيون ڪيس وڻنديون هيون، تنهن ڪري هن خوشيءَ سان اها تجويز قبول ڪئي. موهن ڪلپنا پاڻ سان گڏ گني سامتاڻيءَ راجن چاولا کي پڻ سمپادڪي منڊل ۾ شامل ڪيو. مهورتي پرچي ۾ هن پنهنجي نيتيءَ رسالي جي آدرشن جي پڌرائي ڪري، ائين ظاهر ڪيو ته هو ادب ۾ نين ڌارائن ۽ نون ليکڪن کي اظهار جو وجهه ڏيندا. ادب ۾ هڪ هنڌيءَ کي ٽوڙيندا؛ وغيره. پر "ڪونج" جيئن ئي اڳتي قدم وڌايا ته ترقي پسندن تي حملا شروع ٿي ويا. سندن خلاف سخت ڪلامي به ٿيءَ سمپادڪي ليکن ۾ ڪين زهري نانگ. بلائن سان مشابهت به ڪئي ويئي، ايتري قدر جو مٿن پراڻو غداريءَ جو لقب به لڳايو ويو. ادب ۾ ويچارن جا متڀيد ته سياويڪ آهن ۽ پل ڪهڙي به ڪڙي يا سخت لفظن ۾ اظهاري سگهجن ٿا، پر هن نموني شخصي جلهون ۽ غير ساهتڪ اظهار ته مرگوئي ادبي فضا کي بگاڙي رهيو هو. ڪيترن ئي سچاڻ ۽ شعوري اديبن کي هن نموني جون لکيتون ناگوار ۽ ذاتقو خراب ڪندڙ لڳيون. هن سڌي يا اڻسڌي نموني پنهنجي ناراضگيءَ جو اظهار ڪيو. انيڪ خط موهن ڪلپنا کي لکيا ويا ۽ سخت اعتراض ورتو ويو. موهن ڪلپنا خود، وات ويندي مون کي هڪ ڏينهن گڏيو ۽ ٻيهاري چيائين: توهان جي ساراهه ۾ جيڪي خط منهنجي فائيل ۾ آهن، سي جي پڙهو ته اوهان کي خود، پاڻ تي حيرت وٺي وڃي. مون کلي چيو: پوءِ اهو ڪافي سبب نه آهي، ته ٿون پنهنجي عمل تي وري نظر ورائي ڏسين. ٿهڪ ڏيئي چيائين: اسان جي ساراهه ۽ پنيرائيءَ ۾ به ڪوڙ خط آيا آهن. مون چيو: ڪونج جي هڪ پرچي ۾ سيئي خط ڪٽي پاڻڪن اڳيان ظاهر ڪر. مشڪي هليو ويو.

ڇهن - ستن پرچن ظاهر ٿيڻ تي ئي ايتري مخالفت ٿي ويئي، جو هري موٽواڻيءَ کي چوٿو پيو ته مون رسالو اوچي معيار جي ساهتڪ رچنا

لاءِ شروع ڪيو هو. هن قسم جي مواد ۽ واد وواد سان منهنجو پريوجن ڪونهي، جنهن ڪارڻ خود منهنجا ويجها متر ئي ناخوش ٿي رهيا آهن. اڄ ڪيائين ته ڇهن - ستن مهينن جو حساب ڪتاب مون کي ڏيئي، ”ڪونج“ جو رسالو اوهين ڪٿو، يا سمپادڪي منڊل کي سميٽي، جوابداريون مون کي ڏيو ته مان هلايان. مڪياري اوهين آهيو. هن پوئين ڳالهه مجي. ”ڪونج“ مان هٿ ڪڍائي ويا. ان ڏينهن کان هري موٽواڻي ”ڪونج“ سنڀالي آهي، جيڪا اڳين کان اڳري، اڄ ٽيهن سالن کان به مٿي عرصي تائين، باقاعدي سان هلندي رهي آهي. تمام سٺو ادبي معيار قائم ڪيو آئس، مختلف ويچارن جي اديبن کي پنهنجن صفحن ۾ جاءِ ڏيئي رهي آهي.

باقي هڪ ڳالهه ”ڪونج“ جي شخصي ۽ واد ووادي لکڻين تي جائزو وٺندي، پنهنجو رد - عمل ظاهر ڪندي، مون ”سنڌوڌارا“ ۾ هڪ ليک لکيو ۽ ڊک جو اظهار ڪيم؛ هن قسم جي ”غير ساهتڪ، آئوٽڊڙ، شخصي، سواد خراب ڪندڙ ۽ غلط“ لکيتن مان ڪوبه لاڀ ڪو نه ٿو پڙ پوي، هيڪاري شخصي نالن توڙي تحريڪ کي نقصان ٿو پهچي. ان ليک تي موهن ڪلپنا تپي باهه ٿي ويو. ترقي پسندن، خاص طور تمورتي مالهي، آتم، ڪيرت خلاف ”سنڌي اديبن ۾ نظرياتي ڪشمڪش“ نالي هڪ سئو ستر صفحن جا ڪتاب لکيائين، جنهن ۾ اسان تي خوب ڇوهه ڇنڊيائين. ڪيتريون غلط - صحيح ڳالهيون ڪيائين، اسان ٽنهين تي طنزي مذاق به ڪيائين، اسان کي ”ڏڏڙ ۾ ليٽڙيون پارايائين“، (رکو زباني طور).

اسان ان تي ڪوبه رد عمل ظاهر ڪو نه ڪيو ۽ اها به حقيقت آهي ته پنجن - ائن سالن کان پوءِ موهن ڪلپنا به ٺنڊو ٿي ويو. ائنگري ينگ مئن جي ڪاوڙ وٺڙجي ويئي. ترقي پسندن کي وڏي ويجهو آيو. خيالن جا مڀيد به تمام گهٽجي ويا. هيڪاري ڪلپنا ڪارل مارڪس جي فلسفي جو پرستار بڻيو، خود ڪميونسٽن کي به همدرديءَ ۽ ويجهائيءَ جي نظر سان ڏسڻ لڳو. ان بابت وري پوءِ ٿا ڳالهايون.

ٻن ڏرين جا ويچار ڌارائن جو اِهو ٽڪر اڳتي هلي، بمبئيءَ جي

مڪاني سنستا جي سطح تان اُبري، اڪل ڀارت سطح تي پهتو. ١٩٦١ ۾ پنجين اڪل ڀارت سنڌي ساهت سميلن وقت ڀوپال ۾ اِهو تڪر ڪلئي ميدان ۾ زور شور سان آيو. مقابلو وري ٻہ جنرل سيڪريٽريءَ جي عهديءَ تي ٿيو. اسان جي طرفان وري ٻہ اي. جي. اُتم جو نالو ورتو ويو. مخالفت ڏر وارن وري ٻہ لوڪناٿ جيتلي کي سامهون ڪڙو ڪيو. موهن ڪلپنا مون وٽ اچي خانگي طور رٽ ڏني؛ اگر تون جنرل سيڪريٽريءَ جي پد لاءِ کڙو ٿين تہ اسين مخالفت ڪونہ ڪنداسون. مون چيو تہ؛ اسان اُتم کي بيهاريو آهي ۽ ڪيس کٽائينداسون. منهنجي بيهڻ جو سوال ئي ڪو نہ ٿو اُٿي. جيتوڻيڪ اُتم چيو تہ منهنجي پاسيرو ٿيڻ سان اگر جهڳڙو ٽري ٿو وڃي، تہ مان هٽ ڪڻڻ لاءِ تيار آهيان. مون بلڪل ناڪار ڪئي تہ ڏڙڪي اڳيان جهڪي ڪو نہ وڃبو. هن ويڙهہ ۾ موهن ڪلپنا ۽ ٻين اديبن جي گروهن سان گڏ، جن سنگهي ويچارن واري ڏر - ديپڪ ڪوڏواڻي، نانڪرام ايسراڻي ۽ ٻيا بہ جيٽلي جي پٺ ۾ ٿي بيٺا. چونڊن جي دوران زبردست گوڙ متو، هڪٻئي جي خلاف واڪو واڪاڻ ٿي تہ اوچتو اچي مينهن پيو. ٿوري وقت لاءِ شانت ٿي. ڪلاڪ ڪن ڪان پوءِ، سميلن جي پرڌان پرنسيپال لالسنگهہ اجواڻيءَ، حالتن تي قبضو ڪري ورتو، مضبوط رخ اختيار ڪيو ۽ ڪڙڪ نموني سان چونڊون ڪرائي ورتيون. اُتم، جيٽلي کان وڏي اڪثريت سان کٽيو. ڀوپال ۾ حشو ڪيولراماڻيءَ جي اثرائتي ۽ ڪڙاڪيدار تقرير جو پڻ اُتم جي ڪاميابيءَ ۾ وڏو هٿ هو.

سيپتڪ پروگرام ۾ گوبند مالهيءَ جي ڪلاڪار منڊل خوب واڄٽ وڄايا. خاص طور ڀڳونتي ناواڻيءَ، ڪرشن راهيءَ جا لکيل بيت "سنڌ ۽ سنڌي" اهڙي دلسوز نموني ، درد ڀري ڳايا، جو ٻڌندڙن مان ڪيترن جي اکين ۾ آنسون تري آيا هوا. مشاعرو بہ ٿيو تہ سنڌي ٻوليءَ جي تسليميءَ لاءِ نهراءَ بحال ڪيو ويو. لالسنگهہ اجواڻي سڀا جو پرڌان چونڊيو ويو هو.

١٩٦٣ ۾ ستين سميلن وقت ڏرين جي تڪڙ اُگرو روپ اختيار

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪيو. نانڪرام ايسراڻي ۽ ديپڪ ڪوڏواڻي ڏر گوڙ بکيڙو ڪيو ۽ چونڊن وقت منچ تي چڙهي اچي ويهي رهيا. پرڏان پروفيسر يوڄراج ناگراڻيءَ جي بار بار سمجهائڻ ۽ اپيل ڪرڻ جي باوجود، هنن اسٽيج جو قبضو ڪونہ ڇڏيو. پرڏان چونڊون مهمل ڪري ٻئي ڏينهن تي، لکنئوءَ ۾ چونڊون ڪرڻ جو اعلان ڪيو. چونڊ ۾ اسان جي اُميدوارن ڪٽيو. ناگراڻي تہ پرڏان چونڊجي چڪو هو. گوبند مالهي جنرل سيڪريٽري، نارائڻ سامتاڻي وائيس پريزيڊنٽ ۽ ڏرمداس ڪشتريا خزانچي چونڊيا ويا. لکنوءَ ۾ پريزيڊنٽ جي شان ۾ اسٽيشن کان سميلن جي جڳهہ تائين هڪ زبردست سرگس نڪتي جيڪا سنڌيت جي هلچل ۾ يادگار رهندي. جلوس واري رستي تي، سنڌي ڀائرن طرفان الڳ الڳ چونڪن ۽ هنڌن تي پرڏان جو گلن ۽ تلڪن سان شاندار سواگت ڪيو ويو. سميلن جو مهورت شريمتي سچيتا ڪرپالاڻي ڪيو. اُن موقعي تي ٿهلرام آزاد هنديءَ ۾ هڪ زوردار تقرير رستي سچيتا جو سنڌين سان ٿيل بي اِنصافيءَ طرف ڌيان ڇڪايو هو.

تنهن کان سال اڳ (١٩٦٣) ۾ ڇهون ساهت سميلن جئپور ۾ پروفيسر رام پنجواڻيءَ جي صدارت هيٺ ٿيو. ناچاڪائيءَ ڪري مان جئپور سميلن ۾ شامل نہ ٿي سگهيو هوس، جتي سنڌي (عربي) لپيءَ وارن جي صاف ۽ چٽي گهٽائي هئي. هنن ڊيليگيٽن جي اجلاس ۾ سنڌي ٻوليءَ لاءِ هڪ نئي سنڌي لپيءَ، جو نهراءُ پاس ڪرايو. بعد ۾ ديوناگريءَ وارن وني واڻويلا مچائي تہ پروفيسر رام پنجواڻي پريشان ٿي ويو. چي: منهنجو انهيءَ نهراءَ جي ”نئي“ لفظن ڏانهن تہ ڌيان نئي ڪو نہ ويو هو. نهراءَ ۾ لفظ ڪجهہ هن ريت هوا: سنڌي ٻوليءَ لاءِ سنڌي لپي نئي بحال ڪئي وڃي. نهراءَ چٽائيءَ سان صاف اکرن ۾ ڪو نہ لکيو ويو هو. مونجهاري جو فائدو، پروفيسر رام پنجواڻيءَ جي ڇتائيءَ کي بہ مليو. هن صاحب ۾ گهٽائي گڻ هوا، پر محڪم ارادي وارو نہ هو. نهراءُ سندس سامهون پڙهيو ويو هوندو، اُن تي ڪن صاحبن تقريرون بہ ڪيون هونديون ۽ نهراءَ تي ووٽ وٺي پاس بہ ڪيو ويو

هوندو... پوءِ اِها ڳالهه ممڪن آهي ته پنجواڻي صاحب جو ڏيان "ٿي" لفظن ڏانهن نه ويو هوندو اهو ديوناگريءَ وارن جي دٻاءُ ۽ نڪتچيني کان گهٻرائجي ويو هو ۽ کين ناراض نٿي ڪرڻ چاهيائين، تنهن ڪري نُهراءَ تي پاڻي ڦيرڻ ٿي چاهيائين. هن سوال تي جڏهين پنهي ڌرين، جن جي وچ ۾ گرما گرمي هلي رهي هئي ته هڪ شام جو پنجواڻي صاحب، ڪن مترن کي وٺي منهنجي گهر هليو آيو. چيائين: ڪيرت، پنهنجن دوستن کي سمجهاءِ، جيئن منهنجي آيامڪاريءَ ۾ سيا ٿتي پر اڏ نه ٿي پوي. آخر ۾ چار چڱا به وچ ۾ پيا. رام جيٺملاڻيءَ جي ڪوشش سان پنهي طرفان جا سرڪردا سندس چيئرمينيءَ ۾ ڪونايل، جئه هند ڪاليج ۾ هڪ ميڙ ۾ شامل ٿيا. ايڪتا کي قائم رکڻ ۽ پولي تسليميءَ جي سوال تي يڪو محاذ برقرار رکڻ لاءِ ناهه جي فارمولا تيار ڪئي ويئي. جنهن ۾ ديوناگريءَ وارن کي خوش ڪرڻ لاءِ اسان خاطري ڏني ته نُهراءَ تي زور ڪونه ڏبو، پر نُهراءُ ڪنهن به حالت ۾ واپس ڪونه وٺبو.

اِهو ڏيان رهڻ گهرجي ته سال ١٩٦٢ ۾ چين جي ڀارت تي حملي ۽ سال ١٩٦٥ ۾ هند - پاڪ لڙائيءَ ڪارڻ سنڌي سميلن نه ٿي سگهيا هوا. ١٩٦٦ ۾ جڏهين انون سميلن بنگلور ۾ رٿيو ويو ته اڳين سيني سميلنن کان گوءِ کٽي ويو. پاويهه سؤ ڊيليگيٽ شامل ٿيا. ان لاءِ به ـ ٽي چٽا ڪارڻ هوا. هڪ طرف هئي بنگلور جي سندرتا جي ڪشش، ٻئي طرف سنڌي ڊيليگيٽن کي ڏهن سالن جي عرصي ۾ پهريون دفعو ڏکڻ ڀارت جي سئر جو وجهه ملي رهيو هو. ريلوي ڀاڙي جي به اڌ رعايت هئي. سنڌي سائين، زالين مردين نڪري پيا هوا ۽ اها به حيققت هئي ته پنهي مخالفتي ڌرين وڌيڪ ڊيليگيٽ ڪرڻ تي به زور لڳايو هو. چاڪاڻ ته چڪريءَ جو امڪان هو ۽ برابر اُتي آخرين چڪري لڳي، جنهن جي نتيجي ۾ سنڌي هلچل ٻن ڌڙن ۾ ۽ اڳتي هلي ٽن ڌڙن ۾ ورهائجي ويئي اِهو به ڏاڍو دلچسپ قصو آهي. پرشوتمداس بجاج سواگت ڪاميٽيءَ جو چيئرمن هو. هو صاحب مهورت لاءِ مستر

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

وي. وي. گري‍ءَ کي ميچائي آيو هو.هن سميلن ۾ وڻ وڻ جي ڪائي اڇي
ڳڏ تي هئي. رام چينملاڻي ٻہ هو، تہ تاري گرسهاڻي بہ هو تہ ٻيا ڪيترا
برک سنڌي اڇي پهتا هوا. سڀا جي ناموس اينتري وڏي ويئي جو ڏسڻ ۾
ائين پئي آيو تہ هرڪو سڀا جي ڪنهن تہ ڪنهن عهدي لاءِ خواهان هو.
هڪڙي خانگي ميڙ ۾ مون اُڀارائيءَ ۾ هڪڙو رمارڪ ڏنو تہ اوهين سڀ
هيلتائين هوا ڪٿي، جو هاڻي سنبري سڀا جا عهديدار بڻجڻ آيا آهيو. اِها
راءِ ڪڙي هئي، جيڪا اسان کي ڀاري پيئي. صدر جي چونڊ تہ يڪراءِ
پروفيسر يوڄراج ناگراڻيءَ جي حق ۾ ٿي ويئي. جنرل سيڪريٽري لاءِ
اسان جي طرفان منهنجو نالو پيش ڪيو ويو تہ مخالف ڌر طرفان ٻلديو
گاجرا جو نالو آيو. صاف هو تہ منهنجي خلاف ڪانگريس ڌر وارا ۽
آر. ايس. وارا ٻٽ تي ويا هوا. ديپڪ ڪوڏواڻي چونڊن جي هنڌ،
شاميانې ۾ پنهنجن حمايتن سان گوڙ شور مچائي رهيو هو. مون اِتي وري
ٻيهر اُڀارائي ڪئي. رڙ ڪري چيم تہ ديپڪ کي ڪڍي ٻاهر اُڇليو.
وڏيڪ گوڙ مچي ويو. هزار ڏيڍ ماڻهن جي وچ ۾، هاڻي اسين ڪيئن
فيصلو ڪريون تہ ڪهڙا سچا ڊيليگيٽ آهن ۽ ڪير تماشبين آهن.
شاميانې ۾ تہ هرڪو گهڙي آيو هو. هاڻي ڪيئن چيڪنگ ٿئي؟ هيڪاري
گوڙ ۽ ترشي وڌڻ جو امڪان هو. ڪلاڪ جي شور کان پوءِ پرڏان
چونڊون ڪرايون: هٿ مٿي ڪڻڻ سان. سچا ڪير هوا، جڙتو ڪير هوا؟
ڪير ڪٿي چوي؟ ڳڻپ ۾ ٻلديو کي مون کان ٿورا ووٽ وڌيڪ مليا.
ٻلديو کي شڪارپوري هئڻ جو بہ فائدو مليو، جو بنگلور ۾ شڪارپوري
ڀائر وڏي تعداد ۾ هوا، سي بہ ڊيليگيٽ بڻيا هوا ۽ ٻئي پاسي کي اسان
جا دوست گوڙ گنبوڙ ڪارڻ ٻاهر نڪري ويا هوا. ٻلديو جي سوڀ جي
پڌرائي ٿي تہ اسان جا دوست اُتي ڪڙا ٿيا تہ، جنهن شخص سنڌي ٻولي
۽ جاتيءَ سان دشمني ڪئي آهي، سڀا کي ۽ سڀا جي ڪاريہ ڪرتائن
کي گهٽ وڌ ڳالهايو يا بدنام ڪيو آهي، تنهن کي اسين سڀا جو جنرل
سيڪريٽري ڪري قبولڻ لاءِ تيار نہ آهيون. يڪدم چونڊيل صدر
پروفيسر يوڄراج ناگراڻي، اُتي پڌرائي ڪئي تہ مان مهڙي جنرل

سيڪريٽريءَ سان ڪم ڪرڻ لاءِ هرگز تيار نہ آهيان، جنهن اسان سيني تي پٺي ڇرُون ڪيون آهن. اوڏي مهل پوپٽي هيراننداڻي شيرڻيءَ وانگر منچ تي چڙهي آئي، گجندي چيائين: هن شخص ۾ ڪوئي اخلاق ڪونهي. هن پنهنجي هفتيوار ”پارتواسيءَ“ ۾ منهنجي خلاف ڪافي گند ميو آهي ۽ ائين بہ لکيو اٿائين، تہ تن ڪامريڊن جي وچ ۾ هيءَ درو پتي آهي. چوڏاري سناٽو ڇانئجي ويو، ڄڻ ڪو بم ڪريو هو. سڀ ساهتڪار، ڪلاڪار ۽ ٻيا ٻڌيڊان ”شيم .... شيم.....“ ڪندا پنڊال کان ٻاهر نڪري آيا. سميلن سنڪٽ ۾ اچي ويو. ديپڪ ڊوڙندو اسٽيج تي مون وٽ آيو. مون کي هٿن کان پڪڙي چيائين: سميلن کي نہ ڦٽايو. ائين ڪندا تہ اوهان تي پاپ پوندو. مون چيو: پاپ اسان تي پوندو يا اوهان تي، جن اهڙي شخص جي پنيرائي ڪئي آهي، جيڪو ڪنهن کي ڪو نہ ٿو ڇڏي، خود نيڻين تي ناشائستا ۽ غليظ حملا ٿو ڪري ۽ جنهن جو خود سنڌي ڀاشا ۾ ئي وشواس ڪونهي ۽ چوي ٿو، سنڌي فقط پنجاهہ سال جيئري رهي سگهندي. مان هٿ ڇڏائي، اسٽيج تان لهي ٻاهر نڪري آيس.

اُها سڄي رات ننڊ جون ڳالهيون ٿينديون رهيون. سيني جي مک تي اها ڳالهہ تہ سنڌي ڀاشا جي تسليميءَ جو بل پارٽ جي پارليامينٽ ۾ اچي چڪو آهي ۽ جلد ڪجهہ وارو آهي. اهڙي نازڪ سمي، سنڌي آندولن ۾ نفاق آڻڻ ۽ اتحاد کي ٽوڙڻ ڀاري غلطي ٿيندي. ٿوري وقت لاءِ اتحاد قائم ڪري رکڻ گهرجي، جنهن ۾ جاتيءَ جو شان ۽ عزت آهي. اسان جي ڪمزور رڳ تي آڱر رکڻ جو ڪم، هر اهڙي نازڪ سمي تي ائين ئي ٿيندو رهندو آهي. نيٺ رام جيٺملاڻي ۽ ٻين جاتيءَ جي خير خواهہ سڄڻن جي زور ڀارڻ ۽ ايمانداراڻہ اپيلن تي ننڊ ٽٽي، جنهن ۾ ناگراڻي صاحب صدر، گوبند مالهي جنرل سيڪريٽري ۽ ٻيا عهديدار ۽ ڪاميٽي ميمبر ٻنهي ڌرين جي گڏيل راءِ سان طئہ ڪيا ويا ۽ سنڪٽ ٿوري وقت لاءِ يعني عارضي طور ٽري ويو. پر اتحاد ٽٽو تہ وري اُهو جڙي ڪو نہ سگهيو. اُن باري ۾ وڌيڪ ايندڙ صفحن ۾ پڙهنداسون.

ٻئنگلور سميلن کان پوءِ سيني جون اکيون وجي سنڌي ٻوليءَ جي تسليميءَ جي سوال ۾ اٽڪيون. سترهن سالن کان پوءِ مس وڃي، سنڌي جاتيءَ جون اميدون برثواب ٿيون هيون. سنڌي ٻوليءَ جي تسليميءَ ۾ جن سنگهي (هاڻي ڀارتيہ جنتا پارٽي) جي ٻن ٻرک نيتائن گهڻي ۾ گهڻي مدد ڪئي. شروع شروع ۾ شري اٽل بهاري واجپائي، سنڌي ٻوليءَ جي تسليميءَ لاءِ خانگي بل پيش ڪيو هو، جيڪو جڏهين ڪڇي مٿي آيو تہ شري جيرامداس دولترام وجي واجپائيءَ کي جهليو. چي: اوهين بل واپس وٺو، ڇاڪاڻ تہ اهو بل ڪانگريس جي پٺڀرائي کان سواءِ پاس ڪو نہ ٿي سگهندو ۽ ڪا بہ حڪمران پارٽي ٻي ڪنهن پارٽي طرفان پيش ڪيل خانگي بل جي پٺڀرائي نہ ڪندي، جو اهو منجهن اَوشواس جو نهراءُ ٿيندو، ۽ اگر بل هڪڙو دفعو ڪري پيو تہ پوءِ وري ڪيترا سال اِهو بل پارليامينٽ ۾ پيش نہ ٿي سگهندو، جنهن ۾ سنڌي جاتيءَ کي نقصان ئي ٿيندو. واجپائي صاحب، بل واپس وٺي ڇڏيو. سال ٻن کان پوءِ وري ساڳي پارٽيءَ جي ٻئي نيتا يو. اين. ترويدي، سنڌي ٻوليءَ جي تسليميءَ لاءِ خانگي بل آندو. سنڌي جاتيءَ جي خوشقسمتي، جو اِهو بل بہ مٿي چڙهي آيو. سنڌي جاتيءَ جي اندر خوشيءَ جي لهر ڦهلجي ويئي. اِهو بل ١٩٦٧ ۾ ڪچو هو. مارچ واري مهيني ۾ سڀا جي طرفان پروفيسر ناتراڻيءَ مون کي چيو ويو تہ اسين وڃي دهليءَ ۾ ڏاڍوڪريون ۽ بل جي پاس ٿيڻ لاءِ راڄنيتي پارٽين جي اڳواڻن ۽ پارليامينٽ جي ميمبرن ۾ ڪئنوس ڪريون ۽ ميدان تيار ڪريون. اسين لڇمڻداس ڀمناڻي، جي . بي. منگهارام ڪمپنيءَ جي ڀائيوار جي ڪوٺيءَ تي وڃي لٿاسون. ڏاڍو آڌرڀاءُ ڪيائين ۽ ملازمن کي اسان جي سٺي خاطري ڪرڻ جي هدايت ڏنائين. اسين پهرين وجي مسٽر ترويديءَ سان ملياسون ڇاڪاڻ تہ اسان کي ڊپ هو تہ متان، هن دفعي بہ شري جيرامداس نہ وڃي ڪيس ساڳئي دليل تي بل واپس وٺڻ جي صلاح ڏئي. اسان مٿس زور آندو تہ ڪنهن بہ حالت ۾ هو بل واپس نہ وٺي، پوءِ ڀلي تہ بل پارليامينٽ ۾ ڪري پوي، جو اسين ڏسڻ ٿا

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

چاهيون تہ ڪانگريس پارٽي اسان جي جاتيءَ سان آجا گهڻو وقت بي انصافي ٿي ڪري. ڪيس پڪو ڪري، اسان شري جيرامداس دولترام کي ٽيليفون ڪري، ڪيس دهليءَ ۾ پهچڻ جي خبر ڏني ۽ ملڻ لاءِ وقت گهريو. ٻئي ڏينهن ٽي شام جو هن اسان کي چانهہ تي گهرايو. واقعي هن اسان جي تمام سٺي خوش آمديد ۽ خاطرداري بہ ڪئي. چانهہ جي ٽيبل تي ڪيترين ئي مٺيون ۽ ڪاريون چيزون هيون. اسان کي وڏي حيرت لڳي. چانهہ تي ڏاڍو آنند آيو. اسان ڪيس ٻڌايو تہ اسين ترويدي صاحب سان ملي آيا آهيون ۽ ڪيس پڪو ڪري آيا آهيون تہ هو ڪنهن بہ حالت ۾ بل تان هٿ نہ ڪڍي. هو ڳالهہ سمجهي ويو. پوءِ اسان کي ٻڌايو تہ اسين بل پيش ۽ پاس ٿيڻ تائين هٿ هونداسون. هاڻي اسان کي صلاح ڏيو تہ ٻيا ڪهڙا قدم کڻون، جيئن بل پاس ٿيڻ جي پڪي خاطري ٿئي. اسان ڏٺو تہ هن صاحب جا ويچار هن دفعي بلڪل ڦريل هوا. هو بہ سنڌي ٻوليءَ جي بل پاس ٿيڻ جي حمايت ۾ هو. هن چيو تہ بہ ڳالهيون ڪريو: (١) شري گلزاريلال نندا، گهرو کاتي جي وزير سان ملي، ڪيس پنهنجو ڪيس سمجهايو. مون ڪيس اڳواٽ ئي هن سوال تي همدرد بڻائي ورتو آهي. اوهان جي ملڻ سان وڏيڪ اثر ٿيندس. (٢) تہ يڪدم هڪڙو ننڍڙو خط تيار ڪري وٺو، جيڪو لوڪ سڀا جي اٽڪل پنج سئو کن ميمبرن کي اڄ جو اڄ روانو ڪريو، جنهن ۾ هن مدي تي پنهنجا مضبوط دليل پيش ڪريو. شري گلزاريلال نندا سان، اسان جي ملاقات جو وقت وٺي ڏيڻ جي جوابداري بہ پاڻ تي کنيائين. اسين سندس شڪر ادا ڪري، ماڳ موٽياسين.

انهيءَ رات ئي ناگراڻيءَ ۽ مون گڏجي خط جو ڊرافٽ تيار ڪيو. ٻن صفحن کان وڌيڪ ڪو نہ هو، پر ڪو بہ اهم نقطو اسان وساريو ڪو نہ هو. صبوح سان ئي مالويہ نگر پهتاسون، جتي اسان جي ٻن دوستن هري ڪانت جيٺواڻي ۽ هر ناگواڻي، تازو ياڻيواريءَ ۾ پرنٽنگ پريس وڌي هئي. پيو ڪم ڇڏي هنن خط کي اوليت ڏني. ناگراڻي صاحب کي پروفن وغيره جاچڻ لاءِ اتي ويهاري، مان هڪ ٻن دوستن

ڪي پاڻ سان ڪٺي، پارليامينٽ هائوس پڳس، جتان پارلياامينٽ جي ميمبرن جي ائڊريسن جي چوپڙي ورتيسين ۽ موٽندي پنج سئو لفافا به وٺندا آياسون. خط به تيار ٿي چڪو هو. ناگراڻي صاحب صحيحون ڪنديو ويو. ٻه ساٿي خط لفافن ۾ پريندا ويا ۽ ٻيا ٻه لسٽن تان ائڊريسون وجهندا ويا. رات جو دير تائين ويهي سڄو ڪم پورو ڪيوسين، تڏهين وڃي ساهي پٽيسين. هڪ جوابدار ساٿيءَ تي ذميواري رکيسين ته ٻوٽري ڀري اهي خط صبوح جو جنرل پوسٽ آفيس ۾ وجهي ڇڏيندو. جنگي ڦڙتائيءَ سان ٻارهن ڪلاڪن ۾ اهو ڪم پورو ڪري وتو. پوءِ اچي نڪاٽي تي آرامي ٿياسون.

صبوح تي ٽيليفون ڪري، اسان شري جيرامداس کي خوش خبري ڏني ته پارليامينٽ جي ميمبرن کي خط روانا ٿي ويا آهن. هن صاحب به گلزاريلال سان ٽيليفون تي ڳالهائي، اسان لاءِ وقت وٺي ڇڏيو هو. چيائين؛ ايندڙ صبوح تي گهرو ڪاتي جي منتراليه ۾ وڃي ڏهين بجي هن سان ملو. پهچڻ ـ ڳالهائڻ جون سڀ هدايتون ڏنائين. نندا صاحب تمام مختصر ۾ چيو؛ ترويدي صاحب وارو بل پاس ٿي نه سگهندو. اهو پارليامينٽري روايت جي خلاف آهي.مخالف پارٽيءَ جو بل حڪمران پارٽي ڪنهن به حالت ۾ بحال نه ڪري سگهندي. اوهين مسٽر ترويديءَ کي مڃايو ته هو بل واپس وٺي. ٻئي ڏينهن تي منهنجو نائب وزير سرڪار طرفان بل پيش ڪندو ۽ اهو پاس ڪري ڇڏينداسون. اسين نندا صاحب جي آفيس مان، سڌو پڳاسون مسٽر ترويديءَ جي گهر. ڪيس سڄو قصو ٻڌايوسين. هن چيو؛ منهنجي مراد آهي ته اوهان جي ٻاشا کي مانيتا ملي.هن ۾ آبروءَ جو سوال ڪونهي. پر جي پارليامينٽ جي اِها روايت آهي، ته مان به ان کي مان ڏيندس. سڀاڻي ئي مان بل واپس وٺندس. اسان کي ڪاميابيءَ جو احساس ٿيو، پر دل ۾ چورا ڪورا هئي ته ڪٿي آخرين گهڙيءَ تي ڪا بدبخت ڳڙٻڙ نه ٿي پوي.

پر اسان جا لايا سجايا ٿيا. جنهن ڏينهن بل پارليامينٽ ۾ پيش ڪيو ويو ته اسين ٻئي ۽ ٻيا ڪيترا سنڌي ملاقاتين جي بالڪنيءَ ۾ گويا

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ساهہ روڪي ويٺا هواسون. سيني پارٽين جي اڳواڻن بل تي ڳالهايو، سنڌي جي حقي طلب جي پٺڀرائي ڪري سنڌن ساراهہ ڪئي. سيني جي هٿن ۾ اسان جو موڪليل خط هو، جنهن مان حوالا ڏيئي پٺڀرائي ڪري رهيا هوا. ڀارت جي پارليامينٽ جي تاريخ ۾ شايد اهو پهريون بل يا موقعو هو، جو سيني پارٽين ۾ مڪمل اتفاق هو. سنڌين جي اها يڳاني سوڀ هئي، جو بنا هڪ لٺ لڳڻ جي يا رت جو ڦڙو وهڻ جي، سنڌن ٻوليءَ کي ڀارت جي وڏان ۾ جوڳي جڳهہ ملي هئي. اهو ١٠ اپريل ١٩٦٧، سنڌي جاتيءَ جي جيون ۾ ڪاميابيءَ جو اُتهاسڪ ڏينهن هو.

سنڌي جڳت ۾ خوشيءَ جي لهر ڦهلجي ويئي. سورهن سالن جي سانتيڪي جدوجهد رنگ لڳايو هو. تر جي گُتيءَ ٻسئو چوٽون ڪاڏيون هيون. اسان خوش هواسون تہ شري جيرامداس جي من ۾ هاڻي ڦيرو اچي ويو آهي. پلي پلي پاڻ آئي، سا بہ نہ پليءَ پر ائين هو ڪو نہ. سنڌي ڀاشا جي تسليميءَ جي سوال تي تہ سنڌس من ۾ ڦيرو آيو هو، چاڪاڻ تہ سنڌس زندگيءَ جي اِها وڏي ۾ وڏي ڀل هئي، جنهن جو کيس احساس ٿيو هو. کيس جاتيءَ جي اڳيان ڪنڌ مٿي ڪٿي هلڻ لاءِ، اهڙي چوڪ جي درستي ڪرڻ تمام ضروري هئي. پر لپيءَ جي سوال تي سنڌس ضد پڇاڙيءَ گهڙيءَ تائين قائم رهيو. پنهنجي سوڀ جي تار اسان دهليءَ مان بمبئيءَ ڪرائي ڇڏي. جڏهن اسين واپس موٽياسون تہ ڪي مترءِ سنڌيءَ جا پيارا ناري گرسهاڻي، پوپٽي هيرانندائي، ڪنڌنداس طوطلداس ۽ ٻيا سڄڻ گل ڪٺي اسان جي سواگت لاءِ اسٽيشن تي حاضر هوا.

سنڌين کي پنهنجي زمين (وطن) کان تاريخي مجبورين ۽ راجينتي سازشن هيٺ ڇڏڻي پيئي. شروعات ۾ تہ اِها ڳالهہ وشواس

نوٽ: پروفيسر بي ايچ. ناگراڻي ۽ مان ١٩٦٧ ۾ جڏهن سنڌي ڀاشا جي تسليميءَ لاءِ بل ڀارت جي پارليامينٽ ۾ اچڻو هو تہ اسين ٻئي وڃي دهليءَ کپ ڪوڙي ويٺا هئاسون. ان وقت جي رپورٽن مان اِهو احوال بہ مليو آهي تہ بعد ۾ شري گوبند مالهي سڀا جو جنرل سيڪريٽري ۽ شري ٿهلرام آزاد پبلسٽي سيڪريٽري بہ آيل هئا ۽ پارليامينٽ جي ڪارروائيءَ وقت حاضر رهندا هئا.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جهڙي ڪا نہ هئي تہ، ڀارت لڏي آيل، اسين سنڌي هميشہ لاءِ پنهنجي ڌرتيءَ کان وڇڙجي ويندا اسون. ڪافي سال آس لڳائي ويٺا هواسون تہ اجهو ٿا واپس وطن ورون. پر انتظار جا ڏينهن وڌا ٿي ويا ۽ موٽڻ جو ڪو بہ وسيلو نہ رهيو، تڏهين سڀ اُميدون ويندي يون رهيون. پر ڌرتيءَ سان نينهن هڪ آزلي جذبو آهي. انسان ڀونءِ مان ئي جنم پائي ٿو ۽ آخر ڀونءِ ۾ ئي سمجائجي ٿو وڃي. اِهو آنادي رشتو آهي، لازوال ڳنڍ آهي. انڪري انسان زمين کي وساري ڪو نہ ٿو سگهي، ڌرتيءَ سان ناتو ٽوڙي ڪو نہ ٿو سگهي. ڌرتي ڇڻ ڪيس سڏ ڪندي، پڪاريندي آهي، سندس آتما کي پاڻ ڏانهن ڇڪيندي آهي. سنڌين سان بہ اهڙو حال آهي. ”پنهنجي ڌرتي ٽڪر“ لاءِ تڙڦ سنڌين جي دلين ۾ دائما رهي آهي. جدا جدا موقعن تي، الڳ الڳ شخصن ۽ سنستائن اهڙي احساس جو اظهار پئي ڪيو آهي. مان پڪ سان چئي نٿو سگهان، پر لڳيم ٿو تہ اهڙي قسم جي خواهش جو اظهار سنڌوڏارا هفتيوار ۾ ١٩٦٠ ڌاري مون ڪيو هو. اُن وقت جي پرڌان منتري پنڊت جواهر لعل نهروءَ کي مون هڪڙو خط لکيو هو، جنهن ۾ سنڌين جي ڌرتيءَ بنا پيڙا جو ورنن ڪيو هو ۽ اُن دکدائڪ تاريخي حقيقت کي پڌائيندي تہ سنڌين پنهنجو وطن ڀارت جي آزاديءَ تي نڇاور ڪري ڇڏيو هو، پرڌان منتريءَ کان گهر ڪئي هيم تہ سنڌين کي ڀارت جي اندر هڪڙو زمين جو ٽڪرو ڏنو وڃي، جنهن کي هو نئين سنڌ بڻائي، پنهنجو سنڌي سڏيهن. منووگيانڪ ۽ آتمڪ سنتوش حاصل ڪن ۽ پنهنجي ٻوليءَ سنسڪرتيءَ کي محفوظ رکن ۽ اُن جي ترقيءَ لاءِ يتن وٺن. اهو خط سنڌيءَ ۾ سنڌوڏارا جي شروعاتي پرچن ۾ ڇپيو ويو هو. بس، پنيور کي پاهہ لڳي ويئي. مون تي سخت نڪتہچيني ٿي. ڪنهن چيو تہ هيءُ خلر ٻارڻ واري حرڪت آهي، ديش کي ورهائڻ جو منصوبو آهي. ڪنهن چيو تہ هيءُ سنڌين کي بدنام ڪرڻ جي رٿ آهي، ڇو جو غير سنڌين تي تمام غلط ۽ وروڌي اِثر پوندو. ڪنهن چيو هيءُ خام خيال آهي، ڪنهن چيو سئوداڻيءَ جي دماغ جي رچنا آهي وغيره وغيره. موهن

ڪلپنا بہ ڏمرجي لکيو: ”هن نموني اسين پنهنجي جاتيءَ کي پين اڳيان ڏنو ڪري رهيا آهيون. منهنجي دک ۽ حيرت جي حد نہ رهي. مون بہ ڪرست وانگر چيو: ايشور هن کي معاف ڪج، ڇاڪاڻ تہ هنن کي خبر نہ آهي تہ هو ڇا ڪري رهيا آهن.“ مان ڪافي وقت سانت تي ويس.

پوءِ هڪڙو اهڙو سمو آيو جو گانڌيدام کي سنڌين جو گهر (هوم ٽائون) بڻائڻ جو جذبو اڀريو. گانڌيدام خود بہ سنڌين لاءِ نئين سنڌ جي خواب کي ساڪار بڻائڻ جي تمنا ڪٿي اڀريو هو، پر پوءِ پنهنجن هٿن سان ان سپني کي گهٽو ڏنو ويو. ان لنبي اتهاس ۾ وڃڻ جي هت گنجائش ڪونهي. گانڌيدام کي گهر بنائڻ جي تمنا وقت بوتت پئي ڪر موڙيا آهن. دوستن ۾ مان پن ڳالهين ڪان مشهور آهيان - هڪڙو سپنائي (Visionary) طور ۾ ٻيو سک فتو (Restless). ٻهرين خصلت ڪارڻ، مان هميشہ ڪجهہ نہ ڪجهہ نئون ڪرڻ جي فڪر ۽ جوش ۾ رهندو آهيان. ڪا نہ ڪا نئين ڳالهہ، ڪا نہ ڪا نئين رٿ، ڪو نہ ڪو نئون پروگرام يا سرگرمي شروع ڪرڻ جي ڌن ۾ لڳو پئي رهندو آهيان، تنهنڪري سياويڪ ٻيو ارڪان ان سان شامل ٿي ٿو وڃي. آرام نہ ايندو اٿم ۽ ٻين کي بہ بي - آرام ڪندو رهندو آهيان، جنهن جي گواهي منهنجا ٻيا دوست ۽ ساٿي بخوبي ڏيئي سگهندا. هڪڙي ڏينهن خيال آيو تہ گانڌيدام جي ٺي ڌرتي ۽ - ۽ جيڪا سنڌين کي جذباتي ساءَ ڏيئي سگهي ٿي. نہ صرف سنڌ کي ويجهي هئڻ ۽ سنڌ سان تاريخي ناتن جي ڪري، پر سيٽيڪ ٽڪنيڪي نگاهہ کان بہ سٺائي ۽ موافق آهي، جو تہ سنڌي ۽ ڪڇي ٻوليون تہ جاڙيون ڀينرون آهن. تفاوت رڳو لهجي ۽ ڪن ٿورن لفظن جو آهي. ڪڇي ڀائرن سان ڀائيچاريءَ جو رشتووڏائي ڪڇ جي زمين تي نئين سنڌ جو خواب سجائي سگهجي ٿو. ائين بہ تصور ڪيم تہ ان کي نئون نالو سنڌ ڪڇ - يا ڪڇ - سنڌ ڏيئي سگهجي ٿو، جيئن ٻنهي ڀاشائي جاتين کي جذباتي سنتوش بہ ملي ۽ روحاني تسلي بہ رهي. سياسي سطح تي ٻئي جاتيون ڪمزور آهن، پر گڏيل ٻلي ۽ ڏيئي سان شڪتيشالي قوم (جاتي) ٿي سگهن ٿيون.

هيءَ فقط منهنجي من ۾ جاڳيو تہ پڻ تمام خاص گهاٽن دوستن سان اندر جو حال اوريم. پوپٽي هيرانندانيءَ ڪرشن راهي. ڳالهہ سندن من ڪي بہ جهٽي ورتو. تنهن ڪان پوءِ اسان جو هڪ ودوان سڄڻ هو پروفيسر ٽي. ايڇ. آڏواڻي. جنهن جو تازو سنڌي ساهت سان نينهن اڙيو هو. برک سنڌي ـ ساهتڪارن جون بهترين رچنائون سنڌيءَ مان ترجمو ڪري انگريزيءَ ۾ سنڌي ڪهاڻين ءَ ڪوتائن جو سنگرهہ "ڊيزرٽ بلومس" (Desert Blooms) نالي سان ڇپايو هئائين. وٽس سنڌي ليکڪن جون اڪثر محفلون مچنديون هيون. پوپٽيءَ مون سان ڏاڍو قرب هوس. اڪثر وٽس وڃي ڪچهريون ڪندا هواسون. هن سان ڪڇ واريءَ رٿا جي ڳالهہ چوريسين تہ هن صاحب سچي معنيٰ ۾ وني وڏو ٽيو ڏنو. چنيءَ اوهين بہ ٽي ڄڻا وڃو، ءَ وڃي ڪڇ جي سچي مڪمل سروي ڪري اچو، هر لحاظ کان، آرٽڪ، راڄنيتڪ، سيتڪ، تاريخي، جاگرافيہ وغيره. صلاح ڏنائين تہ سيني ويجهن ذهين ءَ همدرد دوستن جو ميڙ ڪوٺايو تہ هنن سان بہ پهي وٺون ءَ ڪانئن بہ ڏوڪڙ وغيره هٿ ڪري وٺون، جيئن ڪڇي جي دوري جو خرچ پڪو نڪري اچي. اهڙو ميڙ اسان جلدئي، سنڌ ماڊل هاءِ اسڪول ۾ گهرايو. جنهن ۾ چاليهارو کن برک ليکڪن، ودوانن ءَ جاتيءَ جي گهڻگهرن بهرو ورتو. سيني ويچارن جي آجيان ڪئي ءَ سرنديءَ آهر پيسي جي مدد جو واعدو بہ ڏنو. مان سمجهان ٿو تہ پروفيسر پنهنجي طرفان پنج سئو روپيا ڪيئي ڏنا ءَ ڌرمداس بہ ڪجهہ ڏنو. پين بہ هٿ وڌايو. اٽڪل چار هزار کن ڪٺا ٿي ويا.

پوپٽي هيرانندانڻي، ڪرشن راهيءَ مون تي سروي جو بار رکيائون. جاچ ڪاميٽي پنجن ڄڻن جي ٺاهي ويئي، جنهن ۾ ٻيا بہ اديب هوا ـ ارجن شاد ءَ ايم. سڳن. پردوري تي اسين ٽي نڪتاسون. دوري جي شروعات اسان گانڌيڌام کان ڪئي. گانڌيڌام مان اسان چوٿون ساٿي ڀڳوان آبيچنداڻي پاڻ سان ڪنيو ءَ هڪ جيپ ڀاڙي تي ڪري نڪتاسون. ڪڇ ضلعي جي مکيہ شهرن جو گشت ڪري، جيئن تہ

لڪپت، نارائڻ سر، ڪوٽيوشور، نختراڻا ڪاوڙا، ماندوي، وغيره اسان هر لحاظ کان حقيقتون گڏ ڪيون ته ڪيستائين اهو زمين جو ٽڪر آرٽڪ ۾ پين پهلوئن کان سنڌين لاءِ موافق ۽ لايدائڪ ٿي سگهي ٿو، جنهن کي هو پنهنجو گهر (هوم لئنڊ) بڻائين. ڪڇ جيتوڻيڪ پنٽي پيل علائقو آهي، پر رڻ پٽ کي ڇڏي، اڌ زمين آپجائو آهي. ١٩٦١ جي آدمشماريءَ موجب، ڪڇ جو آدم ذري گهٽ پوڻا ڇهه لک هو ۽ هاڻي به ڏهه - ٻارهن لک سمجهڻ گهرجي. ٿورو وڌيڪ به ٿي سگهي ٿو. آدم جي گهاٽائيءَ (ڊينسٽي) ۾ هيءَ ايراضي ڪافي گهٽ آهي، جنهنڪري گهڻو ئي آدم سمائجي سگهي ٿو. ٽي پتيون ڪڇي پاشائي آهن، باقي هڪ پتيءَ ۾ گجراتي، سنڌي ۽ پيا آهن. سرحدي علائقي ۾ گهمندي گهمندي، اسان کي ڳوٺن جا ڳوٺ سنڌي ڳالهائيندڙ مسلمان مليا، جيڪي پنهنجي ٻارن کي مسيتن ۾ سنڌي عربي لپيءَ ۾ پڙهائي رهيا هوا. چيو وڃي ٿو ته انهن جو انداز ڏيڍ لک کن آهي. هتي وٽ سنڌي تهذيب اڃا سلامت آهي ۽ وٽن لوڪ ادب جو به وڏو ذخيرو آهي. ڪڇ معدنيات ۾ به شاهوڪار آهي. رڳو ڪارخانيداريءَ ۾ اڃا گهڻو پٺيان آهي. پر هاڻي، جيئن ته ريل ۽ هوائي آمدرفت رستي پارت جي هنري .مرڪزن سان ڳنڍجي رهيو آهي ته هنري ڪيتر ۾ به ترقيءَ جون وڏيون اميدون ٿي سگهن ٿيون. سيني کان اهم ترين ڳالهه آهي، ڪنڊلا بندر جو نرماڻ، جنهن موجب اولهه ڪناري تي اهو بندر ڪراچي بندر جون سڪون لاهيندو، گانڌيڌام ۽ ڪڇ کي سمنڊ پار ملڪن سان ڳنڍيندو، جيئن هيءَ حصو واپار جو وڏو مرڪز بڻجي پوي. گانڌيڌام ۽ ڪڇ مان انگ اکر ۽ ٻيون واسطيدار حقيقتون هٿ ڪري، ٻين سنڌي شهرن ۾ پڻ وياسون، جتي هن سوال تي سنڌين سان حالي احوالي ٿيون. ان گشت ۾ اسان اجمير جئپور، دهلي ۽ احمد آباد ۾ عام سنڌين توڙي واپاري ورگ سان ملياسون ۽ سنڌن ويچارن کان واقف ٿياسون.

واپس اچي اسان هن ڏوري ۽ ٻيءَ طرح گڏ ڪيل مواد جي بنياد تي هڪ تحقيقاتي رپورٽ "سنڌي جاتيءَ جو آئيندو" سري سان تيار

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪئي، جنهن ۾ گانڌيڌام ڪچ ۾ وسڻ لاءِ ڪيترين نه زوردار ڳالهيون ۽ ڪارڻ آهن. تنهنجو اتڪل سؤ صفحن جي اندر تمام چٽو نقشو پيش ڪيوسين. ڪرشن راهي، آن جي لکڻ ۾ وڏي جفاڪشي ڪئي. رپورٽ جؤ پهريون ڇاپو پنج هزار ڪاپيون ڇپايوسين، جنهن لاءِ سموري خرچ جي رقم سنت ليلا شاهه پنهنجي کيسي شرڌالوءَ کان وٺي ڏني. پارٽ جي ڪنهن ڪڙڇ ۾ سيني سنستائن، پنچاتين ۽ ٻين معزز سنڌين کي اها رپورٽ موڪلي ويئي. تنهن کان سواءِ سنت ليلا شاهه، بعد ۾ پنج هزار ٻيون به ڪاپيون ڇپايون ۽ جيڏانهن به گشت تي ويندو هو، گودڙيءَ ۾ ”سنڌي جاتيءَ جو آئيندو“ ڪتابڙيءَ جون ڏهه -ويهه ڪاپيون ضرور کڻندو هو ۽ پنهنجي ڀاشڻ جي دوران، ڇٽن ڇگن ۾ ورهائيندو هو. پر ڏکدائڪ حقيقت اِها آهي ته سنڌي جاتيءَ جي ڪن تي جُونءِ به ڪا نه چري، رڳو ايترو سو ٿيو، جو ڪيترا سنڌي گانڌيڌام ڏسڻ آيا ۽ هنن پلاٽ به خريد ڪيا، پر گانڌيڌام کي وسائڻ لاءِ ڪا زوردار هلچل ڪا نه شروع ٿي. سنڌي جاتيءَ جي، پنهنجي آئيندي ۽ الڳ ٿيڻ لاءِ اهڙي لاپرواهي، ٻي -رخيءَ ۽ تنڌي رخ بابت مان پنهنجا تاثرات اڳتي هلي، ڪنهن موزون موقعي تي ڏيندس.

بئنگلور سميلن جي رساڪشيءَ کان پوءِ سنڌي اديبن ۾ وڌندڙ آپسي نفاق ۽ ڪشمڪش توڙي سياسي ڇڪتاڻ کان تنگ اچي، ڪيترن سجاڳ اديبن کي اهو ويچار آيو ته سنڌي اديبن جي هڪ خلاصي ۽ الڳ سنستا ٺاهجي، جنهن ۾ فقط اديبن کي انفرادي نموني تي داخلا ڏجي ۽ فقط ساهتڪ ڪارگذارين تائين انجو مقصد محدود رکجي. سڄي هندستان مان اتڪل ٻنجاهه 'هزن سجاڳ ساهتڪارن کي نوتو ڏنو ويو. ١٩٦٩ ۾ اها سنڌي ليکڪن جي ڪنوينشن نئين دهليءَ جي جور باغ ايراضيءَ ۾ آريه سماج ڀون ۾ ڪوٺائي ويئي. ڪنوينشن جي تيارين ۽ ٻئي بندوبست جو ڪم دهليءَ جي هڪ سرگرم ساٿي ڳوپچند آڏواڻيءَ تي رکيو ويو. جيڪو ڪنهن وقت دهليءَ مان سٺي معيار واري ماهوار ادبي مخزن ساهت ڌارا ناليءَ ساڻ ڪڍندو هو. جنّ اڪثر ٿيندو آهي،

مڪاني سطح تي تنهن ڳالهين يا مزاج جي تفاوتن کي ڪٿي وٿاءُ پيدا ٿيندو آهي ۽ اهڙين بيسود ڳالهين ۾ ضدن ۾ نيڪ مرادون به مار کائي ويندیون آهن. اسان کي ته پس منظر جي ڇاڻ ٿي ڪا نه هئي. اسين جڏهين اتي پهتاسون ته هوا ۾ ڪجهه بوڻ محسوس ٿي. پوپٽي ۽ مان ڪنوينشن جي تاريخن کان ٻه ڏينهن اڳ دهليءَ پهتا هواسون ته جيئن پنهنجي روبرو سموري پربنڌ کي نظر مان ڪڍي، ڪچي ڦڪي ڳالهه کي درست ڪري ڇڏيون. جيئن گرسهائيءَ اسان ٻنهي جي رهڻ جو بندوبست راجيندر نگر ۾ بزرگ اديب منوهرداس ڪوڙيمل جي فليٽ تي ڪيو هو. آسي پاسي ۾ ڪنهن ڇڱي ريسٽارنٽ جو بندوبست ڪو نه هو ته پهريون ڏينهن ٻئي ويلا پوپٽي وچي سامهون مارڪيٽ مان ڊبل روٽي ۽ انب وٺي آئي هئي ۽ ائين پيٽ پريوسين، جيسين ٻئي ڏينهن کان جور باغ ۾ آريه سماج ڀونءِ ۾ اسين لڏو پٽي پهچون، جتي سيني آيل ادبين جي رهائش ۽ کاڌي جو بندوبست ڪيل هو.

شام جي وقت تي گوپيچند آڏواڻي دهليءَ جي مترن ۽ ڪم ڪندڙن جو ميڙ سڏايو هو، جيئن اسين ساٿن ڳالهيون ٻوليون ۽ روح رهاڻ ڪريون. مڪاني سطح تي ڦيتاڙي جي سٽس مون کي اتي پيئي. پريم ابيچنداڻي، سالن کان وٺي منهنجو تمام سٺو دوست آهي. ان ميڙ ۾ ڪيس به دعوت هئي ۽ هو به حاضر هو. پڪ نه اٿم ته نوتو مليو هوس يا نه، پر آيو هو. شايد مون ساڻ ملڻ آيو هجي. مون کي پاسيرو وٺي چيائين: تو کي ڀيو ڪو ماٺهو ٿي ڪو نه سجهيو، جو تو گوپيچند کي ليکڪ ڪنوينشن جون واڳون ڏنيون آهن. مون چيو: واڳون کهڙيون آهن. بندوبست جون جوابداريون مٿس رکيون اٿم. ڪنهن کي ته اهو ڪم ڏيندس نه؟ تون چاهين ته سڀ ذميواريون تنهنجي حوالي ڪريان. چيائين: يار، مان جوابداريون سنڀالڻ وارن مان نه آهيان. گوپيچند کي ايتري اهميت (Importance) ڏيئي تو سٺو ڪم نه ڪيو آهي. تون تڪليف ۾ اچي ويندين. چيم: پڏ، پرم يار تڪليف کي ته مان ڏسي وٺندس، پر ٻئي ڏينهن مهورت تي اچي شامل ٿج. چيائين: مان

ڪنوينشن ۾ شرڪت ڪو نہ ڪندس ۽ مانُ ميٽ ۾ هليو ويو.

اُدگهاٽن جو اُسئو آريہ سماج ڀون جي ننڍڙي هال ۾ ٿيو، جتي اٽڪل ڀن سؤ کن حاضرينَ جي ويهڻ جو پربنڌ هو. اُنهن ۾ منو سؤ کن ليکڪ هوا، جن ۾ ڊار ڊار شهرن مان آيل ۽ دهليءَ جا اديب بہ هوا. باقي سنڌي ٻوليءَ جي پريمي ۽ شهر جا معزز ڀائر هوا. اُدگهاٽن جي رسم لاءِ اسان مسٽر اندرڪمار گجرال کي ڇجايو هو. ان وقت هو شريمتي اندرا گانڌيءَ جي سرڪار ۾ وزير هو. عين موقعي تي هو آناڪاني ڪرڻ لڳو. مٽس شري جيرامداس دولترام جو زور آيو تہ سنڌي اديبن جي انهيءَ "باغي" گروهہ کان پري رهي. اسان ڪيس چيو تہ آخري گهڙيءَ تي ناڪار ڪرڻ سان اسان لاءِ ڌرم سنڪٽ ٿي پوندو، جو پڇاڙي منٽ تي ٻيو بندوبست ڪرڻ ڏکيو ٿيندو. اوهين رڳو، اچو، ساهتڪارن سانِ ملو، بہ اڪر ڳالهائڻ چاهيو تہ ڳالهايو، نہ تہ اوهان تي زور ڪونهي. مسٽر گجرال جي اِها اخلاقي همٿ هئي، جو هو اسان وٽ آيو، گهٽو نہ پر پنج منٽ ڳالهايائين، سنڌي ٻولي ۽ جاتيءَ لاءِ شڀ اڇائون بہ ڏنائين. هن کان اڳواٽ اسان سنت ليلا شاهہ کي سنديش ڏيڻ لاءِ چيو هو. هن کي اسان جو ساٿي تهلرام آزاد وڃي نٽنيتال مان وٺي آيو هو، جتي هو آرام لاءِ آيل هو. درويش ليلا شاهہ سچ پچ آگ وسائڻ واري تقرير ڪئي. سنڌي ٻولي ۽ لپيءَ سان سنيه هوس. اُنهن تي حملو سندس هردي ۾ آگ پيدا ڪري رهيو هو. سنڌي ڀاشا سانِ دشمني ۽ سنڌي لپيءَ سان هٽ چراند ڪندڙن کي جاتيءَ جا دشمن قرار ڏيندي ۽ سندن هدايتن کي آپگهاتي سڏيندي، هن حاضرين کي يقين ڏياريو تہ اسان کان پنهنجي مادري ڀاشا ڪو بہ نہ ڪسي سگهندو. پر جي سنڌي لپيءَ کي اسان قائم نہ رکيو تہ سنڌي ڀاشا ختم ٿي ويندي ۽ اسين سڀ پاپ جا ڀاڱي ٿينداسون. وچ جهڙو اثر ٿيو. مسٽر گجرال پريشان ٿيو پئي، پر ويٺو رهيو.

منجهند کان پوءِ گنپير بينڪ ٿي، جتي ليکڪن جي نئين سنستا جو جوڙجڪ بحث هيٺ آيو ۽ ٽپي ناهي، سودي سنواري بحال ڪيو

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ويو. ڪل پارت سنڌي ليکڪ سنستا جو جنم ٿيو. پوپٽي هيرانندائيءَ کي سنستا جو پريزيڊنٽ ۽ ڪرشن راهيءَ کي جنرل سيڪريٽري چونڊيو ويو ۽ برک ليکڪن جي ڪارو باري ڪاميٽي ناهي ويئي ۽ پروگرام تيار ڪيو ويو. ڏاڍي سندر ۽ سازگار وايومنڊل ۾ سڀ ڪجهه پورو ٿي ويو. ڪافي دير تائين پتشٽ هٺندا ۽ روح رهائيون ڪندا وڃي آرامي ٿياسون. ڪي اسان مان هيٺ ڪوئين ۾ سمهي پيا، ۽ ڪي وڃي مٿي ٽيرس تي ستاسون. مان ۽ ڪرشن راهي مٿي هواسون. رات جو اٽڪل ٻي بجي ڌاري، پرم، مون کي ڳولهيندو اچي مٿي پهتو. آتاري چيائين: ڪجهه گنڀير ڳالهه ٿي آهي. سپاٽي شايد ڪن کي گرفتار ڪيو وڃي، هيٺ لهه ته ڳالهيون ڪريون. مون کي حالتون ڪجهه شڪي لڳيون . مون راهيءَ کي آتاري پاڻ سان گڏ هيٺ لاٿو. پرم چيو: ٽئڪسيءَ چڙهه ته هلي ٿا ڪٿي ويهون ۽ سانهن ستيءَ سان ڳالهايون. پريان هڪ ٽئڪسي بيٺي هئي، جنهن ۾ ٻه شخص ويٺا هوا. مون پڇيو: اندر ڪير ويٺا آهن؟ چيائين: آنند ڪيماڻي ۽ پريو اوچاڻي. مون کي چڻ جاسوسي قصي جو هڪ درشيه لڳو. منهنجي من ۾ هڪڙو شڪ ڊوڙي ويو ته هيءَ ڪا چال ته نه آهي. مون کي ڪٿي وڃي، ڪٿي لڪائي ته ڪو نه وهاريندو. مون کي پنهنجي جان جو ڊپ ته نه هو، پر جي ڪٿي مون کي گم ڪري ويا ته ڪنوينشن هال ۾ خلل پئجي ويندو ۽ سنسني پيدا ٿي ويندي. پرم کي چيم: ڏس يار، مان ڏاڍو ٿڪل آهيان. ٻه چار ڪلاڪ آرام ڪيم. سپاٽي تي سڄو ڏينهن ڪاروائي هلائڻي آهي. ڳالهيون ڪرڻ لاءِ اوهين ڪرشن راهيءَ کي وٺي وڃو. هو جيڪو فيصلو ڪندو، سو مون کي منظور آهي، راهيءَ کي پاسيرو ڪري چيم: ڳالهيون ڪندي خبردار تجانءِ، ڪنهن به قسم جو ڪو اقرار نه ڪجانءِ (Make No Commitment). سڄي رات راهيءَ سان ڳالهيون هليون. راهيءَ کي ڪي خط ڏيکاريون، جيڪي پوپٽيءَ، گوپيچند آڏوائيءَ کي لکيا هوا، جن مان هڪ ۾ لکيل هو: جيرامداس کي ڪٿي ماريو گولياءِ هيءَ سنڌيءَ جو محاورو، پوپٽيءَ کهڙي نسبت ۾

استعمال ڪيو هو، تنهن جو صحيح مفهوم تہ تڏهين پروڙي سگهبو، جڏهن ٻئي خط سامهون هجن ـ هڪڙو خط، گوپيچند جو، ٻيو جوابي پوپٽيءَ جو. پر هتي همراهن ان ڳالهہ کي ڇاتي واتي، وڌائي چڙهائي، جيرامداس جي خون جي سازش جو رنگ ڏنو ۽ سنسني ڦهلائي تہ سياڻي ٿي خون جي سازش ۾ گرفتاريون ٿيڻيون آهن. اسين بي ـ فڪر پنهنجي ڪاريہ ۾ مشغول وينا رهياسون. چيوسين: ڀلي اچن، اسين گرفتاريءَ لاءِ تيار آهيون. سڄو ڏينهن بلڪل شانتيءَ سان ڪارروائي هلائي پوري ڪئيسين ۽ ٻئي ڏينهن تي سيڪو پنهنجي شهر ڏانهن روانو ٿي ويو.

ٻن ٽن ڏينهن اندر اسين بہ واپس، بمبئيءَ پهتاسون تہ هڪ ڏينهن اوچتو، روزاني هندستان اخبار ۾ هڪ وڏو ڌماڪو ٿيو. مهڙ واري صفحي تي تمام وڏي ڇاپي ۾ پوري سري سان خبر ڇپي تہ بزرگ سنڌي نيتا (نالو ڪو نہ ٿو لکان) کي خون ڪرڻ جي سازش! ان نيوز ۾ پوپٽي هيرانندانيءَ جو مٿي ذڪر ڪيل خط ڇپيو ويو. اِها نيوز دهليءَ مان پنجن شخصن جي صحيحن سان هندستان روزانيءَ کي موڪلي ويئي هئي، جيڪي هوا سرو شري پرم ابيچندني، آنند کيماڻي، لال پشپ، پريو اوچاڻيءَ ۽ هريش واسواڻي. پويون اديب جلد ئي پاڻ کي الڳ ڪري ويو. اسان جا تہ ڪپات ئي کلي ويا. مٿين ذڪر ڪيل اديبن / شخصن تہ ٻاراڻي ڪئي هئي، پر اسان کي حيرت وٺي ويئي تہ شري جيرامداس دولترام جهڙي دنياديده ۽ ديريني بزرگ شخص، مهڙي خط ڇپڻ جي اجازت ڪيئن ڏني، ڇاڪاڻ تہ هندستان سندس اشاري کان سواءِ اهڙي سنسني خيز خبر ڇپي، سا ڳالهہ نا ممڪن هئي. مهڙي قسم جي اجوڳي وهنوار کي اسان نہ صرف غير ـ واجب، بلڪ بلڪل غلط ۽ بيهودو سمجهيو. اسان ويجهن ٻن ٽن همراهن جو تڪڙو ميڙ سڏايو، جنهن ۾ پروفيسر پوجراج ناگراڻي، ڌرمداس ڪشتريا، رام هگوراڻي، مان ۽ هڪ اڌ ٻيو بہ هو. بروقت مٿين خبر جي خلاف اسان گڏيل ردقد تيار ڪيو، جنهن ۾ اسان هن نموني جي اخبار نويسيءَ کي نندڻ جوڳو ٺهرايو. پوپٽي هيرانندانيءَ جي خلاف سنگين الزام جي اسان

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سخت اکرن ۾ ملامت ڪئي ۽ سنڌيءَ جي سجاڳ طبقي کي اپيل ڪئي تہ هو هندستان آخبار جي هھڙي اڻسهائيندي ۽ بي جوابداريءَ واري هلت تي اعتراض وٺن ۽ کين تنبيہ ڪن. هندستان اخبار اِها پڌرائي چپڻ کان انڪار ڪيو تہ اسان سنڌو ڏارا اخبار جو سهارو ورتو. سنڌو ڏارا ۾ اسان جي پڌرائي ڇپڻ تي، سنڌي اديبن ۾ غصي جي لهر ڊوڙي ويئي، ڪيترن اول ضنف جي ساهتڪارن پنهنجي تکي اعتراض جو رد-عمل موڪليو، پوپٽيءَ جي حق ۾ پنهنجي قلم کان تلوار جو ڪم ورتو، ساهتڪ ڪيتر ۾ هن قسم جي آسيبي حرڪت کي سخت لفظن ۾ ننديو ۽ پوپٽيءَ سان ٿيل-بي انصافيءَ تي سهانيوتي ظاهر ڪئي. سنڌي ساهتڪارن، جن هھڙي نازڪ موقعي تي پنهنجي قلم جو شان اوچو ڪيو، تن ۾ ايشور آنچل، ڦتن پرسواڻي، لچمڻ ڀاٽيا، جيون گرسهاڻي ۽ ٻيا بہ ڪي هوا، جن جا نالا ياد نہ رهيا آهن. هڪڙي ڏينهن اوچتو موهن ڪلپنا پڻ هڪڙو لنبو خط تيار ڪري مون وٽ کڻي آيو. هو هڪ لڙاڪ ليکڪ هو. لکڻ ۾ هچڪندو ڪو نہ هو. جيڪي سچ سمجهي اُن تي قلم جي نوڪ ۾ ٻاهر ٻيري لکندو هو. هن مذڪور ليکڪن تي سخت اکرن ۾ ملامت وڌي، جن سنڌي ساهتڪ هلچل ۾ هڪ جاسوسي انداز آندو هو ۽ پاڻ کي لڄايو هو. سنڌي ليک ۾ هڪ سٽ اِها بہ هئي- ”مان ڪيرت ٻاٻاڻيءَ مٿان هڪ هزار جيرامداس قربان ڪرڻ لاءِ تيار آهيان.“ مون ڪيس زور ڀريو تہ اِها سٽ نهايت شخصي آهي، تنهن ڪري ان ليک مان خارج ڪري، پر هو سخت ضد ڪري بيٺو تہ اِهي اکر ڪنهن بہ صورت ۾ ڪڍڻ لاءِ تيار ڪونهي، نہ تہ ليک واپس کڻي ويندو. مون هار مڃي.

سنڌي ساهتڪ جي اندر هھڙي بدبخت ۽ شرمناڪ واقعي بابت بہ ٻيون بہ عبرتناڪ ڳالهيون آهن، جيڪي مان مختصر ۾ اظهاري هن قصي کي بند ڪري ڇڏيندس. نانڪام ايسراڻي وڪيل، اجمير جي جن سنگهہ جو هڪڙو ننڍڙو نيتا، هندستان ۾ ڇپيل خبر تي ايترو تہ باهوڙجي ويو، جو بمبئيءَ پوليس ڪمشنر کي خط لکي موڪليائين تہ پوپٽي هيرانندائيءَ مٿان خون ڪرڻ جي سازش جي ارادي بابت جاچ

ڪٿي وڃي، جنهن ۾ هن هندستان ۾ ڇپيل خبر جي ڪٽنگ ڪيس موڪلي هئي ۽ پنهنجي خط ۾ اُنپاتنگ ۽ بيهوديون ڳالهيون لکيون هيون. بمبئي پوليس جي سي آءِ ڊي وياڳ مان ٻه ٽي دفعا انسپيڪٽر اچي، پوپٽيءَ کي حيران پريشان ڪيو هو. هوءَ همت واري عورت هئي. ڪين چڱيءَ طرح منهن ڏنائين. ڪين سمجهايائين ته ”گولي مارو“ ته سنڌيءَ جو محاورو آهي، جنهن جي برابريءَ وارا اصطلاح ٻين ٻاشائن ۾ ٻه آهن. ان جو مطلب خون ڪرڻ جو ارادو نه آهي. پر شڪايت ڪندڙ ليکڪ يا ته ڏاهري آهن يا ته هو بدلو وٺڻ جي ٻاونا سان مون کي تڪليف ۾ وجهڻ ٿا چاهين. انسپيڪٽر ٻه سياڻو هو. چيائين: اِهو محاورو ته اسان جي مرهٽي ٻاشا ۾ ٻه آهي. تانڪرام پوپٽيءَ جي گرفتاريءَ لاءِ لکي لکي ٿڪجي پيو، پر سندس ملين مراد پوري ڪا نه ٿي.

ايترو ڪجهه ٿي وڃڻ کان پوءِ ٻه پرم ابيچندانيءَ کيِ من جي شانتي ڪا نه ملي. هو ٽيپ رڪارڊ بڱ ۾ وجهي، اچي بمبئيءَ پهتو، وڏيڪ پڇاڳاڇا ۽ جاسوسي ڪرڻ لاءِ. هت هن گوبند مالهيءَ کي پڪڙيو. دعوت ڏيئي ڪيس لال پشپ جي گهر گهرايو ويو. ڳالهه ٻولهه چالو ٿي، تنهن کان اڳ هن بستري تي سنهي چادر هيٺيان ٽيپ رڪارڊر چپائي رکي ڇڏيو. پوءِ مالهيءَ تي سوالن جي بوڇاڙ ٿي، جيئن ترقي پسندن خلاف (خاص طور منهنجي خلاف، ڇو جو اُن وقت مان نئي هن جي حملي جو مکيه نشانو هوس) سندس واتان ڪي مطلب جون ڳڙايون ملي وڃن. ڪيس گهڻو ئي ڦتڪايائون، پر مالهيءَ ڪين نڙيءَ تيل لڳڻ ڪو نه ڏنو. هڙ حاصل ڪجهه ٻه ڪو نه ٿين. پر منهن پڪو ڪري چيائون: مالهيءَ ڪافي گهڻو ڪجهه پنهنجي ساٿين خلاف رڪارڊ ڪيو آهي، جيڪو ٽيپ ۾ بند آهي. جڏهين مالهيءَ چئلينج ڪين ته ڪٿي اچو اِها ڪئسيٽ، اچي ٻڌڻ اچي اگيان هلايو ته هو ٻه ٻڌن ته مون ڇا ڇيو يا ڳالهايو آهي. ٽيپ ڪٿي وڃي دهليءَ پهتا. مون متي ڇيو لهي ته هن ترقي پسند ورودي ليکڪن جو مکيه طور تي مان ئي نشانو هوس، ايتري حد تائين جو هن پوپٽيءَ کي پڻ تياپو موڪليو ته تون رڳو اسان

ڪي لکي ڏي ته اِهو خط تو ڪيرت جي چوڻ تي لکيو هو ته اسين تنهنجي پچر چڏي ڏينداسون ۽ تنهنجو وار وِنگو به نه ٿيندو. اسان جو تو سان وروڌ ڪونهي، اسين رڳو ڪيرت ٻاٻاڻيءَ کي جيل اماڻڻ ٿا چاهيون. پوپٽيءَ به ڪين ترِيءَ تيل لڳڻ نه ڏنو. ثابت قدم رهي. جڏهين هيءَ بدنام ڪاند پٺي هليو ته پوپٽي هيرانندڻيءَ کي ڪيرن ئي شهرن ۾ گهرائي، سنڌي سنستائن طرفان سنڌس شان ۾ حمايت ۾ پبلڪ ميڙ ڪيا ويا.

جيئن اڳي ۾ چيو اٿم ته ١٩٦٦ واري بنگلور سميلن کان پوءِ جيئن سڀا جي پليٽفارم تي سنڌي تحريڪ ۾ ڏاري پيون ته اهي وري جڙي ڪونه سگهيون. تحريڪ ٽن ڀاڱن ۾ ورهائجي ويئي. هڪڙي طرف هوا سنڌي اديب، جن سڀا کي جنم ڏنو هو ۽ وڏائي وڏو ڪيو هوءِ ايتري شهرت جي سطح تي پهچايو هو، جو جاتيءَ جا ڪيترائي برک شخص پڻ، سڀا جي ڪاروباري ڪاميٽيءَ تي اچڻ لاءِ آتا هوندا هوا. ٻئي طرف هوا، جن سنگهي جيڪي پڻ سڀا جي ناماچار کي ڏسي، ان جي ڪشاديءَ ۾ آدارچت وڏان جو فائدو وٺي، سڀا ۾ گهسڻ ۽ ان تي قبضو ڪرڻ جون ڪوششون وٺي رهيا هوا؛ ۽ ٽئين طرف هوا ديوناگريءَ جا طرفدار، جن ۾ ڳاڻ ڳاٽيا اديب، گهڻا سماج شيوڪ ۽ ڪانگريس جا ڪم ڪندڙ هوا، جن جي وشواس جو مرڪز هو جيرامداس دولترام ۽ سنڌس هٿ ۾ هٿيار هو ڪانگريس اخبار هندستان. سڀا جون هن وقت واڳون اسان جي ڏر جي هٿن ۾ هيون. جن سنگهه واري ڏر کي پڻ پنهنجي الڳ سنستا، اکل ڀارت سنڌو سماج هئي. ديوناگريءَ وارن پڻ اڪٽي هلي، پنهنجي الڳ سنستا،-اکل ڀارت سنڌي ٻولي، ساهت ۽ ڪلا وڪاس سمتي نالي سان برپا ڪئي، جنهن جو پهريون پرڌان جيرامداس دولترام ۽ پهريون جنرل سيڪريٽري ٻلديو گاجرا چونڊيو ويو. جهڳڙي کان پوءِ چار سال سميلن ڪو نه تي سگهيو هو. اسان جي دلين ۾ آنڌ مانڌ هئي. سنڌيت جي هلچل تي گرهڻ ڇانيو رهيو. اسان چيو ته هيءَ حالت برداشت ڪرڻ نامناسب آهي. گروهن جي رساڪشيءَ مان اسان

ڪي ٻاهر نڪرڻ گهرجي، جيئن وقت، شڪتي ۽ من جي شانتي وڃائڻ کان سواءِ سنڌي ڀاشا جي جوڙجڪي ۽ رچناتمڪ ڪاريه ڪي اڳتي وڌائي سگهجي. اسان ڪي هڪ چست باانتظام ۽ با مقصد سنستا کپندي هئي. ان مراد ڪي خيال ۾ رکي اسان بمبئيءَ ۾ الهاس (سنڌو نگر) جي سرگرم اديب دوستن جي نٽيڙي ڪانفرنس گهرائي. سڄو ڏينهن چاندي ٻائي ڪاليج جي پروفيسرس روم ۾ ويچارن جي ڏي وٺ ٿي. بحث ۾ هڪڙو ويچار وڏي اڪثريت سان تري بيٺو ته اکل ڀارت سنڌي ٻولي ۽ ساهت سڀا کي هاڻي اسين صرف سنڌي (عربي) لپيءَ جي حمايتن جي سنستا بڻايون، جنهن لاءِ اينڌڙ سميلن ۾ نئون وڌان پاس ڪرائي هميشه لاءِ مٿي جو سور ختم ڪريون. سڀا جي ڪاروباري ڪاميٽيءَ جا ٻه اهم ٿنڀا گوبند مالهي ۽ سلامت پرسواڻي، اهڙي جوڙجڪي تبديل آڻڻ جي فائدي ۾ ڪو نه هوا. گوبند مالهي سڀا جي جنرل سيڪريٽريءَ جي عهدي تان استعيفا ڏني. اي. جي. اُتم کي يڪراءِ باقي رهيل عرصي لاءِ جنرل سيڪريٽري پد تي چونڊيو ويو ۽ مٿس جوابداري رکي ويئي ته هو ڀارت جي ڪنهن ٻه اهڙي شهر ۾ اينڌڙ ناٿون سميلن گهرائڻ جون تياريون ڪري، جتي اسين پنهنجي رٿيل مقصد (سڀا جي جوڙجڪ جي تبديل) ۾ ڪامياب وڃون.

اي. جي. اُتم، سنڌي ساهتڪ تمورتيءَ جو هڪ اهم حصو هو. هينئر اُها تمورتي نه رهي آهي. ان بابت ڪجهه چوڻو پيو ته اڳتي ڪنهن مؤزون جڳهه تي چوندس. هو سنڌيت جي هلچل جو هڪ برجستو، هڏڏوکي ۽ اَٿڪ ڪاريه ڪرتا رهيو آهي. ڪو ٻه ڪم هٿ ۾ ڪٽندو ته ان کي اوس پورو ڪندو. سو سميلن ڪوٺائڻ جو بار ڪلهن تي کڻيائين ته ان کي پورو ڪري ئي سامت جو ساهه پٽيائين. راجستان پرانت جي الور شهر ۾ ١٩٧١ جي نومبر مهيني جي پهرئين هفتي ۾ تاريخون مقرر ڪري آيو. سنڌ جي جهوني جوڳيءَ هرومل تولاڻيءَ الور ۾ سنڌي مان لڏي آيل لباڻا سکن جي وسائڻ ۾ ڏاڍو جبرو رول ادا ڪيو هو ۽ وڏي اثر وارو شخص هو. هر سهوليت ۽ ڪاميابيءَ جي خاطري ڏنائين. ايڏي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

دور دراز ڪنڊ ۾ پڻ اٺ سئو ڪن ڊيليگيٽن ڀاڱ ورتو. خاص خوبي اِها هئي تہ سنڌيءَ جا برک اديب، ودوان ۽ ڪلاڪار، سڀ ويچا وساري، وري هڪ وار اچي هڪ پليٽفارم تي گڏ ٿيا هوا ۽ سنڌيت جي ڪاروان کي اڳتي وڌي وڃڻ لاءِ وچن - بڌ ٿيا. الور سميلن ۾ ئي سپا طرفان "پرتگيا پتر" بحال ڪيو ويو، جنهن ۾ سنڌي ٻولي، لپي، ساهت ۽ سنسڪرتيءَ کي بچائڻ ۽ اوچ ڏيڻ جو پرڻ درج ڪيل آهي، بلڪل اهڙيءَ طرح، جيئن آزاديءَ کان اڳ نئشنل ڪانگريس طرفان ٢٦ جنوري تي آزاديءَ جو پرتگميا پتر پڙهيو ويندو هو. سپا جي پليٽفارم تان اِهو پرتگميا پتر هر سميلن ۾ ٻئي اهم اُتسؤ تي دهرايو ۽ حاضرين پينرن ۾ ٻائرن کان چوايو ويندو آهي. سميلن جو اُدگهاٽن ٻارت سرڪار جي وزير شري رگهوناٿ ريڏي ڪيو ۽ سميلن لاءِ انيڪ ناليرن ڀارت جي پڌيمانن ۽ نيتائن شڀ سنديش موڪليا هوا. ڪافي دير بعد جو سميلن ٿيو هو تہ سنڌيءَ جا برک ڪلاڪار ۽ شاعر بہ وڏي تعداد ۾ آيل هوا ۽ مشاعري، توڙي سپيتڪ پروگرامن ۾ واڃڻ وڃائي چڏياڻون. اُنهن مان صرف ڪي نالائي ٿو نمونے طور ڏيان: گوسوامي برهمانند، ڪملا ڪيسواڻي، ليتڪاسين، ڪان موتيهار، راڻي ڪرنا ۽ ٻيا انيڪ. مشاعري ۾ ڀاڱ وٺندڙ هوا، ڊاڪٽر هرومل سدارنگاڻي، ڪرشن راهي، موتي پرڪاش، ارجن حاسد، موهن ڪلپنا، لڇمڻ ڪومل، وسديو نرمل، هريڪانت ۽ ٻيا ڪوڙ.

الور سميلن جي وڏي ۾ وڏي سوڀ اِها هئي، جو سپا جو نئون وڌان ڊيليگيٽن اڳيان پيش ڪيو ويو ۽ فقرو فقرو پڙهي انهن جي رضامنديءَ ۽ سهمت سان بحال ڪيو ويو. وڌي ۾ وڏي تبديل اِها هئي تہ سپا کي هاڻي سنڌي (عربي) لپيءَ ۾ وشواس رکندڙ سنڌين جي سنستا ظاهر ڪيو ويو. نين چونڊن ۾ پروفيسر پوچرام ناگراڻي صدر، پوپٽي هيرانندائي ۽ هرومل تولاڻي نائب صدر، اي. جي. اُتم جنرل سيڪريٽري موتي پرڪاش ۽ گوپيچند آڏواڻي سيڪريٽري ۽ ڪاروباري ڪاميٽيءَ تي ڪيترائي برک ليکڪ ۽ معزز ڪنيا ويا، جن ۾ ڪي هوا: ڏرمداس

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪشتريا، ڪيرت ٻاٻاڻي، ناري گرسهاڻي، موهن ڪلپنا، ارجن سڪايل، هيمراج ناگواڻي، ديال موتواڻي، ارجن حاسد، ڀڳوان ابيچنداڻي، جهمٽمل ٽلواڻي، گوردن چوڌري، سندر اگناڻي ۽ ڪي ٻيا. سنڌي ٻوليءَ ۽ لپيءَ جي حق ۾ ۽ ٻين ڪيترن مسئلن تي ڏهہ ٺهراءَ بہ پاس ڪيا ويا.

الور سميلن کان ٻہ ڏينهن اڳ، ديوناگريءَ وارن پنهنجو پهريون سميلن دهليءَ ۾ گهرايو هو. هنن سمجهيو هو تہ اسين سميلن جي تيارين لاءِ اڳواٽ ئي الور پهچي ويندا سون ۽ ڪين بي ـ اونو سميلن ڪرڻ جو وجهہ ملي ويندو، جنهن ۾ شري جيرامداس جي مراد ۽ ڪيڏ اِها هئي تہ اسان جو سميلن ضرور لپيءَ نسبت يا ٻين سوالن تي ٺهراءَ پاس ڪري، ڀارت سرڪار کي موڪلي ڏيندو، تنهن کان اڳ ديوناگري سميلن جا ٺهراءَ سرڪار وٽ پهچي وڃڻ گهرجن. هو ڏاهو سياستدان هو ۽ ڪافي داءَ پيچ ڄاڻندو هو. هن اسان کي شهہ ڏيڻ (Check mate) پئي چاهيو ۽ اسان کان گوءِ کسڻ پئي چاهي. اسان کي ديوناگري سميلن جي ڄاڻ ملي تہ اسان ان خلاف زبردست مظاهرا ڪرڻ جو فيصلو ڪيو. اسان لاءِ ٻرسي ڳالهہ اِها هئي، جو اسان جو سميلن ٻہ ڏينهن بعد ۾ الور ۾ رٿيل هو. دهلي ۽ الور جي وچ ۾ روڊ رستي اٺن ڏهن ڪلاڪن جو مفاصلو هو. پنهنجو سخت ۽ ڪليو اعتراض ظاهر ڪرڻ جي وجهہ کي اسان هٿ مان وڃڻ نٿي ڏنو. موهن ڪلپنا ۽ ڪرشن راهيءَ کي وٺي، مان سڌو دهليءَ پهچي ويس. سندر اگناڻيءَ کي چيم تہ هو بہ ڪن همراهن کي جئپور مان وٺي پهرين دهليءَ پهچي، جتي ديوناگري سميلن خلاف وڏو مظاهرو ڪري، پوءِ سڀيئي گڏجي، وقت سر الور پهچي ويندا سون. سڀيئي اچي لوڌي ڪالونيءَ ۾ گوپيچند آڏواڻيءَ جي گهر پهتاسون، جتي دهليءَ جا بہ ڪي سرگرم دوست اچي شامل ٿيا. ٻئي ڏينهن تي مظاهرو ڪرڻو هو، تنهن ڪري، سڀ ڄڻا سڀ مظاهري لاءِ اعتراضي سامگري تيار ڪرڻ جي ڪم کي جنبي وياسون. ڪنهن نعرا تيار ڪري ورتا، ڪن پوسٽر ۽ پلئڪارڊ

ناهي وتا، ڪي وچي ڪپڙي جا بئنر تيار ڪرائڻ جي ڪم ڪي لڳا. ڪن تختين تي ڪارٽون ٺاهيا، ڪن بئج تيار ڪيا، ڪنوري پني جون ٽوپيون ٺاهي، اُنهن تي اعتراضي نعرا لکي وتا. بانس جي لٺين تي بئنر اٽڪاياسون، ڪاٺ جي پيٽين تي ڪارڊ بورڊ تي تيار ڪيل پوسٽر، پلئڪارڊ ۽ ڪارٽون ڪوڪن سان پڪا ڪري ورتاسون. راتڻ جو دير تائين پئي ڪم هليو ۽ پوءِ وچي سمهياسون. صبوح جو ٻه سويل اُٿئو پيو. اِهو سمورو تيار ڪيل سامانِ ٽئڪسيءَ ۾ کڻائي، اسين ديوناگري سميلن واري جڳهہ تي اچي پهتاسون. هال جي ارد - گرد پوليس بيٺي هئي، جنهن اسان کي هال جي مکيہ ڦاٽڪ کان سؤ وال پري بيهاري ڇڏيو. پوءِ تہ شروع ٿي ويئي نعري بازي "هاءِ هاءِ ..... ۽ مرده باد"! ديوناگري لپي مڙهڻ خلاف نعرا هوا، جيرامداس خلاف بہ نعرا هوا: سميلن جو وقت ٻہ ڏهہ بجا هو. اسين نوين بجي پهچي ويا هواسون. اُن مراد سان تہ شري جيرامداس ايندو تہ اسين سندس اڳ جهلي رستو روڪي بيهنداسون ۽ سميلن هال ۾ وڃڻ نہ ڏينداسون. ڏهہ ٿي ويا، پر شري جيرامداس جو نڪو پتو، نڪو پارا آيل ڊيليگيٽ سڀ اندر وڃي رهيا هُوا. اسان پڇيو: چو پائي، شري جيرامداس سميلن ۾ شامل نٿو ٿئي ڇا؟ تہ ڪنهن چيو: هو تہ صبوح جو اٺين بجي کان اچي اندر وينو آهي. اسان جا تہ تاڪ لڳي ويا. نعريبازي اجان بہ تکي ۽ چتي شروع ٿي ويئي. نعرن هٿائڻ ۾ جيون سرسهاتي (دهلي) ۽ موهن ڪلپنا (بمبئي) گويا شرطون پچائي رهيا هوا. پنهنجي سچي شرير ۽ آتما جي سگهہ ملائي، نعرا لڳائي رهيا هوا. جيون تہ ٻہ فوٽ زمين کان مٿي ٽپو ڏيئي، پنهنجي گلي تي پورو زور ڏيئي نعرو لڳائيندو هو، جو اڌ ميل تي بہ ٻڌڻ ۾ اچي. اسان جي ڪن سر ڦريل دوستن چيو تہ اندر گهسي، اسين سميلن ڦٽايون ٿا. مون اهڙي ڳالهہ جي اجازت ڪا نہ ڏني. پوءِ اسان جن ٽن دوستن، موهن ڪلپنا، ڪرشن راهي ۽ سندر اگناڻيءَ چيو تہ اسين اندر وڃي گوڙ ڪو نہ ڪنداسون، پر جيرامداس سان سوال جواب ڪنداسون. هو ٽيئي اندر گهڙي ويا، اسان جا تيار ٽيل پترا بہ ورهايائون

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

۽ ڪن سان سوال جواب بہ ڪيائون، پوءِ سانتيڪي نموني سان ٻاهر نڪري آيا. اسان فيصلو ڪيو تہ منجهند جو ٻي ٻجي تائين هت مظاهرو چالو رکنداسون ۽ رسيس ۾ جڏهين جيرامداس ٻاهر ايندو تہ سندس خلاف نعريبازي ڪنداسون. پر هو اسان کان وڌيڪ هوشيار نڪتو. رسيس وقت هو پٺئين در کان ٻاهر نڪري ويو. اسين ڏسندا رهياسون. ٻئي ڏينهن صبوح جو دوست گنگو آسناڻي ۽ گوپيچند آڏواڻي، مانيور وزير گهونات ويڊيءَ ڪي ڪار ۾ وني الور روانا ٿيا ۽ اسين ٻيا سڀ بس ۾ چڙهي، سندس پٺيا هلياسون. اٽڪل شام ڌاري، جڏهين الور پهتاسون تہ سميلن واري شاميانيءِ ۾هزارين خلق وزير جي انتظار ۾ ويٺي هئي ۽ شهنايون ۽ دهل دماما وڄي رهيا هوا. سميلن جو مهورتي پروگرام شروع ٿي ويو. باقي احوال تہ اڳوات ئي ڏيئي آيو آهيان.

ايندڙ سال ڊسمبر ۱۹۷۲ ۾ ڏهون اکل ڀارت سنڌي ساهت سميلن بمبئيءَ ۾ سڏايو ويو، جيڪو ڪيترين ڳالهين ۾ اتهاسڪ ثابت ٿيو. اِهو پهريون سميلن هو، جيڪو نئين جوڙجڪ مطابق سڏايو ويو هو، جنهن ۾ شرڪت جي اجازت رڳو سنڌي لپيءَ (عربي) ۾ وشواس رکندڙن لاءِ کليل هئي، تڏهين بہ ٻہ هزار ڊيليگيٽ آيا، جن جي رهڻ جو بندوبست بمبئيءَ جي سنڌي هاءِ اسڪولن ۾ ڪيو ويو. سميلن جو مهورت راما راءُ آديڪ، مهاراشٽرا جي مشهور ڪانگريسي نيتا، ڪي. سي. ڪاليج جي راما واتومل هال ۾ ڪيو. کليل اجلاس ۾ مون کي سڀا جو پرڌان يڪراءِ چونڊيو ويو. هن کان اڳ، چوڏهن سال (۱۹۵۷ کان ۱۹۷۱ تائين) سڀا جي صدارت چئن بزرگ پروفيسرن کي ڪرڻ جو شرف مليو هو. پهريون دفعو هڪ نوجوان ساهتڪار کي سڀا جو پرڌان. ڪري مٿس جوابداريون رکيون ويئون هيون ۽ مانُ ڪيو ويو هو. دوستن ۽ سنستا طرفان مون کي ايترا هار پاتائون جو منهنجو چهرو ئي گلن جي ڪنڊين ۾ گم ٿي ويو. سڀاويڪ مان خوشيءَ ۽ بيحد فخر جو احساس ماڻي رهيو هوس. منهنجي لاءِ وڌيڪ عزت ۽ فخر جو اِهو بہ ڪارڻ هو جو ڊيليگيٽن مون ۾ مڪمل وشواس ظاهر ڪري، سڀا جي ڪاروباري

ڪاميٽيءَ ڪي نامزد ڪرڻ لاءِ پڻ مون کي اختيار ڏنو. هن ڪان اڳ اها چونڊ سڌو ڊيليگيٽن طرفان ڪئي ويندي هئي.

هن سمبلن وقت جيڪا اهم ترين ڳالهه ٿي، سو هئي پنجن اکل ڀارت سطح جي سنستائن طرفان سنڌي لپيءَ جي پنيرائيءَ ۾ هڪ وڏو جلوس. اکل ڀارت سنڌي ٻوليءَ ۽ ساهت سڀا، اکل ڀارت سنڌو سيوا سنگهه، سنڌي محاذ، اکل ڀارت سنڌي پنچات فيڊريشن ۽ آزاد سنڌ ڪائونسل، گڏجي لپيءَ جي حمايت ۾ هڪ شاهي مورچو ڪڍيو ۽ لپيءَ جي سوال تي ايڪتا جو زوردار مظاهرو ڪيو. جلوس بئنرن، پلئڪارڊن ۽ جهنڊين سان، ڪي.سي. ڪاليج مان نڪتو ۽ بمبئيءَ جي مکيه ايراضي فورٽ جي پرڪرما ڏني، هندستان اخبار واري گليءَ مان ٿيندو، هندستان جي سنڌي ٻوليءَ ۽ لپي وروڌي نيتيءَ خلاف نعرا هڻندو، اچي آزاد ميدان تي پورو ٿيو. سپيتڪ پروگرام شواجي پارڪ جي وڏي ۽ کليل ميدان ۾ ٿيو، جنهن لاءِ وڏو منچ ڪڙو ڪيو ويو هو. گوبند مالهيءَ جي ڪلاڪار منڊل جي ڪلاڪارن، ڀڳونتي ناواڻيءَ ۽ ٻين سان گڏ احمدآباد جي چندر ساوناڻيءَ جي سنڌو ڪلاڪار منڊل، اجمير جي آدرش ودياليه جي ٻال ڪلاڪارن، بمبئيءَ جي ٻن ٻالڪين، آشا ۽ بينا آتمچنداڻيءَ ۽ ٻين خوب نڀايو. سمبلن جي دؤران هريش واسواڻيءَ جي صدارت هيٺ ساهتڪ بيٺڪ، شري جهمٽمل ٽلواڻيءَ جي صدارت هيٺ تعليمي بيٺڪ ٿي، جنهن ۾ الڳ الڳ شهرن مان آيل ساهتڪارن ۽ تعليمدانن سرگرم ڀاڱ ورتو.

منهنجي من ۾ سوپ جو سنتوش هو. چوڏاري خوشيءَ جو واتاورڻ هو. سمبلن منهنجي مٿان وڏيون ذميواريون وجهي ڇڏيون هيون. منهنجي شيوائن جو قدر ڪري مون تي ڇٽ وڌو ويو هو. سنڌيت جي هلچل نئين موڙ تي پهتي هئي. منهنجي اڳيان للڪار هئي ته هن ڪاروان کي مان ڪهڙو تو رهبري ڏيان ۽ دشا ڏانهن وٺي وڃان. مان اهڙي چئلينج لاءِ تيار هوس ۽ من توڙي ذهن ۾ ڪيترائي خواب سجائي ۽ يوجنائون گهڙي ويٺو هوس. سڀا کي نئين راهه تي وٺي وڃڻ لاءِ تيار هوس.

۱۹۷۲ ۾ ڏهين اکل ڀارت سنڌي ساهت سميلن (بمبئي) وقت سڀا جو صدر مون کي چونڊيو ويو. خوشي سان گڏ مون کي گنڀير جوابداريءَ جو احساس به ٿيو، جيڪر ائين به چوان ته منهنجي سامهون هڪ وڏي پريڪٽيا جو چئلينج اُڇليو ويو. مون کي وشواس هو ته اهڙي للڪار سان مان نڀائي سگهندس، سڀا جي ڪاريه کي نئون موڙ ڏيئي سگهندس. هن کان اڳ سڀا جو ڪاريه هڪ گس تان پئي هليو، جنهن ۾ هڪ طرف هو، سنڌي ٻوليءَ جي تسليمي جي ڀرندڙ مدي تي پرچاري آندولن ۽ ٻئي طرف دستوري ڪاروباري ڪم جو اُڪلاءُ ڪرڻ وغيره. جوڙجڪي ۽ تخليقي ڪاريه طرف گهٽو ڌيان نه ڏئي سگهيا هئاسون. مون پنهنجي من ۾ خاڪو ٺاهي ورتو ته سنڌي ڀاشا جي مسئلن تي پرچاري (agitational) ڪاريه سان گڏ هاڻي جوڙجڪي ڪاريه جو آرنڀ ٿيڻ گهرجي. ان بابت ڪجهه چوان، تنهن کان اڳ هڪ ٻي ڳالهه تي ٿو اچان.

سنڌي ڀاشا جي ڀارت جي جوڙجڪ ۾ مانيتا جي سوڀ تي اسين سڀ خوش هئاسين. سنڌي ٻوليءَ کي پنهنجين ڀارتي ڀينرن سان برابريءَ جو حق مليو هو ۽ سنڌي جاتيءَ جو مان مٿي ٿيو هو، پر هڪ ڪنڊو اسان جي ڪک ۾ چڀي رهيو هو، سو هو سنڌي ٻوليءَ جي لپي بدلائڻ جي حرڪت، ۽ بعد ۾ سنڌيءَ لاءِ ٻن لپين جي فارمولا مقرر ڪرڻ. جيستائين سنڌي ڀاشا جي تسليميءَ لاءِ يڪمشت ٿي لڙڻ جو سوال هو ته اسان وڏي مقصد جي حاصلات لاءِ سڀا جي محاذ کي لپيءَ جي تڪراري مدي کان پري رکيوهو. پر هاڻي ٻوليءَ جي مانيتا، اسان جا بند آزاد ڪيا هئا ۽ ۱۹۷۱ع ۾ اسان سڀا جي جوڙجڪ ۾ بنيادي تبديلي آڻي، سڀا کي سنڌي لپيءَ ۾ وشواس رکندڙن جو پليٽفارم قرار ڏنو هو. هيءُ هڪ اهم ترين فيصلو هو جنهن طرف منهنجو فورن ئي ڌيان ويو. سڀا جي ڪاروباري ڪاميٽيءَ جي ميڙ ۾ مون رٿ پيش ڪئي ته ڀارت سرڪار جي تعليم کاتي جي اهڙي اُرهه - زوراوري ۽ سنڌي ڀاشا جي لپيءَ سان هٿ چراند خلاف اعتراض طور ڀارت جي پارليامينٽ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ٻاهران ۴٨ ڪلاڪن لاءِ ۵٢ سنڌي ليکڪ بک هڙتال ڪن ۽ اسپيڪر کي عَريضو پيش ڪن. ۵٢ انگ ان ڪارڻ رٿيو ويو هو جو اسان جي شاهوڪار ۽ ڀري ڀاڳي سنڌي لپيءَ ۾ ۵٢ اکر آهن. ٻيءَ ڪنهن به دنيا جي لپيءَ ۾ ايترا اکر مشڪل سان هوندا. فيصلو يڪراءِ وڏي جوش ۽ فخر سان ورتو ويو.

۵ ۽ ٦ مارچ ١٩٧٣ تي پارليامينٽ جي ٻاهران بوٽ ڪلب وٽ ۴٨ ڪلاڪن لاءِ اعتراض ۾ بک هڙتال ڪرڻ جي پڌرائي ڪئي ويئي ۽ ڪيترن اديب ڀينرن ۽ ڀائرن کي سڀا طرفان خط به لکيا ويا. ٢٢ شهرن مان انيڪ سنڌيءَ جا پيارا اچي بک هڙتال ۾ شامل ٿيا، جن ۾ پارميڙ مان آيل ٻه مسلمان ڀائر ۽ دهليءَ جي ڪن اديبن جون ڊرميٽنيون ۽ ننڊا ٻار به هئا. سڀا جي اپيل تي انهيءَ ڏينهن تي سڄي هندستان ۾ هزارين سنڌي ڀائرن ۽ ڀينرن اُپواس رکيو. ڪيترن شهرن ۾ پنيرائي ۾ پريس ڪانفرنسون ڪوٺائي لپيءَ جي سوال تي سنڌين سان ٿيل انياءَ کان پارٽي پبلڪ کي واقف ڪيو ويو. بک هڙتال تي ويهڻ کان اڳ اديبن ۽ ڀين سنڌي پريمين تعليمي وزير نور الحسن جي بنگلي ٻاهران زوردار مظاهرو ڪيو ۽ منهنجي اڳواڻي ۾ سندس گهر اندر هلي، عريضو ڏيئي، سنڌي ڀاشا لاءِ ٻن لپين جي هاڃيڪار فيصلي خلاف اعتراض ورتو. هر روز سوين سنڌي ڀائر ۽ ڀيا دهلي نواسي تنبوءَ ۾ اچي اسان سان حالي آحوالي تي، همدردي ڪندا هئا. بک هڙتال جي هن واقعي پارليامينٽ جي ميمبرن ۾ ڪافي چرپر آندي. ڇهين مارچ تي ڪانگريس پارليامينٽري پارٽي جي هڪ ٽولي، جنهن ۾ سيڪريٽري نول ڪشور ۽ ٻيا ميمبر آغا ڪشميري، ستپال ڪپور ۽ امرت ناهٽا، تنبوءَ ۾ اچي بک هڙتالين سان حالي احوالي ٿيا ۽ اسان تي زور آندائون ته اوهين اختياريءَ وارن جو پنهنجي مقصد طرف ڏيان ڇڪائڻ ۾ ڪامياب ويا آهيو. وڏيڪ اِها به خاطري ڏنائون ته هو اسان جي سوال تي پرڌان منتري شريمتي اندرا گانڌيءَ جو ڌيان به ڇڪائيندا. سندن شڀ ڀاونائن جوآدر ڪري، ٣٦ ڪلاڪن بعد اسان سندن هٿان رس جو گلاس وٺي، اُپواس ٽوڙيو. ٧

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مارچ تي اسان جي هڪ سفارت شري امرت نهاٽا جي اڳواڻيءَ هيٺ پردان منتري شريمتي اندرا گانڌيءَ سان سندس آستان تي گڏي ۽ هڪ سٺو سنڌي ادبي، تعليمي، سياسي سنستائن طرفان صحيح ڪيل عريضو پيش ڪيو. مون اُن بابت ڳالهائيندي شريمتي اندرا گانڌيءَ کي عرض ڪيو ته شري جيرامداس دولترام لپيءَ جي سوال تي صحي رخ نه ورتي رهيو آهي ته مرڪندي چيائين: "هو اسان جو بزرگ نيتا آهي نه؛ اسان کي سندس مان ڪرڻ گهرجي". مان ڪجهه چوان، تنهن کان اڳ هوءَ اڃتي نڪري ويئي.

بک هڙتال جي موقعي تي ڪيترائي برک اديب ڪيترن شهرن مان آيل هئا. هڪ بيٺڪ ۾ اسين گڏجي سيا جي آئيندي تي سوچڻ ويناسون ته ڪيئن سيا جي ڪاريه ڪيتر کي وڌائجي. لکمي کلاڻي ڪلڪتي مان بک هڙتال ۾ شامل ٿيڻ لاءِ آيو هو. تمام سندر رٿ ڏنائين ته سيا طرفان سنڌي ننڍن ناٽڪن جو اُتسو ۽ چٽاڀيٽي ڪرائي وڃي. پهرين اهڙي اُتسوَ لاءِ مان سنڌي يوٿ ايسوسيئيشن طرفان، سيا کي نينڊ ڏيئي رهيو آهيان. اسان جو قدم هڪ اهم سرگرميءَ طرف کڄي ويو.

سيپٽمبر ۱۹۷۳ ۾ سيا طرفان ڪلڪتي ۾ پهريون اکل ڀارت سنڌي ناٽڪ اُتسو ۽ چٽاڀيٽي سڏائي ويئي. ڏار ڏار شهرن مان آيل نون ناٽڪ ٽولين ڀاڱو ورتو. اُتسوَ رويندر رنگ شالا ۾ ٽي ڏينهن هليو. ڪنڊڙ پهرين ٽن ناٽڪن کي شاعر ليکراج عزيز يادگار ٽرافيون، نقد رقم ۽ قدر شناسيءَ جا سرٽيفڪيٽ عطا ڪيا ويا ۽ ساڳيءَ طرح جوهر ڏيکاريندڙ ڪلاڪارن، هدايتڪارن وغيره کي پڻ ٽرافيون، نقد انعام ۽ سرٽيفڪيٽ ڏنا ويا. اصلوڪين ڪهاڻين رچنائن کي پڻ پرسڪار ڏنا ويا. سنڌي ننڍن ناٽڪن جي فيسٽيول جي شروعات ٿي ته اهو سلسلو هلندو ٿي رهيو آهي ٿوري ٿوري وڇوٽيءَ کان پوءِ. ڪل ڏهه ناٽڪ فيسٽيول سيا جي پليٽفارم تان ٿي گذريا آهن. جن سنڌي ناٽڪ لاءِ چڱي رچي ۽ چاهه پيدا ڪيو.

سنڌي ناٽڪ ڪيتر ۾ فيسٽيول ڪوٺائڻ جي جا روايت پيئي سا

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

اَڄ ڏينهن تائين قائم رهي آهي. منهنجي سمجهه ۾ سنڌي ناٽڪ ڪافي ترقي ڪئي آهي، جيتوڻيڪ معيار جي لحاظ کان اڃا گهڻو ڪجهه گهربل آهي ۽ سنڌي ناٽڪ پوئين ٿوري وقت اندر معيار توڙي مقدار ۾ تڪاوت جا اُهڃاڻ ڏيکاري رهيو آهي.

مون پنهنجي من ۾، سيا جون واڳون ونڻ کان پوءِ نشچو ڪيو هو تہ سنڌيت جي هلچل کي ڪشادو ڪرڻ ۽ وڌائڻ لاءِ جوڙجڪي سرگرمين کي وڌيڪ ۽ وڌيڪ ترجيع ڏيندس. اُن مراد کي وڌائيندي، مون سيا طرفان سنڌي تعليمي ڪانفرنس سڏائڻ جو يتن ورتو. نڙياد (گجرات) جي ٻن مشهور هستين ڊاڪٽر سنمک تولاڻي ۽ پريم لکياڻي جي مدد ۽ سهڪار سان ٻن ڏينهن لاءِ نڙياد ۾ ١٧ ۽ ١٨ نومبر تعليمي ڪانفرنس سڏائي سين. ڪانفرنس جو مهورت گجرات راڄيہ جي نائب وزير وشنداس موتياڻي ڪيو. صدارت ڪرڻ جو شرف مون کي مليو. مکيہ مهمان طور گجرات سرڪار جي صحت ۽ پنچات کاتي جي وزير ناڪر ڀائي پٽيل ڪرسي سينگاري. ٻهريون ڊفعو هو جو سيا سنڌين جي تعليمي مسئلن تي وستار سان ڏي وٺ ڪرڻ لاءِ، سنڌي اڌياپڪن ۽ تعليمدانن کي گهرايو هو، جن تمام گهرائي سان سنڌي ٻارن جي تعليم تي سوچ ويچار ڪيو ۽ گنڀيرتا سان سيني مسئلن جي ڇنڊڇاڻ ڪري، هڪ تعليمي چارٽر تيار ڪيو، جيڪو ڀارت جي راشٽرپتي، پرڌان منتري، تعليم کاتي جي وزير، پرديش جي مکيہ منترين ۽ گورنرن کي موڪليو ويو. تعليم جي ڪانفرنس سان گڏ اسان هڪ سندر سنگيتڪ پروگرام بہ رٿيو هو، جنهن ۾ بزرگ توڙي اُسرندڙ ڪلاڪارن خوب نڀايو ۽ ڀڳونتي ناواڻي ۽ مشهور سنڌي ڀڳت گهنشارام، رات جو دير تائين خلق کي آنند ۾ جهولائيندا رهيا.

هت پهچي، منهنجي آندر مان هڪ دانهن ٿي نڪري. گذريل ڏري گهٽ اَڌ صديءَ کان سيا طرفان سنڌي جاتيءَ جي الڳ الڳ مسئلن تي مرڪزي توڙي پرديشڪ سرڪارين کي ، الائي ڪيترا اَڻ ڳڻت عريضا، درخواستون، تذڪرا ۽ ياداشتون ڏنيون ويئون آهن ـ اگر سيني

ڪي گڏجي رکجي تہ شايد هڪ پوري ڳوڻ بہ پرجي وڃي. پر هنن معتبر سرڪارين جي ڪن ٽي جُونءِ بہ نہ چري آهي. شروعاتي دؤر ۾ گهٽ ۾ گهٽ سڪٽي پهچ تہ ملندي هئي، پر هاڻي تہ هري اِنچا! اِهي عريضا ۽ درخواستون سرڪاري دفترن ۾، ميزن تي يا ڪبٽن ۾ دز چٽي رهيا آهن. هڪڙو تازو مثال آهي. ٻن سالن کان وٺي مهاراشٽرا راڄ سنڌي ساهتيہ اڪادمي ڪي جيارڻ جي سوال تي اَنيڪ بارعريضا ڏيئي ۽ ملاقاتون وٺيون ويئون آهن. پر لوڪشاهيءَ جي ناليءِ ۾ هلندڙ هيءُ نوابي سرشتو اندو ۽ ٻوڙو ٿي چڪو آهي، ايتري حد تائين جو هڪڙي نئڙي پارٽيءَ جا چامڙا وزير، هڪ وڏي ۽ معتبر پارٽيءَ جي وڏن نيتائن کي بہ کو نہ ٿا ليکين، تہ پوءِ سنڌين جي کهڙي هلندي؟

چيتي چند، جهوليلال جو ميلو، جنهن کي ڀارت ۾ سنڌي جاتيءَ جي سطح تي سنڌين جي قومي ڏينهن ڪري ملهائڻ لاءِ اڪل ڀارت سنڌي ٻولي ۽ ساهت سڀا سڏ ڏنو هو، تنهن کي جاتي جذبي سان جوڙڻ لاءِ، سڀا ان کي ”چيتي چنڊ ـ سنڌيت ڏينهن“ جي ناليءِ سان ملهائڻ جي ريت چالو رکي آهي. منهنجي اِيامڪاريءَ جي پهرين سال (١٩٧٣) ۾ ڪوشش ڪئي سين تہ بمبئي ۾ وشالِ نموني ۾ ملهايون، جتي هزارين درشڪ اچي، سنڌي ڪلاڪارن جي ڪلا جي موج ماڻين ۽ سنڌي سرڪردن جو سنڌيش ٻڌن. بمبئيءَ جو وڏو ڪليل هال، ڏوبي تلاءِ تي رنگ ڀون ان لاءِ رتيو ويو. سنڌيءَ جا بہ برک قاعديدان بئريسٽر هوتچند آڏواڻي ۽ قانون جو ماهر رام جيٺملاڻي موقعي تي مکيہ مهمان هئا ۽ بمبئيءَ جا محبوب ڪلاڪار رام پنجواڻي، ديپڪ آشا، ڀڳونتي ناواڻي، سرام روهڙا، چينا لال ۽ نئڙيون نتريہ ڪلاڪار آشا ۽ بينا آتمچنداڻي ۽ مثان سنڌونگر جو. ڪلائي پيٽ ۾ سور وجهندڙ ”نٽو چريو“ جنهنجو نرماتا شيام آهوجا. هزارن م خلق! ڪلاڪارن ۽ ڏسندڙن جو پاڻ ۾ واهہ جو تال ميل! پنجواڻي صاحب پاڻ تہ نچي پر منچ تي ويٺلن کي بہ نچائي. ان ڏينهن هو الائي کهڙي مستيءَ ۾ هو. قانوني ماهرن کان بہ اسٽيج تي اِبتا سبتا پير کٽايائين. درشيہ ڏسڻ وٽان

هو. ڪافي دير تائين محفل جو رنگ متو رهيو. اَڄ به اُن اتسوَ جا فوٽا ڏسان ٿو ته من اَندر مستيءَ جوَن لهرون اٿن ٿيون.

سال جو آخرين اسر، مون دوري لاءِ رکيو هو. مون سوچيو بمبئي ۾ ويٺي، اسين سنڌي جڳت جي هڪ محدود تصوير ڪشي ڪندا رهيا آهيون. ٻاهر نڪري ڏسون ته ٻين هنڌن تي سنڌين جو ڪهڙو واءُ سواءُ آهي. پهرين دوري لاءِ مون مڌيه پرديش کي چونڊيو. ٻه ڪارڻ هئا؛ هڪڙو ته ٻولي جي حوالي ۾ اِهو پرانت بلڪل پٺتي هو. هندي ڀاشا، سنڌيءَ مٿان غالب پئجي ويٺي هئي ۽ ٻيو اِهو به ته سويتا جو ڀاءُ گلاب وڃي رائپور ۾ وسيو هو. ڪميونسٽ پارٽيءَ جو تمام سرگرم ڪارڪن هو. مون کي ٻه فائدا ٿيڻا هئا؛ هڪڙو ته هن جي ڏيٺ ويٺ، مون کي دوري ۾ لايدائڪ ٿيندي ۽ ٻيو ته سويتا کي سندس ڀاءُ وٽ ٺانئيڪو ڪري، ٻي-اونتو ڏهاڪو ڏينهن سفر ڪري وٺندس. رواجي طرح ته سويتا کي گهر ۾ اَڪيلو ڇڏي ويندو آهيان، پر هن دفعي اهڙي ڳالهه روا نه هئي. ائين ته پنهنجي پرٽيل ڇاهيتاليهن سال (۱۹۵۱ - ۱۹۹۷) ۾ منهنجو ڪو نڪاٿو نه رهيو آهي، جنُن ڇٻو آهي، ڪڏهين ريل ۾ ته ڪڏهين جيل ۾، جيتوڻيڪ هت پارت ۾ جيل جي نوبت اڃان نه آئي آهي، پر اها حقيقت آهي ته هلچل جي شروعاتي ويهارو سالن ۾ ايترو گهر ڪان ٻاهر هوندو هوس ۽ منهنجي ويسر يا لاپرواهيءَ جو اِهو عالم هو جو سويتا جي جنم ڏينهن جي تاريخ يا پنهنجي وهانوَ جي تاريخ جو به ڪو حوصلو نه رهندو هو. ڇاٿان ٿو، اِهو نسورو ناحق آهي ۽ ڏوهه قبولڻ لاءِ تيار آهيان. پر انصاف ڪريو، جنهن شخص کي پنهنجو جنم ڏينهن ئي ڪڏهين ياد نه رهيو آهي، تنهن لاءِ ڇا چئجي؟ مان مڪر نٿو ڪريان ۽ نڪو ڪو مان هرويرو رُومانوي بڻجڻ ٿو چاهيان. اِها حقيقت آهي ته منهنجي جنم جي تاريخ هميشه ڪو دوست يا منهنجو ڪو يار مون کي فون ڪري يادگيري ڏياريندو آهي. ڪيترا دفعا ته موتيءَ ڪلا پرڪاش دبئي مان، صبوح ساڻ واڌايون ڏيندا آهن.

مون پنهنجي دؤري جي شروعات رائيپور مان ڪئي. سنڌي يوٿ سرڪل وڏي پئماني تي ڪاني تي، شهرجي معزز شخصن جو ميڙ رکيو، جنهن ۾ مون سنڌي جاتي ۽ ٻولي بابت پنهنجا ويچار پيش ڪيا ۽ پنهنجي ڀاشا ۽ سڀيتا کي محفوظ رکڻ جي اپيل ڪئي. گهڻي قدر واپاري طبقي جا ڀائر هئا، جيڪي ڌنڌي ۽ ٻئي وهنوار ۾ هندي ڳالهائيندڙن سان ايڏو رل مل تي ويا هئا، جو سنڌيءَ لاءِ چاهه يا اروواح ايڏو تکو نه هون. ڪن اسڪولن ۾ ٻه شاگردن اڳيان ڀاشڻ ڏيارائڻ لاءِ وٺي ويا. ماسترن ۽ وديارٿين ۾ وڏيڪ اُتساهه هو، پر سنڌي ڀاشا جي پڙهائي لاءِ سيکاريندڙ ۽ ڪتاب ڪٿان اچن؟ هونئن شايد سنڌي مئنيجمينٽ وارن اسڪولن ۾ سنڌي وشيه جي پڙهائڻ جو بندوبست تي سگهي ها، پر لپيءَ جي سوال تي ٻچتائي ۽ متڀيدن ڪري اها دري به بند هئي. رائيپور ڪان سواءِ هن سفر ۾ مان ٻيا چار شهر جبلپور، ڪٽني، بلاسپور ۽ ناگپور به گهميس. ڌرمشالا يا مندر يا اسڪول ۾ پئنچات يا ڪنهن ساهتڪ سنستا طرفان اڪثر ميڙ رکيائون ۽ مون به سيني ميڙن ۾ ساڳئي سرُ ۽ انداز ۾ ڳالهايو، سنڌيت جي هلچل جو خاڪو سندن اڳيان رکيو ۽ پنهنجي شهر ۾ خانگي طور سنڌي سيکارڻ لاءِ راتري شالائون هلائڻ جي اپيل ڪئي. ڪٿي ڪٿي اثرپيو ۽ ڪن مترن اُتساهه وچان، ڪوششون به ڪيون پر سنڌي اسڪولن جي غير موجودگيءَ ۾ خانگي ڪوشش جو نتيجو محدود ٿي سمجهڻ گهرجي. ماٿهن دؤري جون تفصيلي رپورٽون سنڌو سماچار سنڌي روزاني اخبار، جيڪا پڻ سنڌي ادبين ۽ ٻين سنڌين جي پيارن جي جفاڪشيءَ سان بمبئيءَ مان، ان وقت نڪرندي هئي، تنهن ۾ ڏيندو رهندو هوس. هن دؤري جو واسطيدار شهرن ۽ ٻين هنڌن تي ڪافي اثر پيو.

اکل ڀارت سطح تي سنڌي ساهت سميلن گهرائڻ جي روايت کي اسان قائم رکندي، سال ١٩٧۴ ۾ ٻارهون سميلن راڄڌانيءَ ۾ ٻيهر پيرو کيترن سالن جي وٿيءَ کان پوءِ سڏايو. ان سميلن کي تاريخي واقعو بنائڻ لاءِ اسان هر ممڪن ڪوشش ڪئي، بلڪل ڪائي به ڪسر ڪا

نہ چڙي. اسان کي چاڻ هئي تہ دهلي سميلن ۾ شامل ٿيڻ لاءِ هزارين ڊيليگيٽ اچي وارد ٿيندا. دراصل هن دفعي اسان ڊيليگيٽ ڪرڻ جي مهم هلائي هئي ۽ چٽاڀيٽي رکي هئي تہ گهٽي ۾ گهٽ ڊيليگيٽ ڪندڙ سنڌيت جي شيدائين کي سونا ۽ چانديءَ جا ٻلا انعام طور ڏناويندا. ٽن ڀائرن ايم. اڙ. سٿاڻي (گانڌيدام)، ميول آهوجا (بڙودا) ۽ گرمکداس (سنڌو نگر) کي گهڻا ڊيليگيٽ ڪرڻ ڪري انعام عطا ڪيا ويا. جملي چار هزارن جي قريب سنڌي ڀائرن ۽ ڀينرن کي ڊيليگيٽ ڪيو ويو. هيترن ڊيليگيٽن جو اسڪولن ۽ ڌرمشالائن ۾ بندوبست ڪرڻ ۽ اُتان هڪ هنڌ کان ٻئي هنڌ ڦيرائڻ بلڪل نا ممڪن هو، تنهن ڪري سميلن شاهي تنبن اندر ڪرڻ جو فيصلو ورتو ويو. اهي تنبو تال ڪٽورا گارڊن ۾ کڙا ڪيا ويا ۽ مٿس هيمون ڪالاڻي نگر نالو ڏنو ويو. بئنڪن لاءِ هڪ وڏو تنبو رکيو ويو، جنهن کي جيئي سنڌ هال نالو ڏنو ويو. نماءَ واري تنبوءَ کي هوشو هال سان سڏيو ويو. رهائش لاءِ هر شهر لاءِ الڳ تنبو ۽ اسپتال لاءِ ڊار تنبو. تحسين جوڳو بندوبست ڪيو ويو. پنهنجي جهالردار آڪار سان لڏندو ۽ لهرائيندو، هيمون ڪالاڻي نگر، گويا سنڌيت جو شاندار شهر ڀاسي رهيو هو. نماءَ ۾ پڻ ڪافي اهم چيزون رکيل هيون، جنهنجي اُدگهاٽن ساهتيہ اڪاڊميءَ جي اُن وقت جي جنرل سيڪريٽري شري پرڀاڪر ماچوي ڪيو، جنهن پنهنجي ڀاشڻ ۾ سنڌي جاتي، ٻولي، لپي جي قدامت جي ساراهہ ڪئي ۽ انهن کي ڀارت ۾ برقرار رکڻ جي زوردار حمايت ڪئي.

دهلي سميلن لاءِ اسان شري اندرڪمار گجرال کي مهورت لاءِ گهرايو هو. اُن وقت هو شريمتي اندرا گانڌيءَ جي ڪئبينيٽ ۾ سماچار ڪاتي جو وزير هو. خوشيءَ سان اچڻ قبوليو هئائين ۽ سچ پچ هو سميلن جي مهورتي پروگرام تي پهتو بہ اچي ، پر منچ تي اچي ڳالهائڻ کان نابري واري ويٺو. ڏاڍي اسان مٿا ڪٽ ڪئي تہ اسٽيج تي اچي خلق کي پنهنجي رڳو شڪل ڏيکاري تہ اسان جي رهجي اچي، پر نہ مڃيائين. اسان کي سمجهڻ ۾ دير ڪا نہ لڳي. اڳ ۾ بہ اسان کي آزمودو هو.

سنڌي ليکڪن جي ڪنوينشن وقت (١٩٦٩ - دهلي) پڻ شري جيرامداس دولترام اسان وٽ اچڻ ۽ ڳالهائڻ کان پري رهڻ لاءِ زور آندو هو. پر ان وقت هو آيو هو، ٻه اکر ڳالهايا هئائين، پر هن وقت تہ نو اکر واري وينو ۽ منچ تي چڙهي ماٺهن کي شڪل ڏيکارڻ کان نابري وارياڻين. ڪافي ڪو ڪڙڪ زور آيل هو مٿس!

١٩٧٤ سال واري سميلن ۾ پوپٽي هيراننداڻي کي سڀا جو جنرل سيڪريٽري چونڊيو ويو. هوءَ زوردار نموني سڀا جي ڪم ۾ ٻانهن ٻيلي ٿي بيٺي، ايتري قدر جو فورٽ ۾ ڪنهن دوست جي آفيس ۾ جڏهين اسان سڀا جي آفيس قائم ڪئي تہ هوءَ منجهند کان پوءِ ٻہ - ٽي ڪلاڪ روزانو اچي ڪم ۾ هٿ ونائيندي هئي. جنهن ڪري نہ رڳو سڀا جي ڪاروباري ڪم (لکپڙهہ وغيره) ۾ پرسرگرمين ۾ بہ چستي اچي ويئي. اڳين سال واريون ٻيون سڀ سرگرميون تہ قائم رهيون، پرهن سال ليکڪن جي دنيا ۾ اسان پير وڌايو. ڪيترائي اسان جا ليکڪ دوست، جيڪي سنڌي هلچل جا سرڪردا رهيا هئا ۽ سڀا جا تنظيمي سطح تي پڻ ٿنيا ليکيا ويندا هئا، تن کي هڪ واجبي شڪايت رهجي ويئي هئي تہ سميلن جي دؤران سنڌي ليکڪن لاءِ ڪا دلچسپيءَ واري ڳالهہ ڪا نہ ٿي ٿئي. ساهتڪ بيٺل مان ڪجهہ خاص لاڀ ڪو نہ ٿي مليو. ٿورن ڪلاڪن جي بيٺڪ عام بحثن ۾ نڪري ٿي ويئي. ساهتڪارن کي ڪجهہ هٿ پلئہ ڪونہ ٿي پيو. سندن دل هئي تہ ليکڪن لاءِ سڀا ڪجهہ خاص پروگرام رٿي، جنهن ڪنيير وايو منڊل ۾ هو پنهنجا تخليقي ۽ ٻيا ساهتڪ مسئلا سوچ ويچار هيٺ آڻي سگهن. اهڙي ڳهرج کي خيال ۾ رکي، سڀا سنڌي ساهتڪارن جا خاص سمينيار سڏائڻ جي ١٩٧٤ ۾ شروعات ڪئي. پهريون سيمينار ١١ - ١٢ آگسٽ تي اخمدآباد ۾ سڏايو ويو. پهريون ئي ٻيرو سڀا ٻاران ساهتڪ ميڙ ايڏي وڏي پئماني تي ٿي رهيو هو. جنهن ۾ ڏهن ڏار ڏار شهرن مانِ پنجاهہ کن ليکڪ شامل ٿيا. ٻن ڏينهن جو سيمينار هو. پهرين ڏينهن جي وشيہ هئي - ”ڀارت ۾ سنڌين جو تمدني طور بيگانو ٿيڻ“ ۽ ٻئي ڏينهن جي وشيہ

هئي - "رچنا تمک ليکک جي آزاديءَ جو سوال" اٽڪل درجن کن پيپر پڙهيا ويا ۽ ڪليل بحث ٿيو. سيمينار کان متاثر ٿي، ڪرشن ڪتواڻيءَ ٻئي سال جي ليکڪ سيمينار لاءِ اندور لاءِ دعوت ڏني.

هن سال ٻه سنڌين سان ڏيٽ ويٽ ڪرڻ لاءِ ڏوري جو پروگرام رکيو ويو ۽ سڀ راشٽرا ڏانهن نڪتاسون. پوپٽي هيراننداڻي ٻه مون سان گڏ هئي. هوءَ زوردار عورت آهي. ساٿي مردن سان حجاب - هچڪ ڪرڻ سندس سڀاءَ ۾ نه آهي. مردن ۾ مرد آهي. ڪيترن هنڌن تي دورا ڪندي، جڏهين اسين سنڌي گهرن ۾ روٽي کائڻ يا رهڻ لاءِ ترسندا هئاسون ته اڪثر گهرن جون سنڌي استريون ڪائنس حال احوال وٺندي ۽ اهو ڄاڻندي ته هوءَ ڪنواري آهي ۽ ڪنهن ڏارين مردن سان شهرن جا گشت ڪري رهي آهي، حيرت ۾ پئجي ويندڀون هيون. اُتاوليون ٿي پڇنديون هيس ته "تو کي ڊپ ڪو نه ٿو ٿئي؟" ته هوءَ کين سمجهائيندي هئي ته اسين پاڻ ۾ ساٿي آهيون ۽ سنڌي ڄاتيءَ لاءِ رات ڏينهن پيا وهڻ ولوڙيون .... اسان جو پاڻ ۾ وشواس آهي ۽ ڪلندي ڪلندي ساڏارڻ ماين کي ائين به چوندي هئي - "ڪوئي مرد مون ۾ بري نظر وجهي ته اکيون ڪيڏي ڇڏيانس ۽ جي اِجان به قدم اڳتي وڌائي ته آنڊا ڪيڏي ڇڏيانس." ويچاريون ساديون مايون اکيون ڦاڙي ڪيس ڏسنديون هيون. شايد دل ۾ ائين چونديون هجن - "مائي آهي يا راڪاس!"

گشت دوران اسان چڱا شهر ڦرياسون - گانڌيڌام سان شروعات ڪئيسين، جتان شري مينرام سٺناري پڻ اسان سان شامل ٿيو. ٻن ماڻ تي ٿياسون. راجڪوٽ پهتاسون. ساشتري نگر شرڻارٿي ڪئمپ جي ڪم ڪندڙن سان ملياسون ۽ رات جو لال سائين مندر اڳيان کليل ميدان ۾ عام سنڌين سان مخاطب ٿياسون. راجڪوٽ کان جهونا ڳڙهه پهتاسون. سنت ليلا شاهه جي ياد ۾ نهرايل سنت ليلا شاهه ودياليه جي پرنسيپال هيمنت ڪمار توڻاڻي سڄو اسڪول گهمايو. هر ڪلاس جي شاگردن سان ملياسون ۽ کين پاڻ سان محبت قائم رکڻ جو نياپو

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڏٺوسين. جهوناڳڙهه مان هيمنت ڪمار تولاڻي به اسان سان گشت تي نڪري پيو. هاڻي ٿياسون چوٻاري ۾ پنجاسون ڀاتئوا، جتي سنڌين جوهڪ جهونو جوڳي رام لکڻي سنڌيت جي جوت جڳائي ويٺو هو. رات جو سنڌي درمشالا ۾ سنڌين سان ميلاپ رکيائون، جتي سوَن ۾ سنڌي سڄڻ اچي ڳاهٺ ٿيا. خوب تقريرون ۽ سوال جواب ٿيا. هن ننڍڙي شهر ۾ سنڌي پنهنجي اصلوڪي سنڌي ڳوٺ جهڙو وايو منڊل قائم رکيو ويٺا هئا. بالتوا ڪان اسان جو قافلو ڪتيانا مان ٿيندو ويراول پهتو، جتي جو آدم ٿوٽل اسي هزار هو، جنهن مان لوئر مڊل اسڪول سنڌيءَ ۾ هلندڙ هو، تنهن ۾ ست سئو ٻار سنڌي ۾ پڙهندا هئا. هاءِ اسڪول جي به ڪوشش هلندڙ هئي.

سؤ راشٽر واري علائقي ۾ گهڻا تڻا ماڻهو سنڌ جي ديهاتي علائقي جا هئا، جيڪي پنهنجي ٻوليءَ ۽ ڀاشا کي آتي پيار ڪندا هئا. جتي گذريل سال مڌيه پرديش جي دوري وقت نئون وشواس ۽ جهجهو آتساهه مليوسين. هن ڀاسي ديو ناگري لپيءَ جو ته نالو نشان به ڪو نه هو ۽ نڪو ڪو گجراتي ڀاشا سنڌيءَ کي ڳڙڪائي ويٺي هئي، جيڪا حالت مڌيه پرديش ۾ هئي، جتي هندي، نه صرف سنڌيءَ کي ڳڙڪائي ويٺي هئي، بلڪ سنڌي گهرن ۾ به گهسي آئي هئي. حقيقت اها آهي ته شهري ماڻهو ئي جلدي پنهنجي پاڙن کي کوهڻ ۽ اصليت کي وسارڻ جي پراسيس ۾ ڏاڍا جلد باز آهن. اِهو به سماجڪ بدل سدل جي هڪ پرسپر ترتيب آهي، جنهن جو وڏيڪ وستار ڪرڻ جي هت گنجائش نه آهي. صرف هڪڙي ڳالهه چوڻ جهڙي آهي ته جيڪا قوم / جاتي پاڻ طرف سجاڳ آهي ۽ پنهنجي شاهوڪار ورثي ۽ روايتن سان جڙيل آهي، سا پنهنجي پاڙن کي سولوڪو نه ڪسڪڻ ڏيندي آهي.هن باري ۾ ڪنهن ٻئي وقت سوچينداسون.

مان جيون جي ٻئي ڪنهن پهلوءَ تي اوهان سان دوبدو ٿيان، تنهن کان اڳ، هڪ خاص ساهت سميلن جو ذڪرڪرڻ ضروري ٿو سمجهان. ١٩٧٦ ۾ آديپور سميلن وقت موهن ڪلپنا، جنهن جا اسان

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ترقيپسند سنڌي اديبن جي ٽوليءَ سان، جيڪي به سخت متپيد هئا، سي سڀ وساري يا مٽائي، هو سڀا کي ايترو نزديڪ اچي ويو هو جو نه صرف ڪاروباري ڪاميٽي تي اچڻ لاءِ راضي ٿي ويو، بلڪه اجان به اڳتي وڌي هو سڀا جي جنرل سيڪريٽريءَ جون جوابداريون هموار ڪرڻ لاءِ به تيار ٿي ويو. منهنجن ڪن ويجهن ساٿين کي اهڙي آڇ تي دل ۾ شنڪائون پيدا ٿيون. پر مون هنن کي خاطري ڏياري، آئت ڏنو ته اهڙي ڪا به ڳالهه نه ٿيندي. مون وٽ ان وشواس لاءِ به مضبوط ڪارڻ هئا - هڪڙو اِهو هو جو موهن ڪلپنا سنڌي ڀاشا ۽ سنڌي جاتيءَ جو سچو شيدائي هو. هن جي سنڌيت سان ڪمٽمينٽ ايتري ئي مضبوط هئي، جيتري ڪنهن سنڌي - پرست جي ٿي سگهي ٿي. هن جا اسان مان ڪن سان انفرادي سطح تي ويچارن جا متپيد يا ٽڪراءَ هئا، جيڪي وقت پائي، آها چٽائي وچائي وينا هئا. ٻئي طرف موهن ڪلپنا جو مون سان تال ميل بلڪل سٺي ۾ سٺو هو. اوهان کي ياد هوندو ته اسان سان سخت ۾ سخت مخالفت وارن ڏينهن ۾ به هن ڀوپال سميلن وقت مون کي خانگي طور ائين ئي چيو هو ته” اي. جي . آتم بجاءِ اگر تون جنرل سيڪريٽري پد لاءِ لڙندين ته اسين تنهنجي مخالفت اصل ڪو نه ڪنداسون.“ ڪيترن وقتن تي ڪيتري به ٽڪراءَ وقت هو مون سان تمام سهڻي تال - ميل ۾ هوندو هو تنهن باري ۾ مون کي اِشارا اڳوات به ڏنا آهن. مون کي خاطري هئي ته موهن ڪلپنا وٽ شڪتي ۽ سوچ جو ڀنڊار هو ۽ جي ان کي پورو ۽ صحيح دڳ ملي ويجي ته ان مان گهڻائي ڪارائتا نتيجا نڪري سگهن ٿا.

موهن ڪلپنا جنرل سيڪريٽري چونڊيو ته مڙس بود ۾ اچي ويو. ڀهريندي ئي مون کي چيائين؛ ڪيرت ڏس ! ايندڙ سميلن اسين سنڌين جي تيرٿ آستان (سنڌو نگر) ۾ ڪنداسون. اِهو سميلن اهڙو ڪري ڏيکاريندو سانءِ جو تاريخ ۾ ياد رهندو. مون کي ڳڻو تنهنجو ساٿ کپي. منهنجي من ۾ شنڪا هئي، پر مون انکي اُيرڻ نه ڏنو. جڏهين جو سنڌس دل ۾ آتساهه جو سمنڊ ڇوليون ماري رهيو هو، مان

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ان کي تمڻ جي ڪوشش ڇو ڪُريان؟ هو سنڌو نگر کي ايترو پيار ڪندو هو، جيترو سنڌ کي. تنهن ڪري سنڌو نگر جو سميلن سنڌس ڪلپنا ۾ وڏو آڪار پائي چڪو هو.

ائين الائي ڇو آهي، ڇا ڪنهن رٿا سان آهي، يا اِهو محض اتفاق آهي. پر ائين به ٿي سگهي ٿو ته اِها هندو ڏند ڪٿائن جي دين ۽ پرمپرا پٽاندڙ آهي. برهما، وشنو ۽ مهيش جي ٽمورتي هندو ڌرم ۽ فلسفي جو هڪ بنيادي ستاءُ آهي ۽ اها پرمپا اسان جي جيون سان ايڏي جڙيل ۽ جٽيل آهي، جو اِهو ٽمورتيءَ جو آڪار پنهنجين نرالين حالتن ۽ نڪاتن موجب خود بخود اُڀري ٿو اچي. ڪيتريون ٽمورتيون الڳ مقامن يا ڪيترن ۾ نهي ۽ نهڪي ٿيون اچن. سنڌي ساهتڪ ڪيتر ۾ پڻ الڳ الڳ دؤرن ۾ اِهي ٽمورتيون وجود ۾ آيون آهن. مان انهن کي شمارڻ ڪو نه وينو آهيان. رڳو هڪ طرف ڌيان ڇڪائڻ ٿو چاهيان ته جنهن وقت جي مان ڳالهه وينو ڪريان، تنهن وقت ۾ سنڌو نگر جي ساهتڪ ڪيتر ۾ به هڪڙي جبري ٽمورتي اڀري اچي چڪي هئي. ـ سلامت راءِ پرسوائي، موهن ڪلپنا ۽ ارجن سڪايل، جيڪا پڇاڙيءَ تائين قائم رهي. پهرين هنن ٽن يارن گڏجي چوڏهين سميلن جو خاڪو تيار ڪيو ۽ ڪن پين دوستن کي پڻ پاڻ سان شامل ڪيو. سميلن جي سوبپ لاءِ هنن هڪ وڏو ميڙ سڏايو، جنهن ۾ سيني ڌرين ۽ گروهن جي مکيه ماڻهن کي دعوت ڏيئي گهرايو ته جيئن سيني جو سهڪار حاصل ڪري سگهجي. اُن ميڙ ۾ مون کي ۽ مالهيءَ کي به سڏ ٿيو. ميڙ ۾ پهرين ڪجهه ترشي پيدا ٿي. ڪنهن حجت اٿاري ته لپيءَ جي سوال تي تناءُ پيدا ٿيندو، جنهن ڪري اسان جي شهر جي شانت واتاورڻ ۾ ڏڦيڙ پئجي ويندو. مون ڪان ان باري ۾ صفائيءَ جي گهر ڪيائون. مون کين تهمل سان سمجهايو ته اسين واتاورڻ کي بگاڙڻ يا سنڌين ۾ ڏڦيڙ پيدا ڪرڻ لاءِ سميلن ڪو نه ڪوٺائي رهيا آهيون. سميلن جي مراد آهي ته سنڌين ۾ ايڪتا اچي ۽ اسين پنهنجن اصلي مسئلن تي يڪمشت ٿي، گهرون سرڪار اڳيان رکون. مون چيو: ” مان توهان کي وشواس ٿو ڏياريان ته

ڪو به تڪراري مسئلو اسين سميلن اڳيان نہ آڻيندا سون، جنهن مان وايو منڊل ۾ ترشي اچي." لپيءَ جي سوال تي پڻ مون پنهنجي ويچار کي صاف چٽو ڪندي چيو تہ سنڌي لپيءَ جي سوپ تي چڪي آهي، سرڪاري سطح تي، تعليمي سطح تي، ساهتڪ سطح تي سنڌي لپي تسليم ٿي چڪي آهي. سنڌي ڀاشا جي لپي بدلائڻ وارو جيڪو نعرو گمراهہ ٿيل اڳواڻن طرفان لڳايو ويو هو، سو ختم ٿي چڪو آهي. هاڻي صرف ڪي چند ديوناگري پرست پنهنجي هٺ ڌرمي وچان اجان بہ هوڏ تان نٿا لهن، تن سان آتڪڻ ۾ پنهنجي شڪ وڃائڻ جو هاڻي اسان کي شوق نہ آهي. اسان پنهنجي سنڌي لپي جي طرفداريءَ تي قائم هيون. ان ڪان هٽڻ وارا نہ آهيون.

سڄو تناءُ وترجي ويو. سيني ويچارن جي حاضر معزز شخصن يڪراءِ سميلن ڪوٺائڻ ۾ ان ڪي دلي سهڪار ڏيڻ جو فيصلو ڪيو. ڪن کي چوندو ٻڌو ويو تہ: ڪيرت ٻاٻاڻي جادوگري ڪري، سيني تي هٿ ڦيرائي، فيصلو ڪرائي ورتو آهي. پر هو پنهنجي ڏنل وچن تي قائم ڪو نہ رهندو. اهڙا انومان بہ انهن شخصن پئي ڦهلايا، جن سميلن کي تارپيڊو ڪرڻ لاءِ لپيءَ جي سوال کي تپائي آندو هو. سندن اصلي مراد سميلن کي ڪنهن بہ طريقي سان تارڻ جي-هئي. پر آخر تائين ان مراد ۾ ڪامياب نہ ويا. منهنجي هن قسم جي ويچار تي ترقي پسند تمورتيءَ جو هڪ يار، اتم غصي ٿي ويو. سندس سمجهہ ۾ مون سڀا جي اصولن سان سمجهوتي بازي ڪئي آهي، تنهن ڪري سڀا جي ڪاروباري ڪاميٽيءَ تان استعيفي ڏياري موڪليائين. ٻين هڪ ٻن ميمبرن کي پڻ اثر وجهڻ جي ڪوشش ڪيائين، پر ورپو ڪجهہ نہ. هي صاحب ويهن سالن ڪان سڀا سان ان ڳالهہ تي ڏمريو ڦري ۾ گهٽو ڪجهہ غير واجبي ۾ اڻ سهائيندو چوندو ۾ لکندو رهي ٿو. مٿين تمورتيءَ ڪان سواءِ نگر جي ٻين مکيہ هستين بہ زوردار حصو ورتو، جن ۾ خاص هستيون هيون، پرسرام ڪالاڻي، نوتنداس خوبچنداڻي، دنيچند ڪالاڻي، ڪشن دلواڻي ۽ نوجوان اديبن مان ڪشور پهوجا ۽ ٽيڪچند مست. ڊيليگيٽن جي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

حاضريءَ رڪارڊ ٽوڙي ڇڏيو. پنج هزار ڊيليگيٽ اچي پهتا. سڀ اِسڪول ڌرمشالائون تمتار ٿي ويا. پر ڪٿي به رهائش ۽ کاڌي جو بندوبست ٿيو ڪو نه. ٿي ٿي دفعا چانورن جون ديڳيون ٿي لٿيون.

چوڏهين سميلن جو مهورت اُن وقت جي مهاراشٽرا سرڪار جي وزير شري حشو آڏواڻي ڪيو. صدارت جو شرف مون کي مليو. صدارت کان پوءِ جيڪو ڪلچرل پروگرام پيش ٿيو، تنهن ۾ بمبئي ۽ الهاس نگر جي مڙني اوچ ڪوٽيءَ جي ڪلاڪارن ڀاڱ ورتو. عام ڪٿ موجب اٽڪل پنجٽيهه هزار سنڌو نگر واسين پروگرام جو رس ورتو ۽ اها روئداد ٽيئي راتيون هلي، بمبئي دور درشن جو يونٽ ٽيئي ڏينهن سنڌو نگر ۾ ڪپ کوڙي اچي ويٺو هو ۽ آخر ۾ اڌ ڪلاڪ جي ٽي. وي رپورٽ تيار ڪري بمبئي دور درشن تان پيش ڪئي ويئي. موهن ڪلپنا جي اِها خواهش ته سنڌونگر جو سميلن تاريخي حيثيت وارو ٿئي، سا منشا پوري ٿيس.

مکيه طور مان سنڌيت جي هلچل سان وچن بڌ رهيس. پر منهنجي ڪرم جو کيتر صرف سنڌي جاتي جي مسئلن ۽ مشڪلاتن تائين محدود ڪو نه رهيو. مان انتر راشٽري هلچلن کان به متاثر ٿيس. خاص طور سماجوادي ملڪن سان دوستيءَ جي هلچل ۽ وشو امن هلچل طرف ڪافي ڇڪجي ويس. ڪميونسٽ هئڻ جي ناتي منهنجي دلچسپي سوويت يونين ۽ ٻين سماجوادي ملڪن ۾ سياويڪ هئي، روس ۾ سماجوادي اِنقلاب ڀارت جي ٻڌيمانن جو خاص ڌيان ڇڪايو هو. شروعاتي دور ۾ ٿي بال گنگاڌرتلڪ ۽ مهاتما گانڌيءَ روسي ستم زده عوام سان ڏاڍي همدردي ڏيکاري هئي ۽ جڏهين مظلوم روسي جنتا زار شاهيءَ جو تخت اُلٽو ڪري عوامي سويت (پنچائتي) راڄ قائم ڪيو ته هتي نيتائن ان جي گرم جوشيءَ سان خوش آمديد ڪئي. ڀارت ١٩٤٧ ۾ آزاد ٿيو ته ڀارت جي پهرين پرڌان منتري پنڊت جواهر لعل نهروءَ روس سان دوستيءَ جو ناتو وڌايو. جواهر لعل نهرو روسي انقلاب جي ڏهين سالگرهه (١٩٢٧ ۾) روسي سرڪار جي دعوت تي جشن ۾

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

حاضر رهيو هو. ڏاڍو متاثر ٿي آيو هو ۽ ڪافي ڪجهه ساراهه ۾ لکيو به هئائين. پر جڏهين ڪوي رابندر نات ٽائگور روس جي دوري تان ٿي موٽيو ته ايتري ساراهه ڪيائين جو سڀ ڀارتي باشندا نئين تجربي تي حيران ٿي ويا ۽ روسي لوڪن سان ڀارتي جنتا جي ڏاڍي سهڻيوتي ٿي ويئي ۽ دوستيءَ جو هٿ اڃان وڌي ڊگهو ٿيو. سوويت يونين ڪليءَ دل سان ڀارت جي اڏاوت ۽ آرٿڪ ترقيءَ ۾ توڙي ڀارت جي بچاءَ سلامتيءَ لاءِ دل کولي مدد ڪئي، جيڪو گذريل تاريخ جو هڪ اهم باب آهي. جڏهين جڏهين اولهه جا شاهوڪاري ملڪ ڀارت خلاف منصوبا سٽيندا هئا يا آرٿڪ ترقيءَ لاءِ گهربل سامگري ڏيڻ کان آناڪاني ڪندا هئا يا سياسي دٻاءَ آڻيندا هئا ته سوويت يونين ڀارت کي مدد ڪرڻ لاءِ اڳتي وڌي ايندي هئي ۽ اولهه جي ڀارت دشمن کي ڪڏهين ڪڏهين ته اک به ڏيکاريندي هئي. ڪشمير جي سوال تي يا پاڪستان سان ١٩٧١ واري لڙائيءَ وقت ڀارت کي سوويت يونين وٽان ڪيتري اخلاقي مدد ملي، سو هر ڀارتي ڄاڻي ٿو.

انتر راشٽري سطح تي ٻي هڪ حقيقت به اُڀري رهي هئي، تنهن کان به سڄاڳ دنيا جي خلق ڀليءَ ڀت واقف آهي. اها حقيقت هئي ته سوويت يونين جو وجود، اولهه جي سرمائيداري ملڪن لاءِ ڇاتيءَ ۾ ڪنڊي برابر هو. هنن روس جي آڪٽوبر (مزدور) انقلاب کي ڪڏهين به قبول ڪو نه ڪيو هو. هنن منڍ کان وٺي سوويت راڄ سان دشمني ۽ ناڪابندي ڪرڻ جو وهنوار لاڳو رکيو هو ۽ روس جي خلاف خوب تياريون پئي ڪيون. هن ڳالهه کان امن پسند دنيا جا مفڪر ۽ سماجواد جا شيدائي بلڪل جاڳرت هئا، تنهن ڪري سوويت يونين کي ڪاين شڪتين جي حملي کان ساوڌان ڪرڻ ۽ سندس حق ۾ آواز بلند ڪرڻ لاءِ دوستاڻيون سنستائون ڪڙيون ڪيون ويئون. شروعات ۾ ڀارت ۾ ڪن پڌيمانن فريندس آف سوويت يونين برپا ڪئي، جنهن جو پٽومقصد هو: (١) سوويت يونين جي باري ۾ ڀارت واسين کي صحيح ڄاڻ ڏيڻ ۽ ڪوڙي پرچار کي رد ڪرڻ (٢) ٻنهي ملڪن جي وچ ۾

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

دوستاڻا ناتا وڌائڻ، سييتڪ ڏي وٺ ڪرڻ ۽ پرسپر لاڀ لاءِ دائما دوستيءَ کي مضبوط ڪرڻ اڳتي هلي، اها فرينڊس يونين، ڪلچرل سوسائٽيءَ جي نالي ۾ بدلي ۽ آن جو نالو انڊو سوويت ڪلچرل سوسائٽي رکيو ويو. هن سوسائٽي ۾ مون سالن جا سال تمام سرگرم ڀاڱ ادا ڪيو. سيمينارن ۾ توڙي ٻيءَ طرح مفڪرن جي ميڙن ۾ ڀارت ۽ سوويت يونين سان واسطو رکندڙ سوالن ۽ مسئلن توڙي ٻنهي ملڪن جي سيپتڪ رشتن تي ڪافي وشين تي تيار ڪيل پيپر پڙهندو هوس. هن ڪلچرل سوسائٽي جي بمبئي شاخ جو مان وائيس پرڌان چونڊيو ويو هوس، جڏهن مشهور اخبار نويس آر. ڪي. ڪرنجيا بلٽز جو سمپادڪ پرڌان هوندو هو. خواجہ احمد عباس، سردار جعفري، اي. ڪي. هنگل ۽ ٻيا پرسڌ پڌيمان ڪلچرل سوسائٽي سان جڙيل هوندا هئا.

سوويت يونين ڀارت جي جنتا ۽ نيتائن کي ڏاڍي وڏي عزت ۽ محبت سان ڏسندي هئي. ڀارت سان دوستيءَ کي هو وڏي اهميت ڏيندا هئا. جيستائين سوويت يونين ٽٽي نہ هئي، ٻنهي ملڪن جون گڏيل ڪوششون دنيا جي سلامتيءَ لاءِ ڀال هيون. مجال آهي ڪنهن ملڪ کي جو ميري اک سان ڪنهن کي نهاري، هيئنر بہ دوستي جو پيچ مضبوط آهي، پر ٻنهي ملڪن ۾ تازي سياسي سنڪٽ ڪارڻ اُها مضبوطي ۽ رعب نہ رهيو آهي. ڪنهن وقت جڏهين سوويت يونين جو دنيا ڀر ۾ دنيا جو دٻدٻو ۽ وڪار هو تہ روسي سرڪار ڀارت جي دوستيءَ کي ڀرپور مضبوطي ڏيڻ لاءِ پنڊت جواهر لعل نهروءَ جي نالي ۾ هڪ انعامي سلسلو شروع ڪيو هئو جنهن کي جواهر لعل نهرو سوويت لئنڊ ايوارڊ جي نالي سان سڏيو ويندو هو. اِهو انعام ڀارتي ڀاشائن جي سپني لکٽين لاءِ کليل هو. جنهن ۾ ساهتڪ ڪتاب ۽ اخبارن ۾ ڇپيل ليک بہ انعامي تجويز ۾ اچي ويا. لکٽين ۾ ٻن آديشن جو خيال رکيو ويندو هو. هڪڙو، ٻنهي ملڪن ۾ دوستي وڌائڻ، ٻيو وشو امن جي ڀاونا کي زور وٺائڻ. انهيءَ ٻٽي مراد جي بنياد تي لکيتن کي پرکيو ويندو هو ۽ هر ڀارتي ٻوليءَ ۾ پهريون ۽ ٻيون نمبر انعام ڏنو ويندو هو. پهريون انعام

ڪتندڙن ڪي نقدي رقم سان گڏ سونو پلو ۽ قدر شناسي جو سرٽيفڪيٽ تنهن ڪان سواءِ پندرهن ڏينهن لاءِ سوويت يونين جو سوويت سرڪار جي خرچ تي دورو به ڪرايو ويندو هو. اهڙي انعام جي چاهنا وچان مون وشو شانتيءَ جي سوال تي، امن جي اُفق ڏانهن سري سان هڪڙو ڪتاب ۱۹۷۸ ۾ ڇپائي پڌرو ڪيو. جيڪو سفارش ڪاميٽي کي پسند پيو ۽ ان جي ڪنوينر شري خواجا احمد عباس سفارش ڪري موڪليو به پر آل انڊيا سفارش ڪاميٽيءَ، اُن سال ڪنهن ٻئي اهم شخص کي ڪنهن زور بار هيٺ اِهو انعام ڏياريو ۽ مون کي ٿورو وقت ترسڻ لاءِ چيو ويو.

مان نراس ٿيس ۽ ٿورو جهٽڪو به آيم ته زوربار ڪان وڏي حيثيت وارا ماڻهو به ڇٽل ڪو نه آهن. مان جڏهين عباس صاحب سان مليس ته هن مون کي پيچيدگيءَ کان واقف ڪيو. پر همت ڏني ته ” تون ڪوشش ڪري ٻيو ڪتاب لک، مان وري به تنهنجو نالو سفارش ڪندس، جو مان تو کي شخصي طور ڄاڻان ٿو ته تون اِن انعام جو حقدار آهين جو اَمن جي تحريڪ ۾ ڪيترو نه زوردار رول ادا ڪري رهيو آهين“. اُن وقت مان امن جي هلچل ۾ به ڏاڍو اڳرو هوس. ڀارت ۾ اَمن هلچل هلائڻ واري جيڪا سنستا - آل انڊيا پيس اينڊ سالڊيرٽي آرگنائيزيشن هئي، تنهن جي بمبئيءَ ڪاميٽيءَ جو پڻ نائب صدر هوس ۽ مسٽر ٽي. گوديوالا برڪ ڪميونسٽ وڪيل ان جو پرڌامن هو. جنهن منهنجي پستڪ - امن جي اُفق لاءِ زوردار مهاڳ به لکيو هو. ٻئي طرف هن کي اِها ڄاڻ هئي ته سوويت دوستي ڪلچرل سوسائٽي ۾ پڻ ڏاڍو سرگرم ڪارڪن هوس. مون همت ڪا نه هاري. مون کي پنجن ڏهن هزارن جي انعام جي اون ڪانه هئي، پر سماجواد جو شيدائي هئڻ ڪري اُن ملڪ کي ڏسڻ تي چاهيم. جيڪو ان وقت اسان جي خوابن جو مرڪز هو ۽ اسان لاءِ ڌرتيءَ تي سرڳ سمان هو. پوءِ ته اِهو سرڳ جو سپنو ٽٽي پيو. پر اُها پوءِ جي ڳالهه آهي، جنهن بابت مان ايندڙ صفحن تي پنهنجو رد عمل ضرور ڏيندس.

مون پنهنجو پيو ڪتاب دنيا جي عظيم انقلابي شخص لينن تي تيار ڪيو. لينن جو پورو نالو ولاديمير ايليچ أيلانوف هو. زار شاهيءَ جي ڏمر هيٺ ڪنهن وقت سائبيريا جي برفاني پٽن ۾ سزا ڪاٽي رهيو هئو، جتي هن پنهنجو گهڻو وقت لينا نديءَ جي ڪناري گهاريو هو. جنهن تان پنهنجو لڪل نالو لينن رکيائين. هن روسي انقلاب جو جيڪو ڪرتب ڪري ڏيکاريو، سو دنيا جي اتهاس ۾ هڪ حيرت انگيز ڪارنامو هو، جنهن دنيا جي تاريخ کي نئي نئون موڙ ڏيئي ڇڏيو. يگن ڪان ڪيترن ئي انقلاب پرستن دنيا جي بيوس ۽ مظلوم انسانن جي قسمت جو چڪر بدلائڻ جا خواب لڌا هئا، تن کي لينن ئي ساڪار بڻايو ۽ ڪنهن وقت ڌرتيءَ جي ڇهين پتيءَ تي محنت ڪشن جو جهنڊو بلند ڪيو ۽ سوويت راڄ جي سپريم سرڪردي جي حيثيت ۾ پهرين پيلڪ پڌرائيءَ ۾ غلام قومن جي آزادي، هن ڌرتيءَ تي آمن ۽ وشو جي هر پراڻي لاءِ آزادي، برابري ۽ انصاف جي حق جو اعلان ڪيو.

لينن منهنجي لاءِ هڪ اعليٰ آدرشي شخص رهيو آهي ۽ اهو اتفاق ئي چئجي، جو منهنجي چهري جي ڪجهه ڪجهه مشابهت لينن جي مهانڊي سان آهي، ايتري حد تائين جو جڏهن پهريون دفعو مان روس ويو هوس ته ماسڪو ايئرپورٽ تي ويزا - پاسپورٽ چڪاسڻ وارا آفيسر ئي منجهي پيا هئا، پر ان جو ذڪر مان اڳتي هلي پوري جڳهه تي ڪندس. لينن جو جيون پنهنجي ليکي به اهڙي عبرتناڪ ۽ چمتڪاري قصو آهي، جو آزخود مان سندس طرف موهجي ويو هوس. مون هڪڙو ننڍڙو پستڪ اتڪل سئو صفحا - "لينن، دنيا جي عظيم انقلابي شخصيت" نالي سان لکي تيار ڪيو، جيڪو مارئي پبليڪيشن (احمد آباد) ۱۹۸۰ ۾ ڇپائي پڌرو ڪيو. مون ان ئي سال اهو پستڪ سوويت لئنڊ نهرو ايوارڊ لاءِ پيش ڪيو ۽ مون کي سنڌي ڀاشا ۾ پهريون نمبر انعام مليو، جنهن ۾ پنج هزار رپيا، هڪ سندر قدر شناسيءَ جو سرٽيفڪيٽ، سونو بلو ۽ روس ۾ ٻن هفتن لاءِ گشت ڪرڻ جي دعوت به موڪلي ويئي. سيني ٻولين جي ڪتندڙن کي دهليءَ ۾ سڏايل خاص

انعامي جلسي ۾ پنڊت جواهر لعل نهروءَ جي جنم ڏينهن تي ۱۴ نومبر ۱۹۸۰ تي ڀارت سرڪار جي ان وقت جي مالي وزير مسٽر آر. وينڪٽرامن، جو پوءِ ڀارت جو راشٽر پتي بڻيو، جي هٿان انعام ڏياريو ويو.

سماجواد جو سندر سپنو جيڪو مون ۱۹۴۲ کان وٺي، هڪ اعليٰ آدرش جي صورت ۾ دل ۾ سجائي ۽ سنڀالي رکيو هو ۽ جنهن جو سڦروپ مان پنهنجين اکين سان وجيءَ ڏسي آيو هوس سو جڏهن ۱۹۸۹ ۾ ڍهي پيو ته ڏاڍو ڏڪ آيو. چڻ هڪ سندر آدرش چڪناچور ٿي ويو. ساري ترقي پسند دنيا پريشان ٿي، پر اولهه جي پونجيواد دنيا ۾ جشن ٿيا ۽ فتوائون صادر ٿيون ته سماجدواد جو فلسفو ناڪامياب ويو ۽ هاڻي دفنائجي ويندو. پر اِها سماجواد ـ وروڌي شڪتين / ملڪن جي ناسمجهي هئي، جيڪا پوءِ جي گذريل سٺ ـ اٺن سالن ۾ صاف چٽي ٿي بيٺي آهي. سماجواد سماج جو تجربو هڪ ملڪ (روس) ۾ برابر شڪست کائي چڪو آهي، پر ان جو مطلب اِهو ڪونهي ته سماجواد جي فلسفي سان ڪا بنيادي خرابي يا ويڌن آهي. اهي صرف انسان جي انفرادي عمل جي ناڪاميابي آهي. تاريخ ۾ ڪيترائي اهڙا مثال آهن، جتي بهترين ويچارن ۽ نيڪ مرادن کي عمل جي آڏيءَ تي انسانن بريءَ طرح ناڪامياب بڻايو آهي. ڪارڻ اُن جي الگ الگ رهيا آهن. ڪڏهن ته سندن ناسمجهيءَ ڪري، ڪڏهن سندن آپي جي سوارٿ ڪري، ته ڪڏهن وري غلط فيصلن ڪري. سوويت روس ۾ سماجواد ايڏي وڏي پئماني تي هو، جهڙو اڳ ڪڏهن انساني تاريخ ۾ نه ٿيو هو. پيو ته هيءُ تجربو سماج جي اندر بنيادي تبديل آڻڻ ۽ هزارن سالن جي سڙيل سماج جي ڪايا ڪلپ ڪرڻ لاءِ هو، جا ڪا معمولي ڳالهه نه هئي. ٽين ڳالهه ته لينن جي موت (۱۹۲۴) کان پوءِ انقلاب جون واڳون ۽ سرڪاري ڪاروبار جون جوابداريون غلط ليڊرشپ جي هٿ ۾ اچي ويئون، جن اندرين توڙي ٻاهرين نيتيءَ ۾ ڀيانڪ ڀلون ڪري وڌيون، جنهن مطابق هڪ طرف آمريڪا سان جنگي هٿيار ٺاهڻ جي شرط ۾ خزانو لٽيندا ويا

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

۽ ٻئي طرف ٻين ملڪن سان به دوستي وڌائڻ ۽ شان برقرار رکڻ لاءِ ويا ٻين ملڪن کي آتميو پيسو ۽ مال ڏيندا آ ۽ هوڏانهن سندن پنهنجي جنتا جو ڪو به خيال ڪين ڪيائون، بلڪ انهن کي هڪ طرف سڪو پڪو ڪائڻ لاءِ مجبور ڪيائون تہ ٻئي طرف انهن کي ڏک سور جو اظهار ڪرڻ کان روڪڻ لاءِ هنن جو منهن بند ڪري رکيائون ۽ مخالفت ڏانهن به سختيءَ جو رخ اختيار ڪيائون. آخر ٻنهي محاذن تي ناڪامياب ويا ۽ سرشتو ٽٽي پيو. اڄ به روس ۾ سماجوادين جو ڊوما (روسي پارليامينٽ) ۾ ڪافي زور آهي، پر سماجوادي سرشتي ۽ ويچار ڌارا کي ڪافي ڌڪ لڳو آهي. ٻيا موجوده سماجوادي ملڪ رشيا جي ناڪاميابيءَ مان سبق سکي، پنهنجي ملڪن ۾ ساڳئي قسم جي غلطين جو جائزو وٺي، نين حالتن هيٺ خود سماجواد جي ڪچاين ڦڪاين کي دور ڪرڻ جي ڪوشش ڪري رهيا آهن. منهنجو اڄا به درد وشواس آهي تہ بهتر ۽ خوش، آمن ۽ نياءَ ڀري سماج لاءِ موزيدار جو فلسفو نہ. پر سماجواد جو فلسفو مفيد ثابت ٿيندو، صرف ڪمل جي محاذ تي بلڪل خبردار رهڻو پوندو ۽ اختياريءَ جي غلط ۽ غير واجب استعمال خلاف لڪيرون/ هدايتون چٽيون ڪينچل هجن.

جلد ئي وري ٻيو دفعو مون کي رشيا ڏسڻ جو وجهہ مليو. مون اڳواٽ ئي ذڪر ڪيو آهي تہ مان وشو امن هلچل ۾ ڏاڍو اڳرو هوس. آن وشيہ تي هڪڙو ڪتاب بہ لکيو هوم ڪنهن وقت وشو امن هلچل ڏاڍي زوردار تحريڪ هئي، جڏهين دنيا مٿان جنگ جا ڪارا بادل ڇانيل هئا ۽ انسان ذات ائٽم بم ۽ هئڊروجن بم جي ڏر جي ڇايا ۾ گهٽن محسوس ڪري رهي هئي. ٻنهي طرفن ڪان ـ سوويت بلاڪ، توڙي اولهہ جي سرمائيدار ملڪن جو بلاڪ. هڪ ٻئي جي دوبدو ائٽمي هٿيارن جا انبار جمع ڪري رهيا هئا. ڪنهن وقت انهن هٿيارن جا ڍڳ ايڏا وڏا هئا جو وگيانين جي ڪٿ موجب انهن سان هن دنيا کي پندرنهن دفعا ناس ڪري سگهجي ٿو. هڪ ائٽم بم جي شڪتي ايتري هئي، جو بمبئي جهڙي شهر کي ٻن ٻمن سان رک جو ڍير بڻائي سگهجي ٿو. اهڙا بم

هر هڪ بلاڪ وٽ، ائين ڪان ڏهن هزارن تائين، گدامن ۾ موجود هئا. ميزائيلون جيڪي اِهو بم ڪٽي وارو ڪري سگهن، سي به هزارن ۾ هيون ۽ انهن جو نشان پنج هزار ڪلوميٽر دوريءَ تي تي سگهيو ٿي. دنيا جي گولي تي ڪو به شهر ڪيڏي مهل به تباهه ٿي سگهيو ٿي. دنيا جڻ تباهيءَ جي چوٽيءَ تي ويٺي هئي. ڪڏهين به ڪا چڻنگ لڳي ته هيءَ سهڻي ڌرتي تباهه ٿي سگهي ٿي ۽ انسان جي هزارن سالن جي لاڏ سان پاليل انساني تهذيب به ختم ٿي سگهي ٿي. ائٽم لڙائي ڪان پوءِ انسان ذات هزارن سالن تائين وري جهنگلي حيثيت / حالت ۾ رهڻ لاءِ مجبور ٿئي ها.

اهڙي سمي انسان جو وويڪ جاڳي اٿيو. سڄي سنسار ۾ اهڙن هيبتناڪ خبرن ۽ حقيقتن وائويلا ۽ هاهاڪار مچائي ڇڏي. سڀ سڄاڻ شخص ۽ ملڪ خطري ڪان ساوڌان ٿيا ۽ اهڙن هٿيارن جي پيدائش خلاف آواز اٿاريو. سڀني ملڪن ۾ وشو شانتيءَ لاءِ ميڙ، ميٽنگون، جلوس، جلسا، نهراوَ ۽ پڌرايون ٿيون ۽ ان نموني ورلڊ پيس ڪائونسل، دنيا ۾ آمن قائم ڪرڻ لاءِ وجود ۾ آئي. هر سال ڪنهن نه ڪنهن يورپ جي ملڪ ۾ ورلڊ پيس ڪائونسل جي انترراشٽري دنيا پر جا مفڪر، سائنسدان، ڪلاڪار، ودوان، ڪن ملڪن يا انترراشٽري سنستائن جا عيوضي گڏجي دنيا جي شانتي کي قائم ڪرڻ لاءِ پرن ڪندا هئا ۽ جدوجهد هلائڻ لاءِ گڏيل پروگرام ٺاهيندا هئا.

١٩٨٣ ۾ مون کي به اهڙي هڪ دنيا جي امن ڪانفرنس ۾ ڊيليگيٽ طور شامل ٿيڻ جو وجهه مليو. ان وقت مان بمبئيءَ ۾ هلندڙ امن تحريڪ جي سنستا جو وائيس پريزيڊنٽ هوس. ڪانفرنس جو نالو دنيا جي امن پسندن جي اسيمبلي هو. مونکي ته اندازو به ڪونه هو ته ان ۾ ڪيترا ڊيليگيٽ شريڪ ٿيندا. بمبئيءَ مان جملي پنج ڊيليگيٽ هئاسون. ڪانفرنس سماج واري ملڪ يوگو سلاويه جي گاديءَ جي هنڌ پراگ ۾ رٿيل هئي. جڏهين اسين دهليءَ ۾ پهتاسون، جتي پارٽ جا سڀ ڊيليگيٽ گڏ ٿي پراگ ڏانهن روانا ٿيڻا هئاسون ته اسان جي

ڊيليگيشن جو ڪل اندازو ٻہ سئو هو. انهن ۾ سنڌي، مان هڪ ئي هوس. جڏهين اسين پراگ پهتاسون تہ جملي انداز، ٽي هزار ڊيليگيٽ پڏايو ويو. جيڪي هڪ سئو ٽن ملڪن مان آيل هئا. آمريڪا جي ڊيليگيٽن ڪي چڏي، پارت جي ڊيليگيشن تعداد ۾ ٻيو نمبر هئي ۽ اسان ڪي ڏاڍي خوشي ٿي تہ جنگبازن جي ملڪ ۾ پڻ شانتيءَ لاءِ تمام گهڻو چاهہ آهي.

ڊيليگيٽن کي پراگ جي وڏين شاهي هوٽلن ۾ رهايو ويو. هر هڪ ڊيليگيٽ کي الڳ ايئرڪنڊيشنڊ ڪمرو هو. کاڌي لاءِ سيني کي ڪوپن ڏنا ويا هئا، جن کي ڏيکاري هوٽل جي ريسٽارنٽ ۾ ڪنهن بہ شي جو آرڊر ڏيئي سگهجي پيو. ڪانفرنس جملي ستن ڏينهن لاءِ هئي. مهورتي ڏينهن تي اسان کي هوٽلن مان بسين رستي پراگ جي هڪ شاهي هال ۾ وٺي هليا، جتي ٽيهزار ڊيليگيٽس ماپي ويا. مهورت يوگوسلوويا جي پريزيڊنٽ ڪيو، جنهن کان پوءِ ٻين ملڪن مان آيل اهم هستين ٻہ ڳالهايو ۽ آخر ۾ ورلڊ پس ڪائونسل جي پرڌان مسٽر روميش چندر ڳالهايو ۽ ڪانفرنس جي پوري پروگرام جي روپ ريکا ڏني. ڪانفرنس کي ڪميشن ۾ ورهائڻ جو اعلان ڪيو ويو ۽ هر ڪنهن کي پنهنجي پسنديءَ واري وشيہ سان لاڳو ڪميشنَ ۾ ڀاڱ وٺڻ لاءِ چيو ويو. مون امن ۽ ليکڪ وشيہ واري ڪميشن ۾ نالو ڏنو. اِنهيءَ ڏينهن جي پوئين اڌ ۾ چيڪو سلوويڪيا جي سيپتڪ ٽولين سندن نرتيہ، سنگيت ۽ لوڪ ڪلا جي سنگم جو هڪ دل اُٽاريندڙ پروگرام، ڊيليگيٽن جي وندر لاءِ پيش ڪيو. چيڪوسلوويڪيا جي پريزيڊنٽ (نالو ياد نہ رهيو آهي) وٽان سيني ڊيلگيٽن کي رات جي کاڌي جي دعوت مليل آهي، جنهن لاءِ دعوتناما اڳواٽ ئي ورهايا ويا آهن. بسين ۾ سڄو ڪاروان چيڪوسلوويڪيا جي پريزيڊنٽ جي محلات تي پهچي ٿو وڃي، جتي سڪيورٽيءَ جي چڪاس کان پوءِ هر ڪو محل اندر داخل ٿيندو ٿو وڃي. ٽي هزار ماڻهو محلات ۾ سمائجي ٿا وڃن. کاڌي-پيتي جو شاهي بندوبست آهي. سيڪو پيئڻ ۽ کائڻ ۾ مشغول آهي ۽ ٽوليون

ناهي هڪبئي ۾ روح رهاڻ ڪري رهيا آهن جو، اوچتو سس پس ٿئي ٿي تہ پريزيڊنٽ ڊيليگيشن سان آدرستڪار ڪرڻ لاءِ اچي رهيو آهي. هزارين اکيون وچي هال جي مکيہ دروازي تي اٽڪي بيٺيون. بنا ڪنهن دٻدٻي يا ”پوش پوش“ جي هو صاحب اندر گهڙيو. ڊيليگيٽ جيڪي ٽولين ۾ بيٺا هئا، تن سان ”هيلو هيلو“ ڪندو، اڳتي وڌندو ويو. جڏهن اسان پارٽي ٽولي وٽان لنگهيو تہ اسان هٿ جوڙي نمستي ڪئي. موٽ ۾ هن بہ ساڳئي نموني آدرستڪار ڪيو. پارٽ جو اِهو ”خوش آمديد“ ڪرڻ جو رواج سماجوادي ملڪن ۾ مشهور ٿي چڪو هو ۽ جتي ڪٿي اسان سان هٿ جوڙي ”نمستي“ ڪندا هئا.

پٺي ڏينهن تي بيٺڪون شروع ٿيون. مون بہ پنهنجو نالو ڳالهائڻ لاءِ ڏنو. هر ڪنهن وٽ پنهنجي جاءِ تي ڳالهائڻ لاءِ ٽيليفون موجود هو. جڏهن وقت جي سياپتيءَ منهنجو نالو پڪاريو تہ مون انگريزيءَ ۾ هڪ پرزور تقرير ڪئي، جنهنجو تاتپرج هن ريت هو: اڄ دنيا ٽن بلاڪن ۾ ورهايل آهي. هڪ آهي سلطنت شاهيءَ جو بلاڪ جيڪو هٿيار ناهڻ ۽ آهي وڪرو ڪري دنيا ۾ جنگي واتاورڻ پيدا ڪرڻ لاءِ آامده آهي. شانتيءَ سان هن جو ڪو پريوجن ڪونهي. ٻيو بلاڪ آهي، سماجوادي ملڪن جو، جيڪي پنهنجي تازي آزادي حاصل ڪرڻ ڪان پوءِ نؤنرماڻ جي ڪم ۾ رڌل آهن، تن کي نڪو هٿيارن جي ۽ نڪو جنگ جي ضرورت آهي، هو تہ آمن جا پڪي آهن. ٽيون بلاڪ اُنهن ملڪن جو آهي، جن سامراج کان آزادي هٿ ڪئي آهي ۽ هاڻي گهڻي ڀاڱي ٻي طرفدار گٽ ۾ شامل آهن، سي بہ پنهنجي آرٿڪ اوسر لاءِ آمن ٿا چاهين ۽ مٿين ٻن بلاڪن جي ويڙهہ کان الڳ رهڻ ٿا گهرن. دنيا ۾ آمن جون شڪتيون، جنگي شڪتين ڪان وڌيڪ مضبوط آهن. اگر سامراجوادي جنگ جو ڀارو اُچليندا تہ دنيا جي عوام ڪين بري نموني شڪست ڏيندي. عوامي شڪتيءَ اڳيان سندن بم، ميزائيلون، ٽئنڪون ۽ جهاز مات ٿي ويندا.... ليڪڪ هميشہ شانتيءَ جو دوت آهي. تباهيءَ کي هو ڌڪاريندو آهي. انسان ذات جي انصاف، سچ ۽ بهتر جيون جي لاءِ لڙائي

جي حق ۾ سندس قلم ٻه ڪان وڌيڪ طاقتور آهي.... دنيا جي سيني ملڪن جي وزيڪ پسند ليڪڪن لاءِ اڄ آزمائش جو وقت آيو آهي، هو قلم کڻي ٻاهر نڪرن ۽ ان ڪان جنگ خلاف تلوار جو ڪم وٺن".

مان پنهنجي تقرير پوري ڪري اچي پنهنجي جڳهه تي وينس مس تہ ڪن ملڪن جا اخبار نويس پڇندا مون وٽ پهتا. چي: " تو سان ملاقات ڪرڻي آهي." هال جي پاسي ۾ انٽرويو لاءِ ننڍي ڪوٺي هئي، تنهن ۾ وجي ويٺاسون. ڪئميرائن ۽ ويڊيو ڪئميرائن جي تکي روشنيءَ ۾ سوالن جي بوڇاڙ شروع ٿي ويئي. ڪافي دلچسپ ملاقات ٿي. ڪافي سوال جواب بہ ٿيا. هڪ ٻن اخبارن، جن ڪي مون پنهنجو ڪارڊ ڏنو هو، تن انهن اخبارن جا پرچا بہ موڪليا، جن ۾ منهنجي ملاقات جو ذڪر ٿيو هو.

پارٽي ڊيليگيشن جي اڳواڻ هئي، شريمتي پيرين روميش چنادر، ورلڊ پيس ڪائونسل جي پريزيڊنٽ جي ڌرمپتني، جيڪا مون کي نائب اڳواڻ جي حيثيت ڏيندي هئي. پڌري پٽ نہ، پر حقيقت ۾ جتي ڳالهائڻو هوندو هو تہ پهرين مون کي ڳالهائڻ لاءِ چوندي هئي. سواگتي ميڙن/ ميٽنگن ۾ پڻ پارٽي ڊيليگيشن طرفان شڪرگذاري وغيره جي رسمي ڪاروائي لاءِ مون کي ئي هدايت ڪندي هئي. اهڙيون گهڻئي ميٽنگون ٿيون، جتي سنسٿائون پارٽي ڊيليگيشن کي عزت ڏيڻ لاءِ سڏينديون هيون.

پارٽي ڊيليگيشن ۾ هڪڙا بہ خوش مزاج شخص هئا. جن سانمنهنجو ڏاڍو پريم جو سنبنڌ پڌجي ويو. آهي شرد پوار جي ڪانگريس (ايس) جا نيتاهئا - ڊاڪٽر پدم سنهہ پاٽل ۽ دتا مينگهي، جيڪي بعد ۾ شرد پوار جي وزارت ۾ منتري پد تي پڻ چونڊيا ويا هئا. اسين ٽيئي ڄڻا، ڏاڍي موج مستيءَ ۾، چرچا گهڻا ڪري پيا ٽهڪڙا ڏيندا هئاسون. خاص طور اسان جو ڏيان هوندو هئو هڪ جوڙي تي. پنجاب جو آن سمي جو مکيہ وزير پرڪاش سنگهہ بادل ۽ سندس پتني ڊيليگيٽ بڻجي آيا هئا. ٻئي بدن ۾ پريل ڏاڍي لوڏ سان چتجي ڏکجي

اچي بسين ۾ ويهندا هئا. دتا مينگهي ڏاڍو مذاقي شخص هو. سردار ۽ سردارني کي ڏسي، ته متي آسمان ۾ نهاري چوي: "باباني جي! بادل اور بجلي آ رهي هئين.... ذرا سجدي ۾ گردن جهڪائيئي!" مان چوانس: "نامراد! گردن نہ ڪاٽ لي تيري.... ڪرپان سي نهين ڊرتي؟" اسين ٺهڪ ڏيندارهون ۽ ٻيا ڊيليگيٽ پيا واتڙن وانگر اسان کي ڏسن ته هنن چڱن مڙسن جا لڏو آهي. ٻئي اهڙا يار ٿي ويا، جو زور پيا پرين ته جي مان شرد پورا جي ڪانگريس ۾ داخل ٿي وڃان ته الائي ڪٿي پهچي ويندس! هر وقت پيپر نئپڪن ڪٿي سامهون رکن ته ڪو هن تي لکي ڏي ته تون اسان جي پارٽيءَ ۾ داخل ٿيڻ ٿو چاهين: باقي ڪم اسين پاڻهي راس ڪنداسون. منهنجو هڪڙو ئي تڪيہ ڪلام: "باز آئي از محبت سي.... راجينتي منهنجي وس جو روڳ نہ آهي...."

ڪانفرنس ڪان پوءِ پراگ شهر جي تاريخي، تهذيبي ۽ ڌرمي آستانن تي پارٽ جي ڊيليگيٽن کي وٺي هليا، جتي ڪيترو ئي ڪجهہ ڏسڻ ـ ٻڌڻ لاءِ مليو، خاص طور ٻين مهاڀاري لڙائيءَ ۾ نازي فوجن جيڪي بربادين ۽ قهر ڪيا هئا، سي اکين سان ڏسڻ لاءِ مليا. جيڪي محل ـ ماڙيون، گهٽيون ۽ جڳهيون، ديوليون، سيڪ مرڪز، ميوزم وغيره ناس ڪيا ويا هئا، سي نئين سر اڏاوت ڪري، نهايت سهڻي نموني ۾ کڙا ڪيا اٿن. صرف نشاني طور ڪٿي، هڪڙو پڙپانگ حصو قائم رکيو اٿن ته دنيا جا ماڻهو ڏسي سگهن ته نازين ڪيڏي نہ تباهي آندي هئي ۽ سندن جنتا اهڙي تباهي جا ڪيئن نشان مٽائي وري شاندار شهر جياري ڇڏيا آهن.

پراگ ڪانفرنس ڪان پوءِ پارٽ جي ڊيليگيشن کي رشيا جي گهمڻ جي دعوت مليل هئي. پارٽ جي ٻن سئو ڊيليگيٽن کي پراگ مان خاص ٽرين رستي ماسڪو ڏانهن روانو ڪيو ويو. رشيا ۾، ساڳيا چار شهر ـ ماسڪو، لينن گراڊ، تاشقند ۽ سمرقند گهمائڻ جو پروگرام هئو. ٽرين ۾ منهنجو سنگ ڊاڪٽر پيدم سنهہ پاٽل ۽ دتا مينگهي ڪان ٽٽي ويو. گوئا ڪان آيل هڪ ٻيو وڪيل دوست، مئنيول ڊسوسا روم پارٽنر

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جي حيثيت ۾ پڪي ياري ۾ ڳنڍجي ويو. ساڳين شهر نيءِ ساڳيا ئي هنڌ ڏيکارڻ تي ونيءِ وڃيا. جيڪي مان اڳواٽ ڏسي چڪو هوس، تنهنڪري هر شهر ۾ پهچڻ کان پوءِ، گهمڻ ڦرڻ واري پروگرام کان مان نٽائي ويندو هوس. ڊسوسا به هن نموني گهمڻ جو شوقين ڪو نه هو. اسين هڪٻئي کي اِشارو ڏيئي، ڪونيءَ ۾ آرام ڪَرڻ جو مڪر ڪري پاڻ ڇڏائي ويندا هئاسون، ڪجهه ڪائيندا - پيئندا يا خريداري ڪندا هئاسون. ائين آٺ ڏينهن ببيا به گذريا. ٽن هفتن جي دوري کان پوءِ وطن ورياسون. هڪ نرالي دنيا جو درشن ۽ انڀؤ ڪري آياسون. ذهني طور تي پاڻ کي ڪافي شاهوڪار پاتوسين.

سنڌ مان جلاوطنيءَ جو خطاب حاصل ڪرڻ کان پوءِ به اڄ تائين، سنڌ سان نينهن جو ناتو قائم رکيو اٿم. سنڌ مون کان وسري ڪانهي، ۽ نه ڪڏهن وسرندي، جيسين منهنجي لڪيءَ ۾ ساهه آهي، جيتوڻيڪ ڪڏهن ڪڏهن، ڪن ناآهلن، اُن کي منهنجو شخصي سؤداءَ قرار ڏنو آهي. اهڙي سؤداءَ تي مون کي فخر آهي ۽ ان کان به وڌيڪ خوشيءَ جي ڳالهه اِها آهي ته ان سؤداءَ ۾ مان اڪيلو نه آهيان، ٻيا به ڪوڙ مون سان همسفر آهن. پوءِ پل جذبي جي ڊگريءَ ۾ ڪٿي فرق هجي. پر منهنجو نينهن سورهن آنا پڪو، پختو ۽ سچو آهي. جي ڪن وقتن تي مون هت رنو به آهي، ته پڪ ڄاڻو ته سنڌ جي محبت ۾ جيڪي گيت ڳايا ويا آهن، تن ئي اڪثر مون کي روئاريو آهي.... راهيءَ جي بيت، "سنڌ ۽ سنڌي" يا "مونکي ڪومارو ئڙن جو ڏس ڏيندو"، جڏهن به پڳونتيءَ جي درد ڀرئي آلاپ ۾ ٻڌندو هوس ته بي اختيار لڙڪ لڙي ايندا هئا. ڪنهن دفعي، پنهنجي سنڌيوءَ جي گهر خانگي مجلس ۾ ڀڳت ڪنور رام جي رَاڳ، آءَ ڪانگا ڪر ڳالهه....جي ڪئنسيٽ ٻڌم. پاڻ جهلي ڪو نه سگهيو هوس، جنسي اوڇنگارون ڏيئي رنو هوم ۽ اچي سڏڪن ۾ پيو هوس. منهنجي پتني، پٽ - پوٽا، ننهرون، ساليون، سالا سنڌو سڀ حيرت ۾ پئجي ويا ته هيءَ خشڪ ۽ سخت دل انسان ڪيئن ڀڄي پيو! سويتا کي ڇڏي، ٻيا سڀ جو سڀ،

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ورهاڱي ڪان پوءِ جي پيدائش هئا، جن کي قدرتيءَ سان ازلي پريت جي چاڻ ۽ ۽ منتي ماتا جي گود کان وڇوڙي جو احساس ٿيڻ هو. هونئن به اسان وٽان سنڌ جي سڪ جون منيون ڳالهيون پڌي حيرت وچان اسان ڏي نهاريندا رهندا آهن، آوشواس سان!!

آهڙي صادق ۽ گهري جذبي جو اظهار، ڀارت ۾ اچڻ کان پوءِ، مون پنهنجي پهرين ڪهاڻي - ”تون پڇين ٿو مان ڇو اداس آهيان؟“ ۾ ڪيو، جنهن جو سنڌ ۾ ڏاڍو گهڻو اثر ٿيو. ان جو اردوءَ ۾ ترجمو به سنڌ ۾ ڇپيو ويو. خطن، اخبارن، ليکڪن، ڪتابن جي متاسنا يا دوستن جي اچ وڃ رستي، سنڌ سان منهنجا ناتا لڳاتار زنده رهيا آهن، جيتوڻيڪ پاڪستان ۾ انيڪ قسمن جي بندش، ڏپن ۽ ڏاڍاين ڪري، اُن سلسلي ۾ ڍر آئي آهي، پر ذهني، اخلاقي ۽ محبتي ناتن ۾ ڪا به ڍلائي ڪا نه ٿي آهي، بلڪ وقت بوقت وطن دوستن جي آمد ڪري گهرائي آئي آهي. ٻنهي طرفن جا سنڌي هڪ قوم جو احساس قبول ڪن ٿا.

ورهاڱي کان اڳ مون جي. ايم سيد کي رڳو هڪ دفعو سنڌس ڳوٺ سَنَ ۾ ڏٺو هو. ١٩٤٤ - ١٩٤٥ جي زماني ۾ جڏهن جي . ايم سيد آخرين طور محمد علي جناح جي مسلم ليگ کي الوداع ڪري، پاڪستان جي ٻن - قومن جو اصول کي رد ڪري، سرحد جي عظيم اڳواڻ عبدالغفار خان سان ڪلهو ڪلهي ۾ ملائي قومي ۽ ترقي پسند گروهن کي ۽ عناصرن کي گڏي هڪڙو ڪشادومحاذ ناهڻ جي ڪوشش ڪري رهيو هيو، تڏهن اهڙن وطن پرستن جي هڪ ڪانفرنس پنهنجي ڳوٺ ۾ گهرائي هئائين، جنهن ۾ موهن پنجابي ۽ مان شامل ٿيا هئاسون. اُن کان پوءِ ته ملڪ جون حالتون بگڙجي ويون ۽ اهي نيتائون خود جناح سان ٽڪر ڪارڻ مصيبت ۾ اچي ويا. هنن جي مراد ئي اڌوري رهجي ويئي.

پوءِ هت ڀارت ۾ ٥١ - ٥٢ ڌاري هڪڙي ڏينهن ڀائي پرتاب ڏيئلمل جي گهران گوبند مالهي ۽ مون لاءِ نياپو آيو ته جي. ايم. سيد

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

وٽس لٽل آهي ۽ اسان سان ملڻ ٿو چاهي. اسين ڀائي پرتاب جي چرچگيٽ واري مڪان پام ڪورٽ تي ساڻس ملڻ وياسون. ڏاڍي قرب ۽ گرم جوشيءَ سان مليو. چيئين: ” اهين هت ڇا وٺا ڪريو. اوهان جي جڳهه ته سنڌ ۾ آهي. مان اوهان ٻنهي کي سرحد پار ڪرائي، سنڌ اندر گهڙڻ جو بندوبست ٿو ڪريان. منظور؟“ مون چيو: ”سائين منهنجا، اسان هندو ڪافرن کي ڪٿي ٿا سنڌ ۾ ڪم ڪرڻ ڏين!“ چيائين، ”واهن لاءِ ڌرم ـ مذهب کي ڪهڙي معنيٰ آهي؟ اگر ڌرم بدلايو ته اوهان کي ڪهڙو فرق پوندو؟ اسان جي درويشن، الله لوڪن ۽ سچن سنتن ته ڌرم / مذهب جي ليبل کي قبول ئي ڪو نه ڪيو آهي. سچل ڪونه چيو آهي:” هندو مومن ناهيان، جو ئي آهيان، سو ئي آهيان.“ روحل فقير به فرمايو: ” مذهبن ماڻهو منجهايا....“ اسان ڪلي سندس ڳالهه کي ٽاري ڇڏيو، يا شايد چيو ته اسان کي سوچڻ ڏيو. دراصل ڳالهه ڌرم بدلائڻ جي ڪا نه هئي اگر اسين سچا انسان آهيون. انسانيت جا سڀ گڻ ۽ خصلتون اسان ۾ آهن ته ان ڪان وڌيڪ ٻيو ڪهڙو وڏو مذهب/ ڌرم ٿيندو آهي؟ پر سياست جي لعنت هڪ ٻي چيز آهي، جنهن کي نڪو ڪوئي منطق، نڪو ڪوئي عقل ۽ نڪا ڪائي انسانيت جي خوبي ٿيندي آهي. سياست هڪڙو ڪڙو، ننگو ۽ ٻيڙو سچ آهي.

پاڪستان جي برپا ٿيڻ ڪان پوءِ ته سنڌين سان ويل وهي ويا. ٻاهريان (پارت مان) آيل حاڪم پاڻ کي سنڌ جا فاتح سمجهڻ لڳا، گويا هنن سنڌ تي سوڀ پاتي هئي. اصلي سنڌين کي گهٽ سمجهڻ لڳا ۽ سنڌن ٻولي ۽ تهذيب کي گذهن ۽ اُنن جي تهذيب قرار ڏنائون. سنڌي مسلمان جن وٽ هزارن سالن جي شاهوڪار ٻولي ۽ تهذيب ورثو هو، سي اصل شاڪجي ويا. پاڪستان جو ڦهريون ئي ميوو سنڌين لاءِ ڪتو ۽ ڪڙو نه، بلڪ زهريلو نڪتو. ڪيترائي سنڌي ليڊر ڊڄي ۽ هيسجي ويا، عهدن تي وڪامي ويا. پر ڪي اهڙا به هئا، جن سنڌ جي سؤمان ۽ غيرت جو جهنڊو بلند ڪيو. جي . ايم. سيد، انهن ۾ اول قطار ۾ هو.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پوءِ تہ سنڌين تي باقاعدي حملا شروع ٿي ويا. سيٽيڪ سطح تي سنڌي ٻوليءَ ۽ تهذيب جي جڳهہ تي اُردو ٻولي ۽ اردو تهذيب کي ترجيح ملڻ شروع ٿي ويئي. سنڌي اسڪولن ۾ اردوءَ جو ٻول ٻالا ٿي ويو. سنڌي نالا بدلائي اردو ڪيا ويا. تنهن ڪان پوءِ ٿيا سنڌين تي راڄنيتي حملا - ٢٣ جولاءِ ١٩٤٨ تي فرعوني حڪم جاري ڪري پاڪستان جي گورنر جنرل، محمد علي جناح، ڪراچي شهر کي سنڌ کان الڳ ڪري پاڪستان جو تختگاهہ ٺڙو ڪري ڇڏيو. سنڌين جي پيرن هيٺيان زمين ٿي نڪري ويئي. وطن دوست جي. ايم. سيد زبردست اعتراض ورتو تہ ڪيس تن مهينن لاءِ پبلڪ سيفٽي ائڪٽ هيٺ سندس ڳوٺ سن ۾ نظربند ڪري رکيائون. هتان ٿي تي سنڌ سان ڏاڍ جي شروعات ۽ سيد جي سورن جي ڪهاڻي ۽ ساڳئي وقت جيئي سنڌ ۽ سنڌو ديش جي هلچل جي شروعات بہ هتان ٿي ٿي.

١٩٥٤ ۾ تہ سنڌ ۽ سنڌين مٿان قاتلاتو وار ٿيو. اولهہ پاڪستان وارو حصو، جنهن ۾ پنجاب، سنڌ ۽ بلوچستان ۽ نارٿ ويسٽ فرنٽيئر پراونس (NWFP) اچي ٿي ويا، تن سڀني کي گڏي، هڪڙو جاگرافي ٽڪرو ٺاهي ان کي اولهہ پاڪستان نالو ڏيئي، ڊيڙدونس ڪيائون، جيئن هڪ طرف هنن ننڍن پرانتن کي هڪ لوهي چنبي ۾ بند ڪري، سنڌن عوامي تحريڪن کي قابوءَ ۾ رکجي، ٻئي طرف اوڀر پاڪستان ۾ اُٿندڙ قومي سجاڳيءَ جي لهر کي منهن ڏيئي سگهجي. هن هڪ ٽڪري (One unit) جو مطلب اِهو ٿيو جو، مٿين اسڪيم موجب سنڌ جو وجود ئي ختم ٿي ويو. پاڪستان جي نقشي تان سنڌ ئي گم ٿي ويئي، اِهو سڄوحصو وڃي ٿيو اولهہ پاڪستان. سنڌ ۾ تہ واڻويلا مچي ويئي. اِهو ڏينهن ڪارو ڏينهن، ماتم جو ڏينهن ڪري ملهايو ويو. سڀ وطن پرست سنڌي، خاص طور اديب ۽ شاگرد گليئن ۾ نڪري آيا. مٿن لٺبازي ٿي ۽ گرفتاريون بہ ورتيون ويئون.

ڪيترائي محب وطن جيلن ۾ اُڇلايا ويا، جن ۾ جي ايم سيد، سنڌ جو باغي شاعر شيخ اياز، برک ڪهاڻيڪار رشيد ڀٽي ۽ ٻيا بہ هئا.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سنڌ ڌرتيءَ جي بهادر وطن دوستن سان ڏاڍ ٿئي ۽ ظلم جو گهوڙو هلايو وڃي ته سياويڪ ڀارت جا سنڌي سانت ڪري ڪونه ويهندا. جيئن ئي اهڙيون خبرون سرحد پار ڪان هت پهتيون ته بمبئيءَ جي سنڌي ساهتڪارن ۽ ٻين شعوري ماڻهن طرفان اسان هت بمبئيءَ ۾ جلوس ڪڍيو ۽ مظاهرا ڪرڻ لاءِ پاڪستان جي ڪائونسل جي آفيس ٻاهران پهتاسون. مون انهيءَ جلوس جي اڳواڻي ڪئي. هڪ اعتراضي عريضو ٺاهي، وقت جي ڪائونسل کي آفيس ۾ پيش ڪيوسين. سنڌ جي هلچل سان اسان جو هيءُ ڀرپور سرگرم همدرديءَ جو قدم ۽ عمل هو. جڏهين سرحد پار اسان جن دوستن کي ڄاڻ پيئي ته ڀارت جي سنڌين ساڻن همدرديءَ جو اظهار ڪيو آهي، ته هو ڪافي خوش ٿيا ۽ فخر محسوس ڪيائون. اهڙي نموني مان سنڌي هلچل سان سرگرم نموني جڙي ويس، جڏهين اڃا جيئي سنڌ ۽ سنڌو ديش جو نعرو بند نه ٿيو هو ۽ اڄ ڏينهن تائين جڙيو رهيو آهيان. ڀارت ۾ سنڌيت جي هلچل کي ڇڏي، ٻاقي ٻئي جنهن وڏي ۾ وڏي ڪارج کي گهٽي ۾ گهٽ وقت ۽ شڪتي ڏني اٿم، سا سنڌ ۾ هلندڙ هلچل آهي. ان سان منهنجي ڪمٽمينٽ ايتري ئي مضبوط آهي، جيتري منهنجي سنڌيت جي هلچل سان آهي. منهنجي سمجهه ۾ اِهي ٻئي هڪ ئي سڪي جا ٻه پاسا آهن ۽ ٻنهي جي مراد ٻه هڪ ئي آهي. سنڌي جاتيءَ جي سومان کي قائم رکڻ، سنڌي ڀاشا، تهذيب ۽ ورثي جي حفاظت ڪرڻ ۽ سنڌين جي واجبي حقن لاءِ، هر قسم جا يتن وٺڻ. ٻنهي ملڪن ۾ ساڳيءَ مراد سان هلندڙ هلچلون هڪٻئي کي اتساهه بخشين ٿيون. راڄنيتي سطح تي هنن جو پاڻ ۾ ڪو به تال ميل ڪونهي. آزاد ملڪ جون آزاد تحريڪون آهن. ان پٺيان ڪا به ڏور انڪيل ڪا نه آهي.

سنڌ ڌرتيءَ جي بهادر وطن دوستن سان ڏاڍ ٿئي ۽ ظلم جو گهوڙو هلايو وڃي ته سياويڪ ڀارت جا سنڌي سانت ڪري ڪونه ويهندا. جيئن ئي اهڙيون خبرون سرحد پار ڪان هت پهتيون ته بمبئيءَ جي سنڌي ساهتڪارن ۽ ٻين شعوري ماڻهن طرفان اسان هت بمبئيءَ ۾

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جلوس ڪڍيو ۽ مظاهرا ڪرڻ لاءِ پاڪستان جي ڪائونسل جي آفيس ڀرِآهران پهتاسون. مون انهيءَ جلوس جي اڳواڻي ڪئي. هڪ اعتراضي عريضو ناهي، وقت جي ڪائونسل کي آفيس ۾ پيش ڪيوسين. سنڌ جي هلچل سان اسان جو هيءُ پهريون سرگرم همدرديءَ جو قدم ۽ عمل هو. جڏهين سرحد پارَ اسان جن دوستن کي ڄاڻ پيئي ته ڀارت جي سنڌين ساڻن همدرديءَ جو اظهار ڪيو آهي، ته هو ڪافي خوش ٿيا ۽ فخر محسوس ڪيائون. اهڙي نموني مان سنڌي هلچل سان سرگرم نموني جڙي ويس، جڏهين اجا جيئي سنڌ ۽ سنڌو ديش جو نعرو بُلند نه ٿيو هو ۽ اڄ ڏينهن تائين جڙيو رهيو آهيان. ڀارت ۾ سنڌيت جي هلچل کي ڇڏي، باقي ٻئي جنهن وڏي ۾ وڏي ڪارج کي گهٽي ۾ گهٽ وقت ۾ شڪتي ڏني اٿم، سا سنڌ ۾ هلندڙ هلچل آهي. ان سان منهنجي ڪمٽمينٽ ايتري ئي مضبوط آهي، جيتري منهنجي سنڌيت جي هلچل سان آهي. منهنجي سمجهه ۾ اِهي ٻئي هڪ ٿي سگهي جا ٻه پاسا آهن ۽ ٻنهي جي مراد ٻه هڪ ئي آهي. سنڌي جاتيءَ جي سومان کي قائم رکڻ، سنڌي ڀاشا، تهذيب ۽ ورثي جي حفاظت ڪرڻ ۽ سنڌين جي واجبي حقن لاءِ، هر قسم جا يتن وٺڻ. ٻنهي ملڪن ۾ ساڳيءَ مراد سان هلندڙ هلچلون هڪٻئي کي اُتساهه بخشين ٿيون. راڄنيتي سطح تي هنن جو پاڻ ۾ ڪو به تال ميل ڪونهي. آزاد ملڪ جون آزاد تحريڪون آهن. ان پنيان ڪا به ڏور اٽڪيل ڪا نه آهي.

جي. ايم. سيد جيڪو اڄ جيئي سنڌ تحريڪ جو ابو ليکيو ٿو وڃي ۽ جنهن سنڌ جي صدقي ٽيهارو سال جيلن يا نظربنديءَ هيٺ گذاريا آهن، تنهن اٽڪل پنجاهه کن ڪتاب الڳ وشين، پر سنڌ - پريم ۾ اڇي لکيا آهن. مون کي اِهو شرف مليو آهي، جو سندس چار ڪتاب، جيڪي ضبط ڪيا ويا آهن، سي مون هت ڀارت ۾ڇپايا هئا. اِها به هڪڙي اديت ڪهاڻي آهي. هڪ ڏينهن صبوح جو مان گهر ۾ ڪنهن ڪم ۾ مشغول وينو هوس ته در تي ٺڪ ٺِڪ ٿي. دروازو کوليم ته هڪڙو معتبر شخص اندر لنگهي آيو. دعا سلام ڪانپوءِ پنهنجي ٿيلهي

مان هڪ تلهي، هٿ لکيل ڪاپي وڌائيندي چيائين: ” مان سن ڳوٺ مان آيو آهيان، هيءَ دستخط اوهان لاءِ سائين جي . ايم. سيد ڏنو آهي“. وري پنهنجي بٽوڻ مان نوٽن جي ٿهي ڪڍي چيائين: ”هيءَ پنج هزار روپيا اٿوَ. خرچ ويهارو هزار ايندو. في الحال اوهين ڪم چالو ڪريو، وڌيڪ رقم جو به بندوبست ڪري ڏينداسون.“ مون چيو: ”سائينءَ ڪي پيسن موڪلڻ جي ڪهڙي ضرورت هئي؟ اسين پاڻهي پيسن جو بندوبست ڪري وٺنداسون. هيءَ پنج هزار به پاڻ سان کڻي وڃو.“ پيسا واپس ته ڪو نه ورتائين جو چيائين ته اِها امانت اوهان جي آهي ۽ سائينءَ جي حڪم پٽاندڙ واپس نه کڻي ويندو.

جي. ايم. سيد جو دستخط هڪ طويل تاريخي دستاويز هو. سرو هوس - پاڪستان جو حال، ماضي ۽ مستقبل. مون ٻن ٽن ڏينهن اندر پڙهي پورو ڪيو ۽ سائينءَ جي انقلابي لکيت کان ڏاڍو متاثر ٿيس. سياست، سماج، تاريخ، مذهب ۽ اڀکنڊ جي آئيندي بابت سندس ويچار بلڪل ئي انقلابي هئا. مذهب جي انڌي وشواس، تاريخ جي غلط سمجهاڻي، سياست جي بڇڙائي، سماج جو نسورو انياءُ، پاڪستان جي حاڪمن جي حماقت ۽ ڪٽرتا مٿان نغاري جي چوٽ سان حملو هو. ههڙو باغي ڪتاب پاڪستان ۾ شايع ڪرائڻ مشڪل نه، نا ممڪن هو ۽ هن ڪتاب جي اشاعت هر لحاظ کان ضروري هئي. مون شري پالداس موتواڻي جهولي لال هفتيور اخبار جي سمپادڪ کي دستخط ۽ پنج هزار موڪلي ڏنا ۽ وڌيڪ پيسا موڪلڻ جي به خاطري ڏنيمانس. جي . ايم. سيد جو بلڪل ريڊيڪل ڪتاب ڇپجي تيار ٿيو ۽ سنڌ جي صورتحال ۽ سيد جي انقلابي خيالن بابت غلط فهمين جي صفائي ٿي، ڇاڪاڻ ته هن نه صرف پاڪستان جي حمايت ڪرڻ جي ڀاري ڀل کي قبول ڪيو، پر ان لاءِ پڇتاءَ جو پڻ اظهار ڪيو. ڀارت ۾ ”جيئي سنڌ“ هلچل لاءِ دلچسپي پيدا ٿي.

تنهن کان پوءِ جي. ايم. سيد جو ٻيو ڪتاب - ”سنڌ جي ڪهاڻي - سيد جي زباني“ - نالي پڻ جهولي لال هفتيوار جي معرفت

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڇپائي پڌرو ڪيم. هيءُ جي. ايم سيد جي تقريرن جو مجموعو هو، جنهن ۾ هن صاحب ۱۹٦٦ ۾ لنبي عرصي کان پوءِ جيل مان ڇٽڻ بعد ”بزم صوفياء سنڌ“ جي پليٽ فارم تان، سنڌ جي گشت دوران پنهنجن مقصدن، مرادن ۽ آئيندي پروگرام بابت چٽيءَ طرح سمجهاڻيون ڏنيون هيون.

۱۹۷۱ ڊسمبر ۾ ڀارت هٿان پاڪستان کي ڀاري شڪست ملي. بنگلاديش هڪ نئين راڄ جي صورت ۾ دنيا جي نقشي تي اُڀري آيو. هن واقعي سنڌ ۾ هلندڙ جيئي سنڌ هلچل کي زبردست اخلاقي پشتي ڏني. ڀارت ۾ اسان تڪڙو سنڌي محاذ نالي سان پليٽفارم ڪڙو ڪيو، جيئن اسين پنهنجن سنڌ جي ڀائرن جي اخلاقي پٺڀرائي ۾ پنهنجو يوگدان ڏيون. محاذ جو صدر مون کي ڪيائون، نائب صدر پوپٽي هيراننداڻي ٿي، جنرل سيڪريٽري موهن گيهاڻي بڻيو ۽ سيڪريٽري موتي پرڪاش ٿيو. اسان بمبئيءَ ۾ ريڊيو ڪلب ۾ ۱۸، ڊسمبر ۷۱ تي هڪ شاهي پريس ڪانفرنس گهرائي، جنهن ۾ بمبئي جي سڀني (انگريزي، هندي، مرهٽي، گجراتي، اردو ۽ سنڌي) روزاني اخبارن جا عيوضي حاضر هئا. مون پريس کي ٻڌايو ته ورهاڱي کان پوءِ سنڌين سان ڏاڍيون جٺيون ٿيون آهن. سيپيٽڪ توڙي راڄنيتي طور متن ظلم ٿي رهيو آهي. ننگين بي ـ انصافين جا تفصيل مون پريس اڳيان رکيا ۽ اپيل ڪئي ته سنڌين جي حق ۾ هو آواز بلند ڪن ۽ ڏاڍ خلاف لکن. سنڌي محاذ طرفان اسان شريمتي اندرا گانڌيءَ کي تار رستي عرض ڪيو ته سنڌ جون جيڪي ايراضيون ڀارت جي بهادر فوجن پنهنجي قبضي ۾ آنديون آهن، تن ۾ عوامي راڄ استاپت ڪيو وڃي ۽ اهو سنڌ جي قومپرستن جي هٿ ۾ ڏنو وڃي ته لوڪشاهي طرز تي ڪاروبار ڪڙو ڪن، جو ته اِهو قدم باقي سنڌ جي ايراضيءَ لاءِ روشن منار ثابت ٿيندو ۽ سنڌ ۾ ڊڪٽيٽر شاهي راڄ جو خاتمو ايندو.

بمبئيءَ جي پريس ڪانفرنس کان پوءِ اسين سانت ڪري ڪونه ويٺاسون. اسان پنهنجي مهم کي اڳتي به زور وٺائڻ لاءِ راڄڌاني (دهلي)

۾ آل انڊيا جيئي سنڌ ڪنوينشن ڪوٺائي ۲۴ ۽ ۲۵ جنوري ۱۹۷۲ تي مالونڪر هال ۾ ٻن ڏينهن جي ڪنوينشن ٿي، جنهن جو مهورت پارليامينٽ جي برک ميمبر مسٽر امرت نهاٽا ڪيو، جنهن پنهنجي تقرير ۾ پاڪستاني حڪمرانن کي چتاءُ ڏنو ته اگر هو ڏاڍائي ۽ بي انصافي کان باز نه ايندا ته سنڌي جنتا پڻ بنگلاديش وارو رستو وٺي، لوڪشاهي راڄ استاپت ڪندي. اسان جون شڀ اڇائون ۽ پوريون همدرديون پيڙت سنڌي جنتا سان رهنديون. ٻين ڪيترن ٻاهران آيل ڊيليگيٽن پڻ سنڌي جنتا سان سانيوتي جو اظهار ڪيو. هن موقعي تي سنڌي هلچل سان واسطو رکندڙ هڪ نماءُ به ڪيو ويو، جنهن ۾ سنڌي ڪتاب، فوٽا، اخبارن جون ڪترون وغيره رکيون ويئون. پهريون ڀيرو سنڌ جي سنڌين سان، ايڏي پئماني تي پنيرائيءَ ۾ ڀارت جو آتسئو ڪيو ويو هو.

ڀارت ۾ جيئي سنڌ تحريڪ سان همدردي پيدا ڪرڻ ۽ ڀارت جي جنتا توڙي ٻڌيمان طبقي کي سنڌ بابت صحيح علم ڏيڻ لاءِ، مون جي. ايم. سيد جو انگريزيءَ ۾ پيستڪ ڇپائڻ جو اِرادو ڪيو. ۱۹۷۴ جي زماني ۾ جي. ايم. سيد سنڌ جي قياس جوڳي حالت ۽ سنڌين جي ٻرندڙ مسئلن بابت انگريزيءَ ۾ اڍائي سئو صفحن جو ڪتاب ڇپايو هو. A country in chain - Sindhu Desh, مون وٽ ان پستڪ جي ڪاپي لائبريريءَ ۾ موجود هئي، ڦوڪي ناهي ٻاهر ڪڍيم. نظر ڦيرائڻ سان لڳو ته ڏهه سال اڳ لکيل مواد بلڪل ٺهڪندڙ هو. مون انکي سوڌي ناهي، لنبا بيان مختصر ۾ آڻي، غير ضروري ڳالهين جي ڪٽ ڪوٽ ڪري، هڪ سئو صفحن ۾ آندو ۽ ان تي نالو ڏنو A Case For Sindhu - Desh پنهنجي سورٺ پبليڪيشن جي نالي ۾ ڇپائي پڌرو ڪيم. ڪن دوستن ڇپائيءَ ۾ مالي مدد جو هٿ ڏگهيريو. هيءَ انگريزي پستڪ مون گهڻي ڀاڱي ڀارت جي پارليامينٽ جي ميمبرن، غير سنڌي ٻڌيمانن ۽ پرڏيهي ملڪن جي ايلچيخانن وغيره ڏانهن موڪليو. هن ڪتاب جون ڪجهه ڪاپيون مون کان ڀارت سرڪار به خريد

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪيون. ان وقت راجيو گانڌي پارٽ جو وزيراعظم هو ۽ پنڌڻ ۾ ايندو هو تہ هن سنڌ ۾ دلچسپي وٺڻ شروع ڪئي هئي ۽ پرڏيهي ڪاتي ۾ سنڌ ٽيبل بہ برپا ڪيو ويو هو.

چوٿون طويل ڪتاب جيڪو مون جي. ايم. سيد جو ڇپايو، سو هو سنڌوءَ جي ساڃاهہ، جيڪو سنڌ تي هڪ مڪمل گرنٿ آهي ۽ جي. يم. سيد جي محنت، اپياس ۽ مشن جو نچوڙ آهي، جنهن مان سنڌس وسيع چاڻ، ديانتداري، سياءَ جي پاڪائي، ارادي جي درڍتا، آتمڪ پلمانسائي ۽ ڪترتا کان نفرت جهڙن گڻن جو سهڻو ۽ شفاف درشن ملي ٿو. هيءُ پستڪ بہ مون سورٿ پبليڪيشن طرفان ڇپي، سئو صفحن جو، ٻن جلدن ۾ ڇپايو. دوستن کي اپيل ڪري بنا نقصان ـ بنا فائدي جي بنياد تي ان زماني (اسي واري ڏهاڪي ۾) پنجتيهہ روپيا ڪتاب جي قيمت موڪلڻ لاءِ لکيم. هزار ڪاپيون ٿورن مهينن اندر ئي خريد جي ويئون. هن وقت تہ مون وٽ خود لاءِ بہ ڪاپي ڪا نہ آهي.

جولاءِ ۱۹۷۸ مهيني ۾ اوچتو هڪ رات ڪراچيءَ مان ٽيليفون آيو تہ سائين جي. ايم. سيد بمبئيءَ پهچي رهيو آهي. ٻن ڏينهن جي اندر اسان کي سيني مترن ۽ جيئي سنڌ جي پريمين کي اطلاع ڏيڻو هو تہ بمبئيءَ ايئرپورٽ تي سائينءَ جي سواگت لاءِ اچي مقرر وقت تي پهچن. اٽڪل پنجاهہ ـ سٺ اديب، ڪلاڪار، اخبار نويس ۽ پيا شيدائي، اخبار جي پڌرائيءَ تي ايئرپورٽ تي پهچي ويا. اڌ ڪلاڪ اڳ مان وڃي ايئرپورٽ مئنيجر سان مليس تہ سنڌي جاتيءَ جو مهان نيتا ۽ جيئي سنڌ هلچل جو ابو پارت اچي رهيو آهي، تنهن ڪري مان اندر وڃي ڪيس وٺي اچڻ چاهيان ٿو. خوشيءَ سان مون کي موڪل ڏنائين. اميگريشن هال ۾ مان سنڌس انتظار ڪندو رهيس. اوچتو سامهون ڏٺم تہ سائينءَ کي وهيل چيئر تي سنڌس پٽ امداد شاهہ ۽ سنڌس خدمتگار نالو ياد نہ رهيو آهي) هلائيندا پيا اچن. خوشيءَ وچان مان اصل متوالو ٿي ويس، ڊوڙي وڃي سائينءَ کي ياڪر پاتم ۽ روئي وينس.چيائين: " ڪيرت آهين؟" سڌڪو پيري چيم: " ها سائين، ڪيرت آهيان." پاڻ بہ ڪني مون

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪي پاڪر ۾ جهليائين. ڪيترو وقت آب اکين وهندو رهيو. پوءِ پاڻ ڪي سنڀالي ورتم. ڪسٽمس جون رسمي ڪارروايون پوريون ڪري، سائينءَ جي وهيل چيئر کي مان ڇڪيندو ٻاهر آيس، جتي پنجاهه ـ سٺ، سنڌي اديب بمبئيءَ ۽ سنڌو نگر مان آيل موجود هئا، ان ۾ گوبند مالهي، آتم، ڪرشن راهي، گوبند پنجابي ۽ ٻيا هئا. چوڌاري زوردار نعرن سان آسمان گونجڻ لڳو ـ جي ـ ايم. سيد زنده آباد! جيئي سنڌ تحريڪ زنده آباد! سنڌي ٻولي زنده آباد!. جي. ايم. سيد ننڍڙو سنيهو ڏنو: " مان سنڌ مان اوهان لاءِ امن ۽ ڀائپيءَ جو پيغام کڻي آيو آهيان. سنڌ اوهان کي اڄ ان به ساري ٿي. انشاءالله اوهين سنڌ ڏانهن وري موٽي ايندا..."

جي. ايم. سيد جي رهائش وغيره جو بندوبست سنڌيت جي شيدائي مسٽر چندر منگهناڻي (فرزند مورجمل منگهناڻي) پنهنجي هوٽيل روز ووڊ ۾ ڪيو. بمبئيءَ ۾ سيد جي پبلڪ سواگت نهايت وڏي پيماني تي ڪي. سي. ڪاليج هال ۾، بمبئيءَ جي اٽڪل ڏهاڪو ساهتڪ ۽ سيپتڪ سنستائن طرفان ٿيو، جنهنجي صدارت برک قانوندان بئريسٽر هوتچند آڏواڻي ڪئي. مڙني سنستائن جي عيوضين طرفان سيد جي پشپ مالهائن ۽ سندر شبدن سان مرحبا ٿي. سندس سنديش اِهو ئي ته: مان سنڌ مان اوهان لاءِ شانتي ۽ ڀائيچاري جو پيغام کڻي آيو آهيان. پر سائينءَ جو سواگت جيڪو سنڌين جي وڏي ۾ وڏي بستي سنڌو نگر ۾ ٿيو، تنهن جو ڪوئي مثال نه آهي. دهلي ـ دماڻ ۽ شهرن سان سندس خوش آميد ٿي ۽ ميونسپل ڪائونسل هال ۾ نگرواسين ڀاران شاندار آجيان ٿي. جي. ايم. سيد، ناگپور ۽ دهليءَ به ويو، جتي پڻ سندس شان ۾ جلسا ٿيا. دهليءَ ۾ مسٽر راجيو گانڌيءَ سان خانگي ڳالهيون به ڪيائين. ٽيئي هفتا جيڪي هو ڀارت جي دوري تي رهيو، ڀارت جي نئشنل پريس کي ڏنل ملاقاتون ڏنائين، جن ۾ پاڪستاني حڪمرانن جا جنسي چوڏا لاٿائين. سنڌين سان تشدد ۽ انياءَ جو پردو فاش ڪيائين. ضياءَ الحق، جو ان وقت پاڪستان جو پريزيڊنٽ هو،

تنهن جو نالو سو ڪو نہ ورتائين، پر اڻ سڌي نموني پاڪستان جي سياست جو ڊڪٽيٽري نقاب لاهي ڦٽو ڪيائين.

آخر ۾ مون جيئي سنڌ تحريڪ جي پڌيرائي ۾ سال ۱۹۹۲ کان انگريزيءَ ۾ ڇئن صفحن جي بليٽن سنڌ رائيزز ۽ ۱۹۹۳ کان سنڌيءَ ۾ ڇئن صحن جي ماهوار پتريڪا سنڌ سجاڳ نالي سان شروع ڪيون، جيڪي اڄ تائين بانيمر شايع ٿينديون رهن ٿيون. پهرين ڪوشش کي ڇهہ سال ۽ ٻيءَ کي پنج سال پورا ٿيا آهن. هن ڪارج ۾ ڪن دوستن هٿ پئي ونايو آهي ۽ مدد بہ ڪئي آهي. بليٽنون ڪافي لوڪپريہ ثابت ٿيون آهن، جنهن جو اندازو اسان وٽ خاص توڙي عام مترن وٽان ايندڙ خطن مان لڳائي سگهجي ٿو. هنن بليٽنن جي اهميت سنڌ ۽ فرنٽيئر ۾ هنن پتريڪائن تي بندش وڌي ويئي آهي. باوجود هن بندش جي هر مهيني، باقاعدي ٻہ-ٻہ سئو ڪاپيون سنڌ ڏانهن ڪنهن نموني موڪليون ويندڙيون آهن. جن وٽ اِهي پتريڪائون پهچن ٿيون، تن کي حيران - پريشان ڪيو ٿو وڃي. اهڙا ٿيا پا اسان وٽ ڪڏهن پهچي ويندا آهن.

سنڌ ۾ مون کي تمام گهڻي عزت ۽ محبت سان ڏٺو ويندو آهي. جيڪي بہ همراهہ سنڌ مان هت يارت ۾ ايندا آهن، مون کي ڏسڻ ۽ مون سان ڳالهيون ڪرڻ لاءِ ايندا آهن. هنن جي نظرن مان سنڌي جو هڪ لڙاڪ سپاهي آهيان ۽ جيئي سنڌ تحريڪ جو يارت جي اندر غير سرڪاري نموني ايلچي آهيان. خود سائين جي ايم. سيد جڏهن زنده هو تہ مون ۾ ايڏو وشواس هوس جو يارت ۾ ڪنهن بہ ڳالهہ جي جاڻ پڇاڻ لاءِ مونکي نياپا موڪليندو هو. اِها حقيقت آن مان بہ واضع ٿئي ٿي تہ پنهنجا سڀ بندش پيل ڪتاب هت يارت ۾ منهنجي معرفت ڇپائي پڌرا ڪيائين. پوءِ مان هتان پنجويهہ - پنجاهہ ڪاپين جا پارسل ٺاهي، ڪن طريقن سان کيس روانا ڪندو هوس. تنهن ڪري پاڪستان جي حاڪمن جي نظرن ۾ مان سنڌن ڪٽر دشمن آهيان ۽ بلئڪ لسٽ تي نمبر پهريون بيٺو آهيان. جلاوطني جي گذريل انيتاليهہ سالن ۾ ڪيئي بار پنهنجي وطن سنڌ گهمي اچڻ لاءِ مون پاڪستان سرڪار کان ويزا

جي طلب ڪئي آهي، پر ور ور ڪري مون کي ناڪار ڪئي ويئي آهي.
جڏهن پاڪستان جو وزيراعظم ذوالفقار علي ڀٽو هو تہ مون ڪيس هڪڙو شخصي خط موڪليو هو، جنهن ۾ ڄاڻايم، تہ انهيءَ حقيقت تي مون کي نهايت گهڻو فخر ٿيو آهي تہ دنيا جي ڪنهن هڪ وڏي رياست جو وزيراعظم هڪ سنڌي ٿيو آهي. تون انهيءَ ڌرتيءَ جي سنتان آهين، جنهن ڌرتيءَ تي شاهہ لطيف جهڙي صوفي درويش جنم ورتو آهي. مون بہ ان ڌرتيءَ تي جنم ورتو آهي. مون کي پنهنجي وطن جي مٽي ڏسڻ کان محروم ڪيو ٿو وڃي. اِها ڳالهہ تنهنجو مرڪ نہ آهي. سنڌين کي سنڌ ۾ اچڻ واري بندش هٽائي ڇڏ، جئن تنهنجو ۽ تنهنجي ملڪ جو شان وڌي. چون ٿا تہ پاڪستان ريڊيو تان خبر آئي هئي تہ ڀٽي هڪ عام ميڙ ۾، مون وارو لکيل خط هوا ۾ ڦهلائي خلق کي ڏيکاري، چيو هو، ”ڏسو، يارت مان هڪڙي سنڌيءَ ڪيڏو نہ وڏو مان ڏنو آهي مون کي!“ پر پوءِ بہ شاهہ جي سخن ۽ مٽيءَ جو مان ڪو نہ رکيائين. دراصل هو بہ فوجين جي هٿ ۾ ڪيڏوٺو هو.

هڪ دفعو وري پاڪستان لاءِ ويزا حاصل ڪرڻ لاءِ، منهنجي لاءِ منهنجي دوست موهن پنجابيءَ ڪوشش ڪئي. دهليءَ ۾ پاڪستاني ايلچيءَ سان سندس ڏاڍو نزديڪيءَ جو رستو هو. خود پاڻ، مون کان ويزا لاءِ درخواست تيار ڪرائي دهليءَ ڪئي ويو ۽ وڃي روبرو اُتي ڪوشش ڪيائين. حسن ـ اتفاق اهڙو ٿيو جو سچ پچ هو، منهنجي لاءِ ويزا وٺڻ ۾ ڪامياب ويو. منهنجي پاسپورٽ تي ڪيس ٺپو بہ لڳائي ڏنائون. هن ويٺي ڪن آفيسرن سان ڳالهيون ڪيون تہ اوچتو ڪو آفيسر اندر لنگهي آيو ۽ ڪاٽس پاسپورٽ واپس وٺي ويو ۽ پوءِ موٽائي ڪٽي آيو. ٻاهر اچي ڏنائين تہ ويزا جي منظوريءَ واري ٺپي جي مٿان ڳاڙهيءَ پين سان ڪئنسل اکر لکيو پيو آهي. سياويڪ ڪين ڪمپيوٽر تي اسلام آباد مان سنديش آيو هوندو تہ ههڙي خوفناڪ شخص کي ڪيئن ٿا ويزا ڏيو! اج بہ اهو پاسپورٽ، جنهن ۾ پاڪستان ايمبيسيءَ ويزا ڏيئي ۽ ڪئنسل ڪئي آهي، سو يادگار طور مون وٽ رکيو آهي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جن ڏينهن جام صادق علي سنڌ جو مکيه وزير ٿيو ته هڪ ٻئي منهنجي جگري دوست (حفاظت جي لحاظ کان سندس نالو نٿو وٺان) وري منهنجي ويزا لاءِ ڪوشش ورتي. جام صاحب تي زور آندائين ته ڪيرت لاءِ ويزا جو بندوبست ڪر ته هو پنهنجي وطن مان گهمي ڦري وڃي. جام سان ڏاڍي ويجهي ياري هئس، تنهن ڪري جام مريادا جو ننگ رکي، پاڪستان جي پرڏيهي سيڪريٽريءَ کي هڪ خط روانو ڪيو ته ڪيرت ٻاٻاڻي، منهنجو شخصي دوست آهي. هو پنهنجو وطن ڏسڻ ٿو چاهي؛ ڪيس ويزا جي سهوليت ڏني وڃي. جام صادق علي، انهيءَ خط جي ڪاپي، منهنجي ڄاڻ لاءِ مون کي به موڪلي ڏني هئي. پر وريو ڪجهه ڪو نه. بعد ۾ جام انهيءَ منهنجي دوست معرفت اهو نياپو به موڪليو هو ته ڪيرت کي چئه ته دبئيءَ لاءِ وايا ڪراچي، ٽڪيٽ وٺي، جهاز ۾ چڙهي پوي. پوءِ مون کي اطلاع ڏجو ته منهنجا ماڻهو ڪيس ڪراچي ايئرپورٽ تان سڌو منهنجي گهر وٺي ايندا. ڏهه- پندرنهن ڏينهن پلي هت گهمي ڦري. رڳو تقريرون نه ڪري. واپسيءَ ۾ به وري، ڪيس منهنجا ئي ماڻهو جهاز تي چاڙهي روانو ڪري ايندا. سندس اچڻ توڙي وڃڻ جي داخلا ڪا نه ٿيندي ۽ نڪو پاسپورٽ تي ڪو ٺپو لڳندو.

جام صادق عليءَ جي ڳالهه نڪتي آهي ته سندس عجيب ڪردار جي هڪ آڌ جهلڪ ڏيڻ ضروري پيو سمجهان. هو سنڌ جي هڪ وڏي زميندار (نالو ياد نه رهيو آهي) جو پٽ هو. ڪين ايتري زمين هئي، جنهن جو نه آتو، نه متو، نه ڪتو! جام ڀٽي جي ڏينهن ۾ پاڪ ڪئبنيٽ ۾ شهري وڪاس کاتي جو وزير هو. ڪراچيءَ جون خالي زمينون ويو الاٽ ڪندو. ڀٽي کي جو خبر ملي ته پاڻ وٽ گهرائي چيائينس: " ابا، ٻڌو اٿم ته سڄي ڪراچي الاٽ ڪري ڇڏي اٿئي، رڳو هڪڙي مهرباني ڪج، جناح جي قبر واري زمين ڪنهن کي الاٽ نه ڪج ته ڪتي آفت ۾ نه اچي وڃون..." جام کلي ويٺو. جڏهن ڀٽي تي اچي گهوڙا چڙهيا ۽ وٺي وڃي بند ۾ وڌائونس ته جام سنڌ ڇڏي وڃي لنڊن وارد ٿيو. هڪ دفعو

اندرا گانڌيءَ جي ڏينهن ۾ چار هٿ ساڻس ڳالهيون ڪرڻ آيو هو. مون کي اها ته چاڻ ڪا نه پيئي ته سندن وچ ۾ ڇا وهيو واهريو. پر اهو وچ وارو دوست چار کي منهنجي باندرا واري آفيس ۾ هڪ ڪلاڪ لاءِ وٺي آيو هو. سڪيورٽيءَ وارا ڪيس ڪٿي پٺي گهميا. ڪين، ڪنهن پراڻي دوست ساڻ ملڻ جي بهاني، منهنجي آفيس تائين وٺي آيو هو. سڪيورٽيءَ وارا ٻاهر جيپ ۾ ويٺا رهيا.

چار صادق علي، قد، بت ۽ شڪل ۾ شهاڻي شخصيت جو مالڪ هو ۽ سندس آزاد ۽ بيباڪ گفتگو به مون کي ڏاڍو متاثر ڪيو. ڳالهه تان ڳالهه ڪندي چيائين: ” يار! اسين سنڌي وڏيرا (ڀاڻ کي هڪ ڪچي گار ڏنائين) سڌرڻ جا نه آهيون. پر هاڻي، جڏهن اسان جي ٻنيڙ (Butttocks) تي لتون لڳيون آهن، تڏهن اسان جو هوش ٺڪاڻي آيو آهي ته پاڪستان جا حاڪم ڪهڙا نه ڪچر آهن. پر هاڻي ته ڪافي دير ٿي ويئي آهي. سڀ ڪجهه وڃائي ويٺا آهيون. هندستان وارن ۾ به ڪا ٿوم ڪانهي جو ڪٿي ڪيرن کي سڌو ڪن. چار وڏو اوستو ۽ ماهر سياسي بازيگر هو. ضيا جي جهازي ڌڪاءَ ۽ موت کان پوءِ هو سنڌ ۾ موٽي آيو. مٿس سوين ڪيس هئا، پر حرفتبازيءَ سان هو آجو ٿي ويو ۽ مهاجرن جي مدد سان سنڌ جو وڏو وزير ٿيو، جنهن عهدي تان رب ڏانهن راهي ٿيو.ان زماني ۾ مون ڏانهن مٿيون نياپو موڪليو هئائين ته دبئيءَ جي ٽڪيٽ وٺي ڪراچيءَ ۾ لهي پوان ۽ باقي بندوبست هو پاڻ ئي ڪندو. مون اهڙو جوکم ڪٽڻ ٺيڪ ڪو نه سمجهيو. موهن ڪلپنا کي جڏهن معلوم ٿيو ته هڪ ننڍڙو پرزور لکي موڪليائين ته متان اهڙو خطري جو ڪم ڪيو آٿئي. پاڪستاني خفيه ايجنسيءَ کي تنهنجي سنڌ ۾ آمد جو پتو نه پوي، سا نا ممڪن ڳالهه آهي. پوءِ هو توکي اڏائي ڪٿي ويندا ۽ پتو ئي نه پوندو ته تون ڪيڏانهن گم ٿي وئين. هوندن به مون اخلاقي توڙي قانوني طور لڪچوريءَ ٻئي ڪنهن ملڪ ۾ گهسي وڃڻ ٺيڪ نه سمجهيو. اگر ڪو انقلابي سمو هجي ها يا ڪو وڏو ڪارج ان مان راس ٿيندو هجي ها، ته پوءِ جان جي بازي لڳائڻ ۾

ڪين هچڪان ها.

اوهين ڏنو ته سنڌيت جي هلچل جو ڪاروان، جنهن سان منهنجو جيءُ جڙيو ۽ من سبيو پيو آهي، تنهن ڪي واٽ تي ڇڏي ماڻ هين ڪن واٽن تي نڪري ويس. اِهي به ته منهنجا ئي آزمودا ۽ منهنجون ئي پريه سرگرميون.هيون ۽ انهن سان اوهان جي پريچيه ڪرائڻ ڪان سواءِ منهنجي آتم ـ ڪٿا اڌوري رهجي وڃي ها.

اڪل ڀارت سنڌي ٻولي ۽ ساهت سڀا جي ڪاروبار ۾ سال ١٩٨٠ ۾ ڪجهه تبديلي آئي. سڀا جو پندرهون ساهت سميلن ١٩٨٠ ۾ پاليتانا جي ننڍڙي شهر ۾ ٿيو ، جتي سنڌي جا تمام ٿورا گهر هئا، پر پرائمري اسڪول ڪان ها ِ اسڪول تائين تعليم سنڌيءَ ۾ ڏني ويندي آهي. نگر پالڪا تي به سنڌين جو ڏاڍو اثر آهي. خود هڪ سنڌي شري نارائڻداس باشومل نگر پالڪا جو پرڌان ۽ سميلن جي آجيان ڪاميٽيءَ جو به صدر هو. اهڙي محبوب شهر ۾ اسانکي پندرهون ساهت سميلن ڪرڻ جي دعوت ملي. هن سميلن جو مهورت، تازو چونڊجي آيل، ڀارت پارليامينٽ ميمبر آچاريه ڀڳوان ديو ڪيو. اثرائتو تقريرباز آهي. پنهنجي پر اثر دليلن ۽ شبدن سان سنڌي جاتيءَ جي سوالن تي حاضرين ۾ بجليءَ وارو اثر پيدا ڪيائين. صدارت مون ڪئي ۽ آچاريه ڀڳوان ديو کي سنڌي جاتيءَ طرفان واڌايون ڏنيون ۽ اميد ظاهر ڪئي ته سنڌين جو سچو شيوڪ تي ڪين حق وٺي ڏيڻ ۾ سوڀارو ٿيندو. پوءِ سڀني کي خبر آهي ته به ـ ٿي سال گجگوڙ ڪيائين ۽ نيٺ ٺنڊو ٿي ويو.

هن سميلن ۾ مون رٿ ڏني ته سڀا جو پرڌان ڀئي ڪنهن لائق ساهتڪار کي بڻايو وڃي. مان اٺ سال (١٩٧٢ ڪان ١٩٨٠ تائين) صدر جو پد سنڀالي چڪو هوس. مون شري گوبند مالهي کي پرڌان بڻائڻ جي رٿ ڏني. هن گهڻي آناڪاني ڪئي، پر اسان سڀني ساٿين مٿس زور آڻي، کيس مڃايو ۽ گوبند مالهي يڪراءِ سڀا جو صدر چونڊيو ويو. ٻئي مدي لاءِ پڻ سورهين سميلن تي ١٩٨٣ (بڙودا) ۾ گوبند مالهيءَ کي صدر جون جوابداريون ڏنيون ويئون. مالهيءَ جي ستن سالن جي ايامڪاري

(۱۹۸۰ کان ۱۹۸۷) ۾ سيا جو ڪاريہ اڳئين کان اڳرو رهيو. سيئي سرگرميون ليڪڪ سمينار، ناٽڪ اُتسوَ ۽ ڇتاپيتيون، ساليانا انعام، نؤجوانن جا سيمينار، چيٽي چنڊ جا ميلا وغيره باقاعدي ٿيندا رهيا. ان عرصي ۾ سيا جي متڪ ۾ هڪ نئون گل لڳو. شري مورجمل منگهناڻي، سيا جي معرفت، هر سال پنج هزار روپيا ساهتڪ کيتر ۾ انعام ڏيڻ جي آڇ ڪئي، جيڪي خوشي ۽ شڪر گذاريءَ سان قبول ڪئي ويئي. اِهو انعام جئن ۱۹۸۲ کان شروع ٿيو آهي تہ اڄ تائين هلندو رهي ٿو. انعام جي رقم ۱۹۸۵ ۾ وڌائي پنجويهہ هزار ڪئي ويئي آهيٰ.

۱۹۸۷ ۾ سيا جي ڪاريہ ۾ وري هڪ وڏو ۽ اهم موڙ آيو. سترهون سميلن گانڌيڌام جي ڌرتيءَ تي رٿيو ويو، جنهن سان سنڌي جاتيءَ جو جذباتي لڳاءُ آهي. ۽ ان وقت اِها هلچل هلندڙ هئي تہ گانڌيڌام کي هوم لئنڊ ڪري ظاهر ڪجي. سنڌين کي پنهنجو وطن ڇڏي چاليهہ سال (۱۹۴۷ کان ۱۹۸۷) گذريا هئا ۽ سنڌي هلچل جا ٽيهہ سال)۱۹۵۷ کان ۱۹۸۷) پورا ٿيا هئا. ايڏي لنبي عرصي کانٰ پوءِ ايڏي هلچل جي باوجود سنڌي سيپتڪ توڙي منووگيانڪ طور پوري نموني وسي نہ سگهيا هئا ۽ نہ ڪو پورو سنتوش پائي سگهيا هئا. اِها ڳالهہ روشن ٿيندي پئي ويئي تہ سنڌين کي جيسين راڄنيتي طور حصيدار نہ بڻايو ويو آهي، تيسين سندن حيثيت پئي ڪلاس ناگرڪ جهڙي رهندي. راڄنيتي ستا يا دٻاءَ کان سواءِ سندن کي بہ مسئلا حل نہ ٿيندا. هو هر لحاظ کان هر کيتر ۾ ويچارا بڻيا رهندا. ان ڳالهہ جو احساس آهستي آهستي سنڌين تي روز روشن ٿيڻ لڳو هو. خاص طور اديب ۽ پڙهيمان طبقو سنڌي جاتي سان ورتل پيدي ۽ بہ ـ اڪيائي وارو وهنوار برداشت ڪرڻ لاءِ تيار نہ هو. اهڙي شعور ۽ راڄنيتي جاڳرتا جي پاونا واري وايومنڊل ۾ گانڌيڌام جون تياريون ٿي رهيون آهن.

گانڌيڌام جي ڌرتيءَ تي پهچڻ کان پوءِ تہ اهڙي شعور ۾ اجان بہ وڌيڪ زور اچڻ جو وڏو امڪان هو. سميلن جي سواگت ڪاميٽيءَ جو صدر هو سنڌي پاشا جو نامور ڪوي هري دريانٰي "دلگير"، جنهن

پنهنجي صدارتي تقرير ۾ سنڌي جذبي کي جاڳائي ڪيئي چوٽ تي پهچايو. چيو: ... هن ڌرتيءَ تي، جتي اسان جو سميلن ٿي رهيو آهي، اُتي ئي سئو سال اڳ، اسان جي سڳوري درويش، عظيم شاعر شاهه لطيف پنهنجا پوتر پير گهمايا هئا. اڄ به شاهه جو هت اوترو ئي آدر آهي. ڪڇ ۾ اندر ويندا ته اڪثر يڪتاري ۽ دلي تي شاهه جو ڪلام گونجندو ٻڌندا.... سنڌي سگهڙن جون موج ڀريون محفلون ٿينديون آهن...هت ئي نائي، ڌوبي، ڪولي، جمعدار، دڪاندار وغيره سنڌي ٻولي ڳالهائيندا آهن. هتي ئي غير سنڌي رهواسين جا ٻار شڌ سنڌي ڳالهائي سگهندا آهن... اسان سنڌين اڳيان مکيه مسئلو اِهو آهي ته اسان تيهه لک سنڌين کي پنهنجو زمين جو ٽڪرو ڪونهي... پنهنجي ڌرتي نه هئڻ ڪري، اسان جي ساهتڪ پونجي وڏي خطري ۾ آهي. هن سميلن جي موقعي، تي ڪي به واد وواد ڪونه اُٿاريا ويندا.. تن، من، ڌن ۽ وچن سان پنهنجي اَمڙ جي ٻولي پنهنجن ڪان تسليم ڪرايون....."

ڀڳوان ابيچنداڻي، جنهن جي زبردست جفاڪشي، محنت ۽ اُتساهه سان هيءَ سميلن ممڪن ٿي سگهيو هو، سو سڀا جو ته هڪ اصول صف جو سرڪردو ۽ سپاهي هو، پر گانڌيڌام ڪي سنڌين جي هوم لئنڊ بنائڻ جي تحريڪ ۾ سڀ کان اڳرو ڪميٽيڊ ڪارڪن هو. هن جو اِهو ئي ويچار هو ته هن سميلن جي موقعي تي پرڏيهه ۾ رهندڙ سنڌي ياترن کي پڻ ڇڪي هت آڻجي، جيئن هو، گانڌيڌام کي وسائڻ لاءِ متوجهه ٿين. سموري خبرچار گڏ ڪري ڪيترن ئي ياترن کي موڪلي ڏني هئائين ته ڇڪجي اچن. هو سواگت ڪاميٽيءَ جو جنرل سيڪريٽري هو. هن موقعي تي هن اِها به رٿا ناهي هئي ته هوم لئنڊ جي سوال تي ڌار سنستا ناهي، ديش - پرديش ۾ پرچار ڪجي. ٻئي طرف وري حسن اتفاق اِهو ٿيو جو سرحد پارن کان اٽڪل ڏهاڪو جيئي سنڌ تحريڪ جا سرڪردا به اُتي اچي پهتا. وايومنڊل ۾ سنڌيت جي سڳنڌ ۽ جوش، پنهنجي زمين جي محبت ۽ راڄنيتي ولوڙي جو سيلاب پيدا ٿي ويو. هن سميلن ۾ سنڌين لاءِ راڄنيتيءَ ۾ هڪجهڙائيءَ جو سوال مٿئين سطح تي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

اُيري آيو جنهن ڪري هن سميلن ۾ مکيہ طور چار ڏکيا نهراءَ پاس ڪيا ويا. جيتوڻيڪ پهريون نهراءُ سنڌي ساهتڪ، سيتيڪ ۽ تعليمي تڪليفن ۽ طلبن بابت هو، پر ٻيو نمبر مکيہ نهراءُ سنڌين کي خاص ٿورائي واري جاتي ڪري تسليم ڪرڻ جي سوال تي چٽو هئو، جنهن جو تاتپرج اِهو هو تہ سنڌين ڀارت جي آزاديءَ لاءِ پنهنجو وطن وڃايو آهي ۽ ڀارت جي ڪنڊ ـ ڪڙڇ ۾ ٽڙي پکڙي ويا آهن. هر پرديش ۾ ٿورائيءَ واري حيثيت ڪارڻ، سنڌن داد ـ فرياد ڪٿي بہ ڪو نہ ٿو ٿئي. تيهہ لک سنڌي (ان وقت جي ڪٿ موجب انگ) پنهنجي لاءِ هڪڙو بہ ميمبر پارليامينٽ ۾ موڪلي نٿا سگهن ۽ نڪو ڪو سنڌن عيوضي پرديشڪ اسيمبلين ۾ چونڊجي ٿا اچن، جو آواز اٿاري سگهن. ٻئي طرف ميزورام، ڳانالئنڊ، ترپرا، منيپور، اروناچل، ميگهاليہ ۽ سڪم جهڙن پرديشن ۾، جن جي آدمشماري پنجن لکن کان ويهن لکن تائين آهي، سي بہ راجنيتي طور الڳ پرانت آهن ۽ ڪين پارليامينٽ ۾ گهٽ ۾ گهٽ هڪڙو ميمبر تہ آهي ۽ وٽن پنهنجي رياست ۽ سرڪار آهي، پنهنجي الڳ اسيمبلي آهي، جتي سنڌن هر ڏک جو آواز اُٿي سگهي ٿو تہ ٻوءِ سنڌين سان اهو سراسر انياءُ نہ آهي جو سڀ ڪجهہ ديش مٿان قربان ڪرڻ بعد بہ سنڌن ڪو آواز نہ هجي، ۽ نہ ڪين بنيادي لوڪشاهيءَ جا حق ٿا ملئہ پون.

مٿين حيقت جي بنياد تي، نهراءَ ۾ پهريون دفعو سيا جي پليٽفارم تان راجنيتي حقن جي طلب ڪئي ويئي تہ سنڌي جاتيءَ لاءِ پارليامينٽ ۾ ڇهہ جڳهيون محفوظ ڪيون وڃن، هڪ هڪ مهاراشٽرا، گجرات، راجستان، مڌيہ پرديش، اُتر پرديش ۽ ڏهليءَ ۾ ساڳئي نموني مٿين پرانتن ۾، ساڳئي بنياد تي اسيمبلين ۾ پڻ سنڌي عيوضين لاءِ جڳهيون محفوظ ڪيون وڃن. مٿيون نهراءُ مون کليل اجلاس ۾ پيش ڪري، ڊيليگيٽن کان يڪراءِ بحالي ورتي تہ سيا طرفان مٿين گهرن تي سانتيڪي جوڙجڪي آندولن هلائي وڃي. گانڌيڌام جي وڪاس لاءِ ۽ جيئي سنڌ هلچل کي اخلاقي پنيرائي ڪرڻ جو نهراءُ پڻ بحال ڪيو ويو. هن

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سميلن ۾ پيا ٻه ڪي اَهم فيصلا ڪيا ويا. سيا جوجاتي ترانو ۽ سيا جو جهنڊو مقرر ڪرڻ لاءِ هڪ ٽن ڄڻن جي ڪاميٽي ٺاهي ويئي، جن اڳتي هلي موتي پرڪاش جو لکيل ”آنڌيءَ ۾ جوت جڳائڻ وارا سنڌي“.... گيت ڪي سنڌي جاتيءَ لاءِ قومي ترانو ڪري بحال ڪيو. سيا جو جهنڊو به تيار ڪيو ويو هو، جنهن ۾ موهن جي دڙي واري نرتڪي، سنڌي مٽڪي ۽ چنڊ جو جوڙ هو، پر ان تجويز تي ڪي اعتراض آتيا ۽ اُن تي عمل نه ٿي سگهيو. ايندڙ سالن ۾ ڳالهه اڳتي ڪا نه چري.

گانڌيڌام سميلن وقت هڪ وار وري، پرڏان پد جون جوابداريون سيني ساٿين ۽ سنڌيت جي پريمين گڏجي منهنجي مٿان رکيون. صاف ظاهر آهي ته سنڌين جي راڄنيتي حقن جي باري ۾ ٺهراءُ مون ئي آندو ۽ پاس ڪرايو هو ته مون تي فرض عائد هو ته مان اُن مقصد جي پوئواريءَ لاءِ اڳيان اچان. مون خوشيءَ سان ان فرض جي پورتيءَ لاءِ پد قبول ڪيو ۽ سگهو ئي عمل جو رستو به پڪڙيو. هن کان اڳ سنڌي اديبن هر فرنٽ تي فرض پاليو ۽ پاڻ نڀايو هو. اديبن کان تقاضا ٿي ته هو راڄنيتڪ فرنٽ تي پڻ پنهنجي جاتيءَ سان همراهي ڪن ۽ فرض نڀائين. سنڌي جاتيءَ جو ليکڪ، ڏسجي ته وڌو اتهاسڪ رول ادا ڪري رهيو هو. راڄنيتي رول ڪان ته مان ڇرڪيس ڪين ٿي، ڇو ته راڄنيتي ته منهنجي خون ۾ سمايل هئي، پر هت هڪ نازڪ رول ادا ڪرڻو هو. هڪ طرف هئي سنڌي جاتي، جنهن ۾ راڄنيتيءَ لاءِ چاهه گهٽ ۽ وڙهڻ جو ته اجان به معدو گهٽ ۽ ٻئي طرف هئي ”پنهنجي“ سرڪار، جتي قدم ڦوڪي ڦوڪي کڻڻو هو. چاڪاڻ ته هت گهڻا دلاور ماٺهو هئا، جيڪي سرڪار خلاف ڪنهن صحيح ۽ واجبي قدم کي به ”غداري“ يا پيچ ڊاهڻ سان سڃاڻندا هئا. ڪي وري خود اسان جي ساهتڪار برادريءَ مان به هئا، جن کي سياست کان ڇرڪو هو. چي: ”ساهتڪار، سياست ۾ ٽنگ نه اڙائيندا آهن؛ ساهت ۽ سياست جو پاڻ ۾ ڪهڙو ميل؟!“ هاڻي هنن ساهت جي ”پوڄارين“ سان ڪهڙو منطق؛ ڪهڙو بحث! جاتي پلي وڃي، سرن درياه ٿئي، هيءُ صاحب، ساهت جي

مندر جي رکوالي ڪندا رهندا تہ متان نہ ڪو ان کي آپوتر ڪري ڇڏي! منهنجي سمجهہ ۾ هُو اصوُلن جا ليکا ڪتيندا رهن ٿا. دنيا جو اتهاس، ساهتڪار جو جاتيءَ ڏانهن فرض بابت، ڪجهہ اورئي پڏائي ٿو. خير!

مون دل ۾ چيو تہ، اگر ساهتڪار پنهنجي ٻوليءَ لپيءَ سان انياءَ خلاف آواز اٿاري سگهي ٿو تہ پنهنجي جاتيءَ سان راڄنيتي سطح تي ٿيندڙ بي ـ انصافي خلاف بہ آواز اٿاري سگهي ٿو. اسين ڪو لٺيون يا بندوقون تہ ڪونہ کڻنداسون، بلڪ سانتيڪي نموني لوڪشاهي اڌڪار مطابق، جاتيءَ خلاف ناحق تي صدا بلند ڪرڻ جو اسان کي هرڪو حق آهي. پر مون ساڳئي وقت چاهيو ٿي تہ اهڙي قدم يا عمل لاءِ گهڻن جي راءِ حاصل ڪريون. جيتوڻيڪ ڳانڌيڌام سميلن ۾ ٽيهارو شهرن مان آيل اٽڪل هڪ هزار ڊيليگيٽن حمايت جو ٺپو لڳايو هو، پوءِ بہ مون کي خيال آيو تہ اجان بہ ڪيترن رهيل پڌيمانن ۽ سنڌي شيدائين جي ويچارن کي ڄاڻڻ بعد ئي آخرين فيصلو ونجي تہ بهتر ٿيندو. مون چونڊ ڪري اٽڪل ٽن سو سنڌي جاتيءَ جي سڄاڻ شخصن کي ، سڀا جي پرڌان جي حيثيت ۾ هڪڙو خط لکي ڄاڻڻ چاهيو تہ سڀا جي پليٽفارم تان هن قسم جي هلچل هلائڻ بابت سندن راءِ ڪهڙي آهي. سٺ سڄڻن وٽان خط جو جواب آيو، جن مان گهڻن اسان جي قدم جي آجيان ڪئي ۽ پنهنجي اخلاقي پنيرائي بہ ڄتائي. ڪن ايڪڙ ـ ٻيڪڙ مترن شنڪا ظاهر ڪئي تہ سڀا جي پليٽفارم تان اهڙي قسم جي هلچل ڪيتري حد تائين واجب ٿيندي. مون اجان بہ وڌيڪ خاطري ۽ خبرداري ڪرڻ لاءِ ٢٦ ڊسمبر ١٩٨٧ تي دهليءَ ۾ نئين ڪاروباري ڪاميٽيءَ جو ميڙ سڏايو، جنهن ۾ ويهہ ڪاميٽي جا ميمبر ۽ ٩ دهليءَ جا معزز شخص شامل ٿيا. جتي وري بہ هن نازڪ ۽ اهم سوال تي تفصيلي بحث مباحثو ڪري، اِها هلچل هلائڻ جو فيصلو ورتو ويو. ساڳئي وقت اِها بہ راءِ بيٺي تہ هن سوال تي سيني سنستائن ۽ پنچاتن وغيره جو سهڪار ورتو وڃي.

بمبئي واپس پهچي اسان ١٩٨٨ سال، سنڌي جاتيءَ جي راڄنيتي

حقن جو سال ڪري ملهائڻ جو اعلان ڪيو. سيا طرفان هڪ اپيل پنهنجن شامل سنستائن ۽ ٻين کي موڪلي ڏني سين، جنهن ۾ آهِا وينتي ڪيل هئي تہ اينڊز چيتي چنڊ جو اُتسئو سنڌي جاتيءَ ڪي خاص ٿورائي واري جاتي، تسليم ڪرائڻ لاءِ ملهايو وڃي. اهڙي قسم جا نهراءَ بحال ڪري، پرڌان منتري ۽ راشٽرپتيءَ کي تارن رستي موڪليا ويا. انهن موقعن تي حاضرينن کان پڻ پردن دهرايو وڃي تہ هو راجنيتي حقن جي پنيرائي ٿا ڪن. اسان بمبئي ۾ چيٽي چنڊ اُتسو کي بلڪل مٿين قسم جو رنگ ڏنو. بڙودي ۾ سنڌي ساهت سيا طرفان سڏايل چيٽي چنڊ جي ميلي تي پڻ مون کي ڪوٺ ڏيئي گهرايو ويو، جتي بہ مون اٽڪل چار - پنج هزار خلق کان اِهو پرن دهرايو. ٻين هنڌن تي بہ اسان جن مترن مٿين قسم جي پروگرام کي عمل ۾ آندو. وايومنڊل ۾ اَلبت سجاڳيءَ جي لهر پيدا ٿي ۽ ٻين سنستائن پڻ ساڳئي سر کي پڪڙيو. پوءِ سيا طرفان اسان ڪي پترا ۽ نعرا بہ تيار ڪيا ۽ ڇپائي پڌرا ڪيا ۽ ٻين شهرن ڏانهن بہ موڪلي ڏنا.

اِنهيءَ وچ ۾ مان هڪڙو طويل عريضو لکڻ جي ڪم ۾ مشغول ٿي ويس. اُن وقت شري راجيو گانڌي پرڌان منتري جي پد تي هو. هڪڙو وڏو سنڌي آفيسر سندس بلڪل ويجهو هو، جيڪو مون سان ڪن حالتن ڪارڻ ڏاڍو نزديڪ اچي چڪو هو. مون سائنس دل جو حال اوريو ۽ کيس ٻڌايم تہ سنڌين سان ڏاڍو انياءُ ٿي رهيو آهي. اسين ٽئين درجي جا ناگرڪ بڻجي رهجي ويا آهيون. سياسي طور يتيم آهيون. مون سائنس اها خواهش بہ ظاهر ڪئي تہ اسان اڪل پارٽ سنڌي ٻولي ۽ ساهت طرفان مهم هلائڻ ٿا چاهيون تہ راجنيتي سطح تي اسان کي حق پلئہ پون. اسين پرڌان منتري کي هن سوال تي هڪ زوردار عريضو (پر روبرو) سندس آستان تي ڏيڻ ٿا چاهيون. اسان کي اوهان جي مدد درڪار آهي. هڪ سنڌيءَ جي حيثيت ۾ جذباتي طور تي متاثر ڪيومانس. سندس شريمتيءَ جي حاضريءَ ۾ ڳالهيون ٿيون. هوءَ بہ تہ نيٺ سنڌڻ هئي. سندس من ۾ بہ لهر اُٿي ۽ منهنجي رٿ کي تائيد

ڪندي ڪهوٽ ڪي چيائين، ”فلاڻا، اوهان ڪي هن ڳالهہ ۾ اڳرو ٿيڻ گهرجي.“ قبول ڪيائين تہ هو پنهنجي طرفان وڌو وَس ملائيندو. پر اِها صلاح ڏنائين تہ مڪمل عريضو تيار ڪري وٽس موڪليان. هو بہ ان تي نظر ڪهمائيندو ۽ پوءِ پرڌان منتريءَ کان اسان جي وفد لاءِ وقت مقرر ڪرائڻ جي تمام گهڻي ڪوشش ڪندو. لنبي ڪهاڻيءَ کي مختصر ڪندي، مان جيڪر ائين چوان تہ شري راجيو تائين پهچڻ ۾ سال ڪن لڳي ويو. نيٺ اسان جي دوست، راجيو جيَ صلاحڪار مڻي شنڪر آير جي معرفت اسان لاءِ ملاقات جو وقت ورتو. تار رستي اسان کي بمبئيءَ ۾ اطلاع مليو. مون يڪدم ڪاروباري ڪاميٽيءَ جي ميمبرن کي تارون ڪري اطلاع ڏنو تہ مقرر تاريخ ۽ وقت ۴ مئي ۱۹۸۹ صبوح جو ائين بجي پرڌان منتريءَ جي نواس ٻاهران اچي بيهن. اٺڪل ويهارو ڪن ميمبر وقت سر پهچي ويا، جيڪي جدا جدا شهرن مان آيل هئا. مراد اِها هئي تہ وفد کي اکل ڀارت سطح جي حيثيت هجي. سلامتيءَ جي سيني ڏاڪن تان گذرندا، اچي عام درٻار ۾ پهتاسون. اسان جي وفد کي هڪ وڻ هيٺيان چانوَ ۾ فراش وڇائي پٽ تي ويهاريو ويو. پوءِ اوچتو هڪ آفيسر ڊوڙندو آيو. اسان کي فراش تان اٿاري، هڪ ڇتري (Canopy) هيٺيان پيل ويهارو ڪن ڪرسين تي ويهڻ لاءِ چيائين.

منهنجي من ۾ آنندمانند هئي، نروس تہ ڪو نہ هوس، پر بي-تاب (Excited) ضرور هوس. اڳ جنهن سان بہ شري راجيو گانڌيءَ سان ملاقات جي ڳالهہ ڪئي هيم، سيڪو پيو چوي تہ اڌ منٽ ۾ ٿي چٽي ڪري ڇڏيندءِ. مان چوانءِ: ”مون کي رڳو ڳالهائڻ ملي، پوءِ ڏسو ڪيئن نہ ٿو جهلي ٻيهاريانس!“ ويهن ٽائيپ ٿيل صفحن جو طويل عريضو منهنجي هٿ ۾ هو، جنهن ۾ سنڌين جي آزاديءَ لاءِ قربانين جو ذڪر هو، ڀارت ۾ اچڻ کان پوءِ سنڌن تڪليفن جو ورنن هو، سيپيٽڪ ڪيتر ۾ بي-انصافين برداشت ڪرڻ جي ڪهاڻي هئي، راڄنيتي ۾ ساڻن صفا بي پرواهي ڏيکارڻ جي ڳالهہ هئي ۽ آخر ۾ طلبن جي ياداشت هئي، جنهن ۾ سيپيٽڪ ۽ راڄنيتي سهوليتن ۽ حقن بابت گهرون شماريل هيون.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مون سچي عريضي جي تاتپرج کي، سچ ٿو چوان تہ ٻن ٽن ڏينهن جي اندر گهوتي ۾ رتي ورتو هو. بار بار پيو من ۾ دهرائيندو هوس، جڻ ذهن اندر رڪارڊ ٿي ويو هو. راجيو گانڌي عام دربار ۾ ساڃي ڪنڊ کان وفد سان ملندو، منٽ-ٻہ ڳالهائيندو، گولائيءَ ۾ اڳتي وڌندو ڏائي ڪنڊ طرف اچي رهيو هو، جتي اسين وينا هواسون. جيئن ئي هو اسان جي چترئيءَ اندر آيو تہ اسين اُٿي بيٺاسون. مان ”نمسڪار“ چئي، وچي سندس سامهون بيٺس. فرنٽيئر ميل واري رفتار سان شروع ٿي ويس. ”سنڌي جاتي نهرو خاندان جي آياري آهي . اوهان جي ناني پنڊت جواهر لعل نهروءَ سنڌي ڀاشا کي ساهتيہ اڪاڊميءَ جي ڪاريہ ڪرم ۾ جاءِ ڏيئي، اسان جي جاتيءَ سان وڏ ڪيو. اوهان جي ماتا شريمتي اندرا گانڌي سنڌي ٻوليءَ کي ڀارت جي وڌان ۾ جوڳي جڳهہ ڏيئي، سنڌي جاتيءَ کي برابريءَ جو احساس ڏياريو ۽ هاڻي اسان کي اميد آهي تہ هڪ اعليٰ نانيءَ مهان ماءُ جو فرزند پڻ اسان کي راڄنيتيءَ ۾ برابريءَ جا حق ڏيئي منووگيانڪ ۽ عملي سنتوش ڏياريندو. ڀارت ۾ ٽڙي پکڙي وڃڻ کان پوءِ ڀارت جي پارليامينٽ ۾ سنڌي جاتيءَ کي هڪ بہ عيوضي ڪونهي. اسان کي گهٽ ۾ گهٽ پنج سيٽون ملڻ گهرجن. يڪدم حيرت ۾ چيائين: ”پنج سيٽون؟“ مون چيو: ”ها، پنج سيٽون! خيال تہ ڪريو، اگر اسان جو وطن سنڌ ڀارت جو حصو هجي ها تہ اسان کي پنهنجي سٺ ميمبرن جي اسيمبلي هجي ها ۽ پنڌرهن ميمبر پارليامينٽ ۾ هجن ها.“ مان اجا بہ يڪساهيءَ چوندو ويس: ”سنڌين پنهنجو سڀ ڪجهہ ديش تان قربان ڪيو ۽ هت اوهان ڏسو تہ سنڌين سان ڪهڙو وهنوار ٿي رهيو آهي! انڊيا ڪلچرل فيسٽيول ۾ سنڌي جاتيءَ جي ڪنهن بہ سيبتڪ ٽوليءَ کي ڀاڱ وٺڻ لاءِ دعوت ڪا نہ موڪلي ويئي. پرسان بينل سيڪريٽريءَ کان پڇائين، ”ائين ڪيئن ٿيو؟“ سيڪريٽري چيو“ مان پتو لڳائيندس.“ ورِ مون چيو، ”اوهين ڇا سوچي سگهو ٿا تہ پرجاوادي ڏينهن جي پريڊ ۾سنڌي جاتيءَ جي شاندار تاريخ ۽ شاهوڪار سنسڪرتيءَ جي جهانڪي (Float) اڄ ڏينهن

تائين نہ ڪڍي ويئي آهي. سنڌي جاتيءَ جي ڪيٽري نہ دل خراشي ٿي ٿئي. " وري بہ پرسان بيٺل سيڪريٽريءَ کان پڇيائين، "ائين ڇو آهي؟" سيڪريٽريءَ چيو، "مان ان جو بہ پتو لڳائيندس." راجيو ڏنو تہ هن پرش جي گاڏي تہ ڪٿي رڪجي نٿي، سو منهنجي هٿ مان عريضو وٺي، سيڪريٽريءَ کي ڏيندي چيائين، "هن عريضي کي واسطيدار کاتن ۾ موڪلي ، رايو مون ڏانهن موڪلڻ لاءِ چئو ۽ هو اڳيان وڌي ويو. مون واچ ۾ ڏٺو تہ پورا نوَ منٽ راجيو گانڌي اسان سان بيٺو رهيو. پوءِ اسان فوٽو ڪڍائڻ لاءِ عرض ڪيو. هو خوشيءَ سان اچي اسان جي گروپ جي وچ ۾ بيٺو، ڪئميرا ڪلڪ ڪري ورتو.

سنڌي جاتي جي راجنيتي حقن لاءِ سيا طرفان هلايل پرچار، پرڌان منتريءَ سان اهم ملاقات وغيره جي خبرن سنڌي جگت ۾ چڱي اٿل پٿل ۽ جاڳرتيءَ جي لهر پيدا ڪئي ۽ پوءِ هڪڙو وڏو ڌماڪو ٿيو. سنڌ جي هڪ تمام پرسڌ سنتر سئنانی ڪتنب سچانند ڦيرومل جي فرزند، شري روچيرام ٿاواڻي، جنهن جو مان اڳواٽ ئي ذڪر ڪري آيو آهيان تہ اسڪولي جيون ۾ هن ئي مون ۾ قوميت جو ٻج ڇٽيو هو، تنهن هڪ "بم" اڇليو هو. هو ناگپور نواسي هو ۽ رٽائرڊ جيون ڪاٽي رهيو هو. سنڌي جاتيءَ جي پاوتا سندس من ۾ ايڏو زور اپريو، جو پنهنجي ليکي، راجيو گانڌيءَ کي خط لکي موڪليائين تہ اگر هو، سنڌي جاتيءَ جي واجبي حقن ڏيڻ جي خاطري نہ ڏيندو تہ (روچيرام) ٢ آڪٽوبر ١٩٩١ تي مهاتما گانڌيءَ جي سماڌيءَ اڳيان پران تياڳ ورت رکندو. سنڌي جاتيءَ ۾ واقعي، ورهاڱي کان پوءِ ڪنهن سورهيہ، سنڌي جاتي صدقي پنهنجن پرانن جي بازي لڳائي هئي. ايڪڙ ٻيڪڙ مدي خارج ڪانگريسين کي ڇڏي، باقي جاتيءَ جي سجاڳ فردن ۽ سنستائن هن پڌرائيءَ جي آجيان ڪئي ۽ ڪيس واڌايون ڏنيون، سندس مڙسيءَ جي ساراهہ ڪئي. بمبئيءَ ۾ اکل ڀارت سطح جي سنستائن يڪدم هڪ ڪوآرڊينيٽنگ ڪاميٽي ٺاهي، جنهن ۾ مون سيا جي صدر جي حيثيت ۾ سرگرم ڀهرو ورتو. مراد اِها هئي تہ شري روچيرام ٿاواڻيءَ جي پران

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

تياڳ بک هڙتال جي حمايت ڪجي ۽ ان لاءِ سڄي پارت جي سنڌين ۽ سنستائن کي عمل لاءِ تيار ڪجي. ڪيس بمبئيءَ ۾ گهرائي ڪوآرڊينيٽنگ ڪاميٽيءَ جي محاذ تان پيڪيدار سواگت ڪيو ويو. اهڙي قسم جي بهادريءَ لاءِ سنڌس ڪردار کي ساراهيو ويو ۽ پورن سات ۽ حمايت جي خاطري ڏني ويئي. ڪو. آ. ڪا. طرفان وڏو فنڊ گڏ ڪري، هڪ طرف پرچار جي مهم چالو ڪئي ويئي، ٻئي طرف سڄي پارت مان انهيءَ ڏينهن تي هزارن پائرن کي ٢ آڪٽوبر ١٩٩١ تي مهاتما گانڌيءَ جي سماڌيءَ تي اچي پهچڻ لاءِ اپيلون ڪيون ويئون ۽ انهن لاءِ بندوبست رٿيو ويو. اهڙي زوردار تياريءَ کان پوءِ اوچتو وچ ڪري پيئي. شري راجيو گانڌيءَ جي ڪئبينيٽ جي هڪ وزيراڻي شريمتي سروج ڪارپوڙي جي دليي ڏيڻ تي ته پرڌان منتريءَ سان ملاقات ڪرائي. سنڌس سڀ طلبون پوريون ڪرايون وينديون، شري روچيرام ٿاواڻي، پرڌان منتريءَ جي آستان تي چڙهي ويو. پرڌان منتريءَ کيس زباني خاطري ڏني ته ،سنڌس سڀ گهرون پوريون ڪيون وينديون. هو صاحب ڏاهي پار وانگر ٿلهي خاطريءَ جو راندڪو هٿ ۾ ڪئي پران تياڳ ورت تان هٿ ڪئي اچي ناگپور ۾ ويهي رهيو. سنڌي جڳت ۾ سناٽو ڇانئجي ويو. سڄو مانداڻ تاس جي پتي وانگر ڊهي اچي پٽ پيو. سنڌي جاتي ۽ ڪم ڪندڙن کي شرمندگي ٻي پلئه ۾ پيئي. ان کان پوءِ پارت جي سياست ۾ وڏو سنڪٽ جو سمو آيو. شري راجيو گانڌيءَ کي قتل ڪيو ويو. هڪ ٻئي پٺيان گهوٽالا ۽ ڌماڪا ٿيندا رهيا آهن. راجنيتي حقن جي سوال کي اسان سڀا طرفان في الحال پاسيرو ڪري رکڻ جو فيصلو ڪيو ۽ اڄ ڏينهن تائين وري ان ڪاتي کي ڪونه کوليو اٿئون.

منهنجي من ۾ هميشه اها ابلاشا رهي آهي ته سڀا جي بئنر هيٺ اسين نوان نوان پروگرام رٿيون، ڪم جو دائرو وڌايون، ورهاڱي کان پوءِ جي سنڌي جاتيءَ جي تاريخ ۾ ڪي سهاٿا باب ڳنڍيون. نوي واري ڏهاڪي ۾ گهڻو ڪجهه اهڙو ڪاريه ڪرم ٿيو، جنهن جو مان صرف ٿوري ۾ پريچيه ڪرائي سگهندس.

ويچار آيو تہ سنڌي ڀڳت، جيڪا ناچ، سنگيت ۽ ڪٿا جو هڪ انوکو سنگم آهي ۽ سنڌ جي آڳاٽي لوڪ ڪلا جو سنڌر نمونو آهي ۽ پوئتي حالت ۾ آهي، تنهن کي جيو ڪين سيا طرفان اوچ ڏيڻ لاءِ پتن وٺون. ساٿين کي ڳالهہ خوب وڻي. هڪ شخصي خط تيار ڪري، مون اٽڪل سؤ کن سچاڻ شخصن کي ٽيهارو.کن شهرن ۾ موڪلي ڏنو، جنهن ۾ پنهنجي خواهش جو بہ ذڪر هو ۽ اهو بہ ذڪر هو تہ پنهنجي شهر مان سنڌي ڀڳتن جا نالا ۽ سندن پتو موڪلڻ جو قرب ڪن. هڪ اڌ صفحو وري بہ ياد ڏيارڻو پيو. پر اُن ڪوشش جو نتيجو سٺو ٺي نڪتو. اٽڪل ويهن سنڌي ڀڳتن جا نالا ۽ پتا پهچي ويا. اسانکي خوشي ٿي. اسان اکل ڀارت سطح تي سنڌي ڀڳت ميلو ۽ سيمينار ڪرڻ جو فيصلو ڪيو. پورو هنڌ ڳولهڻ ۾ بہ وقت لڳو. نيٺ، گونديا (مهاراشٽر) شهر جي سيني هلنديءَ وارن معزز شخصن ۽ سنستائن جي عيوضين جي گڏيل سنڌي لوڪ جوتي ميلا سمتي ناهي، اسان کي دعوت موڪلرايائون. تن ڏينهن لاءِ، ٢٧ کان ٢٩ نومبر ١٩٩٢ پروگرام تيار ڪيو ويو.

اسين تيارين کي لڳي وياسون . ميلي کي سهڻو رنگ ڏيڻو هو ۽ هڪ اتهاسڪ واقعو ڪري پيش ڪرڻو هو. ويهن ڀڳتن سان مهينو کن لکپڙهہ هلي، ٻارهن ڀڳتن ميلي ۾ شامل ٿيڻ جي پڪ ڏني. آخر.اٺ ٿي ڀڳت وڃي بيٺا، پر اسين خوش هئاسون، جو ورهاڱي کان پوءِ هيترن ڀڳتن کي هڪ پليٽفارم تي گڏ ڪري سگهيا هئاسون. گهٽ ڳالهہ نہ هئي. ڀڳتن کي پورو مان ۽ سنمان ڏيڻ لاءِ اسان رٿا ناهي. سنت ڪنور رام جي مورتيءَ تي آڌ رات هڪ سهڻي ٽرافي تيار ڪرائيسين. هڪ مٽر (جيڪو نالو هميشہ ڳجهو رکندو آهي) کي مڃايوسين تہ هو هر هڪ ڀڳت لاءِ ٻارهن سئو روپيا ڳوٿريءَ ۾ وجهي جيڪا پيٽ ڪنداسون، تنهن کان سواءِ دشالو ۽ سنڌي ٽوپي پڻ ڀڳتن کي پهرائيسين. ڀاڙا پُتا بہ ڏناسون.

دل هئي تہ سنڌ ۾ ڏٺل ڀڳت وارو رنگ قائم رکجي. ٻنهي طرفن

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ماٿهون ويهن ۾ پڳت ۾ سندن پولڙيا وچ واري پيچري تي نچن. سازيندڙ مهڙ ۾ هجن. آدرش سنڌي وديا مندر اسڪول جي کليل ميدان ۾ بندوبست مٿئين نموني تي رکيو ويو، پر تمام گهڻي سرديءَ ڪارڻ مٿان شاميانو اڏيو ويو.

پڳت جو رس، مزو ۽ رونق پڌائڻ جي ڳالهہ نہ آهي. اِها ڪين، ڪن، توڙي آتما جي ماڻن جي وستو آهي. گهڻي ڀاڱي پڳت وڏي عمر جا آزمودگار ڪلاڪار هئا. ائين برابر هو تہ برڌ اوستا ڪارڻ، ڪن جي چمڪ ۽ لچڪ جهڪي ٿي هئي، پر پوءِ بہ هنن، سنڌي پڳت جي پرمپرا سان خوب نڀايو. ڪن تہ خلق کي وجد ۾ بہ آندو پئي. پاڻ بہ پئي نچيا، پولڙيا بہ پئي نچيا، اسين بہ پئي نچياسون، حاضرينن ۾ ڪي شائق ۽ شوقين بہ نچيا پئي. ٽن ڏينهن جو واهہ جو ميلو هو. اِهي ٽي ڏينهن گوندڙيا جا پار - پڌا، جوان - جوانڙيون ۽ ماتائون رات دير تائين، سنڌ جي امر ڪلا جو آنند ماڻيندا رهيا. سيا بمبئيءَ جي فائيو فنگر فلس جي مالڪ شري جيرام روپاڻي ۽ سندس ساٿي گوپ گولاڻيءَ جون پڳت تي وڊيو ڪيسٽ تيار ڪرڻ لاءِ خدمتون حاصل ڪيون هيون، جن نچ ناچوڙا نالي سان ٽن ڪلاڪن جي ڪئسيٽ سيا جي بئنر هيٺان ٺاهي تيار ڪئي آهي، جيڪا هن ڪلا کي ايندڙ نسلن لاءِ سامت رکڻ لاءِ بهترين ڪوشش آهي. ميلي جي دؤران پڳت ڪلا تي سيمينار بہ رٿيو ويو هو، جنهن ۾ ڪن ودوان ساهتڪارن هن ڪلا جي الڳ الڳ پهلوئن تي عالمانا پيپر پڙهيا، جن تي آيل ساهتڪارن، ڪلاڪارن ۽ خود پڳتن پڻ کليل بحث ۾ حصو ورتو.

سيا طرفان سنڌي ساهتڪارن لاءِ الڳ سميينار ڪوٺائڻ جو جيڪو سلسلو ۱۹۷۴ کان شروع ٿيو هو، سو بهترين تہ هر سال، پوءِ ٿوري ٿوري وڇوٽيءَ کان پوءِ قائم رهيو. اِهي سيمينار ڀارت جي مکيہ شهرن ۾ ۽ ڪڏهن ڪڏهن هواخوريءَ جي هنڌن تي سڏائبا رهيا، جتي سنڌي ساهتڪارن جو چڱو تعداد شرڪت ڪندو هو. سنڌي ٻولي، ساهت، سپيتا جي ڌار ڌار ڪنڊن ۽ ليکڪن سان لاڳو، مخصوص ۽ اهم

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

وشين تي مقالا تيار ڪرايا ويندا هئا. هنن سيمينارن لاءِ مان اڪثر من پسند وشيه تي مضمون تيار ڪندو هوس. ڪافي محنت ۽ اڀياس جو وجهه ملندو هو. اِهي مضمون مون اڳتي هلي ٽن ڪتابن ۾ ڇپايا. سنڌي مضمونن جو مجموعو، ”ادب ۾ قدرن جو سوال“ نالي سان مون ١٩٧٤ ۾ پنهنجي سورٿ پبليڪيشن طرفان ڇپايو. ١٩٨١ ۾ پنجن طويل مضمونن جو منهنجو ٻيو مجموعو، ڪونج پبليڪيشن وارن ڇپايو، تنهن کي ڀارت سرڪار جي تعليمي کاتي وٽان ١٩٨٢ ۾ ساهتڪ پرسڪار مليو. ٽيون منهنجن اهم ترين مضمونن جو سنگره، آرميڪ سنڌي ساهتيه پرچار يوجنا وارن جو ساليانى آل انڊيا سنڌي مضمون چٽاڀيٽي ۾ پهريون نمبر بيٺو،جن ان کي ٻيهي منجهه پاتار نالي سان ١٩٨٥ ۾ ڇپائي پڌرو ڪيو ۽ مون کي پوني ۾ گهرائي عام جلسي ۾ انعام ڏنو ۽ ستڪار ڪيو.

ليڪڪ سميينارن جي ڳالهه ڪندي، گس کان ٿورو پريرو ٿي، مون پنهنجن مضمونن جي ڳالهه اوهان سان ڪئي. اِها به ضروري هئي. اوهان کي ته پڌائتي هئي. هيءَ ٿي ته برابر هنڌ هو. سڀا طرفان ١٩٧٤ کان ١٩٩٤ جي ويهن سالن ۾ پندرهن سيمينار ڪوٺايا ويا. ائين ته هر سيمينار پنهنجي نالي سان هو، پر جئپور جي گلابي شهر ۾ پندرهون گهرايل سيمينار (١٩٩٤) لاجواب هو. گهٽيون ٿي آهم ۽ اتهاسڪ ڳالهيون هن سيمينار سان ڳنڍيل آهن. پهرين ڳالهه اِها هئي ته هن موقعي تي ويچارن يا ٻين مٽيدن کي پاسيرو رکي، چونڊ اٽڪل سؤ کن ادبين کي نوتو ڏنو ويو هو. مراد اِها هئي ته ٻين ٻين ويچارن جا اديب ۽ عالم ٽيبل جي چوڌاري ويهي، سڀا جي ڪاريه ۽ سنڌي هلچل جي مرادن ۽ مقصدن جو پورو پورو ڪليل دل سان جائزو وٺن ۽ آئيندي لاءِ اسان جي راهه روشن ڪن. اُن وشيه تي الڳ الڳ پهلوئن کان سڃاڻ ادبين کان مضمون به لکايا ويا هئا، ان جي بنياد تي هلايل بحث ڪارگر ثابت ٿيا. هن موقعي تي سڀا طرفان هڪ ٻي شاندار روايت قائم ڪئي ويئي. سنڌي ڀاشا جي ٻارهن بزرگن ادبين ۽ عالمن جو ڀيڪيدار سنمان ڪيو ويو.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جن ستر يا ستر کان مٿي سال سنڌي ٻاشا ۽ ساهت جي شيوا ڪئي هئي. هر هڪ کي سنڌي ٻوليءَ ۽ ساهت جي وڏي شيوا لاءِ ٻارهن سئو روپين جي ٿيلهي، قدر شناسيءَ جو مانپتر، سنڌي ٽوپي خاص تيار ڪيل ٽرافي ۽ دشالو ڀيٽ ڪيو ويو. سنڌن سنمان راجستان جي گورنر بلرام ڀڳت جي هٿان ٿيو هو، پر سندس اوچتو دهليءَ وڃڻ ڪري، راجستان يونيورسٽي جي وائيس چانسلر مسٽر آ. اين. سنگهه اِها رسم ادا ڪئي.

سال ١٩٩٤ سنڌي جاتيءَ جي اتهاس ۾ تاريخ اهميت رکي ٿو. اِهو سنڌي ناٽڪ منچ جو شتابدي سال آهي. سيا سنڌي ناٽڪ کي اوڄ ڏيارڻ لاءِ گهڻو پاڻ پتوڙيو آهي، جنهن جو ذڪر اڳوات ڪيو ويو آهي. ننڍن ناٽڪن جا فيسٽيول ۽ ڇتاپيٽيون سيا جي پليٽفارم تان ٿيون. اهڙا ڏهه فيسٽيول الڳ الڳ شهرن ۾ ٿي گذريا آهن. هت مان سنڌي ناٽڪ جي اوسر يا تاريخ ۾ وڃڻ نٿو چاهيان. اِهو منهنجو پريه وشيه آهي، پر اُن جي ذڪر لاءِ هيءُ وقت ۽ جڳهه موزون نه آهي. سنڌي ناٽڪ شتابدي سال جي يادگيري مون کي دراصل اسان جي ناٽڪ نويس دوست شري مدن جماڻي ڏياري. پهريون سنڌي ناٽڪ، جيتري قدر لکڻ جو سوال آهي ته سنڌ جي عالم فاضل اديب مرزا قليچ بيگ ١٨٨٠ ۾ "ليلا مجنون"، هندو ڏوهيڙن جي طرز تي، ساڳي نالي واري جڳ پرسڌ عاشقاڻي قصي جي بنياد تي ناهي تيار ڪيو هو. پر جتي سنڌي ناٽڪ جي منچ تي ڪري ڏيکارڻ جو سوال آهي ته اِها سياڳي گهڙي سال ١٨٩٤ ۾ آئي، جڏهن پهرين سنڌي ناٽڪ منڊلي. ڊي.جي. سنڌ ڪاليج ائميچيوئر ڊراميٽڪ سوسائٽيءَ جو تيار ڪيل ڌرمي ناٽڪ نل دمينتي ڪري ڏيکاريو. سنڌي ناٽڪ جي تاريخ ۾ اِهو مهتو پورڻ واقعو هو. سيا جي ڪاميٽيءَ اڳيان مون رٿ رکي ته سال ١٩٩٤ کي سنڌ ناٽڪ رنگ منچ شتابدي سال ڪري ملهائڻ لاءِ، اسان کي سنڌي ناٽڪ ڪارن ۽ ناٽڪ منڊلين کي سڏ ڏيڻ گهرجي. اسان اهڙي اپيل ڪڍي سيني شامل سنستائن کي عرض موڪليو ته پنهنجن شهرن ۾ ناٽڪ ٽولين سان ملي سهڻي نموني ۾ سال ملهائين ۽ مرڪزي آفيس کي احوال

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

موڪلين. گهڻن هنڌن تي سنڌ پروگرام رٿيا ويا. دهليءَ ۾ ته اهڙي آتسئو لاءِ گوبند مالهيءَ مون کي به نوتو آيو ۽ اسين وچي جشن ۾ شامل ٿياسون. سنڌو ڪلا سنگم وارن شتابدي جو سال آتسؤ شاندار نموني رٿيو. ايڪانڪين جو ميلو لڳايو، انهن ۾ مڪاني ناٽڪ ٽولين ڀاڱ ورتو. برک ڪلاڪارن جو سنمان ڪيو ويو. نقدم رقم، ٽرافي ۽ دشالو پيٽ ڪيو ويو. آتسؤ سرڳواسي مهان ڪلاڪار شري جيون گرسهاڻي کي آرپت ڪيو ويو هو. شتابي جشن جو آخرين ۽ اکل ڀارت سطح تي پروگرام، سيا طرفان اسان ناگپور ۾ ڪرڻ جو فيصلو ڪيو، جو اُتان جي شامل سنسيا سنڌي ساهت سيا (ناگپور) اسان کي قربائتو نوتو موڪليو هو.

شتابدي آتسؤ اسان وڏي پئماني تي ملهائڻ جو پروگرام ٺاهيو، جنهن ۾ اسان مکيه طور ٻه اِسر رٿيا. هڪ طرف، سنڌيءَ جي ورهاڱي کان پوءِ پيش ڪيل بهترين نندا ناٽڪ ڪرڻ جو ويچار ڪيوسين، جنهن لاءِ ڀارت جي جدا جُدا شهرن جي بهترين ٽولين کي نوتو ڏيئي گهرايوسين ۽ ٻئي طرف،جئن ۱۹۹۴ ۾اسان ساهتڪ ڪيتر جي ڀارهن اعليٰ هستين جو پيڪيدار سنمان ڪري هڪ پرمپرا ٺاهي هئي، تئن هن اتهاسڪ موقعي تي پڻ ناٽڪ ڪيتر ۾ اسان اهڙي شاندار روايت قائم ڪرڻ ٿي گهري. سنڌي ناٽڪ نويسي ۽ سنڌي رنگ منچ جي چوڏهن مهارٿين، جن ورهاڱي کان پوءِ جي اٽڪل پنجاهه سالن ۾ سنڌي ناٽڪ ۽ رنگ منچ جا گهڙا پيريا هئا، تن جو ساڳئي شاندار نموني سنمان ڪرڻ جو پروگرام ٺاهيو ويو. خاص ٽرافي ٺهرائي ويئي، سهڻو مانپتر تيار ڪيو ويو، هر هڪ ڪلاڪار لاءِ ڀارهن سؤ روپين جي ڳوٿري به تيار ڪئي ويئي. تنهن کان سواءِ سنڌي ٽوپي ۽ دشالو پيٽ ڪيو ويو.

ڇهين کان اٺين جنوري ۱۹۹۵، ٽن ڏينهن جو جلسو، ناگپور جي بهترين ڊاڪٽر وسنتراءَ ديش پانڊي هال ۾ شروع ٿيو، مرهٽي منچ جي نامور ناٽڪ ڪار مهيش ايلڪنچور شتابدي آتسؤ جو مهورت ڪندي، سنڌي ڪلاڪارن کي واڌايون ڏنيون، جن ورهاڱي جي ڀاري

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڏڏڪي کي جذب ڪري، ناٽڪ ڪلا جي سرجڻ ۾ پاڻ کي رڌل رکيو هو. فلم دنيا جو پرسڌ اداڪار اي. ڪي. هنگل مهورتي جلسي تي مکيہ مهمان جي حيثيت ۾ حاضر هو، جنهن سنڌين کي پنهنجي ٻولي، ساهت ۽ ڪلا کي جيوت رکڻ جي ڪشمڪش لاءِ ساراهيو ۽ اُتساهيو. موقعي تي صدارت ڪرڻ جو شرف مون کي مليو. ٻنهي مهمانن هٿان ڇوڏانهن کي سنمانت ڪرايو ويو. دهلن ـ دمامن ۽ شهنائين سان مهورت جي شروعات ٿي. پڇاڙيءَ جو پڻ ڪلاڪار ۽ حاضرين شهنائين ۽ دهلن جي گونج تي بس ئي سڌ ٻنجي نچندا رهيا. مٿان جو وري آچي مينگهہ ملهار جي مهر ٿي تہ پيچ موليٰ جا نعرا هڻندا، سڀ پنهنجي ماڳ راهي ٿيا.

سنڌي هلچل کي وسيع ۽ گهڻ ڪنڊو بنائڻ لاءِ، جاتيءَ جي ٻن مکيہ طبقن ـ سنڌي نوجوان ۽ سنڌي استرين کي پڻ سنڌيت جي ڌارا ۾ ڇڪي اچڻ تي منهنجي دلي خواهش هئي. اهڙي مقصد کي حاصل ڪرڻ لاءِ سڀا جي جوڙجڪ ۾ اِهي وڀاڳ پڻ جوڙيا ويا ۽ انهن لاءِ الڳ الڳ سيڪريٽري پڻ مقرر ڪيا ويندا هئا. ١٩٨٠ ۾ وڃي ان ڏس ۾ سڦلتا ٻہ ملي، ٢٦ ۽ ٢٧ جنوريءَ تي احمدآباد ۾ پهريون اکل ڀارت سنڌي نوجوان سيمينار ڪوٺايو ويو، جيڪو نهايت سوڀارو ٿيو. ايندڙ سالن ۾ ٿوري ٿوري وڇوٽيءَ کان پوءِ ڪل ڇهہ نوجوان سيمينار ڪوٺايا ويا آهن. پنجون سيمينار، ارڙهين اکل ڀارت سنڌي ساهت سميلن وقت اندور ۾ ٿيو، جيڪو شري ڪرشن ڪتواڻي، ۽ اندور جي ٻين ساٿين جي همت ۽ اُتساهہ سان ڪوٺايو ويو هو. هن سميلن وقت تہ استرين جي پڻ خاص الڳ بيٺڪ ڪوٺائي ويئي هئي، جنهن ۾ ڪافي ڀينرن ڀاڱ ورتو. ارڙهين سميلن جي خصوصيت اِها بہ هئي تہ مهورت سنڌي جاتيءَ جي هڪ مهان شيوڪ دوارڪي سنڌراڻيءَ ڪيو، جنهن کي سنڌ س اعليٰ شيوائن ڪري منگہ سي سي انعام مليو هو. هنديءَ جو پرسڌ ڪوي شو منگل سنگهہ ”سومن“ مکيہ مهمان طور آيو هو. ڇهون آخرين اکل ڀارت سطح جو سنڌي نوجوان سيمينار، سنڌي يڳت ميلي جي موقعي (١٩٩٢) تي ٿيو. ڏاڍو ڪامياب ويو. اکل ڀارت سنڌي نوجوان سڀا برپا

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪرڻ جو فيصلو ورتو ويو. هڪ نؤجوان اشوڪ ورياڻيءَ کي سنستا جو سيڪريٽري ڪري چونڊيو ويو. ميمبرن ڪرڻ جي به هتان شروعات ٿي ۽ سنستا جي جوڙجڪ جو مسودو ناهڻ بابت خاڪو به تيار ڪيو ويو. سنڌي نؤجوان سڀا طرفان دهليءَ ۾ دور درشن خلاف زوردار مظاهرو به ڪيو ويو. سڀا جي شاخ دهليءَ ۾ پڻ برپا ڪئي ويئي. پر ٿوري وقت ۾ شري اشوڪ ورياڻيءَ اهڙو رخ ڏيکاريو، جو سنستا اڳتي وڌي نه سگهي. هو سڀا جي ڪاروباري ڪاميٽيءَ توڙي نؤجوان سڀا جي سيڪريٽري پد تان استعيفيٰ ڏيئي هليو ويو. سڀا انهيءَ ڪاريه کي في الحال اتي ئي رهڻ ڏنو.

سنڌي نؤجوان طبقي جي سجاڳيءَ ڏانهن اڪل ڀارت سنڌي ٻولي ۽ ساهت سڀا وچن - بڌ آهي. ان سوال تي نئين سر سوچ ڪري ڪاروباري ڪاميٽي، ١ آڪٽوبر ١٩٩٥ واري بمبئيءَ ۾ ڪوناڀل ميٽ ۾ هڪ اهم فيصلو ورتو ته شهيد هيمون ڪالاڻي جو شهادت ڏينهن، ٢١ جنوري هر سال سنڌي نؤجوان ڏينهن ڪري سڀا طرفان به ملهايو وڃي ۽ ٻين سنڌي سنستائن کي پڻ اهو ڏينهن ملهائڻ لاءِ اپيل ڪئي وڃي. ان فيصلي مطابق ١٩٩٦ ۽ ١٩٩٧ کان اهو ڏينهن سڀا طرفان ته زور شور سان ملهايو ويو آهي. پر ٻين سنستائن پڻ اپيل جو آدر ڪري، پنهنجن شهرن ۾ ملهائڻ جي شروعات ڪئي آهي. هنن پروگرامن ۾ ننڍي ٿيءَ وارن ۾ قوميت ۽ سنڌيت جي ڀاونا جاڳائڻ وارا اسم رٿيا ويندا آهن، جن ۾ اسڪولي ۽ ڪاليجي نؤجوان ئي ڀاڱ وٺندا ۽ پنهنجي ڪلا جو جوهر ڏيکاريندا آهن.

مون سنڌيت جي هلچل ۽ سڀا جي وهنوارڪ ڪم ۾ زندگيءَ جو گهڻي ۾ گهڻو وقت، شڪتي ۽ ويچار آرپت ڪيو آهي. حساب ڪتاب ته ڪونه رکيو اٿم پر تلهي تخميني پٽاندڙ منهنجو اسي سيڪڙو وقت، شڪتي ۽ ٻڌي پنهنجن آدرشن جي پاڻڻ پنيان وئيت ٿيو آهي، تنهنڪري پنهنجي خانگي ۽ شخصي محاذن تي گهٽ ئي ڌيان ڏنو اٿم. ساهتڪ محاذ تي مقدار جي لحاظ کان ايڏو وڏو يوگدان نه ڏنو اٿم. تيرهن

اصلوڪا ڪتاب ڇپيا اٿس. ٻه ـ ٽي ڇاپي لاءِ تيار به ڪري رکيا اٿس. ٽي پستڪ ترجمو ڪيا اٿس، جن ۾ هڪڙو مالوا نالي سان جڳ مشهور روسي انقلابي ليکڪ مئڪسم گورڪي جو ليکڪ ملڪ راجا آنند جي جڳهہ مشهور ناول ڪولي جو الٿو آهي ۽ ٽيون " مرهٽي ساهتيہ جي تاريخ" جو ترجمو آهي، جيڪو مرڪزي ساهتيہ اڪاڊمي جي آڇ تي تيار ڪيو ويو آهي. ساهتيہ اڪادميءَ جي آڇ تي مون ٻہ ٻيا مجموعا پڻ تيار ڪيا آهن ـ هڪڙو آهي سنڌي چونڊ مضمون ۽ ٻيو آهي سنڌي چونڊ لوڪ ڪهاڻيون.

ساهتڪ رچيءَ ۾ ڪهاڻي منهنجي خاص ۽ پريہ پسند آهي. اٽڪل منو سئو کن ڪهاڻيون لکيون اٿم، جن مان ڪيتريون منهنجي چئن سنگرهن ۾ اچي چڪيون آهن، جيڪي آهن: هوءَ (١٩٥٦)، درد، جو دل ۾ سمائجي نہ سگهيو (١٩٦٦)، نہ ليليٰ نہ مجنون (١٩٨٧) ۽ اوهين سڀ ننگا آهيو (١٩٩٣). سٺ ۽ ستر واري ڏهاڪي ۾ مون ننڍا ناٽڪ پڻ لکيا هئا، جن مان اٺ گڏ ڪري، "سوريءَ سڏ ڪيو" نالي مجموعي ۾ ڇپايا هئم (١٩٧٢). هڪڙي ٻي منهنجي اهم رچنا آهي ـ "سنڌي ڪهاڻي ورهاڱي بعد"، جيڪو سنڌي ڪهاڻيءَ تي هڪ طويل مقالو آهي، جنهن ۾ ورهاڱي کان اڳ ۽ خاص طور ورهاڱي کان پوءِ جي سنڌي ڪهاڻيءَ جو تفصيلي تنقيدي جائزو ورتو ويو آهي. اِهو ڪافي ساراهيو ويو آهي ۽ سنڌي طور تي ڪم ايندو آهي. تنهن کان سواءِ انيڪ ليکڪ/ مضمون ۽ ٻيون رچنائون ، جيڪي سنڌي مخزنن، رسالن ۽ اخبارن ۾ پنجاهہ سالن کان ڇپبا رهيا آهن، تن جو تہ ڪو ڪاٿو ئي ڪو نہ آهي؛ سئو ۾ تي سگهن ٿا. انگريزي ڀاشا ۾ پڻ مون گهڻو لکيو آهي ۽ مخزنن توڙي معياري اخبارن ۾ شايع ٿيندو رهيو آهي.

انعامن جي فضل مان ٻہ منهنجي جهول ۾ ٿورو حصو آيو آهي. ملبل انعامن جو مون هن کان اڳ ذڪر ڪيو آهي. انهن کان سواءِ ٻيا ٻہ ڪي انعام منهنجي پلئہ پيا آهن. سڀ جي پلئٽفارم تان جيڪو ساهتڪ دين لاءِ انعام شري مورجمل منگهناڻيءَ طرفان سال ١٩٨٢ کان برپا

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪيو ويو هو، اهو انعام مون کي ۱۹۸٦ ۾ عطا ٿيو ويو. مهاراشٽرا راڄيه سنڌي ساهتيه اڪاڊميءَ طرفان مون به دفعا پرسڪار ملي چڪو آهي. ۱۹۸۷ ۾ سال جي بهترين پستڪ لاءِ مون کي منهنجي مضمونن جي مجموعي ” پيهي منجهه پاتار“ تي ڏهه هزار نقد انعام ۽ ٽرافي ملي ۽ سال ۱۹۹۴ ۾ مهاراشٽرا اڪاڊميءَ طرفان سنڌي ٻوليءَ ۾ منهنجي جملي دين تي ڏهه هزار روڪ ۽ ٽرافي ملي. تازو ” ڀارتيه ڀاشا پريشد“ وارن منهنجي ڪهاڻين جي مجموعي“ .اوهين سڀ ننگا آهيو“ کي سنڌيءَ ۾ پوين ٽن سالن لاءِ بهترين رچنا چاتائي، مون کي ٽرافي ۽ پندرنهن هزار روڪ انعام پڌرو ڪيو ۽ ڪلڪتي ۾ ڳهرائي (فيبروري ۱۹۹۷) انعام ڏنو ۽ سنمان ڪيو.

منهنجو اِهو وشواس ڪڏهن ڪونه رهيو آهي ته جيڪو ليکڪ گهڻو ٿو لکي، اهو سٺو يا اعليٰ ليکڪ آهي، تنهنڪري گهڻو لکڻ جي موهه ۾ مان ڪڏهن به ڪو نه ڦاٿو آهيان. تاريخ ٻڌائي ٿي ته ڪي اهڙا به ليکڪ هئا، جن سوين پستڪ لکيا، پر اتهاس ۾ سندن ذڪر به ڪو نه ٿيو. ٻئي طرف ڪي ليکڪ اهڙا به هئا، جيڪي هڪ ـ ٻن رچنائن لکڻ تي پڻ اتهاس ۾ امر ٿي ويا. هرويرو پنهنجو نالو ڇاپي ۾ ڏسان، اهڙو حرص بنه ڪو نه رهيو اٿم. جيڪي لکان، سو هرويرو به ڇپجڻ گهرجي؛ اهڙي ترشنا ڪان به پري رهيو آهيان. دراصل منهنجي تخليقي پرڪريا ڪجهه اوُر آهي. ڪو واقعو، ڪو ويچار، ڪو ڪردار، ڪا ڳالهه، ڪو آزمودو، ڪو تصور، ڪو نڪتو يا ٻيو ڪجهه به اهڙو جيڪو من يا ذهن کي ڇهي وڃي ۽ سوچ جون لهرون پيدا ڪري ۽ تخليق لاءِ آماده ڪري، ان کي مان سانڍي گهمندو آهيان، ذهن ۾ ان جي پرورش ڪندو آهيان، ٻج کي ٻوٽي جو آڪار ڏيڻ جي ڪوشش ڪندو آهيان. ڪيترا اتيل ويچار يا جذبا، سلي ٻڇڻ کان اڳ ئي مرجهائجي ويندا آهن، قد پائي ڪونه سگهندا آهن، پر جي ڪو اُسرڻ جي خواهش ڏيکاريندو آهي ته پوءِ مان ان کي تصور جي پرن تي اڏائيندو آهيان. ان کي وڌيڪ ڦهلجڻ ۽ پاڙ کي کولڻ ۾ مدد ڪندو

آهيان، جئن پنهنجي قوت ۽ قدبت جو نقش منهنجي اڳيان ڪنهن حد تائين اظهاري بيهاري سگهي. اهو نقش پل پوَرن يا سؤ ٽڪا چٽو نه به هجي؛ اِهو ڏنڍلو ئي سهي، پر ليکڪ جي اڳيان هڪ سہل آڪار نهي بيهي ٿو ته پوءِ ڄهو ان کي پنهنجن تخليقي قوتن سان مڪمل ٻڌائي سهڻي رچنا جو نرماڻ ڪري سگهي ٿو.

هت مان هڪ ٻي ڳالهه به ڪرڻ ٿو گهران، جيڪا منهنجي پنهنجي نجي خصلت آهي. جڏهن منهنجي تصور ۾ ڪنهن رچنا جو چِٽ اُڀري اُتي ٿو، ته پوءِ مان لکڻ تي ويهندو آهيان ۽ اِهو به ضروري ڪونهي ته مان هڪ ويهڪ ۾ ڪا رچنا پوري ڪري اُٿان. ائين به ٿيندو آهي ته قلم ڪٿي اڳتي چرڻ کان نابري واري ويهندو آهي. مان زوري لکڻ ڪوشش نه ڪندو آهيان. پلي ڪٿي به - تي دفعا ناغو (Interval) ٿئي، مانِ بر ڪونه ٿيندو آهيان. هونئن به ڪنهن به ڳالهه ۾ زور ڪرڻ يا زبردستيءَ کان ڪم وٺڻ منهنجي فطرت ۾ نه آهي. جڏهن هڪ دفعو رچنا لکجي تيار ٿي ويئي ته مان يڪدم ڇپڻ لاءِ ڪو نه ڊوڙندو آهيان. سنواري سڌاري ۽ سوڌي پيو دفعو ته ضرور لکندو آهيان. جي اڃا به من ۾ ذهن کي چيز نه آئڙي ته ٽيون ڊفعو به لکڻ کان آر نه ڪندس. اِها ريت هرويرو سڀني رچنائن سان لاڳو نه آهي. منهنجو مت اِهو آهي ته ڇپڻ لاءِ اُها چيز (لکيت) ڏجي، جيڪا پهرين خود پاڻ کي پسند پوي... ۽ مان انهن مائرن (خلقيندڙن) مان نه آهيان، جن کي پنهنجو ڪاٺو ٻار به ڏاڍو سهڻو لڳندو آهي. پيارو پلي هجي؛ پر بدصورت کي خوبصورت چوڻ پاڻ کي ٺڳڻ آهي. منهنجو اِهو ئي اُديش رهيو آهي ته ٿورو لکان، پر سٺو لکان. سٺي جو معيار برابر هرهڪ جو پنهنجو آهي ۽ سٺي جي نسبت هر هڪ ليکڪ جي پنهنجي قوت ۽ ذات سان واسطو رکي ٿي، جيڪا سڀني وٽ ساڳئي مقدار واري نه آهي.

منهنجي تخليقي قوت جي ڳالهه نڪتي آهي ته پوءِ هيءَ به ڳالهه اوهان کي ٻڌائي ڇڏيان. منهنجن دوستن ۽ گهٽگهرن کي اڄ ڏينهن تائين اِها قربائتي شڪايت آهي ته مون پنهنجي رچناتمڪ شڪتيءَ کي.

سنستائي ۾ راڄنيتڪ ڪاريہ تي قربان ڪري ڇڏيو آهي، ضايع ڪيو آهي. شايد هو پنهنجي ڪٿ ۾ صحيح بہ هجن، پر مون ڪي ائين هرگز نہ لڳو آهي. مون پنهنجو جيون، پنهنجي شڪتي ڪنهن آدرش پٺيان ڏني آهي، تنهن ڪي ضايع قرار ڏيڻ، منهنجي سمجهہ ۾ ناسمجهي آهي. هيڏو ڪاريہ ڪندي اڄ بہ ويهارو ڪن ڪتاب تہ لکيا اٿم. ڇا اِها حاصلات گهٽ آهي؟ ٻين گهٽن ايترو حاصل ڪيو آهي؟ مون ڪي پورن سنتوش آهي. پنهنجن رچنائن جي لسٽ ۾ اگر، ڏهاڪو ڪن ٻيا بہ ڪتاب ڪٺي جوڙيان ها ۽ ٻئي طرف پنهنجي نديڙي قرباني (رچناتمڪ ڪاريہ) جي نتيجي ۾ ڏسان وٺو تہ منهنجي نماڻي ڪوشش سان سنڌي جاتي، ياشا، سيتا ۽ ساهت کي جيڪو ٿورو لاڀ مليو آهي، سو مون لاءِ وڏيڪ قيمتي آهي، فخر جو باعث آهي. شخصي شان، مرتبي، ساراهہ يا سنتوش ڪان جاتيءَ جي مان مرتبي، ياشا ۽ ساهت جي وجود ۽ سلامتيءَ لاءِ ڪاريہ وڏيڪ ملهائتو ۽ آنند ميہ ڄاتو اٿم.

شخصي محاذ تي ٻيو پهلو آهي، منهنجي خانگي زندگي- پريوارڪ جيون جو ڪيتر، جنهن ۾ پڻ مون پنهنجي طرفان ڪجهہ ڪوتاهي ڪئي آهي، پر منهنجي اڌ شريري، سويتا ۽ منهنجن ٽن پٽن ڪڏهن بہ اهڙي لڪ پوڻ نہ ڏني آهي. سويتا ڪڏهن ڪڏهن رنجش جو اظهار ڪيو آهي، جيڪو ڪن - ساعت لاءِ روسامي تائين محدود هوندو آهي، باقي ٻيءَ طرح هن پاڻ کي، ٻارن کي ۽ خود مون کي سنڀالي رکڻ ۾ ئي پرسنتا پاتي ۽ جيون جي سڦلتا ڄاتي آهي، منهنجي هر قسم جي بيپرواهي، رکائي ۽ غفلت کي گهڻي ڀاڱي نظرانداز ڪيو آهي يا وڌ ۾ وڌ هلڪي منهن گهنجائڻ تائين محدود رکيو آهي. مان ائين اصل قبول ڪو نہ ڪندس تہ مون سويتا ۽ سندس ڪک مان ڄاول ٽن شهزادن کي پنهنجو پيار نہ ڏنو آهي. ڪين مون ڀرپور پيار ڪيو آهي. ان جي اظهار جو طور طريقو ٻين ٻين تي سگهي ٿو. باقي اِها مڃيل حقيقت آهي تہ مان ڪين شخصي سطح تي گهڻو وقت ۽ ڌيان نہ ڏيئي سگهيو آهيان. پر اِن ڳالهہ جي ڪمي سندن ماءُ اهڙي تہ خوبيءَ سان پوري ڪري ڇڏي

آهي، جو ڪڏهن به، شڪايت تہ ڇڏيو، پر زبان توڙي چهري تي لڪ بہ ڪا نہ ڏيکاري آٿن. ماءُ جي اَسيمت پيار، شيوا ۽ قربانيءَ جو فائدو ۽ لاڀ منهنجي جهولي ۾ بہ پيو آهي، جو ٻار تہ ڪيس اصل پوڄيندا آهن، پر مون ڪي بہ بيحد گهڻو پيار ۽ عزت ڏيندا آهن، ايتري حد تائين جو ڪڏهن سويتا مون تي ڪاوڙجي ويندي آهي تہ ٻڌو اٿم (سويتا ئي مون کي ٻڌائيندي آهي) تہ ٻار ڪيس چوندا آهن: " تون پلي اسان تي ڪيتروبہ غصو ڪر، پر پاپا کي ڪجهہ بہ نہ چوندي ڪر." هن ڪان وڌيڪ، مون کي ٻيا ڪهڙا سونن پلن جا انعام گهرجن؟ مونکي سچو آنند ۽ دل جي راحت ملي آهي. ڪنهن پٽ کي تہ ائين بہ چوندو ٻڌو اٿم تہ ٻئي جنم ۾ بہ اسان کي هيءُ پيءُ ملي.

اسان ٽنهين پٽن ـ انوپ، آرون ۽ رويءَ کي سادگيءَ سان پاليو آهي. پر هر ننڍي وڏي گهرج جو پورائو ڪيو آهي. پهرين تہ ڪچن گهرن ۾ زندگيءَ بسر ڪئيسين. ١٩٦٢ ڪان پوءِ هائوسنگ بورڊ جي آدرش نگر ڪالوني (ورلي) ۾ ٻن رومن واري جڳهہ ۾ اچي ٽانئيڪا ٽياسون. هتان ئي ٽنهي پٽ پيار جي شادي ڪري، پنهنجي پنهنجي ونيءِ وني، وچي الڳ گهرن ۾ رهيا آهن. اٽڪل ٽيهارو سال مون جڳهين نهرائڻ جو ڏنڌو ڪيو، پر پاڻ ٻن رومن واري ننڍڙي مڪان ۾ ئي اج تائين رهيو پيو آهيان. مون ڪنهن بہ هيرا ڦيري ڪرڻ ڪان بلڪل پاسو ڪيو آهي. سويتا ۽ مون کي ان لاءِ ڪنهن بہ قسم جو آرمان ڪونهي. بلڪ فخر جو احساس آهي. هوءَ بہ سنتوشي آهي. چوندي آهي، جڏهن اسين ٻئرڪ ٽائيپ گهرن ۾ رهندا هئاسون، جتي ڪوئنا پيا هڪ ٻئي پنيان ڇتين ۾ ڊوڙندا هئا، تڏهن مون "سائينءَ ڪان هڪ ئي ڳالهہ گهري هئي تہ مون کي سڻين ڇت وارو گهر ڏي. "سائينءَ" منهنجو عرض آگهايو، هاڻي مون کي ڪجهہ ڪو نہ کپي. مان هن گهر ۾ بلڪل خوش آهيان، جتان اسان جا سڀ ڪارج پورا ٿيا آهن. هوءَ ڌرمي خيالن جي آهي. بسندس مک تي هميشہ اِهي اکر هوندا آهن: " سائين تنهنجا لک لک شڪرانا... سيڪي ڏنو اٿئي، بخشي ڏي.... پنهنجي هلنديءَ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هلائج..."

اسان جو هڪڙو ننڍڙو پريوار آهي. ٽن پٽن جانالا ته متي جاٿايا اٿم، جن مان وڏو ۽ وچون ڊبل گريجوئيٽ آهن (ارٿ شاستر ۽ فلاسافيءَ ۾)، ننڍو صرف گريجوئيٽ آهي. نمبروار سندن پتنيون آهن. ساويا، سپيتا ۽ سنگتا. پهريون ٻه وري ٻه ڊبل گرئجوئيٽ آهن (اتهاس ۽ سئڪالاجي) ۽ ڪاليجن ۾ پڙهائينديون آهن. ننڍي گرئجوئيٽ ۽ گهر ڏياڻي آهي. ٽي پوٽا آهن: آتش، ايڪانت ۽ سڌارت ۽ ٻه پوٽيون آهن: تروويا ۽ ديا، جن ۾ پهريان ٻه ڪاليج ۾ ۽ پويان ٽيئي پار اسڪول ۾ تعليم وٺندا آهن. تيرنهن ڀاتين جو هيءُ ڪٽنب بيحد خوش ۽ ساز سلوڪت ۾ رهندو آهي، جيڪا منهنجي لاءِ هڪ نعمت ۽ مسرت جي شيءِ آهي. تيرنهن جي انگ جو منگهڻ اسان کي ڏنگيندو ڪونه آهي. سيئي هڪٻئي ڏانهن تمام محبتي ۽ مهربان آهن. اڪثر هفتي جي پڇاڙيءَ ۾ سڄو پريوار هڪ هنڌ ملندو آهي، ڪل خوشيءَ ۾ ڪاڏو ڪائي، پنهنجي پنهنجي گهر ڏانهن راهي ٿيندو آهي. هيءُ منهنجي لاءِ خوشيءَ جو خزانو آهي.

١٩٩٧ جو سال منهنجي لاءِ تمام اهميت وارو سال رهيو آهي. ڪيترين اهم ڳالهيون هن سال ۾ ٿيون آهن: ٣، جنوريءَ تي مون پنهنجي جيون جا ٧٥ سال پورا ڪيا آهن. منهنجن ٻارن پنجهتر سالگرهه ملهائڻ جو پروگرام ٺاهي، اٽڪل ٻن سون مائٽن ۽ مترن کي دعوتنامو موڪليو، جنهن ۾ ڪجهه هن ريت لکيائون: اسان جي خوشي حدون ٽپي پار ڪري ويئي آهي. اسان جي پيءُ ڪيرت، جنهن کي پٽ ۽ ڏيٺرون پاپا ۽ پوٽا ۽ پوٽيون بابا ڪري ڪوٺيندا آهن، پنهنجي گوناگون زندگيءَ جا ٧٥ سال پورا ڪيا آهن. سندس چمڪندڙ چهري مان ڪاميابي ۽ سنتوش جون جهلڪون پسجي سگهجن ٿيون. هن ٣، جنوري ١٩٢٢ کان ٢، جنوري ١٩٩٧ تائين ٧٥ سالن جو سفر پورو ڪيو آهي. هو جيون جا ٽي ورڻ پورا ڪري، پارٽي فلسفي موجب، چوٿين ورڻ - سنياس ۾ پرويش ڪري رهيو آهي، جنهن جومطلب آهي

سنسار جو تياڳ. پر هو ڪرم جو پتلو آهي. پنهنجي سچي شيوا ڪارڻ، هو سک ـ آرام ۽ شانميه ايڪانت ۾ رهڻ جو حقدار آهي. پر اسان جي پريوار ۾ اِهو عالم آشڪار آهي تہ نڪو هو ٿو چاهي ۽ نڪو اسين، سندس پار تا چاهيون تہ هو سرگرم جيون جي مارگ تان هٽي وڃي ۽ جاتي توڙي قوم سان ڪيل، سالن جي لڳاتار وچن ـ پڏنا ترڪ ڪري ڇڏي.

هن موقعي تي اسان ڪي اجا بہ وڏيڪ خوشي ان ڳالهہ جي آهي تہ اسان جي پياري "آمان" ۽ "مما" سويتا، جنهن جو مطلب آهي تہ سوريہ (سج)، پنهنجي پتيءَ ڪي پوري جيون ساٿ ڏنو آهي. هوءَ بہ ٧٢ سالن جي ڄمار تي پهتي آهي ۽ چاڙ پليٽينم جوبلي ملهائڻ واري آهي. هوءَ پوري پريوار لاءِ سنيهہ جي ڇتري آهي، اُتساهہ جو ڦوهارو آهي. سندس سچي دل سان ڪيل پرارٿنا ۽ آسيس اسان جي ڍال آهي ۽ اسان مٿان شانتي ۽ خوشيءَ جي برکا ڪندي آهي. هن موقعي تي جي اوهين اسان ڪي اچي درشن ڏيندا، ۽ گڏجي ويهي اسان سان پوڄن ورتائيندا تہ اسان ڪي بيحد خوشي ٿيندي . هن دعوت تي سيني پارن جا نالا ڇپيل آهن.

ڪيترن بمبئيءَ کان ٻاهر جي مترن جا خطن، ٽيليفون ۽ تارن رستي دل پڄائيندڙ سنديش آيا. بمبئيءَ ۾ رهندڙ جن مدن اُتسئو تي اتڪل ڏيڍ سؤ ـ ڪن ـ ساهتڪار، ڪلاڪار، ودوان ۽ ٻيا دوست ۽ عزيز شامل ٿيا، جن گڏجي ڪانو ڪاڏو. هن موقعي تي ڪن دلبر دوستن شبد اِڃائن جا بہ اکر بہ ڳالهايا، جن ۾ خاص هئا: اي. ڪي. هنگل (فلمي ستارو)، گوبند مالهي (مشهور ساهتڪار)، پرڪاش ڀاردواج (جوتش وديا جو ڄاڻو)، گهنشام واسواڻي (سنگيتڪار) ۽ ٻيا.

هن سال جو ٻيو اهم ترين واقعو هو، سنڌي ٻولي ۽ ساهت سڀا طرفان سڏايل ويهون اکل ڀارت سنڌي ساهت سميلن ۽ سنڌي هلچل جي چاليهين سالگرهہ جو اُتسؤ، جيڪو ڄئور جي گلابي شهر ۾ ملهايو

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ويو. جتي ٻه سئو چونڊ سنڌي ساهتڪارن، ڪلاڪارن، ودوانن ۽ ٻين سنڌيت جي شيدائين کي خاص دعوت ڏيئي گهرايل هو ته چاليهن سالن جي هلچل جو تنقيدي جائزو وٺي ڪمين پيشين کي چٽو ڪري، آئيندي لاءِ راهه روشن ڪن. هن موقعي لاءِ، مون پنهنجي باري ۾ هڪڙو اهم فيصلو وٺي ڇڏيو هو. سڀا جي ٣٧ سالن جي سنستائي وجود جو اتڪل طور اڌ وقت مان سڀا جي صدارتي پد تي رهي چڪو هوس. مون گذريل ٻن ٽن سالن کان محسوس پئي ڪيو ته اهو پد ڪنهن ٻئي لائق ۽ قابل نؤجوان ساهتڪار کي ملڻ گهرجي، جنهن لاءِ مون وٽ ٻه ڪارڻ هئا. هڪ اهو ته ڪنهن به سنستا جي مکيه پد تي (باوجود لائقيءَ جي) ايڏو وڏو مدو نه رهڻ گهرجي، جو ائين سمجهڻ ۾ اچي ته مان انهيءَ پد کي چهٽي پيو آهيان ۽ گديسر وانگر چڙهيو ويٺو آهيان. گذريل ٻن ٽن سالن ۾ مون پنهنجن تمام ويجهن همر ـ ڪرم ڪندڙ ساٿين سان پڻ ان سلسلي ۾ پئي ويچار ونڊيا، پر گهڻو ڪري سڀني منهنجي ان رٿ کي ناسويڪار پئي ڪيو، اهو دليل ڏيئي ته پهرين اهڙي پد کي سنڀالڻ لاءِ، ڪنهن ساٿيءَ کي تيار ڪجي، پوءِ تون اهڙو قدم کڻج، نه ته ڏپ آهي ته سڀا جو ڪاريه ٺپ نه ٿي وڃي. ڪن ته ائين به پئي چيو، ”تون سڀا کي شايد تالو لڳائڻ ٿو چاهين. جنهن ڪاريه کي پنهنجي زندگيءَ جا بهترين سال ڏنا اٿئي ۽ ويهارو سال جيءَ جان سان سنواريو اٿئي، تنهن کي هن نموني ڇڏي وڃڻ، جڻ ڪاريه سان بي ـ وفائي آهي ۽ ڄاتي واڻي چوڪر جو قدم کڻڻو آهي.

مون ڄاتو ٿي ته هيءَ متر سڀا ۽ سنڌيت جي ڪاريه جا سچا هڏڏوکي آهن ۽ سچي دل سان امڪان، انديشا ۽ خطرا محسوس ڪري رهيا آهن. ڪنهن حد تائين سندن دليلن ۾ وزن به هو، پر مون پنهنجو فيصلو، اٽل ڪري ڇڏيو هو. منهنجي من ۾ ٻيو انديشو اهو به هو ته جي اڄ اسين سڀا جي لاءِ ٻيءَ قطار ۾ اڳواٽي ڪندڙ سنسبتا نٿا تيار ڪريون ته پوءِ امڪان آهي، ته ڪنهن به وقت خال پيدا ٿيڻ تي سنستا جو ڍانچو ڍهي اچي پٽ پوي. ڪنهن کي ته اڳيان آڻڻو آهي،

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جڏهن جوت جلندي رهي. هيءُ ئي وقت آهي جو ڳڻ ڳوت ڪري، ڪنهن هڪ برجستي اديب کي اڳيان ڪري، جوابداريون مٿس رکون. جڏهن ڪنهن به اوچتي حادثي ڪارڻ سڀا جي اڳواڻيءَ ۾ خال نه پيدا ٿئي. مون کي به چار اهڙا ايماندار، ڪارڪن نظر ۾ هئا، جن ۾ قوتون جهجهيون آهن، صرف وشواس ۽ ساهس جي ڪمي آهي. انهن ساٿين بابت پڻ چڱي ڳڻ ڳوت ڪري، مون آخر سندر اڳناڻيءَ تي پنهنجون اکيون ڄمايون. پر هوءَ ترويءَ تيل لڳڻ ئي نه ڏئي. مون هن سان دوستاڻي لکپڙهه جاري رکي. پوري حالت کيس سمجهائي ۽ زور پريو ته هُو سڀا جي جوابداري هٿ ۾ کڻي، ڇاڪاڻ ته مون پاڻ بابت پڪو نشچو ڪري ڇڏيو آهي ته ڪنهن به حالت ۾ سڀا جي صدارت قبول نه ڪندس. اِهو جڻ هلڪو ڏڙڪو به هو. آخر تائين آناڪاني ڪندو رهيو. مون کيس اِهو به وچن ڏنو ته مان پرڏان پد تي نه هوندي به، سڀا جو ايترو ئي ڪاريه ڪندو رهندس، جيترو هاڻي ڪري رهيو آهيان. چيائين: ” چٺ ڏيئي، تون ڪاٺ منهنجي ڪلهي تي تو رکڻ چاهين!“ مون چيو: ”سندر، هيترن سالن ۾ تو ڪيرت کي اهڙي نموني سجاتو آهي؟ هڪڙو سال آزمائي ڏس. اگر مان پنهنجي قوّل ۾ پورو نه پوان ته تون سال ڪان پوءِ استعيفي ڏيئي ويجانءِ. مان وري تو ڪان واڳون وٺندس....“ قصو ڪوتاهه مون مالهيءَ ۽ ٻين ويجهن ساٿين ڪان پڻ سندر اڳناڻيءَ جي نالي لاءِ رضامندي ورتي. سڀا جي جنرل باڊي، جنهن ۾ ڪاروباري ڪاميٽيءَ جا ميمبر سڀا سان شامل سنستائن جا عهديدار ۽ عيوضي حاضر هئا، تنهن ۾ سڀا جي آئيندي صدر لاءِ مون شري سندر اڳناڻيءَ جي نالي جي رٽ ڏني. گوبند مالهيءَ رٽ کي ٽيڪو ڏنو ۽ يڪراءِ سڀا جي صدارت لاءِ سندر اڳناڻيءَ جو نالو ڪڍي ويو. تڪڙي راءِ زني ڪندي، سندر چئي ڏنو: ” منهنجي سر تي ڪنڊن جو چٺ رکي ڇڏيو.“

سندر اڳناڻي چاليهن سالن ڪان سنڌي هلچل جو آزمايل سپاهي رهيو آهي. هن ۾ قوت جي ڪمي ڪانهي، اُتساهه به وٽس ڪنان تار آهي. هاڻي ته هن ۾ مالي ٻل به آيو آهي. سڀ ڪان وڌيڪ جا ڳالهه مون

هن ۾ ڏٺي آهي، سا اِها تہ سچو ۽ ايماندار شخص آهي ۽ سنڌيت جي آدرش سان سؤ ٽڪا ڪمٽيڊ آهي. مون ڪي تر جو بہ شڪ نہ آهي تہ سيا جو ڪاريہ هن جي اڳواڻيءَ ۾ ڊرو ٿيندو يا پٺتي پوندو. منهنجو تہ هيڪاري اِهو وشواس آهي تہ سيا جو ڪاريہ بہ رتيون وڌيڪ ترقي ڪندو. منهنجي منَ ۾ ڪا بہ شنڪا، ڊپ يا سنسو ڪونهي. مون سيا کي صحيح هٿن ۾ ڏنو آهي، ڪارج جي جوت سدائين جلندي رهندي.

هن سال ۾ ٽين جيڪا اهم ڳالهہ ٿي آهي سا اِها تہ مون هن ئي سال ۾ پنهنجي آتم ڪٿا ڇپائڻ جو آرنڀ ڪيو ۽ هن ئي پلٽينم سال ۾ پوگ پائي، هڪ ڏکهي خواهش ۽ آهم فرض جي پورائي ڪري رهيو آهيان.

هر ٻيءَ ڳالهہ تي لکڻ ۽ ڪجهہ چوڻ بعد هاڻي مان پاڻ کي مخاطب ٿي رهيو آهيان. پنهنجي جيون جي پنجاهہ ـ سٺ سجاڳ سالن ۾ مون ڪن آزمودن، آنيون ۽ اندر جي سوجهہ ـ ٻوجهہ مان ڪي نتيجا ڪڍيا يا ويچار پاليا آهن، جيڪي منهنجي جيون جي رهبري ڪندا آهن ۽ جيون کي سمجهڻ ۾ مدد ڪندا آهن. ڪير منهنجن ويچارن يا عقيدن کي مڃي ٿو يا ريتي ٿو، تنهنجو اونو ڪو نہ رکندو آهيان ۽ انهن کي اظهارڻ ۾ ڊپ يا سنڪوچ نہ ٿيندو اٿم. مان اُنهن مان نہ آهيان، جيڪي مڃين هڪ ڳالهہ، ڊپ وچان، چون ٻي ڳالهہ ۽ مطلب لاءِ ڪن وري ٽين ڳالهہ. اڄ جي دنيا ۾ اهڙن مطلب پرست ماڻهن جي اڪثريت آهي ۽ وهنوارڪ سطح تي اهڙن ماڻهن جو ٻول بالا آهي. عام رواجي انسان اهڙي پاڪنڊ ۽ ٻهروپ جي هلت ـ چلت ڪري تہ درگذر ڪري ڇڏجي، پر سچائي ۽ ايمانداريءَ جون ڊؤلڪون وڄائيندڙ ۽ وڏن اُصولن جا گهنڊ ڳچيءَ ۾ وجهي هلندڙن جا ڪرتوت بہ اهڙا هجن تہ پوءِ ڇا چئجي....
خير!

هر قسم جي قدامت پرستي کي مان الوداع ڪري چڪو آهيان. اڪثر لوڪ پنهنجن پراڻن ۽ مدي خارج عقيدن ۽ ويچارن کي مشڪل سان ڇڏيندا آهن، پنهنجو آباڻو "ورثو" سمجهي اُن کي چهٽي پوندا

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

آهن، اُن کي ٿي اتم سچ سمجهي وهندا آهن ۽ ان جي تنتڻ کي قيامت قرار ڏيندا آهن. منهنجو جيون جي هر وهنوار، ويچار ۽ چيز ڏانهن عقل پرستيءَ جو رخ رهندو آهي. ڳنل - پيٽل، اڳواٽ مڃيل - مقرر ڪيل ويچارن کي مان مشڪل سان قبول ڪندو آهيان. قبول ڪيل ويچارن کي تنقيدي نظر سان ڏسندو آهيان. اگر منهنجو ڪو به ويچار ڪڏهن به غلط ثابت ٿئي ته ان کي ڪڏهن به آجهو نه ڏيندو آهيان. ڪليل دل سان پنهنجي غلطيءَ جي قبوليت ڏيندو آهيان. مان ائين مڃيندو آهيان ته هر ويچار يا قدر لاءِ عقل جي پرک ئي سچي پرک آهي.

مان سيني هٺراڌو بنڌڻن کان مڪت آهيان. منهنجي پاونا ڪنهن به نقلي قيد کي قبولڻ لاءِ تيار نه آهي، سيني غير - عقلي سنبنڌن کان منڪر آهان. مان ڪٽرپنٿي يا وسيه وسوڙل ناهيان. مان ڪنهن به مت جو پوڄاري نه آهيان. ڪنهن به ويچار يا ويڪتي اڳيان سجدو ڪندڙ نه آهيان. مان صرف مارڪس جي فلسفي کان متاثر ٿيو آهيان، جيڪو تاريخي ۽ جدلياتي ماديات جي وگيانڪ بنياد جي مت تي ٻڌل آهي. اڄ مان سوچيان ٿو ۽ پٺيان نظر ورائي ڏسان ٿو ته مارڪسوادي ويچارڌارا منهنجي زندگيءَ ۾ اُٿل پٿل آندي، انساني جيون جي رهسيه کي منهنجي سامهون کولي بيهاريو، ۽ مون کي نئون دڳ ڏيکاريو آهي. منهنجي جيون کي سنواريو ۽ ڀرپور معنيٰ ڏني آهي. پوءِ به منهنجو خود مارڪسواد ڏانهن رخ عقلي آهي، وگيانڪ آهي، شرڌا تي ٻڌل هرگز نه آهي.

مون زندگيءَ کي هر پهلوءَ کان ڏٺو آهي. سڀ لاها چاڙها ماٺيا به آهن ۽ ڀوڳيا به اتم. پر حياتيءَ مون کي ڪڏهن به نراس نه ڪيو آهي. ڪنهن وقت ڪيسي ۾ به آنا هوندي به، مون پاڻ کي شهنشاهه محسوس ڪيو آهي ته ڪڏهن وري سوين - هزارين روپيا جيب ۾ هوندي به پاڻ کي مسڪين سمجهيو اٿم. مون ڪنهن به چيز، ماڻهو ويچار يا رشتي ۾ موهه نه رکيو آهي، پوءِ به مون کي ڪنهن به وقت سنئين چيزن، ماڻهن ۽ ويچارن جي ڪمي محسوس ڪا نه ٿي آهي. مان جيون ۾ ڪنهن به وستوءَ پٺيان ڀڳو نه آهيان، پوءِ به ڪنهن به چيز

ڪان نراس نہ رهيو آهيان.

مان پنهنجي ويچارن، اُصولن ۽ آدرشن تي بلڪل پڪو ۽ سخت آهيان، پوءِ بہ ٻين جي ويچارن ۽ اصولن ڪي عزت ۽ گنڀيرتا سان وٺندو آهان، بلڪ انهن ۾ جيڪا سچائي ۽ سنائي هوندي آهي، تنهن کي مان ڏيندو آهيان، سارهائيندو بہ آهيان. اگر ان ۾ ڪجهہ صحيح آهي تہ ان کي جهٽنيندو بہ آهيان. مون ڪيترن سان مخالفت ڪئي آهي، ڪيترن سان ٽڪر کاڌا آهن. وقت تي چڪريون بہ ٿيون آهن. پوءِ بہ شخصي وير وروڌ يا نفرت جو جذبو منهنجي من ۾ ڪڏهن بہ پيدا ڪو نہ ٿيو آهي، بلڪ پيدا ٿيڻ ئي نہ ڏنو اٿم. وروڌيءَ خلاف افسوس وڌيڪ، غصو گهٽ کاڌو اٿم. قرب جو رويو وڌيڪ نفرت جو جذبو گهٽ رکيو اٿم. مون انسان کي صرف انسان ئي سمجهيو آهي، ٻيو ڪجهہ بہ نہ. سندس برائي واري پهلوءَ کي سندس ٻاهرين ظاهري چهري تي قبول ڪيو اٿم، تنهن ڪري مان ان الزام جو شڪار ٿيو آهيان تہ مون کي ماڻهو سڃاڻڻ نہ ايندا آهن. مون وٽ تہ ڪا اهڙي ڪل ڪانهي جو انسان جي مستڪ تي رکي، هن جي شرافت يا شيطانيت کي پرکي وٺان. چهري مانِ تہ هرڪو انسان، انسان ئي لڳندو آهي. انسان کي پرکڻ لاءِ مون وٽ ڪا بہ مقرر فارمولا ڪانهي. اها حقيقت آهي تہ مان هر شخص کي سنو سمجهندو آهيان. مان ڪنهن مان بہ وشواس ڪونہ وڃائيندو آهيان. هر شخص مان شريف هئڻ جي اُميد رکندو آهيان. ايڏو وشواس رکندي ڪڏهن ڪڏهن کي آتڪلون ۽ حرفتون ڏنيون اٿم، پر ڪو وشواس گهات يا دوکو ڪونہ مليو اٿم، تنهنڪري انسان جي بنيادي چڱائي ۾ يقين پڪو ٿيندو رهيو آهي. مون قرب ڏنو آهي، قرب پاتو آهي.

ڪاريہ .... ڪاريہ ئي منهنجي جيون جو انگ بڻجي ويو آهي. ڪاريہ منهنجي پوڄا آهي، منهنجو ”ڀڳوان“ آهي. سڄي عمر ڪنهن نہ ڪنهن ڪاريہ ۾ رڌل رهيو آهيان. ڪنهن نہ ڪنهن ڪم جي ڌن ۾

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

بي آرام محسوس ڪندو آهيان. ڪاريه ۾ ڪنهن به شخصي مطلب يا لاڀ جو اونو نه رکيو اٿم. ڪاريه مان مون کي سچو آنند ۽ هڪ عجيب پرسنتا ملندي آهي، جنهن مان جيون جي پورنتا جو احساس ماڻيندو آهيان اچوڪي جڙوادي دنيا ۾، اهڙي حياتيءَ کي ٿي شايد عام طور ”وئرٿ“ سڏيو ويندو آهي، جنهن مان ڪو شخصي آبراسو نه ٿئي. ان ڪري منهنجا ڪيترا خير خواهه متر ۽ سڳا عزيز پڻ، هڪ هوشيار پيشيور وڪيل بڻجي لکين روپيا نه ڪمائڻ تي افسوس ڪائيندا آهن ۽ ميار وارو نهرائيندا آهن. اهڙي وقت ڪلي ڪلي مان سندن نقطئه نظر کان اهڙو ٿي ”وئرٿ“ آتر ڏيندو آهيان: ” منهنجو وشواس آهي ته هيءُ آتم جيون هڪ دفعو ٿي مليل آهي ۽ وري ملڻ واري ڪانهي. تنهن ڪري انهيءَ آملهه شيءِ کي ديانتداري جي خيال کان ڌن گڏ ڪرڻ لاءِ ڪوڙ ڪٽڻ، چتراين ۽ حرفتبازين جا چار وچائڻ لاءِ تيار نه آهيان..... پنهنجي من جي آنند کان وڌيڪ ٻي ڪا ملهائتي چيز هن سنسار ۾ نه آهي... ۽ من جو سچو ۽ پورڻ آنند گهڻن جي ڀلائي ۽ خوشي (Collective Good) مان پڙ پوندو آهي، پر اُن لاءِ اندرين من جي سچيتائيءَ جي درڪار آهي.

اڪل يارنت سنڌي ٻولي ۽ ساهت سڀا جي پرڌان پد کان فارغ ٿيڻ کان پوءِ، گهڻن جو اِهو ٿي اَنومان ۽ شڪ هوندو ته مان”.باز آئي از محبت سي“ چئي ڪنارا ڪشي ڪري، وڃي ڪنڊ پاسيرو ويهندس. اهڙن شخصن منهنجي بنيادي فطرت کي نه پرکيو يا ڇاتو آهي. ”ماٺ ڪري ويهڻ“ جهڙو سبق مون هن جيون ۾ ڪو نه پرايو آهي. ماٺ ڪري ويهڻ مون کي موت جي برابر لڳندو آهي. موت اچي منهنجي ڳلي ملي، تنهن کان اڳ مان موت سويڪار ڇو ڪريان؟ منهنجو هيءُ جنم (ٻيو جنم ته منهنجي لاءِ آهي ٿي ڪونه) هڪ سڪڦتي جو جنم آهي.. ۽ تنهن کان سواءِ هن زندگيءَ ۾ جيڪي مشن مون پنهنجي اڳيان رکيا آهن، تن جي پورتي ۽ سڦلتا، اڃا ته باقي آهي، پوءِ مان ڪيئن منهن موڙي ويندس؟ مون کي جيترو به باقي وقت آهي - ڏهه - پنڌرنهن سال

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

اُهو انهن مقصدن جي جستجو ۾ لڳندو. مان هن جيون ۾ سنڌيءَ جاتيءَ جي ڀلائي، سلامتي، واڌاري ۽ سؤمان سان وچن بڌ آهيان. اِهو منهنجو وچن، سرجڊ جي ٻنهي پاسن تي وسيل سنڌين سان آهي. دراصل هن پار جا سنڌي، توڙي هن پار جا سنڌي لڳ ڀڳ ساڳيائي مسئلا ڀوڳي رهيا آهيون ٻنهي طرفن جا سنڌي اڻاين ۽ لاچاري حالتن سان منهن مقابل آهيون. زندهه رهڻ ۽ پنهنجي سڃاڻپ کي قائم رکڻ جي جدوجهد ۾ سرگردان آهيون. هت سنڌيت جي هلچل ۽ هتي جيئي سنڌ جي تحريڪ هڪ سڪي جا ٻه پاسا آهن. هڪ ٻئي جون مددي ۽ پورڪ هلچلون آهن. مان ٻنهين سان برابري طور ڪمٽيڊ آهيان. آخرين گهڙيءَ تائين انهن مقصدن جي لوري لڳل رهندي. آخرين دم تائين اِها ئي لوچ من اندر رهندي.

ڪيرت ٻاٻاڻي

رهبر سنڌ سائين جي ايم سيد ۽ دادا ڪيرت ٻاٻاڻي

اڄ جڏهن مون کان مختلف اخبارن جا عيوضي اهو پڇن ٿا ته سائين جي ايم سيد کانپوءِ جيئي سنڌ هلچل جو يا سيد جي سنڌوديش واري خواب جو ڇا ٿيندو؟ ته آئون انهن کي اهو جواب ڏيندو آهيان ته سيد جي پڄاڻي ٿيڻي ناهي. ان ڪري سيد کان پوءِ واري سوال تي مون سوچيو ئي ناهي، پر انهيءَ جواب سان گڏوگڏ منهنجي ذهن ۾ هڪ شخصيت جي تصوير اڀرندي آهي ۽ اها تصوير آهي ڪيرت ٻاٻاڻيءَ جي. جنهن کي سيد جي جدوجهد دوران هند جي سنڌين جو سائين جي- ايم سيد قرار ڏنو ويو آهي.

.... ڪيرت ٻاٻاڻي جيڪڏهن اڄ ڏينهن تائين پاڻ کي سنڌ جو جلاوطن فرزند اينئن سمجهندو رهيو آهي، جيئن خميني پاڻ کي ايران جو ۽ هوچي منه پاڻ کي ويتنام جو، ته پوءِ هن کي سنڌ جي آجپي ۽ جيالپي جي تحريڪ جي ڦيلاڻ ڪرڻ گهرجي. ڇو ته سنڌ ۽ هند سميت سموري دنيا ۾ پکڙيل قومپرست سنڌين مان ڪنهن کي ٻه ٿاني جي- ايم سيد جو لقب مليل ناهي

عبدالواحد آريسر

Graphics: **Habib Jakhro**

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پڙهندڙ نَسُل . پَ نَ

The Reading Generation

1960 جي ڏهاڪي ۾عبدالله حسين ” اُداس نسلين“ نالي ڪتاب لکيو. 70 واري ڏهاڪي ۾ وري ماڻڪَ ”لُڙهندڙ نَسُل“ نالي ڪتاب لکي پنهنجي دورَ جي عڪاسي ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. امداد حُسينيءَ وري 70 واري ڏهاڪي ۾ئي لکيو:

انڌي ماءُ ڄڻيندي آهي اونڌا سونڌا ٻارَ
ايندڙ نسل سَمورو هوندو گونگا ٻوڙا ٻارَ

هر دور جي نوجوانن کي اُداس، لُڙهندَڙ، ڪَڙهندڙ، ڪُڙهندڙ، ٻَرندڙ، جُرندڙ، ڪِرَندڙ، اوسيئڙو ڪَندَڙُ، ياڙي، ڪاڙُو، ياڄوڪَڙُ، ڪاوڙيل ۽ وِڙهندڙ نسلن سان منسوب ڪري سگهجي ٿو، پَر اسان اِنهن سڀني وِچان ”پڙهندڙ“ نسل جا ڳولائو آهيون. ڪتابن کي ڪاغَر تان کڻي ڪمپيوُٽر جي دنيا ۾ آڻڻ، ٻين لفظن ۾ برقي ڪتاب يعنى e-books ناهي ورهائڻ جي وسيلي پڙهندڙ نسل کي وَڌڻ، ويجهَڻ ۽ هِڪَ ٻِئي کي ڳولي سَهڪاري تحريڪ جي رستي تي آڻَڻ جي آسَ رکون ٿا.

پڙهندڙ نَسل (پَنَ) ڪا بہ تنظيمَ ناهي. اُنَ جو ڪو بہ صدر، عُهديدار يا پايو وِجهندڙ نہ آهي. جيڪڏهن ڪو بہ شخص اهڙي دعويٰ ڪري ٿو تہ پَڪَ ڄاڻو تہ اُهو ڪُوڙو آهي. نہ ئي وري پَنَ جي نالي ڪي پئسا گڏ ڪيا ويندا. جيڪڏهن ڪو اهڙي ڪوشش ڪري ٿو تہ پَڪَ ڄاڻو تہ اُهو بہِ ڪُوڙو آهي.

جھڙيءَ طَرَح وڻن جا پَنَ ساوا، ڳاڙها، نيرا، پيلا يا ناسي هوندا آهن اَهڙيءَ طرح پڙهندڙ نَسُل وارا پَنَ بہ مختَلِف آهن ۽ هوندا. اُهي ساڳئي ئي وقت اُداس ۽ پڙهندڙ، ٻَرندڙ ۽ پڙهندڙ، سُست ۽ پڙهندڙ يا وِڙهندڙ ۽ پڙهندڙ بہ ٿي سگهن ٿا. ٻين لفظن ۾ پَنَ ڪا خُصوصي ۽ تالي لڳل ڪِلَب Exclusive Club نہ آهي.

ڪوشش اها هوندي تہ پَنَ جا سڀ ڪَم ڪار سَهڪاري ۽ رَضاڪار بنيادن تي ٿين، پر ممڪن آهي تہ ڪي ڪم اُجرتي بنيادن تي بہ ٿِين. اهڙي حالت ۾ پَنَ پاڻ هِڪَٻِئي جي مدد ڪَرڻ جي اُصولَ هيٺ ڏي وَٺُ ڪندا ۽ غيرتجارتي non-commercial رهندا. پَنَ پاران ڪتابن ڪي ڊِجيٽائِيز digitize ڪرڻ جي عَمَلَ مان ڪو بہ مالي فائدو يا نفعو حاصل ڪرڻ جي ڪوشش نہ ڪئي ويندي.

ڪتابن ڪي ڊِجيٽائِيز ڪرڻ ڪان پو ٻيو اهم مرحلو وِرهائڻ distribution جو ٿيندو. اِهو ڪم ڪرڻ وارن مان جيڪڏهن ڪو پيسا ڪمائي سگهي ٿو تہ ڀلي ڪمائي، رُڳو پَنَ سان اُن جو ڪو بہ لاڳاپو نہ هوندو.

پَنَن کي کُليل اکرن ۾ صلاح ڏجي ٿي تہ هو وَس پٽاندڙ وڏِ
کان وَڏِ ڪتاب خريد ڪَري ڪتابن جي ليکڪَن، ڇپائيندڙن ۽
ڇاپيندڙن کي هِمٿائِن. پر ساڳِئي وقت عِلم حاصل ڪرڻ ۽ ڄاڻ
کي ڦهلائڻ جي ڪوشش دوران کَنهن بہ رُڪاوٽ کي نہ مڃن.
شيخ اَيازَ علمَ، ڄاڻ، سمجهہَ ۽ ڏاهپَ کي گيتَ، بيتَ، سِٽَ،
پُڪارَ سان تَشبيهہ ڏيندي انهن سيني کي بَمن، گولين ۽ بارودَ
جي مدِ مقابل بيهاريو آهي. اياز چوي ٿو تہ:
گيتَ بہِ ڄڻ گوريلا آهن، جي ويريءَ تي وار ڪَرن ٿا.
... ...
جئن جئن جاڙ وڌي ٿي جَڳَ ۾، هو ٻوليءَ جي آڙ ڇُپن ٿا؛
ريتيءَ تي راتاها ڪن ٿا، موتي مَنجهہِ پهاڙ ڇُپن ٿا؛
... ...
ڪالهہَ هُيا جي سُرخ گُلن جيئن، اڄڪلهہ نيلا پيلا آهن؛
گيتَ بہِ ڄڻ گوريلا آهن........
... ...
هي بيتُ اَٿي، هي بَم- گولو،
جيڪي بہ ڪٽين، جيڪي بہ ڪٽين!
مون لاءِ ٻنهي ۾ فَرَقُ نہ آ، هي بيتُ بہ بَمَ جو ساٿي آ،
جنهن رِڻ ۾ رات ڪَيا راڙا، تنهن هَڏَ ۽ چَمَ جو ساٿي آ ـ
اِن حسابَ سان اٽڃاٽائي کي پاڻَ تي اِهو سوچي مَڙهڻ تہ
”هاٽي ويڙهہ ۽ عمل جو دور آهي، اُن ڪري پڙهڻ تي وقت نہ
وڃايو“ ناداني جي نشاني آهي.

پَنَ جو پڙهڻ عام ڪِتابي ڪيڙن وانگر رُڳو نِصابي ڪتابن تائين محدود نہ هوندو. رڳو نصابي ڪتابن ۾ پاڻ کي قيد ڪري ڇڏڻ سان سماج ۾ سماجي حالتن تان نظر ڪڄي ويندي ۽ نتيجي طور سماجي ۽ حڪومتي پاليسيون policies اٽڄاڻن ۽ نادانن جي هٿن ۾ رهنديون. پَنَ نِصابي ڪتابن سان گڏوگڏ ادبي، تاريخي، سياسي، سماجي، اقتصادي، سائنسي ۽ ٻين ڪتابن کي پڙهي سماجي حالتن کي بهتر بڻائڻ جي ڪوشش ڪندا.

پَڙهندڙ نَسُل جا پَنَ سيني کي **ڇو، ڇالاءِ ۽ ڪيئن** جهڙن سوالن کي هر ٻيانَ تي لاڳو ڪرڻ جي ڪوشَ ڏين ٿا ۽ انهن تي ويچار ڪرڻ سان گڏ جوابَ ڳولڻ کي نہ رڳو پنهنجو حق، پر فرض ۽ اٽر گهرج unavoidable necessity سمجهندي ڪتابن کي پاڻ پڙهڻ ۽ وڌ کان وڌ ماڻهن تائين پهچائڻ جي ڪوشش جديد ترين طريقن وسيلي ڪرڻ جو ويچار رکن ٿا.

توهان بہ پڙهڻ، پڙهائڻ ۽ ڦهلائڻ جي اِن سهڪاري تحريڪ ۾ شامل ٿي سگهو ٿا. بَس پنهنجي اوسي پاسي ۾ ڏِسو، هر قسم جا ڳاڙها توڙي نيرا، ساوا توڙي پيلا پن ضرور نظر اچي ويندا.

وڻ وڻ کي مون ڀاڪِي پائي چيو تہ ”منهنجا ياءُ
پهتو منهنجي من ۾ تنهنجي پَنَ پَنَ جو پڙلاءُ“.
۔ اياز (ڪلهي پاتم ڪينرو)